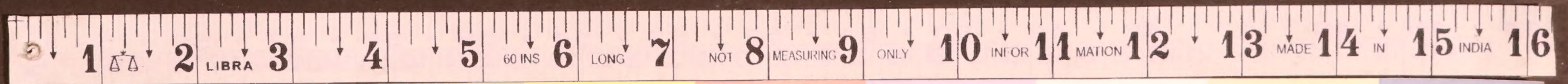

नं०: १३२-घ

वैयाकरणभूषण

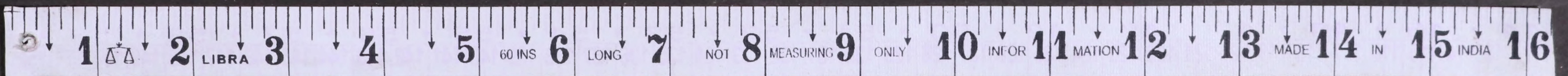
सारटीकालघुर्दपणम्

पत्राणि २२५

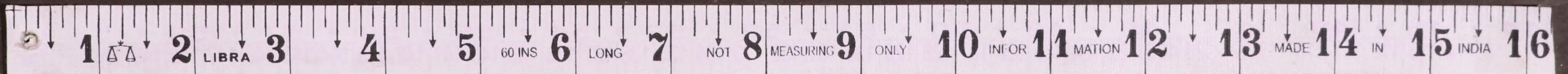
पंचसहस्रानि द्वापरिमासं सं ५०५०

लघुदर्शनाद्यावरणा

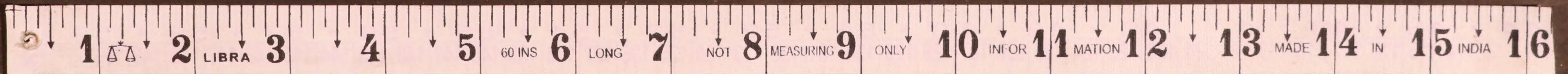
ल.
६.

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीमद्वयश्रीवपदारविंदमागधकात्तानतमोपहृते
यद्यानलव्यश्रुतिरन्नयोनिरभ्रदियाताजगतो नमस्तत भवसावेदेषा
निमित्तोद्गास्यबालवोधापरिवलभः पुनस्तल्लघादशेषप्रदर्शयति प्रावि
प्सितप्रतिबंधकडरितोपरतयेवचरितेसंगलेशिष्यशिक्षायाश्चरात्रुपनिव
भाति श्रीलक्ष्मीरमणमिति लीरसागरजाविहाराधारलक्ष्मीरमणपदा
र्थस्तद्विशेषाणामायावदर्थकं श्रीति तल्लभश्चोतरपदलोपिसमासाश्रयात्
तेनवासंगोत्पयेपुरुषइतिश्रुत्यासंगत्वेनप्रतिपादितस्यभगवतः कथं मि
दिसंगित्वमितिशंकासमाहिता मायोपाधिकेतस्मिस्तत्संभवाद्भगव।
तईश्वरादिपदव्यपदेश्यतापितामादायेत्यादिप्रयुक्तमपनिषत्त वस्तुत
स्तत्त्वनामश्रीशब्दार्थकमेवप्रयोक्तव्यमितिशिष्ट समाचारात्तत्पदादा
नेश्रीभगवानवाचेत्यादिवत् श्रीशब्दस्यसरस्वतीपरत्वेततोचितेकोशादौ
सरस्वतीपर्यायेषुतद्व्याख्यानात् श्रीश्वतेलक्ष्मीश्चेतिमेवैश्रीशब्दस्यए।

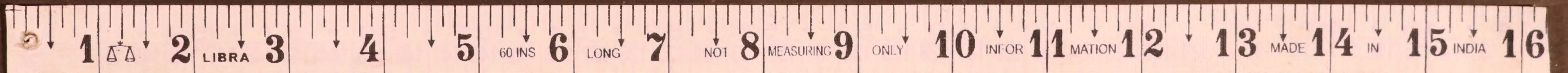
शिवोपरतयाप्युपपत्तेः शतपवनारायणसवरूपवर्णनश्लोकइदिरावसमतीसे।
 शोभिषास्यंदयमित्येवोक्तम् सरस्वतीनमस्कारस्याप्येकारिष्यमाणताच्चेति स
 चनौमीतिनयात्पात्रस्ततिक्रियायां कर्मत्वेनान्वेतिकर्मार्थकविभक्त्यन्वयात्
 ननव्याकरणाणां प्रवर्तकत्वेनाभ्यहितत्वाच्चिदस्यैवस्ततिः कृतो न कृतात्।
 आह गौरीरमणेति गौरीरमणस्य रूपमाकारः स्वभावो वा तदस्यास्तीति सत।
 यातमित्यर्थः अथ नित्यो निष्कले कस्यादिश्रुत्या तस्मादिमथ्यातविहीनमेकं
 विभुं विदानं दमरूपमद्भुतम् उमासहाये परमेश्वरं विभुं विलोचनेनोत्तकंदं प्र।
 शोतम् ध्यात्वा स निर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षितमसः परस्तादित्यादौ
 च मुक्तिजनकज्ञानविषययोरभेदस्यैव प्रतिपादनादिति भावः ननु सौपाधिक
 स्य तस्या नीवसाया कथमस्तु एतन्मत आह स्फोटरूपमिति नित्यादितीयं स
 प्रकाशज्ञानिस्वरूपमित्यर्थः तर्हि जगदुपादानत्वं प्रतिपादकानां स्त्रायवाक्या
 नोकागतिरित आह यत इति यस्मिन् ज्ञानयने नारायणे इदं सर्वं भूतभौतिक

मा

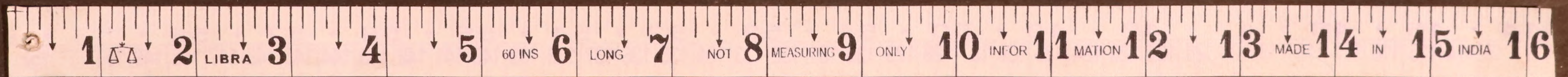
न
२०
२

रूपेण गदिवर्तते प्रतिभासत इत्यर्थः स्वरूपापरित्यागेनाय रूपेण भासमानं ते वि-
वर्तते रज्जोः प्रतिभासिकसर्पोपादाने ते यत उज्जगतापादानता सा चानिर्वोद्या विग-
णा विद्यानिवेद्येनेतिता मादायैव प्रतिवाक्यानामप्यपत्तेस्तस्य नित्यादयप्रत्त मि-
रूपतानिरावायेत्यप्रचुतस्वरूपनित्यस्वप्रकाशान्वरूपस्तत्तावच्छेदकथर्मा।
वगम इति भावः अनेन गौरीरमणेशिवेस्वांशेषस्वरूपेण रूपयति शोभय-
तीति व्युत्पत्त्या नारायणस्यैव स्तुतिकर्मतां प्रतिपाद्यते उत्तरस्मोकेऽपि शेषे संक-
र्षणं स्वपर्यंकतापादनैर्भूषयतीति व्युत्पत्त्या तस्यैव प्रार्थना विषयत्वं सपि अत-
एव भवाधितरंगोत्तरिमिति विशेषणं वैशिष्ट्यापत्तिरिति व्याचक्षते इदानीं शो-
षोक्त्या शेषार्थप्रामिस्मदिष्ट्यनारायणाभिज्ञेशिवमशेषफलरात्वादिविशेषण-
वैशिष्ट्येन संबोध्य प्रार्थयते अशेषेति समस्तप्रवृत्तदृश्यसंबेधितानकर्तारमि-
त्यर्थः तेन सूचितं परमपुरुषार्थापवर्गं दायित्वमविकरोति भवाव्योति भवः स सा-
रः स एवाधिः सागरस्तस्य तरणोत्तंचनेत उत रित्नावसित्यर्थः भवस्यात्मानमलक

तेन तदुच्छेदकतत्त्वज्ञानस्य तदनुग्रहाधीनत्वादिति भावः तथा च स्मृतिः मत्स्या
 दाद्वामोषास्यते पदमवययम मा मेव ये प्रपद्येते माया मेतोतरेति तैत्तिरीयैः तैत्तिरीय
 सापकभावसेवेयार्थकषयंतस्याशेषार्थशब्देन समासस्तत्त्वाभाष्यतत्त्वाशेषे इत्यर्थः
 प्राप्तिश्च प्रकृते तत्रिष्टुतकज्ञानमेव शेषभूषणमिति सत्त्वाशेषार्थज्ञानदानसाम
 र्थ्यं सूच्यते अत्र चारेदीयस्य वदने इत्यादि श्लोकः कैश्चित्पदिसौवैयाकरणाभ्य
 षणाभिधेयेत्येतत्त्वस्योचित्यात् तस्मिन् श्रीमद्भूषणसारेण भूषणेशेषभूषण
 णमिति चरमश्लोकेन भूषणसारत्वेन व्यवहृते तदुपयोगात् संभवः स्पष्ट एव एवं
 नत्वा गणेशपादात्तमित्यादि द्वितीयेऽपि फलमित्येन गणेशस्य पुंभाववारे
 चतामिति सरसत्याश्रयणमस्य कृतत्वादेवेति बोध्यम् इदानीं व्याकरणाप्रव
 र्त्तकस्य न्यादिन्यात्मकसंगलमाचारस्येतावत्प्रवृत्तये न बंधप्रधाने विषये दर्श
 यति यागिन्यादीति पाणिन्यादयस्तपाणिनिकात्यायनपतेतलितामानः स
 त्रवार्तिकभाष्यकारास्ते च मनयो मननशीलास्तानि तस्यैः रंगो जीति रंगो नि

प्रासाशेयेति

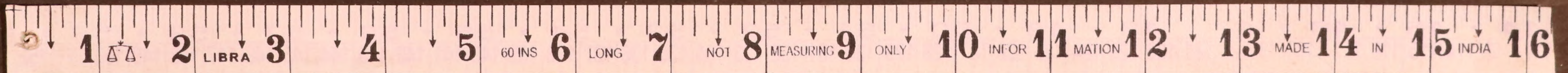

ल.
द.
३

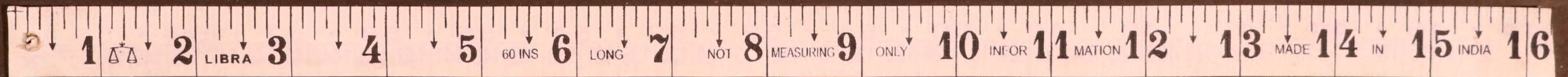
3

२५

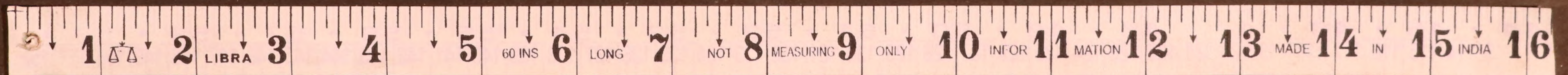
भक्त्याभिधासेत्तायस्यतंपितरं तानमित्यर्थः प्रणाम्येति श्रुतं नष्टते एवमग्रेषु तद्विशेष
णंपुंभाववाग्देवतामिति तेन च नमस्कार्यतायां पितृत्वं नैव पर्याप्तं तेषु स्तुत्यतावच्छे
दकथर्मवत्तेषु दर्शयते पुंसोभावश्चाकारः पुंभावः सोम्याश्रुतीति मतं धीयाचिसाधुः त
स्य सारस्वत्यर्थवाग्देवतापदेन कर्मधारयः तथाचाविष्कृतपुंविग्रहो सरस्वतीमित्या
र्थः हेतेति हितापदेन हितसहचरितो भेदो लक्ष्यते अथवा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामि
तो वगतो यमो हीतस्तस्यैवमित्यादि हैते भेदज्ञाने संशयात् सकंवातं तदेव ध्यातेत।
मस्तत्ताच्छादकत्वात् तन्निवारणोत्तुष्टेदस्तत्पतिवयोवा एकं सत्त्वं फलं कार्यया
स्यास्तामित्यर्थः तेन देवतोतरात्संस्तुत्याः प्रतिपादिते प्रकर्षे तत्तादात्म्येन भात।
स्य पितरपि पितामहादिभ्यस्तद्वगतौ स्तुत्यतावच्छेदकथर्मलाभः सिद्ध इति।
धन्यते हुं छिमिति गणपतिमित्यर्थः गौतमेत्यादि नैमित्त्ये तादृहादिर्मर्थे छः।
सिद्धोत्तानिति भाष्यकृत्त्रिंशतीतार्थाः सिद्धोत्तानिर्दिष्टाः उपपत्तिभिरिति सायक
प्रमाणो यस्यासत्त्वाभिर्भुक्तिभिरित्यर्थः प्रकटय इति प्रकाशय इत्यर्थः तेषामिति

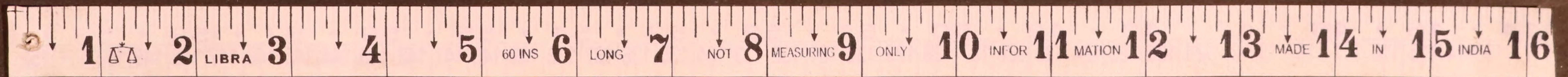
तच्छेदेन गौतमादि वचन व्याख्यात परामर्शः स्वयं इति वाथ क प्रमाणोपन्यासक
पाभिप्रेक्तिभि र्वेति शेषः तथाचात्र भाष्यकृत्रिणी तोर्यो विषयो दर्शितस्तदंशः।
नेनैव तत्रिष्यः प्रयोक्तने प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः संबन्धो निज्ञासरधिकारीति।
त्रयोत्पेयमुवेया दर्शित प्राया इति भावः ननु कथं निश्चितार्थरूपसिद्धांतस्य विषय
त्वे संदिग्धस्यैव तच्चादिति चेदियं निश्चितेण्यर्थे तत्रिष्य प्रमाणसंदेहाहितविषय
यसंदेहस्य संभवात् भवति हि निश्चितेपि भूतले चेटे तत्रिष्य प्रमाणसंदेहेन भूत
ले चेटवन्नवेति संदेहः प्रकृते यद्यप्याश्रयार्थकत्वेति नो भाष्यकारादिभिर्निर्णीतेता
यापि भावार्थाधिकरणोमी सोसा भाष्यकारैस्तथा भावनार्थकत्वसाधनात्तद्वया
र्यान्त्यः संदिग्धेति न माश्रयार्थकत्वं निर्णयः प्रमाणवेति तस्मिंश्च सति तदाहित।
स्ति ३. आश्रयाश्रयार्थकानेवेति विषयसंदेह इति संभवति सिद्धांतस्यापि विषयत्व
मिति ग्रंथादावनुष्ठितमंगलस्य तत्रिवंधनस्य प्रयोक्तने क्रमेण दर्शयति प्राविमि
तेत्यादिनाचिकीर्षितग्रंथप्रतिबंधकत्वेन संभावितानां उरितादीनामपशमो धं।

ल
रु
ध
सस्तस्मात्तर्कः तेनचमेगलस्यविद्येसपवफलेनतसमामिरितिव्यत्यतेनयोःका
र्यकारणभावघटनातन्मन्त्रानुसंधेयेति फणिस्मरणोति फणीनिशेषःभाष्यक
र्तृत्वाद्भगवदेशत्वाच्चतस्मरणस्यमेगलतत्त्वमचितमेवेतिभावःशिष्येति शिष्यैरपि
चिकीर्षितप्रेशादौमेगलमनुष्ये यमितियाशिक्षातस्यात्तर्कः चिकीर्षितमिति
कर्तृमिष्टमित्यर्थः प्रतिज्ञानीति प्रतिज्ञाफलतश्शिष्याणांविषयांतरचित्त्वं।
अ
स रणानिहतिरितिवोध्यम सलेभाष्यफणिभाषितत्वविशेषणोपादानाद्भाष्यो
तरोयवप्रणीतत्वेनमहाभाष्यस्योक्त्यर्थव्यत्यते तस्ययोजनेचतत्त्वतिपादितेयंप्रा
माणशेकानिरासः भाष्यस्याधित्वोक्त्याचयथाभगवतासमसात्प्रसिद्धः कौस्त
भात्योमणिरुद्धतस्तथास्माभिस्तथाभूताद्भाष्याद्धकौस्तभोद्धरणकर्तृत्वेन
स्वस्यापितत्त्वाम्यप्रतिपाद्यतेप्रयोजनेतत्पूर्ववेदेवउद्धरणकर्त्राकौस्तयामाह सा
हेतिप्रस्थाभिरिति भट्टोत्तिदीक्षितैरित्यर्थः शेषइति वाक्यशेषइत्यर्थः तेनय
त्रायशकांतितार्थवाचकपदानपादानेतत्राध्याहारदिनाकांतप्रणीयेतिव्य

त्यते अत्यथेति उभेति तन्नातिगमस्यर्थः प्राधुनिकेति कौस्तुभस्येदांतीतन
 कोविदोभेदितार्थकत्वात्तेन कौस्तुभमूलकस्याप्युपेत्येति तत्र प्रकारः
 कतिश्चयविषयतत्प्रसंगेऽस्यर्थः अतर्पादेयतापत्तेरिति उपेक्षणीयतापत्तेरिति
 त्वर्थः सर्वव्यवहारमूलसुमिङ्गुतार्थवयरूपवाक्यवटकनिखिलपदार्थानां
 निरूपयिष्यमाणत्वेपिसर्वे हि वाक्ये कियथापरिसमाप्यतश्च भिप्रकोक्तेः कि
 यायाः प्राथम्यान्तर्भवेन चाभ्यर्हितत्वात्तद्वचनधातोरप्यभ्यर्हितत्वेनादौ तदर्थे नि
 रूपणमित्याशयेनाह मूलेफलव्यापारयोरिति फलव्यापारयोरिति फले
 व्यापारेवेत्यर्थः असति विशेषानशासने विशेषणवाचकपदयोः समानविभ
 क्तिवचनतनियमात्स्मरता इति वक्तव्यं च नान्तस्यान्वयानुपपत्तिमाशङ्क्याह सा
 रेस्मरति वचनेति स्मरतश्च तस्य वाचकत्वेनेत्यादिः नियातानोवाचकतन
 यएकपदैवकारण्यर्थान्ययोगव्यवच्छेदादीनामिवैकया तत्प्रसिद्धतयोर्विफल
 व्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वयोऽयुत्यतिवैचित्र्यादिति भावः ननु फ

ल.
६.
५

लतेन जन्ममतिप्रसक्ततात् वार्यत्यर्थफले संयोगान्न कूलव्यापारभावे व्या
पेक्षतापीष्टत्वे व्यापारेति प्रसंगतात्फलरूपेष्टसाधनेन तस्यापीष्टत्वात्तत्पव
नप्रकृतथातजन्मोपस्थितिविषयत्वमपितद्व्याहृतिविज्ञित्यादीति तं इत्यारंभ
कसंयोगनाशको विभागो विस्तिः तथाच प्रकृतथातर्थजन्मत्वे सति प्रकृतथा
तजन्मोपस्थितिविषयत्वे प्रकृतथातर्थत्वे वा फलत्वे गच्छत्यर्थव्यापारजन्यवि
भागेति प्रसंगानिरासाय विशेष्ये तस्यापि यत्किंचिद्व्याहृत्यत्वात्तदतिप्रसंगतादव
स्थमतः प्रकृतेति तदज्ञातपरे व्यापारेति प्रसंगवारणाय सत्यं ते तथापि प्रकृतप
द्व्याहृतिः सर्ववश्या जन्मत्वे च वैज्ञानिकं नातो वार्यत्यादिफलेति व्याभिः यज
त्यर्थत्यागरूपफलस्य भावनाभावनिवर्तकतया भावना जन्मत्वमस्तमेव प
चत्यादिषा क्यतात्तस्य तत्र रूपेणैव तेनैव रूपेणाततो बोधस्यानभवसिद्धता
त्वे वा कूलज्ञातसकर्मकत्वादिर्यवहारोपयोगीति भावः नूनव्यापारेण फल
जनकक्रियायात्माश्रयात् क्रियाया एव तत्वात् नापि तजन्मत्वे सति तजन्मज्जा

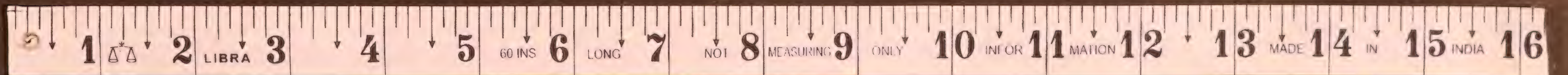
४ भावनाकरणत्वेपि

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCHES MADE IN INDIA

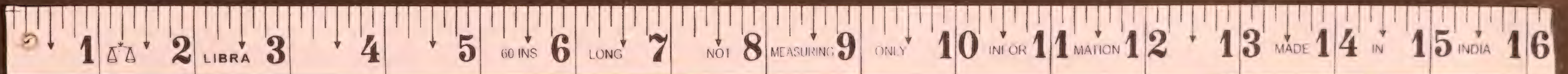
नकः सः अधिप्रयणादशापोपवतीति प्रयोगानपपत्तेः तस्योतिमाप्रिसंयोगेनात्मा
 यासिद्धतयाविक्रितितनकत्वादतश्चाह व्यापारस्त्विति भावनाभिधेति भावनाप
 दाभिधेयेत्यर्थः इदंचक्रियापदार्थत्वेति तथाचभावनापरपर्यायक्रियापदार्थोव्या।
 पारस्यर्थः तल्लक्षणमाह साध्यत्वेनेति मितियावत् वदेकरोत्यादौ क्लृप्तसमभिव्या
 हारेवदादीनामपिसाध्यत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वादतिप्रसंगायाप्रयोज्योते।
 प्रतीतिविशेषणं तदसमभिव्याहारेतेषोतत्वेनाप्रत्ययात् अधिप्रयणाद्यर्थः प्र
 यणोतक्रियाकलापस्यपदोतरेवितापिसाध्यत्वेनप्रतीयमानत्वात्तद्वच्छिन्नस्य।
 यातवाच्यतोपपत्तेरितिभावः उक्तेयंस्त्वोत्पत्तितत्त्वशंकामपनरति उक्तेवेति।
 यावदिति यातजन्योपस्थिति विषयत्वेनाभिमतेवस्त्वित्यर्थः सिद्धेप्रयातीत्यादा
 वतीतमित्यर्थः अस्मिदेवतेमानेतादृशप्रामभावप्रतियोगिचपचतिपत्यतीत्यादौ
 साध्यत्वेनवक्ष्यमाणस्वरूपेणप्रकारेणभिधीयतेअभिधानविषयस्यार्थः अभि
 धानस्यसविषयकृतंतौपचारिकंबोध्यम् क्वचिद्विद्यतइतिपाठः कृष्णिप्रदर्श

४३

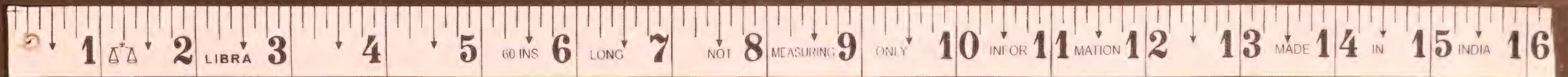

न.
२.
६

योगमप्यार आश्रयेति आश्रितौवयवानोक्रमोयेनतादृशोयःसमूहस्तत्स्वरूपता
दित्यर्थः यत्रचनक्रमिकावयवकोव्यापारस्तत्ररूढिरेवादर्शणीयापौर्वापर्यो।
पौर्वेतिभावः श्रुतपपत्तिमानत्वेनप्रदर्शयति यचतिपाकइत्यादिनाथातर्थावगा
मेति विक्रित्यनुकूलव्यापारस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यचोभयत्रापितौत्वेनप्रती।
यमानत्वेपौत्तर्यः पर्यवसितार्थमारु तथाचेति श्रयभावः यदमेवतात्तानाक्रिया
तयाकांक्षादयस्तादृशतानेप्रकाशितयावच्छेदकेयत्नात्सिद्धत्वेतद्विज्ञेसाध्यत्व।
प्रकारकज्ञानस्यतनप्रतिबंधकत्वरूपकारणभावसिद्धत्वाभावादेवतद।
नत्यादात कस्मिन्मेचेत्सात्वेविरेदित्यादौनतस्यादनातद्व्यवत्वेतिडे.तार्थस्यावि।
कलेदिरुगायर्थस्यक्रियामात्रविशेषणतत्त्वनिबन्धनः त्रिषाप्रार्थान्यवहारोत
स्यसाध्यतत्त्वनिबन्धनरतिभावःवस्तुतस्तत्कारकाकांक्षेत्यापकतावच्छेदकथमेव
त्वमेवसाध्यत्वेसाध्यतयावगतस्यसाधनाकांक्षाननकत्वावशेभावादित्याद्यम्।
अविवक्षारः एतदेवेतिनिरुक्त रूपासत्तमत्त्वमेवेत्यर्थः तिपदैरिति आद्यातपदै

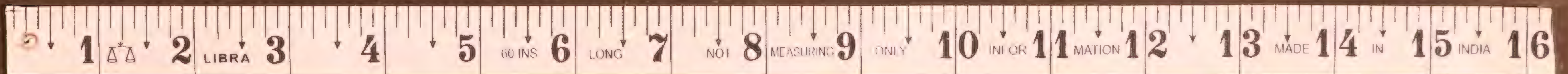

रित्यर्थः श्रुत्यातेनेत्यादौ तिङ्. तपवाद्यातपदशक्त्यवधारणात् भावश्चेति चो
 वधारणे प्रसक्तावस्थापत्रोभावएव तिङ्. तार्थ इति ह्रिक. (कार्थार्थः तेन कदे
 तेन वक्रिप्रज्वलनदशायां फुत्कारणवद्गीतशक्तिकस्य पचतीत्यादिप्रयोगो ने।
 मर्थः शोकेतेनेति नानाथमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकतावच्छेदकैक्यमवतस्य
 नानार्थतस्य पचादौ सत्तादिति भावः समाधत्ते बुद्धिविशेषस्येति स्वनिरूपित।
 विषयतावच्छेदकत्वमेवेति शेषः बुद्धौ विशेषश्च तावत्पदार्थविषयकत्वरू।
 एसमहात्वं न तमेवेति बोध्यम् सत्तादिति प्रयं भावः तदादितश्चेत्तादियर्थे
 गावैत्रादीनां सत्तावच्छिन्नशक्तिप्रहेविना न पपद्यमान
 स्योपपत्तये बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनापि लक्षणो न वैत्रादीनां न गम्यत इव
 त्रिचैत्रादिप्रतदादीनां शक्तिनिर्धारिता मत्र उपलक्षणत्वेन तत्पदजन्यबोधवि
 षयेन शक्तिग्रहाविषयत्वे सति शक्तिग्रहविषयत्वमप्यवशाद्बोध्यते तेन यमे
 गावैत्रादीनां भानम् एवमपि कृत्यप्रयणात्तादीनि तेन यमेणानुगम्यत

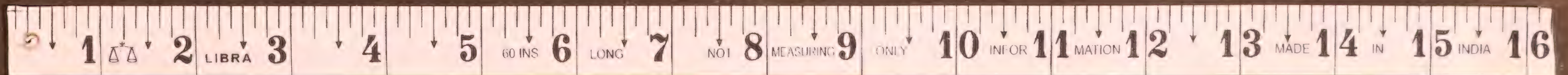
स.
६.

द्वचित्रेतेष्वपचत्वादीनां शक्तिरिति नानार्थतत्प्रसंगो न न गत नानार्थमा।
वचित्रशक्तिरित्युक्तत्वावच्छेदकैक्यमवतस्येव नानार्थत्वादिति तदा राये।
वतदादित्यायेनेत्युक्तमिति बोध्यम् न न तदा न चरकमकव्यापाराणां मेला।
संभवात्तदात्मकक्रियायाश्च नैक्यादेकावाक्येति रूपविधायकसत्त्वस्य
भाव्यासंगतिरत आह आख्यातेति आख्यातप्रतिपाद्यक्रियैकत्वव्यवस्था।
यीत्यर्थः आख्यातेति सविभक्तिकयादेति उक्तं तस्य ले एकैव क्रियाप्रतीय
तइति प्रसिद्धिरपीत्यर्थः बुद्धिविशेषैक्यमिति समं लेव नात्मकबुद्धिगतमे
कत्वमादायतावत्क्रियास्वारोप्येत्यर्थः सर्वासां क्रियाणां योगपद्या संभवेण
कव्युपायारूढत्वादेकत्वमिति भावः तत्र मानमाह उक्तं चेति कमजन्मना
मेषामपि श्रयणादिव्यापाराणां बुद्धोक्ताकारया प्रकल्पितैकत्वकः समूहः
प्रतिगणतया भासमानैरवयवैरुपलक्षितः समूहः क्रियेति व्यवक्रियते।
इत्यर्थः तत्र तदा न चराणां व्यापाराणां वास्तवसमूहाभावात् उक्तं बुद्धेति नि

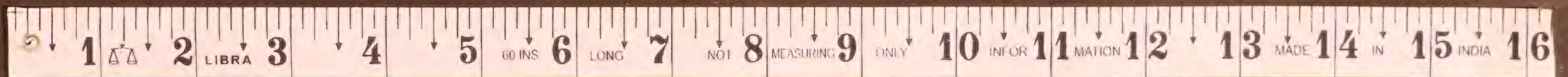
रूपेत्यस्य संक्षेपेणोत्पादिः प्रधानप्रकृत्यर्थे निरूपिते तद्विशेषणप्रत्ययार्थस्याव
 श्यवक्तव्यत्वादवसरसंगतिप्रदर्शयन्नाह तिर्ह्यमिति अनन्यलभ्यस्यैवशा
 द्दार्थतादिति भावः नन्वाश्रयस्य तिर्ह्यतेऽग्राश्रयतेशक्यत्वावच्छेदकं वाच्यं
 तस्यच निरूपकभेदेनानात्वात् तस्यपुक्तशक्तिनानात्वप्रसंगश्चाह शक्यताव
 छेदकं चेति वक्ष्यते इति द्वितीयार्थनिरूपणावसरस्त्यादिः तथाचाखंडेपा
 थिरूपस्य तस्यानगतस्यवक्ष्यमाणत्वात्तत्रानात्वप्रयुक्तो दोष इति भावः मीमां
 सकादिमते निगकरिष्यत्कर्तृकर्मणोरुक्तं तिर्ह्यते द्रष्टव्यं माशंकते नन्वि
 तिनत्वतत्रकर्तृकर्मप्रतीतिरेवमानमतश्चाह प्रतीतिरितिसंभवादित्यनेनान्वि
 तेप्रतीतिरत्यथैवोपपत्तेरित्यर्थः तामेवाह लक्षणाया इति आख्यातलक्षणा
 भ्युपगमादेवत्यर्थः नन्वाख्यातस्याश्रयत्वकत्वेभावनावोधानुपपत्तिस्तदुपप
 त्तयेतत्रशक्तिकल्पनेतलक्षणासंभवोवनाश्रयत्वेनतत्रलक्षणाभ्युपगमेतमा
 वनायाविशेषणत्वेनोपस्थितायास्तन्नन्यवोयेप्राधान्यानुपपत्तिरतश्चाह आदे

शास्त्रनिर्वाचनार्थम् ॥ २॥

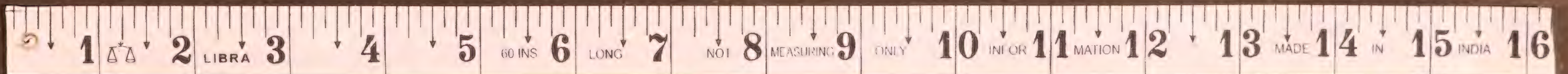

ल.
२.
८

पारिति आलोपोनमानेततइत्यर्थः तथावाख्यातार्थाभावनासाश्रयागणनात्
भावनांतरवदित्यनुमानादाश्रयलाभइतिभावः ननुव्याप्तादिप्रतिसंयानेविना
पितद्वोयस्यानुभवसिद्धतातइयपनयेतस्यतत्रशक्तिरावण्यकीत्यतश्चाह अथमां
तपदादितिसमभिव्याहृतवैशदिप्रथमांतपदादित्यर्थः एवंचनाश्रयप्रतीत्या
नपपत्तिःकर्तृकर्मणोस्तिइत्यंतसाधिकेत्यर्थः मानमिति यद्यप्याश्रयत्वेना
श्रयभावानुपपत्तिस्तदर्थंसाधिकेमेवोतरंतत्रोचिते तथापिफलावच्छिन्न
व्यापारेधातोः शक्तिस्तिइ. स्त्वाश्रयत्वेमेतिसतिवैशदीनामाश्रयत्वेनापिभानो
पपत्तेर्नतिइ. आश्रयार्थकत्वसिद्धिरितिसूत्रप्रामाण्योपन्यसनमावश्यकमेवे
त्यर्थः ननुकर्तृपदावदितेनतेनकर्तरिप्राप्तिनिर्णयोतश्चाह अत्रहीति लः
कर्मणीतिसूत्रइत्यर्थः ननुतथाप्येतल्लकाराणामेवकर्त्रादिशक्तिबोधकंन
तिगमनितिकथंनतिगंकत्रादिशक्तौमानमतश्चाह बोधकतेति बोधजन
कत्वमित्यर्थः लकाराणांप्रयोगेऽश्रयमाणात्वेनतत्रबोधकत्वासेभवादित्यर्थः

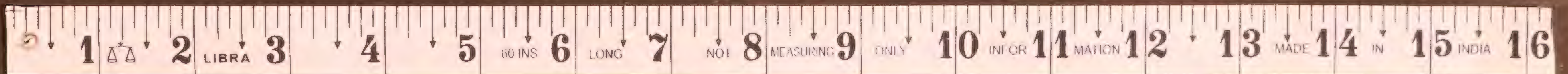

कल्पितेति कल्पनात् तत्तावत्तार्थालकारस्य कर्त्तादिवोपकल्पेति पादितेनेक
 तदंशेष्टानां तद्वाचकत्वलाभादिति भावः अनेनेति लः कर्मणीति सूत्रेणोत्तरं
 विधीयंत इति तथाच वर्णास्फोटपक्षेष्टमाणावर्णातामेव वाचकतायाव्यव
 स्थापयिष्यमाणतया लः कर्मणीति सूत्रस्य तिवादिशक्तिग्रहणवतास्योवा
 धारणो न संभवति तस्याख्यातशक्तिसाधकत्वमिति भावः तत्र दृष्टान्तमाह नका
 रेत्यादि यमानरां मेरित्यादाविति शेषः आदितैसादायादेशासादीत्यादिना
 भिसादिसेग्रहः कर्त्तृकर्मव्यपदेश इति अस्यानह्नोपात्तेत्यादिः कर्त्तृकर्म
 पदेति भावप्रधाननिर्देशादिति भावः कर्त्तृकृत्येति कर्त्तृशब्दस्य यत्नाश्र
 यार्थकतया कर्मपरस्य फलाश्रयार्थकतदिदित्वाभावप्रत्ययस्य कृतिफलवोप
 कत्वादिति भावः शेषमिति तथाच तत्सूत्रवलादाख्यातस्य कर्त्तृकर्मार्थकत्वमि
 ति भावः दर्शनांतरीयरीतेति मीमांसकरीत्यर्थः पचतीत्यस्याकं करोतीति
 विवरणात् फलेपव्यायर्थ्यस्ति न क रोत्यर्थे व्यापारवचन इति हित इति यद्य

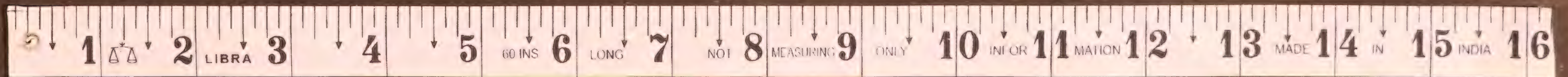

ल.
६.
५

शुक्तमायेनतिज्ञोद्यापागर्थकतसाथनेपिकलेतछक्तिप्रतिपादकंकर्मणीत्य।
नुपपन्नमेवतथाप्यभिधानानभिधानव्यवस्थार्थेतदप्यावश्यकमेवदेयाभानेत।
कथंचित्समायेयमितिपूर्वपक्षशयः स्मर्यति तस्तीति कृतामितिगवत्तज्जादी
नामित्यर्थः ननुकर्तारिरुदिति सत्रमेवतेषांतछत्तौमानमतग्राह कर्तारिरु
दिति तत्सत्रादेवलः कर्मणीतिश्रवकर्तृपदमनुवृत्तेतथाचतस्यथर्मिपरत्वेणा
नुवृत्तस्यथर्मपरतायांनवायकमतग्राह श्रयिथर्मपरतैवस्यादित्यभिसेथाया
ह तुल्ययोगालेममिति ननुशब्दाधिकाराश्रयणानुवृत्त स्यथर्मपरतायां।
नवायकमतग्राह श्रयिवेति मीमांसकानामिति शब्दाधिकाराश्रयणस्यग
सकमेतेरेणासंभवात्कृदादिसमभिध्याहारस्यलक्षित्यर्थः तथावयथाकुर्य
कत्रांतिमभावनायाः शब्देभानेतथाख्यातेपिभानमपपत्त्यतइतिभावः तथा
सतिभावतायाश्रवाद्यतेसतीत्यर्थः प्रायामिति मत्वाविशेष्यत्वमित्यर्थः प्र
त्ययवाच्यतेतप्रसंगार्थतात्याथानोपपत्तिरितिभावः चटमानयेतिज्ञातिः य।

दार्थ्यमिति मते तात्पार्यमिति मते रपदार्थस्यापि यथाप्राधान्येन भानेन तथातिदृश्यकर्त्ता
 तिमभवनाया अपि प्राधान्येन तदुपपत्त्यतस्तर्थाः विवरणस्यापि शक्तिग्राहकः।
 तयोतेन भावनावाचकत्वमाख्यातस्य सेत्स्यतीत्याशङ्कते भावनाया इति विवरणे
 तितत्समानार्थपदोत्तरेणातर्थाकथनरूपविवरणस्य पचति या कभावेनेत्या।
 कारकस्य सत्तादित्यर्थः तदा च त्वमिति आख्यातवाच्यत्वमित्यर्थः विवरणस्य स्व
 स्वबोधानुसारितयानेन तार्थ्यनिर्णयश्चाह पाकानुक्रमेणेति पचतीत्यस्य पा।
 ककर्त्तेति विवरणस्यापि दर्शनेन तिमो भावनायां शक्तिरुतकर्त्तरीति विनिय।
 मकाभावादिति भावः तात्पर्यविषयविवरणोदृष्टान्तमाह पाकमिति नन्व।
 विक्रित्यात्मकफलस्य भावनायां कर्मत्वेनात्वयात्कर्त्तृमीभनस्य पच्यर्थत्वाच्चाप।
 दार्थ्यतमस्य ग्राह इतरेतरयोगे हेतु इति यद्वदिति विवरादिहेतुवदकपदाश्रय
 साहितस्य विग्रहवाक्यस्य च शब्दे न विवरणवदित्यर्थः अन्वयप्रयोजक रूपत्वा
 तयोपपत्तया च न जलमाहरेत्यादौ हि हेतुत्ववत्पक्षे हेतुत्वान्वयप्रयोजकतया

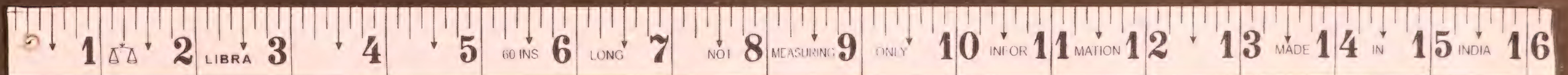

न.
६.
९

साहित्यस्यापदार्थस्यापि उभयोः समानमिति भावः नन्वाख्यातस्य कर्तृत्वा।
चित्तेन दातव्यतादिति भावनापेदेन विवरणमपदार्थविवरणमित्यस्यापि सवत्
त्वादित्यर्थः स्वस्वबोधानुसारिविवरणस्य नार्थनिर्णायकत्वमित्युभयोः समा
नमिति भावः नन्वाख्यातस्य कर्तृत्वाचित्तेन दातव्यतायाः प्राधान्यात्तदप
तिर्ज्ञात्यातिमद्यक्तिदृष्टांतस्तवैषम्यात्प्रपुक्तः नात्यातिमद्वयस्य परिच्छेद्यतया
वगतस्य प्राधान्येन कर्त्तृत्वस्वरूपनिरूपकतया तिसाभानाथमिग्राह।
कमानसिदृग्गणत्वात्प्राधान्येन भानमर्हति कृतीवेति तदनुपपत्त्या तस्या वाच्य।
त्वमावर्णकमतोदृष्टांतोत्तरमाह किंचेति श्रमेरान्वयदर्शनादिति देवताभिन्नै
ककर्तृको व्यापार इति बोधस्याकारप्रसिद्धत्वादित्यर्थः तदुपेयेनेति श्रमेरान्वयानु
भवानुपेयेनेत्यर्थः कर्तृत्वाद्यत्वे तादृशबोधानुपपत्तिरिति भावः निष्पन्नक
मिति तदिभक्त्यंतनामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेषिता
संबंधेन शाब्दबोधेन तदिभक्त्यंतनामज्ञेयापस्थितेर्हेतुत्वमीलोचदशस्यैकमत्वा

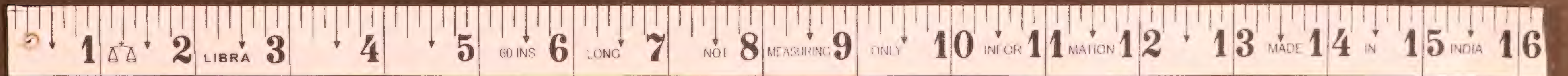
३४

स्य

२३

दितिभावः तच्चेति समानविभक्तिकत्वेत्यर्थः अत्रदेवदत्तः पचतीत्यादौ व्य
तिरेकव्यभिचारात्तादृशकार्यकारणाभावपवर्त्तव्यत्वात् सोमेनेत्यादिना अ
त्रसोमपरस्य मतस्य लक्षणासोमवतायागेनेष्टेभावयेदिति बोध्यतत्समानवि
भक्तिकत्वाभावेऽपि मीमांसकादिभिः सर्वैरेवाभ्युपगमाद्यभिचाररतिभावः एव
मग्रेऽपि न ननु व्युत्पन्नानामर्थयोरिति द्विवचनोपादानात्तदर्थयोरेवान्वयबोधे स
मानविभक्तिकत्वेत्येति न सोमेनेत्यादौ व्यभिचारोत्पत्त्यात् राजपुरुषरिति इदे
च वस्तुनातिमनुरुद्धोक्तो सोमेनेत्यादौ व्यभिचारप्रदर्शनेनेव प्रकृते भेदान्वयबो
धस्य निरावाधत्वादिति बोध्यम् अत्रोभयोरपि न सम्यक्तात्समानविभक्तिकत्वं
रूपप्रयोजकाभावेन नैयायिकनये पूर्वपरत्वं लक्ष्यार्थराजसंबन्धिनोत्तरपरात्तमे
दान्वयानुपपत्तेरिति भावः शक्यार्थमादायायोग्यतादभेदान्वयत्वादवपिलक्ष्य
र्थमादायैव स उपपत्त्येतेत्याशङ्कते न चेति सामानाधिकरण्यमिति अभेदा
न्वययोग्यत्वमित्यर्थः तदितानामपीति इत्यवाचित्वानापत्तेरिति प्राक्तेने यौ

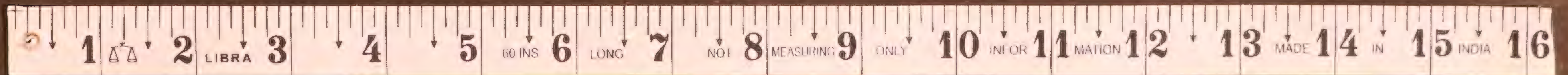

ल.
२५
११

गिकानामितियोगो-वयववृत्तिस्तत्मात्रप्रस्कारेणप्रवृत्तानामित्यर्थः इत्येति
 इत्येभ्येतच्छ्रुतत्वात्तापतेरित्यर्थः तद्विद्वानामपीति इत्यवाचित्वानापतेरिति
 कृतेनान्वितेतथाचसामित्वावैश्वदेवीवानिनमित्यत्रतद्वितस्यदेवतासंबेदिइत्य
 वचनत्वाद्व्योणदेवतासंबेधः श्रौतःवानिदेवतासंबेधस्तवाक्यीयइति
 येत्यावाक्यस्यउर्ध्वलतात्रवैश्वदेवयागानुवादेनवानिनगणविभावेकिंतवा
 निदेवताकेवानिनगणानकेकमांतरेमेवेत्यामित्वाधिकरणसिद्धांतविरोधःत
 दितस्यदेवताललितइत्यमादायैवयदिश्रौतत्वेतदातत्रतद्वितस्यइत्यवाचकत्वक
 ल्पनमत्युक्तेस्यादिसाधन्यत्रप्रपंचितमितिभावः अतृणासनलाभारिति अतृ
 णासनजन्यबोधस्यप्रधानषष्ठ्यर्थविषयकत्वादितिभावः नन्वातृणासनेनश
 क्रिप्रतिपादनेपिपिंगादीगौरित्यादौसामानाधिकरण्यललितार्थमादायैवो
 पपाद्यतामनग्राह नचेति लस्यार्थमादायैवसामानाधिकरण्योपपादनेति
 त्यर्थः अरुणाधिकरणेति तत्रहि पिंगास्यादिपदानोद्भववचनतयासंभवति

था

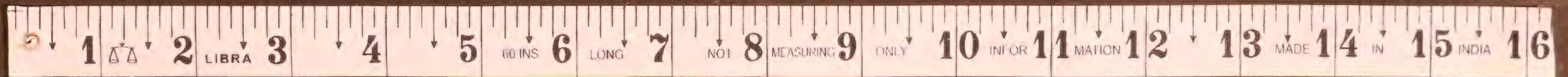
११

कर

सन्निरितपदार्थान्वयेप्रकरणनिवेशानौचित्येनपिगात्यायर्थान्निरगोहारातस्याः
कीणामर्थेनसामन्यसाभावाकचकत्वेमेवेतिसिद्धांतितेनहन्यपयतिरित्यर्थः
कथमितिप्रयोजकाकांक्षायामाह इत्यवाचकत्वेति इत्यर्थकत्वेनशासनाभा
वात्सामानाधिकरणानुपपत्तेस्तत्साधिकयालतणायैवसमानत्वादित्यर्थःप्रप
चित्तमिति कीणानौकरणात्तेनान्वयानुपपत्तौसंबन्धिलतणकल्पनायाप्रपिचि।
षण्णिविगिष्टत्वात्तयाइत्यविधायकतस्यापिक्रियाणासंभवादृज्जीहेरेवलादि।
णिकइत्यविधायकत्वेनारुणपदस्यैवप्रकरणाप्रक्षेपाशंकायाप्रसंभवेनमूल
पौथित्यासेत्यादितेशोक्तमधिकमशेषवत्येते पदार्थमिति वाक्यस्यपदचदितत्वे
नतदर्थनिरूपणोपराधेत्तानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः मूलेफलेप्रधानमित्यत्रनि
रूपितत्वंसममर्थस्तच्चप्रधानपदार्थैकदेशेप्राधान्येनेतीत्यभिप्रेत्यवाचष्टेफले।
विक्रियादिफलंप्रतीतिस्तिङ्.र्थस्तविशेषणमितिवाचष्टेतिङ्.संख्येतिनत्र
तेषामध्ये विशेषणोक्तिप्राधान्येयभावसंबन्धेनप्रकारादित्यर्थः नामार्थथा

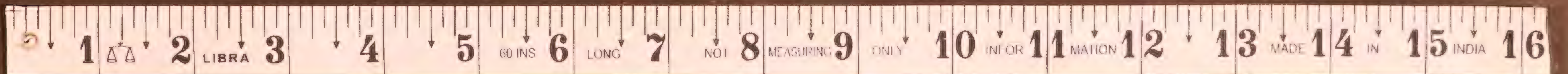
यः २

न.
२.
१२

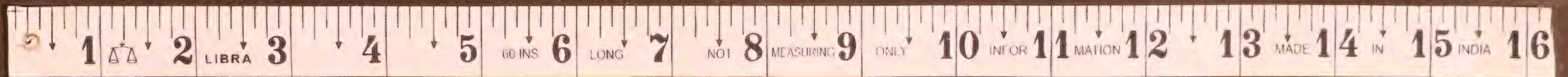
तथ्योरेवसात्तादन्वयस्याद्युत्पन्नतादितिभावः ननप्रत्ययार्थसंख्यान्वयस्यप्र।
कृत्यर्थेदृष्टचरेनेनतिउ.र्यसंख्यायाःकथमप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोरन्वयोक्ततादि
ति तथाचद्युत्पत्तिवैचित्र्यात्ताप्रकृत्यर्थेनचयोभ्युपगम्यते प्रकृत्यर्थस्यतदन्व
यायोग्यतात्समानाभिधानश्रुतेर्वाक्यापेक्षयावलवतादाख्यातार्थभावनात्
यितिप्रथमांतार्थतदन्वयोपगमोनोचितइतिभावः युत्पत्तिवैचित्र्यमेवाभिनयेन
दर्शयति तथावेति आख्यातजन्योपस्थितेर्लङ्घनीनांवाचकत्वनयेकालादौ।
अभिचारितत्वात्तांविशिनहि कर्तृकमेति फलितइतिपर्यवसितइत्यर्थः संख्या
प्रकारकबोधस्यचरइत्यादौतिउ.र्योपस्थितिंविनापुन्यतेर्यभिचारनिरासायका
र्यताछेदको वाख्यातार्थेनितदर्थकालप्रकारकबोधेतत्रिरामायसंख्येति आ
ख्यातस्यकर्तृकर्मार्थकत्वेदृष्टयितंश्रुतगात्रेयाधिकमतमन्यदृष्टयति नैया
यिकानामित्यादि अन्यथारिति एकपदोपात्तयोरेकार्थान्वयितस्यासतिबाधके
नान्यत्वात् प्रकृत्यर्थस्यप्रत्ययार्थकृतेश्चायोग्यतात्तदन्वयितमितिभावः आ।

१२

व्यातार्थकालप्रकारकबोधेप्रथमतपदनन्यपस्थितेननेपेक्षणादाह संयेति ।
 इतरविशेषणात्वेति इतरविशेषणात्तानापत्रप्रथमतपदार्थवदितइत्यर्थः तथा
 व्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेइतरविशेषणात्तानापत्रविशेषकप्रथमतपदन
 न्योपस्थितिः कारणाभितितदाकारेबोध्यः एवंरीत्याचंशोतनादीनोप्रथमत
 णामिवाथंसादृश्यवन्नत्यर्थगमनविशेषणात्तापत्रनेनोक्तस्यलेख्यभिचारवारणे
 न्य लभ्यकृतौशक्तिकल्पनेसंख्यान्वयबोधेदेतपस्थितौविभिन्नपदनन्यत्वप्रवेशा
 एवगौरवात्तादृशोपस्थितिविषयप्रथमतार्थेइतरविशेषणात्तानापत्रतनिवे
 शेत्ततिगौरवमित्याह अतिगौरवमिति इदमपीति उपदर्शितकार्यकारणाभा
 वेइतरविशेषणार्तप्रवेशप्रसक्तलाचवमपीत्यर्थः अधिकंरुदर्यगोदृष्ट्यम
 कर्तृकर्मणः संख्यायाश्चविशेषणतोष्यंतिइत्येकालस्यापितोयवस्यापयति
 कालस्त्वितियापारइति धातुर्थव्यापारइत्यर्थः ननकालशक्तिपरिच्छेदकेषु
 वर्तमानेनलडिमादिषुक्रियावाचकपदादर्शनात्कथं कालस्यधातुर्थव्यापार

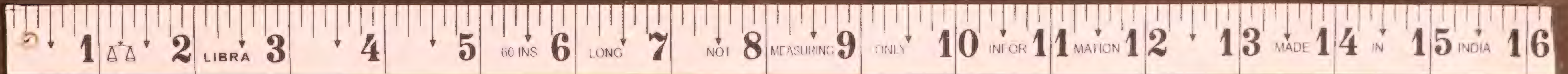
सम३

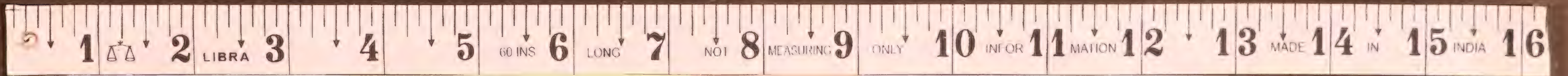
न.
६.
१३

विशेषणान्नमतग्राह तथालीत्यादिप्रधिकाररिथितो रित्यधिकाररित्यर्थः तत्रे
ति धातुपदं चेत्त्यर्थः धातुर्थमिति फलव्यापारोभयात्मकमित्यर्थः भूततायामि
त्यादिफलविर्णयार्थ्यादिसुत्रप्रामाण्येति भावः वदन् अभिदधत् प्राधान्यादि
ति धातुतन्त्रबोधे सत्यविशेषतया भासमानत्वादित्यर्थः व्यापारमेवेत्येवकारेण।
फलस्य कालान्वयितव्यवच्छेदः ग्राह्यतीति तिङ्-र्थकालविशेषतया बोधश्चि
गुणाभिसेधिः यदस्यति तं कुलं पच्यत इत्यादौ तं कुलादौ तं कुलाभिन्नैकाग्रयकवि
क्लित्यनुकूलो व्यापार इति बोधश्चि कर्तृकर्मणोरिति समानप्रत्ययोपातत्वा
त्सत्यायाश्चतयोरेवान्वय इत्यर्थः समाधत्ते अतीतेति विशष्टभावनाक इत्यर्थः
पचतीत्यापत्तेरिति कर्तृविद्यमानत्वादिति भावः एवमग्रेपि केचित्फलव्या
पारयो र्धातोः शक्तिद्वयोपगमेतयोर्दृष्टेः विधेयभावेनान्वयापत्तिस्तु भावेना
न्वयबोधे धातुतन्त्रोपस्थितेः प्रतिबंधकत्वेनेतत्तौ गौरवं तस्मात्फलावच्छिन्नव्या
पारावच्छिन्नफले च धातुतन्त्रशक्तिः कर्तृकर्माय कतन्त्रस्य समभिव्याहृतश्चत।

१३

तद्वेनियामकः गौरवेचप्रामाणिकत्वात्रदोषः ३स्यैवकर्माख्यातेव्यापारस्य
 प्राधान्यं कर्माख्यातेत फलस्य यदायस्य प्राधान्यं तदा तस्मिन्कालान्तयः सूत्र।
 स्यात्परादभयोरपि प्राधान्येनोपस्थितेः फलान्त्यतिदृश्यामारब्धेपाके
 फलेवर्तमानत्वात्प्राधान्येनोपस्थितेः फलान्त्यतिदृश्यामारब्धेपाके
 वेपिसमस्यारोपादधिप्रयत्नादिदृश्यापचतीतिप्रयोगवत् आरोपेचप्रतीति
 रेवमानेव्यापारविगमेफलेसत्तेषां चिदेवदत्तेनेसादिप्रयोगास्तुभूततस्यो
 त्यतिचदितत्वादित्याहुः अत्रेदेवकृत्यविभिन्नशक्त्युपस्थाप्योत्तरेदृश्यविधेय
 भावेनान्वयनियमस्य ह्यप्यदिपदोपस्थापितासुसूर्यादिष्वभिचारादसेभवे
 नतद्वत्तात्फलव्यापारयोर्विभिन्नशक्त्युपस्थाप्योत्तरापादनमन्वितेकिं
 त्वविभिन्नपदोपस्थितयेसतितात्पर्यज्ञानेउद्देश्यविधेयभावेनावबोधकत्वमि
 तेवतियमोयच्छह्योगप्राप्त्यादीनामुद्देश्यविधेयभावनियामकानांतत्रै
 वसंभवात् तदभावादेवैकपदोपस्थितफलव्यापारयोस्तथात्ववैधानुत्ता

ल.
२.
१४

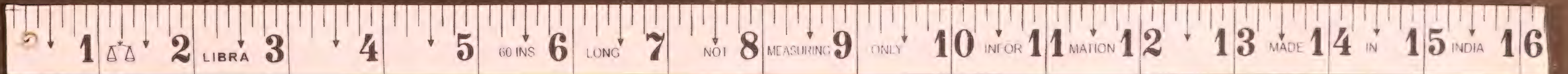
दसेभवेतत्रयातनन्योपस्थितेः प्रतिवेधकत्वकल्पनेप्रयोजनाभावेनगौरवसो।
भवनस्यव्याप्ततात तादृशविशिष्टधर्मयोः शक्यतावच्छेदकतेगौरवात्कालि
कसंवेयेनचदत्तप्रकारकचटविशेषकशक्तिग्रहात्ममवायवेयेनचदत्तविशि
ष्टदोषस्थितेस्तत्संसर्गकशाब्दबोधस्यचवाराण्यचदत्तप्रकारकसमवाय।
संसर्गकचटविशेषकोपस्थितिप्रतितयाविधशाब्दबोधप्रतिचतयाविधश।
क्तिग्रहस्यकालिकविशेषणतासंसर्गकतयाविधस्थितिशाब्दबोधौप्र।
तितादृक्तेसर्गेणचदत्तविशिष्टशक्तिग्रहस्यरेततायाश्रवणकतयाजन्य।
जनकभावादिसंसर्गशक्तिकल्पनेगौरवाच्चागौरवस्यादोषत्वमपिनि ला।
तादृशविशिष्टशक्तिकल्पनायोकिंनिवेधनसितिभाष्यताम विशिष्टशक्ति
पदेकर्तृकमाख्यातसमभिव्याहारास्पततदोषनियामकस्याभावेनय दि
स्थितेतदोधानपपत्तेश्चश्रुत्यदेतसर्वज्ञांतरंगत्वात्फलान्वितव्यापारस्यैव।
यातशक्योपस्थितेर्नतद्वत्पपत्तिः अस्तवाकर्मप्रत्ययसमभिव्याहारःफ।

नयक

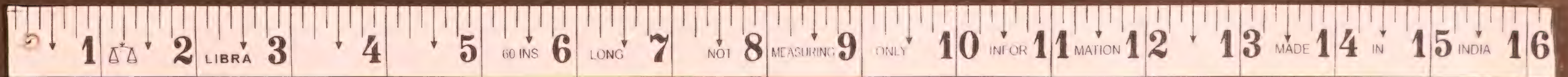
पू.

जा ३

(४)

लविशेषकबोधपरत्वात्रायकत्वेनतत्रियामकः सपञ्चात्मनः क्वनितिसत्रस्यभा
ष्यप्रामाण्यपातनैतावतायातोः पृथक्फलव्यापारवाचकत्वंहीयते एकपदोप।
स्याप्ययोरन्वयोपियुत्पत्तिवैचित्र्येणोतिभवत्सतएकदेशान्वयवदितिप्रारोवसमा
दितेकालान्वयस्तुसर्वत्रव्यापारएवोक्तप्रयोगानुरथोदत्तएवतत्राथान्येतत्प्र।
यो न के किं तत्र प्रत्ययानामिति युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थत्वमेव न तत् सात्त्विकवदितत्वे तस्याः
अतएव व्यापारस्य विद्यमानता दृष्टा यो फलानुत्पादेऽपि पचतीति प्रयोगः घ्राणे पे
णत उपपादने तस्यो गतावयुक्तं एवं वर्तमाने धंस प्रतियोगित्वरूपमाख्यभूतत्वं
मादाया पाविदेव दत्तेन त्यादिप्रयोगोपपत्तौ लाक्षणिककार्यमादाय त उपपादन।
मपि तथैवेति व्यापारे कालान्वये दृष्टमाशंक्य निराचष्टे न चेति उत्पानेति।
उत्पानस्वरूपयोग्ययत्नसत्तादित्यर्थः तस्य वर्तमानत्वेन विषयाभावा उक्तप्र
योगापत्तिः समतलरातीफलस्यासत्तात्रेति भावः अज्ञानादिति अप्रत्यक्षता
दित्यर्थः नतपरप्रयत्नस्य विज्ञातीयमनः संयोगाप्रयसमवायरूपदेत्वभावा

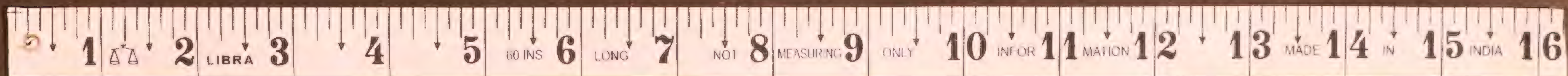

न.
२.
१५

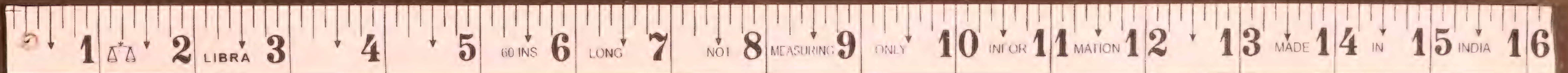
दृश्यते तत्रैषि वेष्टादिना लिङ्गेन तद्वगतौ तस्य योगा पतिर्द्वारैवेत्याशोकसमा
थेन किंचिद्वेष्टादिनावगतौ चायमिति यत्किंचिच्छरीरावयवक्रियेत्यर्थः
तद्वगतौ यत्नानमितौ अनुमानेव प्रथमं नानुकूलयत्नवान् साध्याव
ष्टेयत्नसंबन्धेन वेष्टावत्तादरमिवेति वेष्टाप्रयत्नयोः कार्यकारणभावश्चाशनु।
कूलतर्कावसेयः अयमाशयः फलस्य साक्षात्जनकत्वरूपानुकूलतासंबन्धेन धा
तुर्थव्यापारेण व्याप्यगमात्तस्य च शक्त्यादिरूपसहकार्येतरविरहात्फलान्नक
प्रवृत्तिरूपव्यापारेण तत्तात्कालिकतायाः व्यापारस्य धातुना विवक्षितमिति
प्रयोगस्यैव तमेव कृतिशक्त्यादिसमहात्मकव्यापारस्य धातुना विवक्षितमिति
तदानीं तादृशव्यापारत्वात्तदृशः प्रयोगः तदभिप्रेत्यैव शक्त्यभावात्फलं न जा
यते इत्युक्तम् इति एतेन तस्य यत्नस्योत्पत्त्येव कृतेषु स्यात्ता प्रयोजकत्वात्तत्रोक्तिः
तीति प्रयोग इति केचिन्माथानाभासो निरस्तः एकशक्त्युपस्थाप्योक्तयोः
रुदृश्यविधेयभावासंभवाच्चेत्यत्र प्रयोजितम् उक्तार्थमुपसंहरति एवं चति

सा ३

१५

^{मूल} ३. यो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम् यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यै
 व प्राधान्यमन्यत्र दृष्टम् तथापि भावप्रधानमाख्यातं सत्प्रधानानि नामानीति
 निरुक्तं भुवादिसञ्ज्ञादिस्य क्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याभ्यां धातुर्थभावनाप्रा
 धान्यमप्यवसीयते ^{विशेष} तिङ्. र्थः कालकारकसंख्यारूपः विशेषणमेवेति यथा
 यथं धातुर्थकारकयोः प्रकारतापन्नपेक्षार्थः एवकारेण तदर्थस्य प्रकृत्यर्थः
 विशेष्यतव्यवच्छेदः तस्मिन्मात्रविशेष्यते कस्येत्यत्राह भावनैवेति धातुर्थः।
 भावनैवेत्यर्थः श्रृणुवेन फलस्य तिङ्. र्थकर्त्रा देस्यतश्च वच्छेदः श्रम्यतेति प ^{क्रा}
 पाचक इत्यादौ दृष्टमिति तथा च प्रकृतिप्रत्ययाविति मायविरोध इति भावः स
 माधते तथापीति भावप्रधानमिति भावः प्रधानं यत्रेति युक्तमाख्यातेतिङ्. ते।
 तिङ्. र्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकमित्यर्थः त
 त्माख्यातलक्षणमितियावत् विशेष्यताशाल्यर्थप्रतिपादकत्वस्य चरादि
 नास्ति भावप्रतिपादकत्वस्य भेदेत्यादिनामनिप्रसक्ततातद्धारणाय विशिष्टः।

ल.
द.
१६

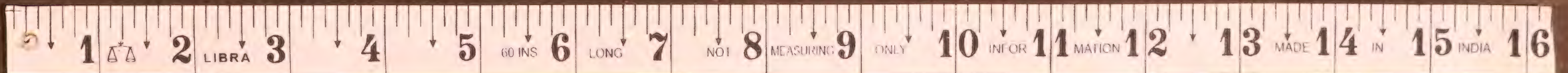
तृपि

सुपातम प्राधान्येव प्रत्यासत्यासोतरनिर्णयति तमेवेति व्यक्तीकर्तृलक्षणोति।
इत्येन प्रकारस्योपादानम् नातः कार्यैः याक निवत्तमाना प्रयोगे च ये विशेष
णात्तृतीयार्थकरणानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिभावप्रतिपादकेषा।
कारिनाम्प्रतिप्रसंगः इतरविशेषणान्तेतनतत् यचतिभवतीत्यादिनिर्णयवा।
कचटकयचतीत्याख्यातेव्यामेस्तदर्थक्रियायाभवत्यर्थविशेषणात्तात् सन्नप्र।
धानानीति कदाचंतप्रकृतिकविभक्त्यंतत्वरूपतेलक्षतावच्छेदकंप्रकृतिः।
प्रत्ययोविभक्तिरिति निरुक्तभाष्यात् सन्नप्रधानानीतितलक्षणाभाष्यम् स
तेद्रव्यप्रधानेयवेतिविप्रहातिंगानिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशाल्यर्थ
प्रतिपादकत्वमित्यर्थः विशेष्यार्थकत्वस्यनियताख्यातयोरितिप्रसक्तत्वात्
विशेष्यतोक्तप्रकारतानिरूपितत्वेनविशेष्यतालक्षणादयपरिष्कारस्तद्वह
र्षाणादवसेयः भूयादीतितद्वाघेहियचादिक्रियाभवतिक्रियायाः कार्येभवे।
तीत्यक्तम् धात्वर्थक्रियायाप्राख्यातार्थविशेषणात्ताभ्युपगमेततयोः क्रिया।

न २

१५

५९

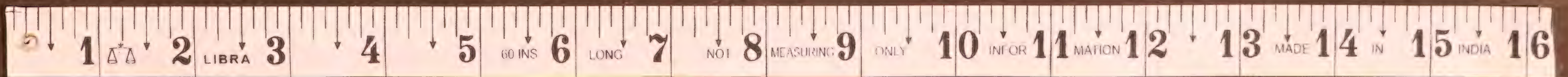
ल.
६.
७

नकोशं भवेतीत्यर्थकपचादयः क्रियाभवनक्रियायाः कर्मो भवेतीति भाष्यप्रामा
ण्यात्पाकानकृत्वा कृतिर्भवतीत्याकारकैकवाक्यतया स्तैरप्युपगमात्तद्वि
शेषोपि श्रयवानकृत्वा तामेवैवेनया कविशिष्टकृतौ भवनकर्तृत्वेव गते विशेषः
षण्णयाकानकृत्वा क्रियाया अपि तत्ताभात्रयथा श्रुतार्थकत्वेपि हिरोथः ता
दृशाभाष्यप्रामाण्यादेव भवन्मतेया त्वर्थप्रकारकबोधेया तत्र नमोपस्थिते हे
तुतनयेप्याख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे विशेष्यतामेवैवेन तिज्जमोपस्थि
ते हेतुतस्य कल्पनाश्रयवहितोत्तरतस्य कार्यतावद्भेदकोटौ निवेष्टास्तभयो
रपि समः न चोक्तबोधाभ्युपगमेवैवः यचति भवतीत्यत्रोप्यातेन कर्तृत्वोपनाशे
आदिपरोत्तरं तृतीयापत्तिरिति वाच्यम् प्रथमतस्तार्थप्रकारकबोधविशेष्यतया
तिज्जम्यक्रियोत्तरकर्तृत्वावरुद्धभावनोपस्थिते हेतुताभ्युपगमेन तत्र भावनाया
मुत्थाविशेष्यतयैव भावेन पर्यवसितस्याश्रयातिरिक्तो विशेष्यताया कृति
बोधनरूपानभिधानस्याभावेनोक्तायत्रेयोगात् एवं चैत्रेयाकानकृत्वा कृतिरिति

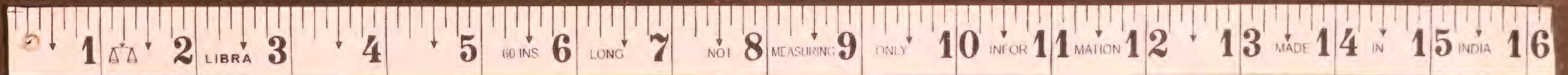
त४

३०६

१३

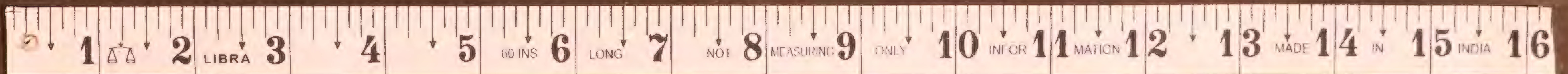
तत्रैवोक्तप्रयोगेवैत्रपदोत्तरसमस्यापतिरपिनयातर्थाविशेषणोभूतायेयतस्य
 प्रातिपदिकार्थविशेषतयाविवक्षायामेवसमस्यधिकरणोचेतितद्विधानात् प्र
 कृतेचायेयतस्यसंसर्गतयाभानाच्चैवः पचतीत्यादावाख्यातार्थभावना
 प्राथम्योपगमेसाधकाभावइत्यतोदृष्टाणोत्तरमाह अपिचाख्यातार्थप्रा ते धा ४
 तस्योदेवदत्तादिभिसमसभेदान्वयात्प्रथमान्न स्याप्राथम्यापतिः तथाचैकम्
 गाभिन्नाधिकायावर्तमानायावनक्रियातद्विषयकंयदिहसाधनीभूतदर्शने
 तदनकृत्वाभावनेत्यतः यद्यप्यगोथावतीत्यत्रभाष्यसिद्धैकवाक्यतानस्या
 त् प्रथमांतस्यस्यगम्यावनक्रियाविशेष्यस्यदृशिक्रियायांकर्मत्वापत्तौहि।
 तीयापत्तेः नचैवमप्रथमासामानाधिकरण्यासुत्प्रसंगः एवमपिद्वितीया
 पाउवांरतेनपश्यस्यगम्यादिवाक्यस्यैवासंभवापत्तेःनचपश्येत्प्रतमितया
 ह्ययं वाक्यभेदप्रसंगात् उक्तट्यावनक्रियाविशेष्यस्यैवदर्शनकर्मतयान्न
 यस्यप्रतिपिपादयिचितत्वादध्याहारेनन्वयापत्तेश्चएवंचभावनाप्रकारकवो

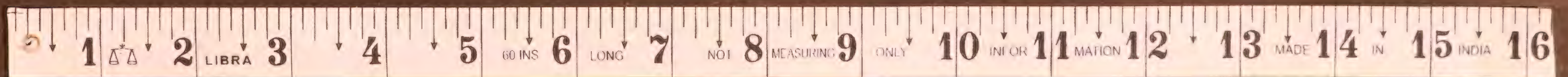
ल.
६.
१८

येप्रथमांतपदजन्योपस्थितिः करणमिति नैयायिकोक्तं नादराणीयम् अमे।
रात्पदादिति रंश्चसीयवासनानुसारेणातन्मते भावनायाश्चाश्रयतारूपभेदः।
सम्बन्धेनैवान्वयादिति इति भाष्यसिद्धेति क्रियापिकृतिमं कर्मक्रियापिदि।
क्रियेयमिहाभवति कृपासंदर्शनप्रार्थनादिक्रियेतिकर्मणायमभिप्रेती।
तिस्रस्य भाष्यसिद्धेयर्थः तन्मतेथावनानुकूलकृतिमात्सर्यव्यवहारवा।
कार्यबोधस्य तत्रोत्पत्त्यर्थं न स्यात्प्राप्त्यर्थं कर्तृत्वावरुदतया मत्रविशेषणात्
यानयेनैराकोट्येन दर्शने कर्मतया न्यासंभवात् किंतथावनानुकूलकृति।
मात्सर्योदयोनाश्रयतमित्येव बोधोभ्युपगंतव्यः तथावैकस्याविशेषक।
बोध्यो जनकत्वरूपैकत्वरूपैकवाक्यतानप्यप्यातद्भाष्यविरोधः क्रियाविशे
षकबोधाभ्युपगमेततस्याः कर्मत्वेन दर्शयर्थत्वयेवाधकाभावादेकवाक्यतो
पपत्तिरिति भावः ननुथावनानुकूलकृतिमात्सर्यस्यैव कर्मतया दर्शयर्थत्वयो
पगमात्रतदनुपपत्तिरत आह प्रथमांतेति द्वितीयापत्तेरिति तिकर्मणोना।

१८

श ३
भिधानादितिभावः एवमिति मृगपदोत्तरद्वितीयापादस्यार्थः शास्त्रविधौ ल।
इत्युक्तः प्रथमतः तार्थासामानाधिकरण्येन विशेषितत्वात् मृगपदस्य द्वितीयो
तत्वे आपत्त्या द्वितीयानभविष्यतीति भावः न हि शास्त्रे द्वितीया प्रतिबंधिका
किंतु कर्मणो भिधानेन तदभावाद् द्वितीया उच्चार्यमाणेनाह एवमपीति असंभवा
येतिरिति तथा विवक्षायां यावत् मृगपदेष्वेति वाक्यस्यैव संभवादिति भावः वा।
कर्मभेदेति यावत् नानुक्रमकृतिमात्तु मृगस्तत्कर्मक दर्शनात् अपस्तमित्याकारक
विभिन्नमात्रविशेषकवाच्यजनकत्वात् तस्येति भावः ननु विस्त्रियपादे साकांक्ष
ते सत्ये कार्यप्रतिपत्तिपरत्वेनैकवाक्यत्वमस्ति वाच्यत तमित्येकैकमित्याकां
क्षोदया विशिष्टमृगकर्मक दर्शनरूपैकार्थप्रतिपत्तिपरत्वाच्चेति नैकवाक्यता
हानिरत आह यथाहार इति श्वशानपाताकांक्षितपदस्यानुसंधान इत्यर्थः
प्रतिपिपादयिषितत्वादिति बोधायनमिष्टत्वादित्यर्थः अनन्वयापत्तेरिति न
त्यदेन मृगस्य यावत् नानुक्रमकृतिमत्तु मृगस्य वापरामर्शोपि प्रतिपिपादयिषित

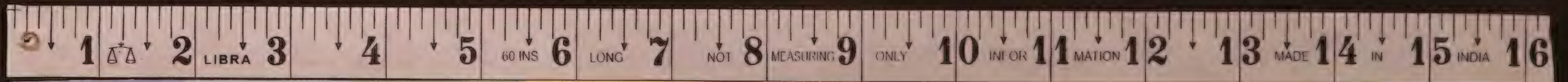

ल. स्पृशकार्त्तकोक्तत्वावतक्रियायां दृश्यार्थकर्मत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तद्व्याप्य
 द. पत्रेतिमर्थः पर्यवसितार्थमाह एवंचेति आख्यातार्थभावनायाः प्राथम्यमुक्तम्
 १५ दृष्टान्तस्य हेतुसतीत्यर्थः ना दृशणीयमिति उपेक्षणीयमित्यर्थः ॥ तर्हि कि
 मा दृशणीयमित्याकांशोभाष्यान्तर्गतकार्यकारणोदण्यति किंत्वाख्यातार्थक
 र्त्तप्रकारकबोधेयातन्मोपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतयाकरणमिति
 कार्यकारणभावोदृष्टव्यः भावनाप्रकारकबोधेप्रतितकृत्तन्मोपस्थितिवदा
 त्वर्थभावनोपस्थितिरेवेहेतुः पश्यन्मोधावतिपचनिभवतीनेरोधारितिरिक्त्वा
 फ. लेख्यभिवारनिरासायाह भावनात्वावच्छिन्नेति दृष्टव्यमिति श्रयेत्तणीय
 तेनज्ञातव्यमित्यर्थः ननतवाप्युक्तस्य लेदृश्यार्थेयावनभावनायाविशेषणा
 तेनात्ययेभावप्रथानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधोदृष्टविरहः तादृशाख्यात
 स्पृश्याविशेषाभूतभावनार्थकत्वाभावादतन्माह पश्यन्मोधावतीत्या
 दि तथाचतन्निरुक्तमेकति क्वाभिप्रायेणोतिनतद्विरोधमितिभावः नन

न्य६

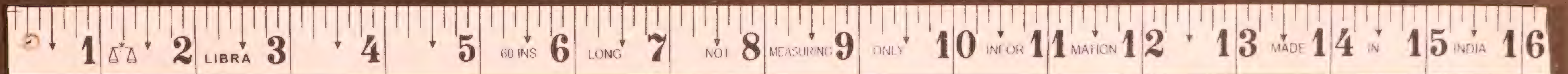
१५

३१

धावनकर्तृत्वविशिष्टमगुरुपवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शनेन त्रयात्रैकवाक्यता।
 भेदो वाक्यस्य नामत्वाच्च न नामार्थयोरिति युत्यतिविरोधः शतपवनततो हि।
 तीयापत्तिरपि धावनविशिष्टमगुरुत्वेकवाक्यत्वमप्यपारितमेव एवं चोक्तकार्यं।
 कारणभावकस्य नेक्ये तदन्तरोपस्थितियामकतेत्यत आह रिति तदर्थस्ते
 वेरीत्यावाक्येकवाक्यतया प्रतिपिपादयिषितान्न यत्नाभेपि भाष्यसंमतपदेक
 वाक्यतया तदन्ताभेप्येव यवमभेदेन तीले च देज्ञानातीत्यादौ द्वितीयानप्यपत्ति
 रयीति नैयायिकमतेन हृदयं गोदृष्ट्यम् आख्यातवाक्यजन्यशाब्दबोधा
 कारे विविधदर्शयति ॥ इत्येवंपचतीत्यत्रैकाग्र्यकायाकानकृत्वाभावना
 पच्यत इत्यत्रैकाग्र्यकयाविक्रितिल्लदनकृत्वाभावेनेति बोधः देवदत्तादिषा
 रप्रयोगेनाख्यायार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदेन यः चरोनश्यतीत्यत्रापि चराभि
 त्राग्र्यकोनाशानकृत्वा व्यापार इति बोधः आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबो
 धेयात्तस्य भावनापस्थितस्तदर्थकर्मप्रकारकबोधेतादृशाफलोपस्थितेहेत

इत्यं चेति

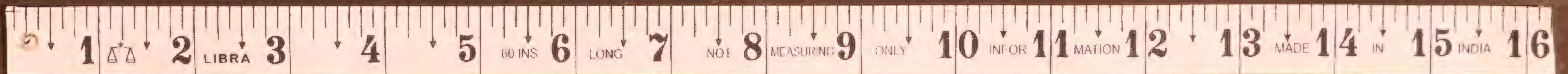
ल.
६.
२०

तेवेत्यर्थः भावनेत्यस्य वर्तमानेत्यादिकर्माख्याते भावनाविशेषकबोधवर्णनेत
नान्येथेन नव्यास्तु कर्मकृतिफलविशेषबोधस्य दृष्टेन कर्माख्यातेष्विति
शेषबोधपत्र एवं प्रत्ययार्थसाक्षात्कृत्यर्थविशेषान्वयितव्यमिति अनुगृ
हीता भवति प्रतपेव्यते पुत्रमर्थं प्रीयतीति न भिन्नार्थता किंतु प्रमिच्छतीत्या
र्थेनेति सपशात्मनश्चित्सूत्रे भाष्य उक्तम् अन्यथा भयत्रापि भावनाविशेषक
बोधस्याविशिष्टेन भिन्नार्थकत्वादित्यस्या संगतिः अस्मन्मते त्वेकत्रयारेविशे
ष्यमत्रेच्छारूपे फलमिति भिन्नार्थकत्वं सव्यक्तम् कथं तात्तकर्मणि प्रत्ययो
उल्लेखो कर्मकत्वात् तदुक्तं कैयेकनयदा क्रियाफलस्य प्राधान्ये तदा वाक्यमेवे
ष्यते पुत्रश्च न तत्र कथं तस्मात् कर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् इत्येव च
तस्यैव भावना न न्येकाश्रयका वर्तमाना विकृतिरिति बोधः स्यात्तुः भावाख्या
तेतति उर्थकालविशेषतयैव धातुर्थभावना प्रतीयते कारकेति डेविधाना
त धातुर्थानुवादकत्वात् तस्यापि तद्विना तत्तत्कालार्थक एव सः संख्यातः

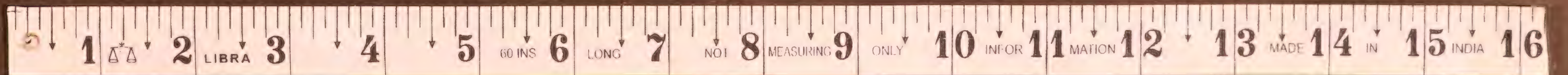
पाद

२१

२०

नतस्यार्थः निःततस्यकारकवोयेति ज्ञेयकर्तृकर्मोपस्थितेरेततयातदभा
वादन्यवोधासंभवात् प्रकृत्यर्थस्यासत्तत्पतयातत्रापितदन्वयासंभवात्
किंतनकेवलेसादित्यायेनसाधुत्वार्थमेकवचनमेव एकवचनमसर्गतःक
विषयतश्चिभाष्यकृदुक्तेःस्तथापिकाःशयंतश्चादौवचनंतद्वतकर्तृक
शयनरूपोपमानेवकृतोपादनसामर्थ्याद्भाष्यकारप्रयोगाद्वासाधितिभावः
अधिकमन्यप्रपेचितम् ततएवावधार्यम् आख्यातार्थकञ्चोदिभिरिति आ
दिनाकर्मसंग्रहः समानविभक्तिकयोरैवाभेदान्नयश्चिनिधिमस्यप्रागेवह
षितत्वादितिभावः अकर्मकथातस्यलेफलव्यापारोभयार्थकत्वमयैरपु
पगतव्यमितिधनयस्तत्रणावृत्तवोयदिशामाहचदोनपतीति नाशानुकूल
इत्युक्त्यानाशस्यफलत्वावगमेनतजनकव्यापारविशेषस्यनित्यासायामाह
ससुव्यापारःप्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवयानम् अतएवतस्यो
सत्यानपपति तदत्ययेनष्टःतद्भाविनेनेत्यतीतिप्रयोगः सवेतिव्यापारश्चैम

ल.
६.
२१

पक
र्थः प्रतियोगितयैषिष्टोत्तरनिरूप्यतासंबन्धेन बोध्यम् तत्समवधानमेव तदनु
कूलो व्यापार इत्यर्थः अतएवेति यतो नाशमात्रेनार्थः किंतु प्रतियोगितादिवि
शिष्टनाशफलकस्तस्मात्प्रीरूपो व्यापारोपपत्तयेत्यर्थः फलव्यापारयोरेका
धिकरणप्राप्तकर्मकत्वे एतदभिप्रेत्यैव प्रतियोगितविशिष्टत्वात् यत्तन्नेना
शमात्रेन नश्यतेत्यर्थस्तस्मिन्नेनाशोत्पत्त्यनेन तन्नाशस्य सदैव सत्त्वात्प्रपत्तीति प्रतीयते।
गापत्तिः नाशो वर्तमानधर्मस्य प्रतियोगितरूपभूतत्वात् अथ नष्टत्वादित्युच्यते
नृपपत्तिरिति सच यितं तस्यामित्यादिना त्रैकालिकप्रयोगोपपत्तयः नैयायि
कमते तल्लक्षणं निरूप्य गोचरो भविष्यति ज्ञानादिविषयार्थकानां ज्ञानात्मा।
हीनो ज्ञानादिफलव्यतिरिक्तव्यापारार्थकत्वात् नभ्युपगमे स कर्मकत्वात् नपपत्तिः।
तिस्रवयवत्वमनेनाश्वोये दर्शयति ॥ देवदत्तो ज्ञानाती सुतीत्यादौ देवदत्ता
भिन्नाश्रयको ज्ञानेच्छानुकूलो यत्र मायापार इति बोध्यः सर्वोत्तमश्रयैतदेति
सीतोऽस्य सचेति ज्ञानानुकूलो व्यापार इत्यर्थः तद्गवेषणायामात्ममनः।

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCHES MADE IN INDIA

मेयोगस्यैवसौलभ्यादुक्तमेतदिति तदनपस्थितावित्यर्थः आश्रयतैवेतितस्या
 ४२ अनवयतेपिसावयवत्वारोपाद्यापारत्नेनिर्वाह्यमितिभावः ५ ॥ नन्वाद्यातस्या
 कर्तृकर्मशक्ततेनपचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः कर्तृमात्रबोधवत्कर्ममात्रस्यापिबो
 धापत्तिरित्यतस्तत्पर्यग्राहकमाह फलव्यापारयोस्तत्रकलेतद्विज्ञानादयः ४
 व्यापारेणाप्यमाद्यास्तद्योतयंस्याश्रयान्वयम् ॥ नन्वसर्वधातकेयक वि
 त्भावकमेतोरित्यादिसूत्रैर्भावेकर्मणिचयगादीनां कर्तरिणापि दिवादिभ्यःश्च
 नित्यादिभिः कर्तरिणावादीनां विधानात्कथंतिमातदयंकलेप्रतपवाहसंलेफ।
 लव्यापारयोस्तत्रेति तत्रेति धातुप्रतिपाद्योरित्यर्थः तयोर्मध्ये प्रमेकं यथाय
 थं कर्मकर्तृरूपमिदं यान्वयं योतयंति नतकर्मार्थकते तेषामितिभावस्त्ये
 केव्याख्याने प्रकारेतेरेणाकारिकामवतारयति नन्विति उभयबोधापत्तिरिति
 आख्यातात्कर्मकर्तृशाहबोधापत्तिरित्यर्थः नन्वत्रकर्मभिधानेनपदनपदोत्तरे।
 द्वितीयापत्त्यापच्यतेपदनस्यादौ कर्तृभिधानेनचचैवद्वितीयोत्तरं तृतीयापत्त्याने।
 ना ३१

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
 LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCHES MADE IN INDIA

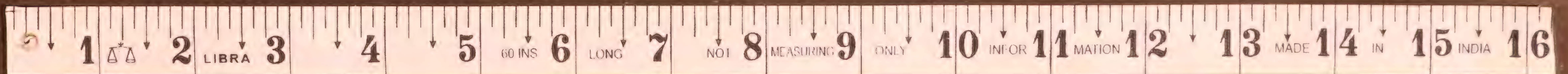
न.
६.
११

३४

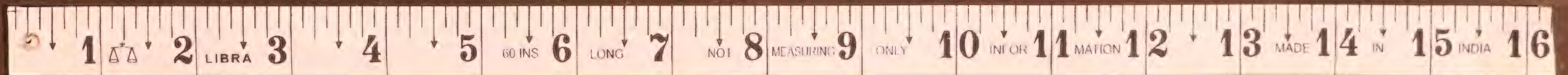
भयार्थबोधनमेकैकस्य सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थगमयतीति युक्तमेतन्नार्थस्य
लेङ्गमतेन तद्विषयश्चेति तेन गृह्यकर्तृमात्रेति मात्रादोषागो कर्ममात्रेति कालो
तेन तत्पवाधोतस्य कर्मणा एव बोधायति चेत्पर्यः सन्नेव्यापारयोरिति सममीनिर्यो।
रगोऽतिसूचयन्त्यावष्टे ॥ तं द्यः फलश्रयान्वये योतयेति फलाश्रयस्य कर्म
त्वात् योतकाः कर्मयोतकाः व्यापारश्रयस्य कर्तृत्वात् योतकाः कर्तृयोतका इति
समुदायाद्यं योतयेति तात्पर्यं ग्राहयेति योतयेतीत्यस्य प्रकाशयेतीत्यर्थात्तत्पेन
द्वयप्रकाशकत्वं सतो व्यावष्टेतात्पर्यमिति तदर्थप्रती तच्छ्रयोच्चारितत्वरूपता।
त्यर्थग्रहणनकतया तेषामपयोगेति भावः व्यभिचारतात्पर्यं ग्राहकत्वं मे उच्यते।
मित्याशङ्क्य समाधानपरतया मूलमवतारयति ॥ न त्वेव कर्मादमेनारदस्य बो
धिसंज्ञादौ पच्यते गोदनः स्वयमेवेत्यादौ च व्यभिचारः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां।
कर्तृत्विलकारे सति कर्मवत्कर्मणा तत्प्रक्रियस्य निदेशेन यगात्मनेपदविगावदित
मनिदेशाय गगादिसत्वेऽपि कर्तरेव बोधाद्यापारपवाश्रयान्वयाच्च प्रवोच्यते शेषिषु।

व १

३२

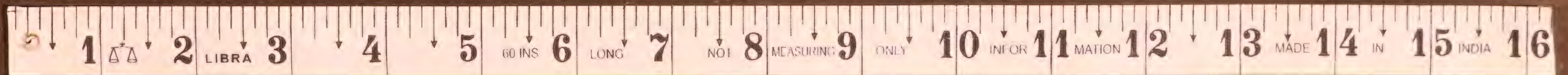
ध्येतेः कर्तृरित् ^५ तस्य दीपनेनेति विना तस्य विणो लुगितिलुगि विसायनादि।
 त्याशं कायामार अभिचार इति यगादीनामन्येषावादीनां व्यतिरेके चेत्पर्यः तमे।
 बोधपादयति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया मिम्यादिना सौकर्यातिशययोत्तनार्थाच्च।
 तद्विवक्षाते इलाग्रिसेयो गव्यापारस्यैव फलजनकतया धातुर्धत्वविवक्षाया मिम
 र्थः वस्तुतस्तस्वजनकव्यापारगतयोर्वापारोपेण फलस्य तत्त्वविवक्षाया मि
 मर्थः तदतिरिक्तव्यापारस्य तदुत्पन्नत्वभवादिति बोध्यम् साधनारितितथाचव्य
 ३६ भिचारोत्तरीनां ध्यात कर्तेति भावः ॥ उत्सर्गोपेकर्मकर्तृविषयादौ विपर्य
 यात् तस्माद्यथोचिते ते यथोक्तकत्वे यथागमम् कर्मकर्तृविषयादौ पच्यते गो।
 दनः स्वयमेवेत्यादौ अत्राप्येकौ दनाभिन्नाश्रयकः पाकान्नकृत्वा व्यापार इति बो।
 धः क्रमादित्याद्यादिपदग्राह्यम् क्रमादित्यादीति कर्तृकर्मविषयादाविति म।
 लस्यादिपदेनेत्यर्थः अत्र सामान्यविशेषज्ञानपूर्वक एकनारदविषयकज्ञाना
 न्नकृत्वा क्रमाभिन्नाश्रय केतीतो व्यापार इति बोधः ॥ सामान्येत्यादि क्रमादि

ल० तस्य विवरणोऽस्य विषयार्थकज्ञानात्पारिकर्मतस्य विषयेपर्यवसानमित्यभिप्रेत्या।
 द० हनारदविषयकेति २ यद्येचितमिति सकर्मकथातसमभिव्याहृतभावसाधार
 २३ णविधिविधेयविण्णगादिकर्मघोतकमितिभावः १ भावसाधारणोति भावपदस
 मभिव्याहृतकर्मपदवृत्तिविधिसंज्ञेत्यर्थः तानिच विण्णभावकर्मणोरित्यादी।
 न ५ नि दीप्य नेत्यादीनांतनिरुक्तभावसाधारणविधित्वाभावात्तद्विधेयविण्णपति
 प्रसंगः पद्यतेतेङुलःसयमेवेत्यादावपि यगादिनतथा कित्तकर्मवक्तृमणोसाति।
 देशिकविधिविधेयमेवतद्विहितानिदेशकार्यातिदेशाणाकरप्रसिद्धत्वादतस्तत्रा।
 पित्त्यभिचारतिभावः अकर्मकथातसमभिव्याहृतयक्रिणादीनांफलेकमा
 न्ययपत कत्वाभावाउक्ततत्रसकर्मकेति ५ एवंचति कर्तृकमादिवाचकतेसु
 स्वायमितिस्थितम् २ एवंसत्तीकदाहव्यायेनसोपपत्तिकेवाक्यार्थमुपवर्णय।
 लब्धापारयोरितिप्रतिज्ञातेधातोर्वापारवाचित्वेनलक्षणैर्भावनायाप्रवाच्यतेवा
 दतः श्रमाकण्दीन्यतिव्यवस्थापयति १ एवमितिउक्तप्रकारेणेत्यर्थः ननुफ

398

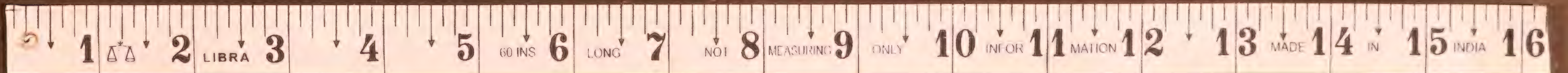
२३

(iv)

आपारयो रित्यनेन सामान्यतः फलव्यापारवाचकत्वप्रतिज्ञानोत्तरदाणपदे
पपत्तिभिस्तद्यवस्थापने कर्तृसंप्रते नतवाक्यार्थनिरूपणानेतरेतेन नति।
सामान्यवच्छेदादित्यत आह सूचीकदाहम्यायेनेति तथाच सामान्यतः फल।
व्यापारयो रित्यनेन कर्तृकर्मणो मिति इत्यनेन च ताते निरसनीया ल्यवादि विप्रति
पत्तिकत्वेन सप्रतिपत्तया च प्रथमे वाक्यार्थे वा षिष्यते निता सोऽद्यात्स एव
निरूपितो न तथा तथो निरसनीय वक्रवादि विप्रतिपत्तिकत्वेनाति ३ इतया
चतस्य सर्वमज्ञितानि तादिति भावः लडायेत इत्यतः कृणुमसे विज्ञानवक्रव्री।
हिताधातपरम् तथाच यजेतेत्यादि पाता वित्यर्थः अवाचितमिति पाठे वा।
चित्तानिरूपकत्वाभावमित्यर्थः प्रभाकरादीनि ति आदिना नैयायिकसंग्रहः २
व्यापारो भावनामेवोत्पादनामेव च क्रिया कर्मो कर्मकतापत्तेर्न हियत्त्वोर्थः ३।
अप्यनेन च ति पाकमुत्पादयतीति पाकानुक्रुलाभावना तादृशप्रत्युत्पादनेति विव
रणादि विप्रमाणस्यापि तदाचकतेति भावः ॥ व्यापारो भावनामेवोत्पादिश।

३६

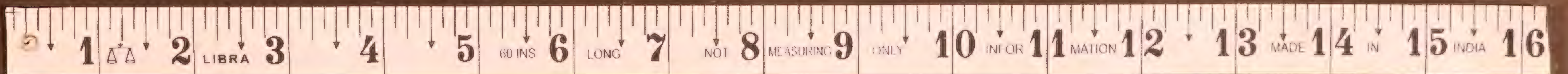
ल.
६.
२४

वार्थस्य यावत्सिद्धमसिद्धे वा साध्यते नाभिधीयत इत्युक्तलक्षणलक्षितो योर्थस्त।
 द्वावक व्यापारपरं भावनादिपदैर्विचित्र्यमाणस्य च विवरणसमानार्थताज्ञातो।
 भावकतसिद्धिरित्यर्थः भावनासैवेति या भावनासैवात्पारना क्रियाचेमर्थः ३
 त्वमर्थकमया तोरणं ता युचिनिष्पन्नभावनापदस्योत्पारना समानार्थकताद्या
 पारवचनत्वमिति भावः ननु संभवेदेव या तव्यापारार्थकतस्य प्रमाणिकतेनै
 वचमाना भावो तो व्यापारार्थकेन कृता विवरणरूपे व्यापारे दर्शयति सारेपवति
 पाकं करोतीति कृत्वा या तरेव विचित्र्यते नात्यातमिन्मत्र भाव्यमानेव ह्यते तथा।
 च या तर्थ व्यापारस्य भावनादिपदैर्विवरणाद्भावनाया या तर्थसिद्धिरित्यर्थः।
 क्वचित्पवति पाकभावेनैव पाठः ननु क्रियाभावनासैवात्पारनापि च सा।
 मेतत्सक्तेपि च क्रियापदार्थव्यापारस्य भावना तत्ताभेकिमिनि व्यापारपदे पा
 दानमतग्राह २ व्यापारपदेव फ्रक्कारत्वादिरूपेण वाच्यतो धनयितमक्तम
 श्रतएवपवतीत्यत्रायः संतापनत्वफ्रक्कारत्वं उह्लीपरिधारणतयत्तत्तादिभि

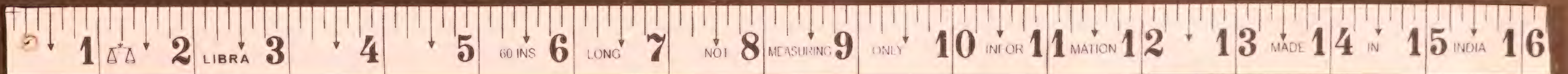
नान्व

या ४

२४

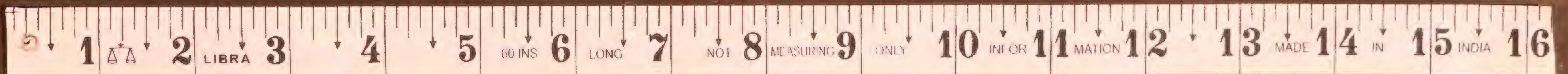
बोधः सर्वसिद्धः । तथा च प्रिये तेनेनेति करणश्रुत्यनेन फलानुकूलेषावता
 मधिष्ठयणादीनां भावनातलाभः क्रियापदस्य तत्करोति निष्पत्त्यनेन कृतिपदव
 द्यत्तमाशयं कत्वस्यापि संभवेन तस्मात्तस्यैव विवरणाद्भावनातलाभः स्यादिति
 उपातमिति भावः अतएवेति तत्तद्व्येष्ट्या फलकारत्वादीनां वाच्यत्वादेतेन तस्मात्तस्यै
 व हि पचतीति वाक्यनबोधानंतरे फलकारादिमात्रेवेति संदेहानदयादित्याशयः
 कस्यचित्ततनेनैवाधिकमते तेनोपपन्नमिति २॥ नचैवमेषां शक्यतावच्छेद
 कत्वे गौरवापत्त्या कृतित्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यम् । रथोगच्छति जानातीत्यादौ
 च व्यापारादिप्रकारकबोधो लक्षणयेति नैयायिकरीतिः साधी शक्यतावच्छे
 दकत्वस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकवद्गुणसंभवात् तयोर्वैषम्ये चीनाभावात् ।
 नैयायिकरीतिः साधीत्यनेनान्वितम् मतमेवाह येषामिति फलकारत्वादीनां
 मित्यर्थः गौरवेति यावत्वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः तेषां नानात्वात् कृति
 तापेक्षया सावेदत्वाच्चेति भावः कृतित्वमेवाप्रवृत्त्याप्यप्रयत्न गतज्ञातिविशेषः

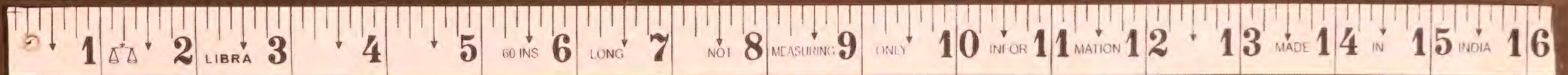
ल.
२
२५

षण्वेत्तर्यः तदवच्छेदकं यावत्तर्थावच्छेदकं वाच्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः लाघवा
दिति भावः ननु तादृशार्थमावच्छिन्नस्यैव यावत्तर्थावच्छेदकं गच्छतीति प्रयोगानु
पपत्तिः स्यादावच्छेदने कृते साधारणतया स्यात् स्यादगच्छतीत्यादि जानातीत्यादौ वि
ना वेधकतो न प्रमाणमज्ञावत्साधारण्येन श्रवोक्तरीत्या साधुत्वे विशदयति शक्य
तावच्छेदकत्वस्यापीति संभवादिति आदिना नश्यत्यादिपरिग्रहः व्यापारादी
त्यादिनाश्रयतप्रतियोगितपरिग्रहः दृढतरमानासत्त्ववगौरवज्ञानस्यार्थः
सिद्धौ नानार्थगवादिपरतिरूपितशक्तौ स्वर्गत्वादिति ग्रह्यार्थमावच्छेद्यतस्या
पि दर्शनात् शक्तिः प्रसतिवाधकेश्वरगोनापि धर्मणा वच्छिद्यते इति तात्पर्य
णावरित्यनमाना नृत्तिः स्यात् व्यापारे लक्षणभूषणमोक्षार्थ इति भावः ननु तेषां
कृतित्वापेक्षया ग्रहणमेव वाधकमत आहृतयोरिति शक्यतावच्छेदकत्वत्व
तावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वैषम्य इति शक्यतावच्छेदकत्वत्वयुयर्ममात्रवृत्ति
त्वम् लक्ष्यतावच्छेदकत्वत्वयुयर्ममात्रवृत्तितामिसाकारकवैलक्षण्यवीजाभा

२५

वादितिप्रमाणभावादित्यर्थः अयमाशयः समनियतलब्धधर्मोपस्थितावेव।
 गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेप्रकृतेरुत्कारत्वादीनांकृतित्वेसमनैयत्वात्तेषांशक्य
 तावच्छेदकत्वेवायकाभावः स्वरूपसंबन्धविशेषरूपतयापिगुरुधर्मेषिसवरूप
 तावैकल्यातद्वत्तमेव गंगातीरत्वेत्यतावच्छेदकमितिवत्प्रकारेणेशक्य।
 तावच्छेदकमितिव्यवहारात् अतनानतिरिक्तवृत्तिसमादायलक्ष्यतावच्छेदक
 त्वव्यवहारइति यदितदासर्वत्रैवावच्छेदकत्वव्यवहारेतदेव नियामकत्वेना।
 श्रीयतामितिहृत्यर्थककरोतिनाविवरणात्तेषांशक्यतावच्छेदकत्वंकितकृ।
 तितस्यैवेत्याशंक्यनिगवष्टे २ ॥ नचपचतिपाकंकरे तीतियत्तार्थकक
 रोतिनाविवरणाद्यत्नप्वार्थइतिवाच्यम् रथोगमनेकरोतिबीजादिनांऊरुः
 कृतइतिदर्शनात्कृजोयत्तार्थकतायाप्रसिद्धेरिति ॥ अर्थइतिधातुर्थइत्यर्थः
 कृजोयत्तार्थकत्वपवतेनविवरणात्पवादीणांतदर्थकत्वसंभावनातदेवत।
 उर्वचमित्याह रथोगमनेकरोतीत्यादि रथादाववेतनेनप्रयत्नस्यवाधेनोक्तप्रयो

ल.
८.
२५

उक्तो

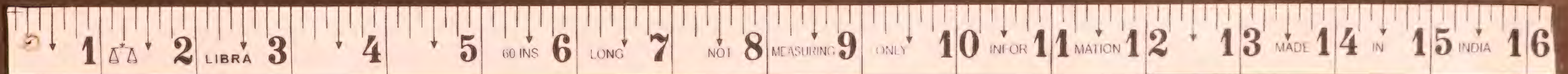
५.

गानपपत्याकुनोमिवापारार्थकतस्यैवोपेयतयातेनविवरणायतोव्यापारार्थ
कतस्यैवसिद्धेरितिभावः अत्रेदमवधेयम् यद्यपिसाररुतातनरूपेणाव्यापारार्थ
कतेपचादीनापरीकृतेतथापिनतस्यतत्रनिर्भरः कथंतायतेक्रियावचनाः पचाद
योयरेषोकरोतिनासामानाधिकरणमितिभाष्यग्रामाग्याद्यापारसामान्या
र्थकरोतिश्रुतानोतेषां व्यापारविशेषार्थकत्वासेभवात् अतएवव्यापारतेनकृ
तेरपिसद्गुहादितियेयकृतोतत्रतत्रोक्तस्यसद्गतिः एवंवाक्यार्थवेधाकारप्रदर्शनस्य
विक्रियव्यापारोत्तानानकूलोव्यापाररतिसकृतस्यापिसंगतिः कुचिद्विशेषः।
रूपेणवोधस्ततदिशिष्टेनक्षणापोपपायः शक्तादेनरूपेणात्तातेभवन्तिलक्ष
णोसमिप्रुक्तोक्तैः १ कृनोकर्मकर्तापतेरितिग्रंथमवतारयति २ किंचभावना।
याअवाच्यतेचरेभावयतीत्येवदोभवतीत्यपिद्वितीयास्यात् नचात्रचरस्य।
कर्तृतेनतत्संतयाकर्मसंज्ञायावाथा अद्वितीयेतिवाच्यं अनुगतकर्तृतस्य
तस्मतेउर्वचतेनचरस्याकर्तृकत्वात् कृत्याप्रयत्नस्यकारकवक्रप्रयोक्तृतस्य।

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCHES MADE IN INDIA

वदादावभावात् धातुर्थानकूलव्यापाराश्रयत्वस्य चकारकमात्रातिव्यापक।
 तात् २ प्रवाच्यते धातुशक्यते द्वितीयास्यादिति धातुर्थोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्व
 रूपकर्मत्वाद्दृष्ट्येति भावः ननु च दोभवतीत्यशक्यताश्रयत्वरूपसाध्यकर्तृत्वा
 सत्वेऽपि धातुर्थफलावकूलव्यापाराश्रयत्वरूपगोणाकर्तृत्वेन कर्मत्वस्य बाधाने
 द्वितीयापत्तिरित्याशंक्य निराकुरुते नचेति निराकरणप्रकारमेवानुगेतति।
 तन्मते नैयायिकमते उर्वचत्वात्तिरूपयित्तमशक्यत्वात् इति भावः नन्वेवेति।
 नसाधारणं धातुर्थानकूलव्यापाराश्रयत्वमेव तदस्त्वतः ग्राह्यं धातुर्थेति ननु
 स्वतंत्रसामर्थ्यादेवेतरव्यापारानधीनत्वप्रकारकविवक्षाविषयव्यापारवत्त्वं
 रूपादिभाविककर्तृत्वस्य कर्तृप्रत्ययोत्पत्तिप्रयोजकस्य तत्रैकल्यान्न द्विती।
 यापत्तिनां पिकारकोत्तरेतत्प्रसक्तिरतः ग्राह्य २ अपि च भावनाया प्रवाच्यते धातु
 नोसकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग उच्छिन्नः स्यात् सार्थफलव्यधिकरणवाचि।
 तं सार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वेवासकर्मकत्वम् भावनायावाचि।

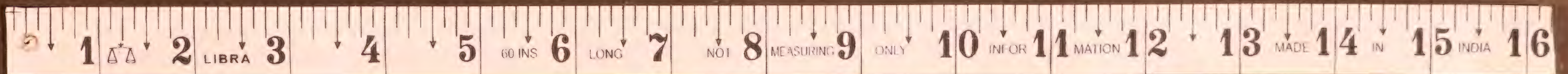

न.
२.
१३

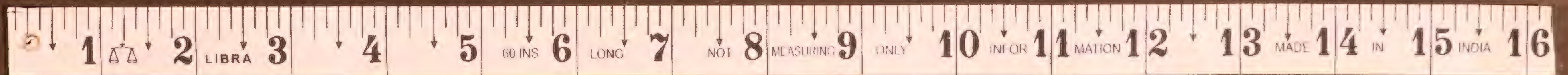
कर्मकालस्य
न्यूनीकरण
ध्व.

तमेतरेणासंभवि । सार्थफलेतिशक्ततावच्छेदककोसप्रविष्टाप्रयकसार्थफ।
लेत्यर्थः तेननजीवत्यारावतिप्रसंगः असेंभवीतिलक्षणतयस्यापिआपागेशोपात
र्थचरित्तारित्यर्थः । अतस्तमेतदितिचेन्न एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्म
कत्वदर्शनात् तदेतदभिसंयायाहकृन्नरति । अतस्तममितिपचत्यादिधातेश्च
ग्राहिकयोपायायतावज्जिन्नमित्यर्थः तरितिसकर्मकत्वमित्यर्थः दर्शनादि।
तियथानिधातोर्ननीभव नार्थसकर्मकत्वस्यचदर्शनात्सकर्मकत्वतागोतस्येव
शेकर्मकेतस्मिन्नतिव्याप्तिरप्रवेशेचन्यूनीकरणार्थकेतस्मिन्नेवाव्याप्तिरित्यर्थः
तदेतदितिधातोर्वापायावाचकत्वेष्टोक्तेदृष्टान्तमित्यर्थः ननकृन्नोक्तकर्मकता
पत्रेतिरित्यस्यकृन्नोक्तकर्मकत्वापत्त्यावनेतयत्नमाशार्थकत्वनिगमपरस्यकथंथा
तमात्रस्यव्यापारवाचकत्वसाधनपरत्वमतग्राह्यंप्रकाशयति । अयंभावः
व्यापारवाच्यत्वपक्षेफलमात्रमर्थश्चिह्निते तथाचकरोतीत्यादौयत्नप्रतीते
स्तन्मात्रवाच्यमभ्युपेयम् तथाचयतीप्रयत्नश्चित्तफलस्थानीययत्नवाचक

२३

ताविशेषादकर्मकतापत्तिरुक्तरीत्या उक्तीरेतितथाच नहियत्तत्र फलस्या।
 नीयतेनेतिशेषः कृमरतिथातमात्रोपलक्षणम् सर्वेषामप्यकर्मकतासकर्म
 कतावास्यादितिभावः फलमात्रमितिमात्रपदेन व्यापारव्यवच्छेदः करोतीत्या।
 वित्यादिनासविषयार्थकथातसंग्रहः उक्तरीत्येतिपूर्वोक्तसकर्मकभिन्नथात।
 तसकर्मकत्वमित्यार्थकयेत्यर्थः अकर्मकतापत्तिरिति उक्तलक्षणान्तातत्वा
 तस्येत्यर्थः ननुतावताकरोत्यादिसविषयार्थकथातनो व्यापारवाचकत्वेमि
 देनथातमात्रस्येत्यतश्चाहकृमरति थातमात्रोपलक्षणमिति कृञ्छक्यल
 त्यसाधारणथातत्वेनात्रहत्सार्थलक्षणयाथातमात्रोपलक्षणमित्यर्थः तथा
 चथातमात्रस्याकर्मतापत्त्यानफलमात्रार्थकताकिंतव्यापारार्थकतापीतिम
 लार्थइतिभावः सर्वेषामितिगणपदितानामित्यर्थः अकर्मकतेतिसनायंतथा
 तस्येते उक्तसकर्मकत्वस्यसत्तेनतद्विन्नथातरूपाकर्मकत्वस्याणपदितेषु।
 सत्वादितिभावः यदितफलवाचित्वमेव सकर्मकत्वंतराहसकर्मकतेति अ

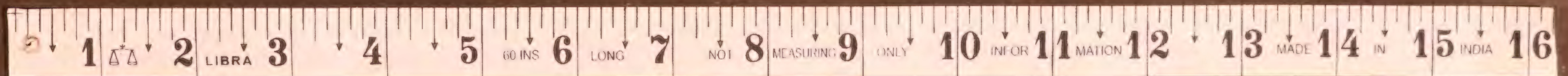

ल.
२०
२८

१४

उदमवयेयम निरुक्तं सकर्मकलक्षणं तद्यवसायौपयिकम् नतकर्मप्रत्ययो
त्यतिप्रयोजकम् तथासत्यार्थोपपत्त्यशीद्वादिषु तदभावेन अधिष्ठितैवेकंदोर
रिणाध्यामितौ वैकंदरित्यादौ कर्मप्रत्ययानुपपत्तेः शीद्वादिषु तदसत्वात् किंतु
प्रकृतशास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्योन्वयार्थकत्वमेव नः कर्मणोत्पादावपिकर्मसहि
तार्थकर्मकपराङ्मार्गस्यैव शब्दार्थसंपादयालाभात् तथाच कर्मत्वस्य धातु
र्थक्रियान्त्यफलाश्रयत्वरूपतया धातोर्वापारावाचकत्वेन तन्निबन्धनात् तदुल्ले
ख्यतीत्यादौ तदुल्लाहीनां कर्मत्वानुपपत्तिरपि व्यापारस्य धातुर्थसाधिकेति
ननु कुनो कर्मकतापत्तेरिति न सीमो मकमतनिराकरणापरस्तस्य तस्मात्करो
ति र्थातोः स्यादिति वक्ष्यमाणं ग्रंथे नैव करिष्यमाणत्वात् तैः कुनो यत्तार्थक
त्वानभ्युपगमात् नापि नैयायिकमतनिराकरणापरः तैर्थातोर्वापाराथकत्वा
भ्युपगमात् किंचैतदुच्यते धातुमात्रस्य व्यापाराथकत्वप्रतिपादनपरत्वेन
तो र्कर्मकतापत्तेः फलमात्रार्थतानहीनो वद्व्याजतत्कृमश्च परितोषादन्या

२२

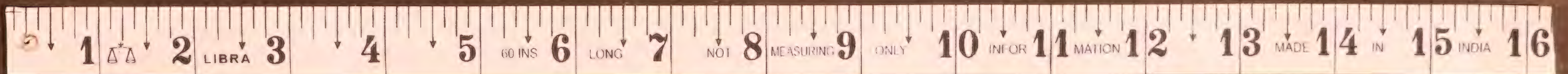
र्थतया मूलमवतारयति २ अथवा व्यापारोभावेनेत्यर्थेन व्यापारस्य वाच्यत्वे प्रसा ।
 ध्य फलोपशम्यापितत्साधयन्नैयायिकं भूपगते जानाति कृ नंदेः केवलं ज्ञानयत्ना
 दिश्रियामात्रवाचित्वे दृषयति कृ न इति अयं भावः फलोपशम्यावाच्यत्वे व्यापार एव
 यातर्थः स्यात् तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वादिरूपसकर्मकत्वो
 छेदापत्तिः न च कृ नो दोसकर्मत्वव्यवहारोभाक्तरिति नैयायिकोक्तं पुक्तं व्यवहा
 रस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणिलकारासंभवात् न हि तीरे गंगापटस्य भाक्तत्वेऽपि तेन स्ना
 नादिकार्यं शक्यं कर्तुं एवं च न हि यत्न इत्यत्र यत्नमात्रमित्यर्थः प्रसाधेति एवा ।
 र्थस्य विवराणां तथा व्याख्यानादिति भावः तदिति व्यापारवाच्यत्वमित्यर्थः जाना
 तिकरोत्यादेरिति सविषयार्थकत्वात्मात्रोपलक्षणम् क्रियामात्रपदेन फल ।
 व्यवच्छेदः सकर्मकाणां प्रायशः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वे जानात्यादिसवि
 षयार्थकानां तज्ज्ञानादिव्यापारार्थकत्वेमेव अकर्मकाणां तत्सर्वेषां न फलार्थ
 कत्वे तस्य ततो ननु भावात् किं तव्यापारार्थकत्वेमेवेति प्राचीननैयायिकोद्घोषात्

ल.
६.
२५

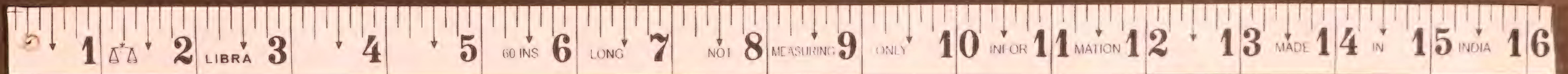
तथाचोक्तरीत्याकृत्रोयत्तार्थकतेतत्प्रायात्सर्वेषामपितत्सिद्धिरितिभावः ननु
कृत्रः फलावाचकत्वेकथमकर्मकतमतश्चाह अयंभावइति वाचकत्वादीत्यादि
नासार्थः व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वसंशयः करोत्यादीनामेवफलार्थक
त्वानभ्युपगमेच्छेदोक्त्याभिः सर्वेषांतदनुभ्युपगमेतदसंभवः सः तथाचकथ्यते न
फलार्थकः सकर्मकत्वादित्यनुमानेविपत्तवाचकतत्कर्मप्रदर्शनपरंकृत्रोक्तर्म
केत्यादिसंलमितिपर्यवसितमितिभावः पक्षत्यादीनांफलावच्छिन्नव्यापारेवाथ
कतंसत्यंसकर्मकत्वेकरोत्यादीनांतविषयात्पर्यवसितरूपंगौणतदितिचदत्तं
मतमव्यनिराकरोतिनयेति भज्यतश्चास्यतेसेव्यतेवाशक्यार्थोनयेतिभक्ति
लक्षणातयाशक्यार्थस्यतिरोधानात्स्वतानेचटकतयाशक्यार्थस्यापेक्षणाश्चत
तश्चागतोभोक्तृत्वार्थः भाक्तत्वेपीतिलक्षणा निवेद्यकत्वेपीत्यर्थः कर्मणीतिम्।
त्यसकर्मतमाशयशास्त्रचारितार्थगौणेनद्यापारेमानाभावादितिभावः तत्र।
लौकिकं दृष्टान्तमाह नहीति भाक्तराजपदव्यवहारविषयेनपुराहितारिनात

२५

ति०

दीयकार्यप्रवर्तनात्सरद्वयं श्रमाश्चारावातवारणायाश्चित्तस्य गौणमात्र
न्यायस्य च विविधार्थोपस्थापकविशिष्टरूपापादनपुरःसरपदकार्यविषय
तस्यान्यत्र व्यवस्थापनात्त्रात्र तद्विषयतेत्यर्थः २ अतएव हि किं तत्प्रादनमेवा
र्थः कर्मवत्स्याद्यगाद्यपि कर्मकर्तव्यं न तथा तत्र भवेत्तदपेक्षितं उक्त्यादनमस्य
तिरूपफलसहितं यत्त्रादिक्रमं यदस्य फलस्य वाच्यते प्रकृतं तस्मात् अत
इति यतः क्रमो यत्तस्मात्प्रमथोनेष्यते अतः कर्मवदतिपरेन कर्मवत्कर्मणात्
त्यक्रिय इति सूत्रेण लक्ष्यते अयमर्थः यतएव तस्योक्त्यादनार्थकता अतः पच्यते वा ३
स्वयमेवेति वक्तव्यते बहः स्वयमेवेत्यगादयोऽप्युच्येते अथ यत्तस्य कर्मनिष्ठ
ताभावात् तत्र स्यात् दृष्टिवत् यथा दृश्यते बहः स्वयमेवेति दर्शनस्य च दृष्टित्वा
तथा यत्तस्यापीति तथा प्रयोगानापीति सत्त्वे किं तत्प्रादनमेवेति पूर्ववाक्य
शेषः अत इति पदेन्याचष्टे सारे ननु कर्मवत्स्यादिति सत्त्वे कर्मवद्यगाद्यपि भवेति
ति यथा क्रतोर्थात्तभ्यते स च वाधितो विवर्तितश्चेत्यत आह कर्मवत्स्यादित्य।

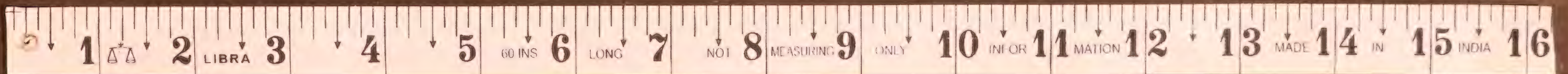

ल.
६.
३.

30

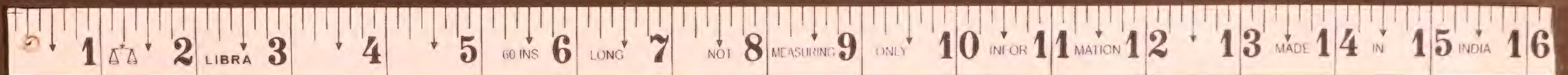
नेनेति सखेलस्यतश्चर्यः ननुयन्तमाशयकत्वेपितेनसखेणकृतोनयगा।
य तेमलकाराण्येप्रकटयतिअयमर्थइतियगादयश्चादिनाविणारिष्टते
अपिनाचरादेःकर्मत्वस्यसमश्चयः हरिवरिनिदृष्टांतेविष्टोणनियथादृश्यत
इति अत्रयगभावेप्रयोजककारणाभावेदर्शयति दर्शनस्येति चराहृतिता।
त चरमात्रहृतिताभावेनकर्मस्यक्रियात्वाभावादित्यर्थः एतेनकर्ममात्रहृति
फलानकूलक्रियार्थकत्वेकर्मस्यक्रियाकमलक्षणम् कर्मनिष्टविशेषाथा
यकक्रियार्थकत्वेतत्पत्तोतराभिप्रायेणोतिसूच्यते तत्रद्वितीयलक्षणभिप्रा।
येणशोकोते २ नन्वेवेकजोदेखितानात्मादेरपिविषयावच्छिन्नावरणभंगा।
दिफलवाचित्तमावश्यकं अन्यथासकर्मकतानापेतेः तथाचत्तायतेचदः
स्वयमेवेतिकेनस्यात् एवंग्रामोगम्यतेस्वयमेवेत्याद्यपीत्याशंकांमनसिकु
ताह निर्वत्येचविकार्यचेकर्मवद्भावश्यते नतयाप्येकर्मणीतिसिद्धांतोहि
व्यवस्थितः ५ विषयावच्छिन्नेतिविषयहृतिनोपलक्षितेत्यर्थः आवश्यकत्वे।

३०

धातुप्ररुणेनवि
भक्तिविपरिणा
मेन

हेतुमाह अत्येति आवराणभेगरूपफलार्थकत्वाभावश्चार्थः सकर्मकत्वेति
स्वार्थफलव्यधिकरणोत्पायुक्तहूपस्यतस्यदृष्ट्यादावसंभवादित्यर्थः किन्नस्या।
दितिक्रियेतद्वरः स्वयमेवेत्येवोत्पत्तिरूपफलाश्रयत्ववरावराणभेगरूपफला।
अथतस्याश्रयिसत्तादितिभावः ननुनिर्वर्त्यविकार्यकर्मणोःकर्मवद्भावो न प्राप्य
कर्मणीत्यत्रैवकिंमानमतग्राह सल्लेसिदोतइतिकर्मवत्कर्मणातत्प्रक्रियइतिस
त्रेयातोरेकावइतिसादनुवृत्तंथातवाचक्रियेयेत्यर्थलाभाकारणाधिकारणा।
भ्यांतक्रियाकर्तारिसाधसिद्धत्रुतिस्यालीपवतीत्यादौवस्ततःसतोपिव्यापारस्य
थातर्थताभावादेवानतिप्रसंगेकर्मप्रदणामितिमानेकर्मस्यक्रियांलक्षयति॥
त्यर्थोनिर्णीतश्चार्थः कर्मस्यक्रियकत्वेप्राप्यभिन्नयवकर्मणिसेभवतीतिदर्शयि
तेहरिकृतेकर्मविभागप्रसंगादर्शयतिसारे २ ॥ इमित्तेकर्मविविधेनिर्वर्त्येवि।
कार्येप्राप्यं च तत्रायर्थःकर्मवद्भावो नोत्प्रेषाण्यत्वेवक्रियाकृतविशेषानुपल।
भ्यतमितिस्ववर्णनिर्णयेवस्यते नस्ययंवदः केनचिदृष्टोग्रामोयेकेनविहृतः॥

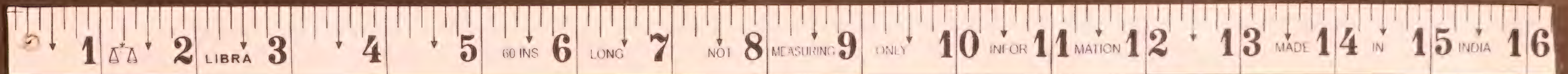

ल.
२.
३१

तिशकोदर्शनेनावगते ॥ तत्राययोर्लक्षणोवसेते वक्ष्यतेऽतिक्रियाकृतविशेषा
णामितिहरिकारिकेपेत्यर्थः कर्मगतविशेषाथापकक्रियार्थकतेकर्मस्यक्रियतमे
वान्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्भावप्रयोजकमित्यादनत्ययमित्यादिना २॥ चदेकरो
तीतिनिर्वर्तमेसोमेसुनोतीतिविकार्येवतत्तातेशक्यमिति नतस्याप्यम तथाचच।
रोदेहस्यादौप्राणकर्मताज्जोक्तातिप्रसंगइतिभावः । विकार्येइतिविकार्यत्वेचसो
मस्यचूर्णीकरागरूपाभिषवैकदेशचूर्णं प्रतिपरिणामितविवक्षयावाध्यम् ता
तमितितयाचैतत्कल्पेक्रियाकृतविशेषधर्मवत्तेकर्मयतेकर्मवद्भावप्रयोजकमि
तिभावः पूर्वकल्पेकर्ममात्रवृत्तिफलार्थकत्वेधातोः कर्मस्यक्रियकत्वमस्ति।
चनिर्वर्त्यविकार्यस्यलेउत्पन्नेरभिषवस्त्वहंमात्रवृत्तित्वात् नतप्राण्यसंयोगा।
रूपफलस्यसमवायेनतानादिरूपफलस्यवविषयतासमवायाभ्यां कर्तृकर्मो
भयवृत्तिनेनकर्ममात्रवृत्तिताभावादित्यधिकमत्रप्रपंचितम् २ सकर्मकथा
ततोफलार्थत्वेनैवाधिकशक्तिमप्यस्यति यातनोफलावावकत्वेत्यनिगम्योः

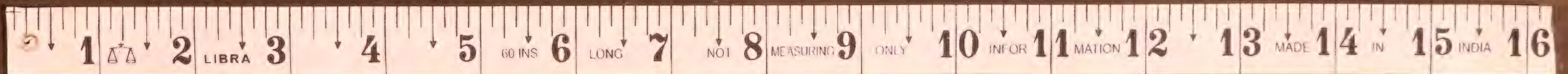
कर्म

३१

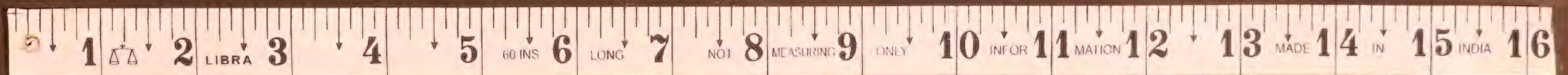
पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाविशेषात्फलस्योपलक्षणत्वेनेकक्रियायाप।
वश्वदेशविभागोत्तरेदेशसंयोगजनकत्वाऽक्तदोषस्यतदवस्थमित्यपि वदेति।
तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वमकर्मकाणां तत्र त्रिविवारेमेव
सत्तायामित्याद्यनशासनाच्च यतएवमर्थः यच्चिरिति भाष्ये संगच्छते इति दिक्
पर्यायतापत्तिरिति एकयमावच्छिन्नशक्तित्वारिति भावः न च तन्निगम्योऽप्य
पारवचनत्वाविशेषेऽपि न पर्यायताप्रसंगस्तदर्थयोर्विभागसंयोगरूपविभिन्न।
यस्योपलक्षितत्वेन विभिन्नत्वादत आह उपलक्षणत्वेपीति अशक्यत्वावर्तकत्वं
चोपलक्षणत्वमश्वेवांक्तवान्न कत्वारिति तथा च संयोगविभागयोः स्वार्यव्या
पारजन्यत्वाविशेषाद्भूम्यव्यापारे संयोगवोपलक्षणम् न विभाग इत्यत्र वि
निगमकालाभा उभयोपलक्षणत्वेन पर्यायतापत्तिस्तदवस्थेति फलेशक्त्यभ्य
पगमप्रावश्यक इति भावः कर्मप्रत्ययार्थान्वयित्वस्यैव विनिगमकत्वेन च न च त
स्य लेखनत्वाणोपपत्तेस्तु नोक्तरीतिर्यातोः फलार्थकत्वस्याधिके त्वेव सोऽपि वदे

त्त

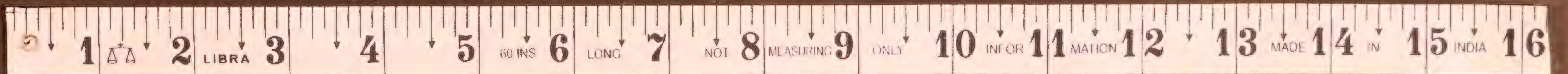

मैवेत्सक्तेन विवरणेन भावनायाथावर्थतानिर्णयः पचतिषाकं करोतीति वि
 वरणेन तस्या आख्यातार्थतस्यैव निर्णय इति मीमांसकमतत्वेन यत्तया
 तस्मात्करोति मूलमवतारयति नन्वित्यादिवाच्यत्वमिति तिङ्-तत्त्वबोधवि
 षयत्वमित्यर्थः यथाश्रुतप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारमाशं
 क्यारं तदागमेहीति स्थितस्तदेकत्वमागमएकवचनादेशागमेदृश्यं तस्तस्य
 प्राधान्येन भानम् यथाकृपादीनामित्यर्थः तथाच यथापशुनायनेतेत्याद्य
 वेकवचनरूपप्रत्ययार्थताप्राधान्येन भानेन तथाप्रत्ययार्थत्वेन भावनायाः प्रकृ
 तेः प्राधान्योपपत्तिः सुकरातस्यास्तत्त्वानभ्युपगमेन भवत्मेतत्तदन्यपत्तिरि
 तिभावः ननु यातोर्भावनायकत्वाभावे पूर्वोक्तसकर्मकत्वात्गतकर्तृत्वयोर्
 वैचित्र्यपत्तिरतश्च ह एवं चेति भावनायास्ति ईर्यते चेत्यर्थः तथाचाख्येपाके
 फलानत्यतिदशायां पाकोनातो न वेति प्रमेभविष्यतीत्यत्रावरोधात्फलमा
 त्रं यातवाच्यमिति मीमांसकाशयः २ तस्मात्करोति यातोः स्याद्याख्यानेन तस्यो

ते ५

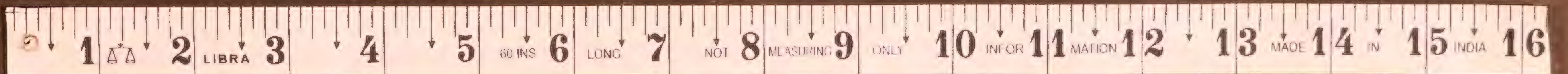

दर्शनात्तद्विहितवजादीनां व्यापारार्थकत्वासेभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावश्च नशा ।
 सतसार्थक्यमित्याशंको दृष्टो तत्प्रदर्शनपाकरोति कर्त्तृत्वात्तद्विहितवजादीनां व्यापारार्थकत्वासेभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावश्च नशा ।
 हिताख्यातस्य व्यापारार्थकत्वात्तद्विहितवजादीनां व्यापारार्थकत्वासेभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावश्च नशा ।
 तिभावः ननु कर्त्तृत्वात्ते भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तत्वात्कर्त्तृत्वविहितस्य भाव
 नार्थकत्वेऽप्यत्र मानाभावात्तस्य व्यापारार्थकत्वासेभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावश्च नशा ।
 तदेन तदीयमिदं तपरा मशः भावप्रधानानां धानार्थानवात्कत्वात्तस्य योगसाधनामा
 नार्थकत्वमिति तदीयमिदं तपरा मशः भावप्रधानानां धानार्थानवात्कत्वात्तस्य योगसाधनामा
 पेयमिति चेत्तद्विहितवजादीनां व्यापारार्थकत्वासेभवात्तदर्थत्वबोधनाय भावश्च नशा ।
 त्यने गौरवमिति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात्सा करोति यांतेरेव व्याख्या
 ने विवरणम् अतस्तदपि नाख्यातार्थत्वे साधकमिति भावः । तत्र पाक इत्यादौ सक
 लेति फलकारकत्वादिरूपेत्यर्थः व्याख्यातमित्यस्यार्थप्रदर्शनं विवरणमिति अतः ।
 ति पूर्वोक्तहेतोरित्यर्थः तदपीति पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणमपि इत्यर्थः

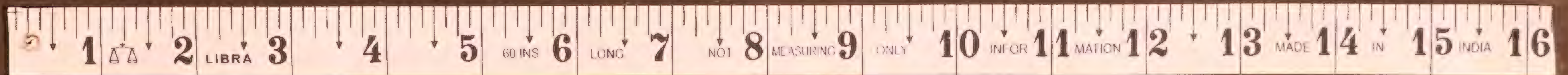

ल.
६.
३४

अपिनाप्रकृतिप्रत्यययोरितिन्यायसमुच्चयः मीमांसकोक्तं वायकमद्वैतसूत्रे
रूपयति नित्यत्वादिना नानासौतिज्ञो व्याख्यानं पक्षवानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः
अयंभावः प्रकृतिप्रत्ययौ सहाय्यं भूतः तयोः प्रत्ययार्थं प्राधान्यमिति स्पष्टविशेषः।
तथा प्रकृत्यर्थं प्रकारबोधे प्रतितुल्यप्रत्ययसंयोगस्थितिर्हेतुरित्येव कार्यकारण
भावः फलितः तथा च पक्षवानित्यत्र याकः कर्मकारकं कृतवत्प्रत्ययार्थः कर्तृका
रकं तयोश्चारुणाधिकरणमीत्यावस्थाप्यमाणसमीक्षा चान्वयासंभव इति प्रकृतिप्र
त्ययार्थयोरनवयनियमस्यैवाभावे कृप्राधान्यबोधक उक्तकार्यकारणभावः ।
पक्षवानिति मूलसत्ताशेषसाधनपरतया व्याचष्टे पक्षवानित्यादाविति पक्षवि
वरणं यतो भवनायाः शक्तिनिर्माणकं न स्यात्तथा पक्षवानित्यादावप्यवस्थादेव्यापा
रावाचकत्वात् प्रकृतिप्रत्यययोरनन्वयापत्तेरित्यर्थः अनन्वयमेव विशदयति अ
यंभाव इति सहाय्यमिति संबन्धार्थमित्यर्थः अतो बोधयतः तयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थ
योर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रत्ययवृत्तिग्रहविशेषः प्रधानमिति प्रकृत्यर्थं प्रकारान्तरि

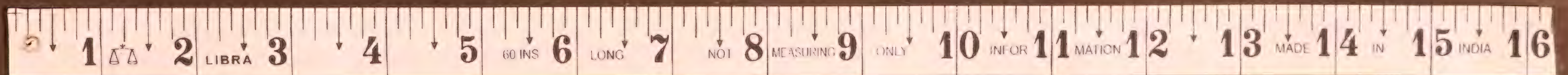
पितविशेषताशालीत्यर्थः तादृशयुक्तिसिद्धेकार्यकारणभावेऽप्यतिवि
 शेषतयेतिरेतरित्यस्यविशेषतयेतिशेषः श्रुताधिकरणोक्तेतिश्रुताये।
 तिपदेपात्रारूपस्यप्रथमेकरणत्वेनक्रियायामन्वयःपिंगलायर्थभेदान्नय।
 स्तथाष्टिकरतितोक्तम् वक्ष्यमाणेतिक्रियात्वमेवकारणकान्वयावच्छेदकं।
 तत्संकोचत्वाकारकस्येतिस्वार्थनिर्णयेवक्ष्यमाणरीत्यर्थः शङ्कते २ नच
 संबंधमात्रमक्तंचक्रत्यायात्त्वर्थभावयोः तदेकोशनिवेशतव्यापारेऽस्यानवि
 यतेतिभट्टपादोक्तरीत्यासंबंधसामान्येनकारकाणामन्वयःशङ्क्यःयोग्य।
 ताविरहात् अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यतत्वात् क्रियान्वयित्वमेवकारका
 न्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते तदेतदाविक्रतेविवरणेनयात्त्वर्थकत्वर्थयोः।
 कर्मत्वकर्तृत्वेदर्शयतिकृतवाक्याकमिति १ ज्योतिष्टोमेनयज्ञेतेत्यादौक्रत्या।
 यान्ताख्यातार्थयागभावनयोः संबंधसामान्येप्रतिपाद्यतेक्रियाकारकभाव
 संबंधबोधनेतन्नास्याः श्रुतेःकश्चिदभिथारिरूपोव्यापारेस्ति तद्वचकपदा।

ल.
६.
३५

भावादितितर्कः तथाचोक्तस्यनेयागसंबन्धिभावनेत्येव बोधेन यागकरणाका
मेतितद्वत्कृतेपाकसंबन्धकर्तृतिबोधः कर्मत्वादित्वाबोधपवक्रियायाश्रयेत्।
णादितिभावः कर्तृः कारकत्वेनतादृशान्वयायोगित्वात्सोपिउर्वचइतिस्मयति
योग्यतेति ननुतत्पदार्थेनतत्पदार्थसंसर्गवत्तयेभयतास्त्रिचप्रकृतेपाकप्रयो
नकत्वात्पाकसंबन्धितरूपाकर्तृरतग्राह अन्वयप्रयोजकत्वेनितथाचतत्पद
र्थेनतत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तस्यैवयोग्यतेवदेननलमाहरेत्तत्रनलाहरा
णोचदकरणकतस्यसत्तात्स्यविरचदस्यापितस्मिन्करणत्वेनान्वयापत्तिः अ।
स्मिन्मतेतसच्छिदेतरचदत्वस्यनलाहरणान्वयप्रयोजकत्वेनतदभावात्तद
त्वयइतिभावः ननुतच्छिदेतरचदत्ववत्प्रकृतेकिंकारकान्वयप्रयोजकरूपे
यदभावादनन्वयग्राणार्थेनग्राहक्रियान्वयितमिति ननुक्ताद्यर्थकशक्तिम।
भावनायोपाकादीनांकर्मत्वेनान्वयसौलभ्यात्तान्वयापत्तिरतग्राह २ व
क्तव्यः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यस्यः प्रधानेसप्रत्ययार्थपवेतिवायः प्रत्ययार्थः

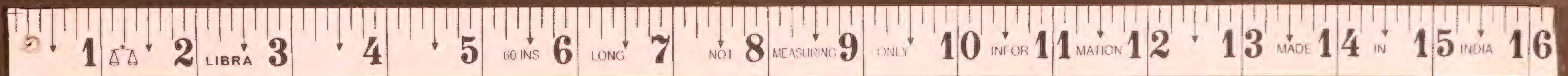
३५

सप्रधानमेवेतिवानार्थः अनाश्रयाज्ञागीत्यादौस्त्रीप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैवप्राथा।
 न्यापतेः छाग्योदेरनापतेः अकिंतत्सर्गांयम विशेष्यत्वादित्वाबोधस्तथायुत।
 तन्नरोथात अज्ञेत्यादौप्रधानद्वयोक्तेरप्रत्ययार्थत्वेनअभिचारस्यस्फुटत्वात्तदुपे।
 ह्यदितीयकल्पवतंदर्शयति अज्ञेत्यादि इष्टापत्तावाह छाग्योदेरनापतेः अ
 ति तस्याः प्राथात्पस्यानभयमानस्यानपपतेः प्रत्ययार्थत्वस्यतन्निष्पन्नकस्य त
 त्रासत्वादित्यर्थः ननतर्हि सायुत्यतिरपार्थैवस्यादतग्राह किंवितिअयेयः प्र।
 त्ययार्थः सप्रधानमित्याकारकोर्थः उत्सर्गश्च अस्तिविशेषानशासनेतस्य
 प्रापदर्शनादितिभावः ननकथेतर्हि व्यापारविशेषकोबोथोतग्राहविशेष।
 त्वादित्नेतितथाचबोधस्ययुत्यनुसारित्वायस्यग्राह्यत्वात्तत्त्वस्यतथैवबोथ।
 इत्यर्थः तदेवविशदयति २ अतएव नैयायिकानोप्रथमांतविशेषकएवबोथः
 लक्षणायामालंकारिकाणांशक्यतावच्छेदप्रकारकएवबोथोनैयायिकादी
 नोचरः कर्मत्वमित्यादौविपर्ययेणापियुत्यत्रानोनैयायिक नव्यादीनोबोथेन

रव्यु ४

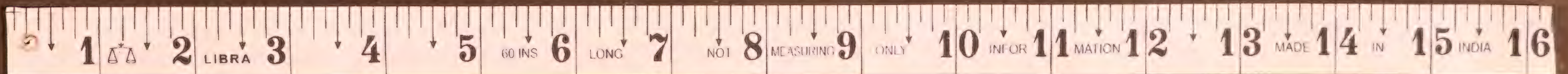
न

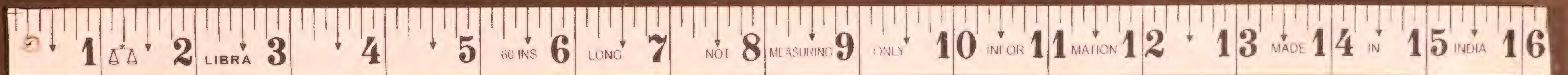
ल.
६.
३६

श्रुत्यतिरिक्तानामन्येषां तेषां तन्निगकां तमेवेत्यारिकं संगच्छते । अतएवेति बोधा-
स्य श्रुत्यनुसारित्वादेवेत्यर्थः प्रथमोऽनेति सतप्रदर्शितः शक्यतावच्छेदकेति तन्मते-
शक्यतावच्छेदकारोपविरोधनिष्ठशक्यसंबंधस्यैव लक्षणान्तेन शक्यतावच्छेद-
कप्रकारकतीरादिविशेष्यकबोधेतादृशाल्लक्षणस्य हेतुत्वादिति भावः न नैयायि-
कानामितितन्मते यद्दर्मावच्छिन्ने शक्यसंबंधरूपलक्षणग्रहस्तद्दर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यकएव बोधोत्पन्नगंगातीरस्य गंगायां बोधश्च कदाचितीरेन कदाचिद्गंगा-
तीरेन बोधश्च पश्यते इति तद्भावः विपर्ययेणेति निरूपितत्वसंसर्गावच्छिन्न-
चरनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मकारणभावग्रहवतामित्यर्थः नतद्युत्पत्तीति ता-
दृशबोधे पूर्वपरावबहितोत्तरपदत्वेन कर्मणो वादिनामित्यर्थः निगकां तमिति ।
उक्तरूपस्य चरः कर्मसमित्यत्र भावादिति भावः २ अतएव प्रधानप्रत्ययार्थवचनम-
र्थस्यान्यप्रमाणात्वादित्याह भगवात्याणिनिः प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनेन कार्यम-
र्थस्य सतथा बोधस्यान्यप्रमाणात्वाद्युत्पत्त्यनुसारित्वादिति हितदर्थः एवं सत्यपि नि-

३६

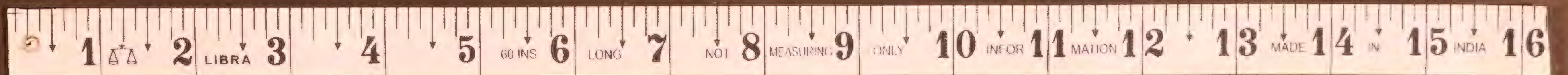
यामकानामपेक्षणेवभावप्रधानमाख्यातमिति वचनमेव नृत्तामिति सुधीभि
 स्साम् अतएवेत्युक्तार्थं वक्तुं तत्तयस्य यथा बोधस्तस्य तथा युत्यादिते दर्पणे।
 प्रत्ययसमवधाने प्रतीयमानार्थस्य प्रत्ययार्थत्वमिति व्यापप्रकारमभिप्रेत्य मूल।
 मवतारयति तदागमे हि श्रुतिन्यायो विवरणं चातिव्याप्तमित्याह किं कृतमिति।
 कृत्वा विवरणं प्रतीतिश्च पक्षमिति चापि भावनावाच्यासादिति भावः १ अतिव्या
 ममिति नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकशेषः एकवचनांततावद्यभिचरितमि
 त्यर्थः व्यभिचारमेव विशिष्टदर्शयति कृतेति एकवानित्यादेरप्युपलक्षकमिदं।
 तत्र भावनायाः प्रत्ययार्थकज्ञाते पात्यतीयमानतेऽपि प्रत्ययार्थत्वाभावस्य व्यभिचा
 राद्भावनिष्ठम किं कृतमित्यतः किं विषयको व्यापार इत्यर्थकाद्यापारस्य नितास्य।
 तावगमात्यक्रमितः फलविषयक व्यापारा बोधेत स्य तत्रानुपपत्त्या व्यापारा
 प्रतीतेर्धौ च प्रत्ययार्थत्वाभावाच्च व्यभिचार इत्यर्थः विवरणमिति प्रश्नोत्तरमाव
 रूपमित्यर्थः तयोः प्रत्ययार्थत्वासाधकत्वेन प्रतीयमाने वा शपि भावना प्रत्ययवाच्या।

ल. २. १०
 स्यादित्याह प्रशयीति अपिशब्दस्यार्थोत्तरसमञ्जस्यकतोवक्तुमाशङ्कते २ नन्वा-
 स्तुतिः ३ इवकृतमपिभावनावाच्येत्यत आह प्रयीति तथाचोभयसाधारण्ये-
 नतत्प्रतीतेरुभयसाधारण्योपात्तरेववाचक इतिभावः भवद्गीत्याप्रत्ययार्थत्वा-
 द्वाधात्मापत्तिश्चेतिदृष्टव्यम् तथाचोक्तापत्तिरिष्टैवेत्यर्थः भावनायाथात्व-
 र्थत्वमपिशब्दसमञ्जस्यैव्यक्तीकरोतितथाचेति उभयेतितर्ह्युभयेत्यर्थः सा-
 धारण्येनेतिप्रयोगद्वयेविशेषणेत्यर्थः प्रतीतेरितिभावनाप्रतीतेरित्यर्थः उ-
 भयसाधारणा इतिप्रयोगद्वयेनैयमेनच्चटक इत्यर्थः तथाचतिर्ह्यन्त्याधार-
 णास्यानतिप्रसक्तावगतधर्मस्याभावेनतिर्ह्यन्त्यपोरननगतयोःशक्यतावा-
 छेदकत्वेपरस्यव्यभिचारिण्यतस्तस्यैवशक्ततावच्छेदकत्वमितिभावः ननुप-
 चतिपक्षेत्यादौथातमज्ञानतोपिभावनावाच्येत्यत पञ्चादिनिष्टतत्रह्यक्तित्व-
 यैवभवद्विरपिशक्ततावच्छेदकत्वमाख्येयम् तथाचाननुगमः समोव्यवहि-
 तोन्नरत्वस्यकार्यतावच्छेदकादौनिवेशेनव्यभिचारवारणोत्तभयोरपिसमम्

तत्राह भवद्गीत्येतिस्वमेतेसर्वत्रभावनायाः प्रकृत्यर्थताउक्तंभवेदिति सायको।
तरमित्यस्याथातोर्वापारोतरमपितउल्लेखस्येतिस्वचयितेकिमाविनिर्मक्तंतत्पर
माह व्यापारस्यथातर्थतेसायकोतरमाह किंकार्यपचनीयंवेत्यादिदृष्टेदिक।
त्सपि किंचक्रियावाचकतोविनाथातत्त्वमेवनकार्यमित्यत्रसरलौर्णपदितिक
मणिण्यत पचनीयमित्यादौचानीयश्चादिनात्योतिष्टोमयानीत्यादिणिनिः।
करणोऽपपदेकतरिपतेचक्रियायोगमेतरेणासंतस्तदाद्यतोबोधयंति णिनि।
रितिभूतश्चधिकृत्यकरणोयत्नश्चित्तरेणोतिशेषः एतेणपदादयःक्रियायोगमे
तरेणोतिक्रियात्वयिनामेवकारकतयाथातोर्वापारावाचकत्वेकार्योचदश्या।
दौकर्मादिसेज्ञानोकारकश्चधिकृत्यविहितानोचदादावसंभवेनतत्रविधीया
मानण्यदाद्यनुपपत्तिस्तदातिपतीत्यर्थः तदेवव्यक्तीकरोति किनाक्रियांकार
कत्वासंभवेनतदाचकप्रत्ययस्यापिश्रसंभवात् नचगम्यमानोक्रियामादायका
रकयोगश्चिभूरीतिर्गुक्ता आख्यातेपितथातापन्नौतत्रापिभावनायावाच्यत्वा

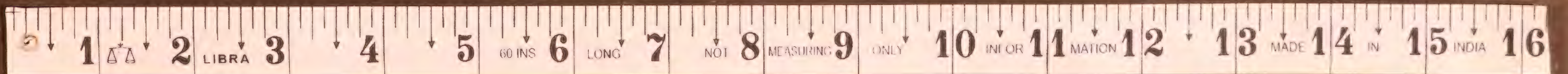

ल.
२.
३६
क

सिद्धापत्तेः १ गम्यमानेति उपस्थापकपदाभावेऽप्येतोपेण प्रतीयमानेत्यर्थः आ
ख्यातेपीतिकृतीवतिष्णपीत्यर्थः तथात्वापत्ताविति गम्यमानक्रियामादायैव चैव
तेङ्गलादीनां कारकत्वेऽप्यपत्तावित्यर्थः २ अथलिङ्गसंख्यान्वयानुरोधात्कर्तृवाच्य
त्वमावश्यमिति तेनाक्षेपाद्भावतायाः प्रत्ययः स्यादिति मम तर्हि संख्यान्वयोपप
त्तेराख्यातेपिकर्तावाच्यः स्यात् एकवानित्यादौ कालकारकान्वयानुरोधाद्भा
वताया अपि तस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः १ लिङ्गसंख्यान्वयानुरोधादिति पाचक
त्याराविति शेषः आवश्यकमिति तद्वाच्यत्वे विना लिङ्गाद्यन्वयबोधानापत्तेरिति भा
वः तेनेति कृदर्थकं शास्त्रेणादिति भावनां विना कर्तृस्वरूपस्यैवानिष्पत्तेरिति भा
वः भावनेति भावनाबोध इत्यर्थः कालान्वयेति निष्कर्षमन्तर्यत्वस्येत्यर्थः त
स्येति व्यापारया तवाच्यत्वस्येत्यर्थः २ अपिना हेतुं तत्तत्समञ्जसः तथा हि नैवैभि
न्नोक्तवभिन्नः हरिणा ज्ञातो हरि ज्ञात इत्यादौ कर्तृकरणोक्ततावच्छेदमिति समासो
न स्यात् गुरुषोराज्ञाभार्यादेव तत्तत्स्येति वदसामर्थ्यात् नचाध्यातृत्वात् क्रियाद्वा

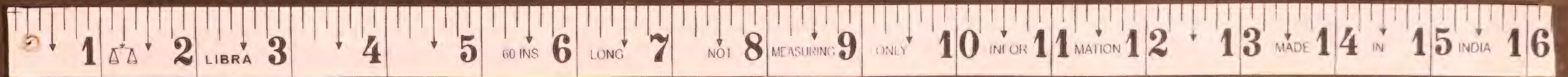
त ४

३२

एतसामर्थ्यवाच्यम् दध्योदनः गुडयाना इत्यादिवत् अन्यथात्र यत्रेन चेतनम् भ
 ह्येणामि श्रीकरणमिति समासो न स्यादिति वाच्यम् तत्र विद्यानर्थक्याद न्यात
 यास्वीकारेऽपि हरिकृतमित्यादौ साक्षादात्तत्वात् न येनोपपद्यमानस्य कर्तृकरणो
 इत्यस्यात्तेषां परस्परसंबन्धे प्रवृत्त्युपात्त श्रुतसामर्थ्यादिति तत्राभिप्रेतार्थः
 कर्मणाः तृतीयांत हरिना स्वयं कर्तृकरणयोश्चकारकत्वेन क्रियासाक्षात्
 तया परस्परनिरोधे सत्त्वादित्यर्थः अथाद्येतेति करोत्यर्थव्यापारसामान्यमनुस
 थाप्येत्यर्थः तथाचनावैः कृत्वाभिन्न इति तत्र बोधादव्याप्तहारकं सामर्थ्यं तत्र
 सत्तमित्यर्थः नन्वाहृतक्रियाहारकं सामर्थ्यं कदृष्टमत आह दध्योदन इत्यादि
 विद्यानर्थक्यादिति समर्थः परविधिरिति परिभाषणात् तत्र तादृशसामर्थ्यान्तर्गमे
 तत्सत्प्रमाणवैयर्थ्यादित्यर्थः हरिकृतमिति कृते व्यापारार्थकत्वं सत्तमित्य
 इत्यातत्रिरूपितकर्तृत्वस्य न तत्र सिद्धत्वात् तत्रिरूपितकर्तृत्वं न स्यात् रौसादात्त
 तादव्याहारे विनैव शास्त्रावितार्थे हरिना तमित्यादावव्याहृततद्धारकसामर्थ्यं

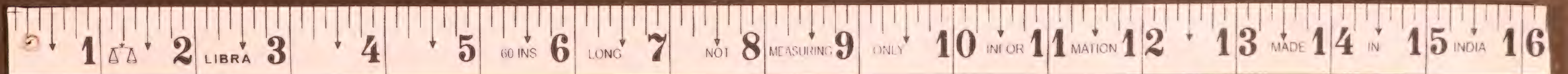
१२

ल.
६.
३५

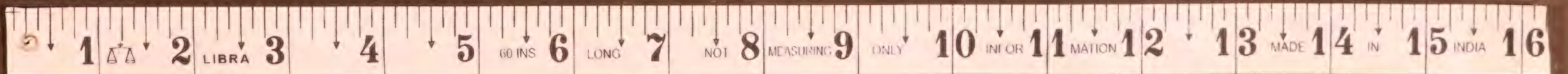
मादायशास्त्रप्रवृत्त्यसंभवादित्यर्थः २ नवैकस्योक्रियायामनयित्वमेव सामर्थ्यमि
तिवाच्यम् असंख्येयपणाइत्यादेरसमर्थसमासत्वात्तापत्तेः इष्टापत्तौ कृतः सर्वो मति
केयेत्यत्र कृतः सर्वमृतिक इत्यापत्तेः नचात्र समासविधायकाभावः सहस्रपेयस्य
सत्वात् अन्यथा समर्थसमासोऽपि विधायकाभावात्त्रस्यादिति । एकक्रियान्वयि
त्वमेवेत्येवकारेण परस्परमाकांक्षित्वरूपस्य तस्य व्यवच्छेदः तथाचाध्याहृतक्रि।
यायामभयोरेवान्वयित्वा इवावदिराविति वक्तुमादायसमासोऽप्यपत्तिरिति भावः ।
तस्य तत्रेदृशणमाह असंख्येयमिति तत्र नञोर्थाभावे प्रसृत्य प्रतिषेधस्य प्रतियोगित
यास्यर्थस्य कर्मतया दर्शनक्रियान्वयितयोक्त सामर्थ्यस्य तत्रापि सौलभ्यादिति भा
वः कृतः सर्वमृतिक इति मृतिकायाः कारणात्तया सर्वपदार्थस्य तथा कृतं नर्थव्या
पारान्वयित्वादिति भावः ननु तन्निधायके सूत्रे सर्ववर्मण इति निर्देशेन तादृश
सामर्थ्यस्यापि समासप्रयोजकता बोधनेन प्रकृते समासापत्तिरुभयसमाधेयै
वेत्यत आह २ किंच भावनायास्ति मर्थत्वे भावयति च तमिति वदति च तमिति ।

३५

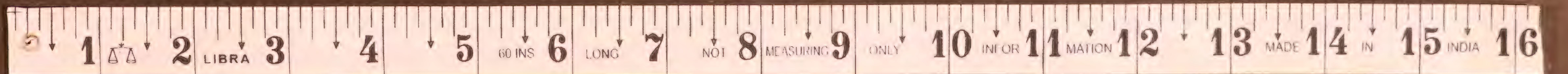

ल.
द.
४।

पपतिः यावर्थव्यापारप्रयोगफलश्रयत्वेनैव तस्य कर्मत्वात्प्रयोगमेतन्निजंतक।
मंतवस्यात्रगमिकर्मतेति भावः इष्टाय तौ तादृ तया चेति तद्वितीयाविधानादि।
त्यर्थः इष्टमपलक्षणम् विस्ममित्रस्याकर्तृत्वे तत्राणि चोसंभवस्यापि कर्तृप्रयो।
न कव्यापारवतद्विधानादिति यत्तेनेति आख्यातार्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वा।
निरासेनेत्यर्थः उभयमिति प्रयोऽप्यप्रयो न कव्यायद्वयमित्यर्थः तदाश्रयत्वादि।
ति आख्यातार्थतादृशव्यापारवत्त्वादित्यर्थः अपास्तमिति अयं भावः आख्या।
तस्य व्यापारद्वयाभिधायकत्वेन विस्ममित्रस्य कर्तृत्वोपपादेन तत्कर्तृत्वस्यति।
नभिधानाद्विस्ममित्रेणेति तृतीयानुपपत्तिः उभयोरपि कर्तृत्वात् आख्यातार्थव्या।
पारवत्तस्याविशिष्टत्वात् आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वे कर्तृत्वे यवेव विस्म।
मित्रस्यापि तर्थाव्यापारतत्वादेव रत्नस्यतिः र्यतद्वत्ता कर्तृत्वोपपत्तिरत आह २
किंच तस्मिन् योगे य आख्यातार्थस्यावश्यकत्वेनाख्यातश्रुत्येदेवरत्नः पक्ते।
त्यादौ देवरत्नस्याकर्तृतापत्तेरिति दिक् आवश्यकत्वेनेति अन्यथा सर्वस्यैव।

व्यापारस्य यत्किंचिदाख्यातार्थतयातिप्रसंगारितिभावः अकर्तृतेति तद्वा।
 क्वचटकाल्यातार्थव्यापाराश्रयत्वरूपकर्तृत्वस्य देवदेवेकदर्थककर्तृत्वाख्या
 तस्य तद्वटकत्वाभावेनासत्त्वारथ्यमेरितिभावः वस्तुतेविस्ममित्रो न निजार्थ
 व्यापाराश्रयः प्रयोजकव्यापारएव हेतुमतिचेति तद्विधाता त तथा चोक्तल।
 ततो व्यापारेण निजार्थनिवेशासंभवेन विस्ममित्रस्य कर्तृत्वोपपत्तये सीमोस।
 कैर्थातो व्यापारार्थकताय एषमभ्युपेयेत्याह रिगिति १ सत्रानुपपत्तिमपि
 मानत्वेन प्रदर्शयन्नुक्तार्थस्य सोमेदितत्वेनिरस्यति किंचेति यात संज्ञाविधा
 यकं भवादयोथातव इति सत्रम् तत्र भववाचेति हेतुः आदिशब्दोर्व्यव।
 स्या प्रकारवाचिनो रेकशेषः ततो भववादीयेषामिति ब्रूञ्जीहिः तथा च भ
 प्रभृतयो वा सहसा यातव इत्यर्थः तच्च क्रियावाचकत्वेन तथा च क्रियावाचक
 ते सति गणपदितत्वे पर्यवसत्रम् अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौव न नारिरूप।
 क्रियावाचके हि रुद्रो नेत्यादावतिव्यामिरिति भादिगणपदितत्वं सक्तम् ५

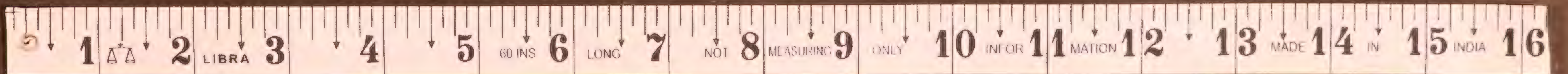

ल.
२.
४१

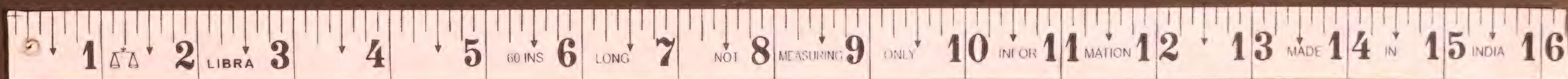
तावन्मात्रेणैव सर्वनामाद्ययादीनां यावादीनां प्रसंगतः न हितस्याहमात्रे।
एतत्तु मित्याकोरस्फुटम् गणपदितन्मात्रेणैव सर्वनामोच्यस्यापि यातते।
स्यात् तथाच याः पश्यसीत्यादावातोयातोवित्याकारलोपापत्तिः न च लक्षण
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् सर्वनामो ग्रहणोत्तमत्वात् तन्निमित्तकत्वादिति
त्यत आह वेत्यादि अच्येवास्यादावपि प्रसंगः तादृशस्यैव गणेषु पिपादनिर्णयः।
संभवात् तथाच विकल्पार्थकोवातीति प्रयोगः स्यादिति भावः न च गतिगंधः।
नाद्यर्थनिर्देशो नित्यामकः तस्यार्थानादेशादिति भाष्यपर्यालोचनया धुनिक
त्वलाभात् स्वोत्पत्तितत्त्वमिति निश्चलस्वकल्पनाकल्पितत्वमित्यर्थः हि क।
गितियथाश्रुतार्थानि प्रायकं कालान्वयायोग्यस्य तदर्थस्य क्रियात्वाभावात्
किंतु तावन्मात्रेण पादाने प्राणवयस्यादावतिव्याप्तिः सत्यं यावत् संतापोत्तमा।
सुविषयतया साधुत्वप्रसंगादिति बोध्यम् यास्त्यस्य द्वितीयांतव बोधनायप।
पश्यसीत्युक्तिः वास्त्यादिना स्वरादिमामादौ गृह्येते प्रयोगः स्यादिति सामास्ये

स्वरादि १

४१

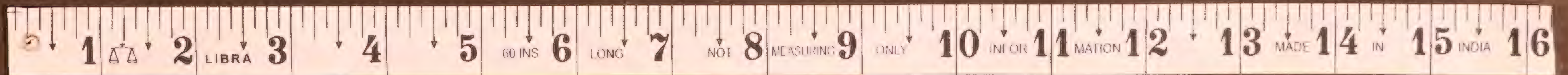
स्तमातिमिमीत इत्यादिप्रयोगः प्रसङ्गेरत्रित्यपि सत्येतोपादाने तदर्थस्य
कालासंबन्धेन क्रियात्वाभावात्त्रोक्तायतिरिति भावः नियामक इति तथा च सत्यं
तोपादाने निरर्थकमिति भावः अर्थानादेशादिति अर्थस्य सत्तादेशानादेशानात्
अनिर्देशादित्यर्थः आधुनिकेति पाणिनिभिन्नकारकत्वावगतेरित्यर्थः सर्व
धातुर्थनिर्देशाभ्यापाणिनीयत्वाच्च तस्य नियामक इति भावः बुलम्पादीनाम
वृत्तराणां तुल्यत्वादीनां स्मरद्विधात्वाच्च धातुतेति दिक् २ नन्वस्तक्रियावाचक
ते सति गणपदितत्वे क्रियाच धातुर्थ एव न व्यापार इत्याशंको समाधत्ते धातु।
र्थत्वे क्रियात्वे चेद्भातत्वे च क्रियार्थता अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्त्ययथा
कारम् ॥ यदिक्रियात्वे धातुर्थतमेव तद्विधातुत्वं ग्रहेतदर्थत्वरूपक्रियात्वं ग्रहः
क्रियात्वं ग्रहेतदवच्छिन्नवाचकत्वं च दितधातुत्वं ग्रह इत्यन्योन्याश्रय इति ग्रहण
दंशरयित्वा व्याख्येयम् यथाश्रुते चान्योन्याश्रयस्योक्तौ ग्रहेर्थाप्रतिबन्धः।
कत्वाभ्युपगमेनासंगत्यापत्तेः न चान्यतमत्वे धातुत्वं भूवादय इत्यस्य वै।

ल.
२.
४२

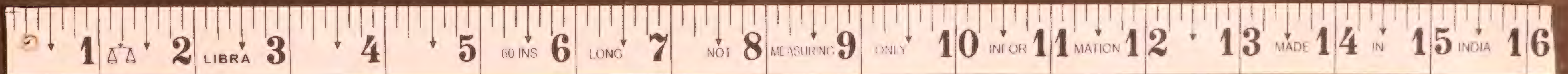
यथोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह शक्तिरित्यापारसेतानः क्रियातद्वाचकत्वे सति गणा-
पदितत्वमित्यर्थः १ यावत्तथैवेति यावत्तथैवेति न रूपेणाफलेमेवेत्यर्थः तथाच
नैतत्संज्ञानयपतिर्यातायापार्यकतसाधिकेतिभावः यथाश्रुतं इति य-
दप्यस्मन्पादतत्त्वार्थस्य व्याख्याने लब्धत्वेत्याश्रयस्य स्थिति विषयकतया
दोषत्वादित्यर्थः तस्य कृतो दोषस्तमतश्चाह उत्पत्तावितियथाचैव प्रवृत्त्यत्र
तत्रैकोत्पत्तेरप्येतत्तथीनत्वात् समावितित्तान इत्यर्थः सच हलन्त्यमित्या-
हौ प्रसिद्धः प्रकृतेशुपपादितः ग्रहपदान्धाहोरेतत्प्रोक्तान्मोत्याश्रयस्य स्थि-
त्यां जलेतत्र स्थिवीतिव स्थिति विषयकतया वाक्यार्थबोधाप्रतिबन्धकत्वेना-
दोषत्वात् वस्तुतोयावत्तथैवेति क्रियात्वे क्रियातस्य च यावत्तथैवेति तावत्तथा
त्रहृषणोद्भावनस्यानुचितत्वादिति पर्यवसितोर्थः वैयर्थ्यापत्तेरिति तावत्तै-
वानतिप्रसंगे गुरुयमावच्छिन्नशक्तिप्रतिपादकस्य तस्यानतिप्रयोजकत्वा-
पत्तेरित्यर्थः दृष्टप्रयोजनताभावादितिभावः २ ननु सत्तादीन्कलांशानन्य-

४२

२३

तमेतेनादायतदावकतेसतिगाणपविततलक्षणमयताम् यातर्थत्वातेषांकि
याशेदेनववहारोभाष्यादौकृतोपुपयत्स्यतेतिचेत्र अत्यतममथेविकल्पस्या
पिविकल्पयतीतिप्रयोगानुसात्सवेशावप्रपकतेनतदर्थकेवेत्यवयेउक्तरी।
त्यागाणावसतेनातिव्याप्तेरिति १ नन्वसमन्तेर्वापरीभूतावयवसमु।
दायरूपक्रियायाथात्वर्थतयातङ्गतपौर्वापर्यारोपेणफलस्यक्रियात्वव्यवहा
रसंगतिस्तस्याथात्वर्थतानभ्युपगमेततदसंगतिरतग्राह थात्वर्थत्वादिति
तथाचफलत्वव्यवहारश्चतस्यक्रियात्वव्यवहारेपिथात्वर्थतस्येवप्रयोजकता
भ्युपगमात्रोक्तदोषइतिभावःभाष्यादावितिकर्मवत्संज्ञेभवादिसंज्ञेतिभा
वः आदिपदाहृत्यादिपरिश्रहः अकर्मकाणोव्यापारार्थकत्वप्रतिपादनप
रतयामूलमवतारयति २ ॥ नन्वस्येवथातत्वेप्रस्तीत्यादौक्रियाप्रतीत्यभावा
दस्यादीनांतदवाचकानामथातत्वप्रमेगइत्यतग्राह अस्यादावपिथंम्यंशो।
भावेस्त्येवहिभावना अन्यशेषभावात्तस्मात्तथानप्रकाशते अस्यादौश्र।

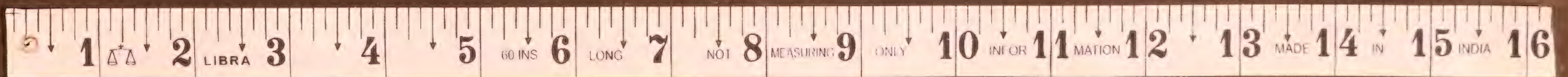

नं.
२.
५१

समभवीत्यादौ यम्यंशे यमिभावे भावो भावत्वेन विवक्षिते अस्तेष्वप्रतीयत एव ।
अयमर्थः सततो गतो न वेति प्रश्ने मरुता यत्नेन तिष्ठतीति प्रयोगे सन्नारूपक ।
लान्न कृत्वा भावना प्रतीयत एव उत्पत्त्यादि बोधने तु सततम् रोहितो लोहि
तादासीहं भुक्तस्य सतो भवदित्यादि दर्शनात् ॥ अस्यैवेति क्रियावाचकस्य
वेत्यर्थः एवकारेण फलमात्रवाचकस्य व्यवहेदः तद्वाचकत्वे प्रयोजका
मारु क्रिया प्रतीतिभावादिति श्रयात्वेति प्राप्ते विष्टे तन्तत्त्वलोका
दर्शनादिति भावः यमिभाग इति कर्तव्ये फल इत्यर्थः तस्य भावनायामे
व विधानादारु भावत्वेनेति भावनानिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः विवक्षास्य लमेव प्रश्ने
ज्ञरभावप्रदर्शनेनारु सततो गतो न वेति गत इति कर्तरि क्तः उन्नर इति प्र
अनिर्वर्तके वाक्य इत्यर्थः प्रतीयत इति अस्यास्तथा तत्तेत्यादि ननु कृतप्र
अस्योत्तरंगत इति वोत्तरम् अन्यते निजासा निवर्तकत्वाच्च ननु किंचासथा
तोऽस्यति रूपफलमात्रार्थकत्वे पितृहाये मरुता यत्नेनेत्यपरादानात्तत्रय ।

तस्य क रणात्तया न्येन फले तन्निष्पद्यतलाभेनैवोक्तजित्तासानि वृत्तिसि ।
 आनोक्तरीत्यासथातो व्यापारार्थकतसिद्धिरत आह उत्पत्त्यादीति उत्पत्त्यादि
 रूपफलार्थका कर्मथातप्रयोगेति त्वर्थः सुतरामिति प्रतीयत इत्यनेना त्वित् ।
 म तत्राश्रयता बोधस्योभयसिद्धतेन साध्यं त्वनाभिधीयमानत्वात्सेव व्यापारः यो
 र्वापर्यंचतस्योसत्रायासिवास्माकमपि कालरातमारोपितमेवेति भावः ननु त
 त्राप्याश्रयतायाथावर्थतकल्पनमप्यागुरुमूलकमेव उत्पत्तिमात्रार्थकत्वेपि रो
 हिताश्रयिकाभूतानयतनोत्पत्तिरित्यभिमतबोधलाभादत आह २ किंचात्रभा
 ५ वनाविरेहेल दिव्यवस्थानस्यात तस्यापवववर्तमानत्वादिविवक्षायांतद्वि ।
 थानात् क्रियाभेदाय कालस्तसंख्यासंबन्धेभेदिकेति वाक्यपदीयात् नत्वेवम
 स्तीत्यत्र स्पष्टं कृतो न बुध्यते इत्यत आह अत्र चेति अशेषभावाद्भावनायाः फल
 समानाधिकरणात्वात् तथाच भावनायाः फलसामानाधिकरण्ये तदस्य हत्वे
 दोष इति भावः १ तस्यापवेति भावनाया एवेत्यर्थः यथा चैतन्नयाति उर्थस्तु वि

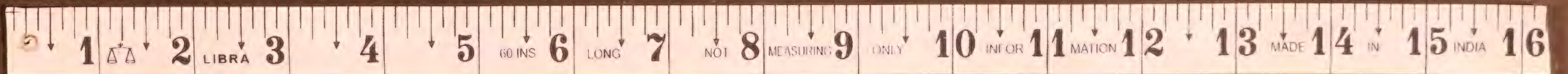
५५

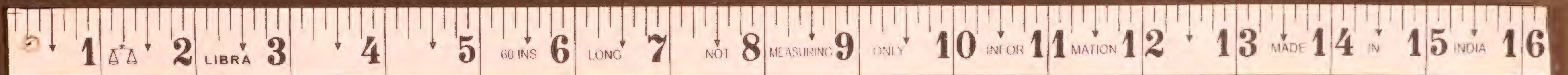
ल.
२.
४५

शेषाणामित्यर्थकयनावसरएवतद्विधानादितिलडादिविधानादित्यर्थः तत्रसम्प
तिमाहक्रियाभेदायेति क्रियाभेदेनलक्षणार्थः कालइत्यर्थः क्रियामात्राभेदकः का
लइतियावत् विभक्त्यर्थसेत्वात्सर्वस्यनामाख्यातार्थस्यभेदिकेत्यर्थः एवमि।
ति उक्तप्रज्ञाकर्मकाणां व्यापारवाचकनइत्यर्थः मूलशेषभावादिति शेषे
णाकात्स्न्येनभावोभवेनेनस्मादित्यर्थः भावनायाः फलाधिककरणवृत्त्यभावा
प्रतियोगित्वादितियावत्फलितमाहसोरेभावनायाइति फलसामानाधिकर।
णमिति फलाधिकरणात्वापकाधिकरणात्वाकत्वमित्यर्थः तदस्यएतइति
धातुप्रतीतोभावनायाः स्पष्टतयाभानइत्यर्थः दोषइतिप्रयोजकइत्यर्थः स्पष्ट
ज्ञानेसुक्तसामानाधिकरणस्यस्यसतः प्रतिबध्यत्वात् स्पष्टत्वेवफलप्रती
त्यर्थीनत्वमितिभावः तस्यएवेदोषइतिपाठस्तसाधुः शंकेते २ नन्वेवंतर्हि किं
करोतीतिप्रश्ने पचतीत्यत्रमिवास्तीतिस्मादितिचेत् इष्टायतिः आसन्नविना।
शंकेचिद्विद्विपकिंकरोतीतिप्रश्नेस्तीत्यत्रस्यसंमतत्वात् इतरत्रतमुस्थितेन

४५

यानिश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचरे वेत्यवधारणादस्तीति ।
 नोत्तरम् इति । एवमिति श्रुत्वा पाकार्थक्य इति भावः किं करोतीति व्यापा-
 रजित्वासाद्योपके प्रश्न इत्यर्थः स्यादिति तस्यापि व्यापारबोधनेन न तजित्वासात् ।
 वर्तकत्वसंभवादिति भावः २ ननु भावतायाः फलनियतत्वात् फलाश्रयस्य च क-
 र्मत्वात् सर्वेषां क्रियावाचकत्वे सकर्मतापत्तिरित्यत आह फलव्यापारयोरेकनि-
 ष्टतायामकर्मकः यातस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः एकनिष्ठतायामेक-
 मात्रनिष्ठतायोर्भिन्नाधिकरणरहिततायामितियावत् तेन गम्यादौ फलस्योत्प-
 रदेशसंयोगत्वेऽपि न दोषः कर्तृनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः अकर्मको यथा भादिः त-
 योः फलव्यापारयोराश्रये भेदे सकर्मक इत्यर्थः उक्तं च वाक्यपदीये आत्मानमात्म-
 ना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अतर्भावाच्च तेनासौ कर्मणानसकर्मकः इति विभ्रदि-
 तितेन स्वधारणान्न कृतौ व्यापारोऽपि गम्यत इति भावः तेन कर्मणानसकर्मक-
 त्वेनान्तर्भावात् फलोपेक्षेन सामानाधिकरण्यसत्तादित्यर्थः आत्मानेनाना-

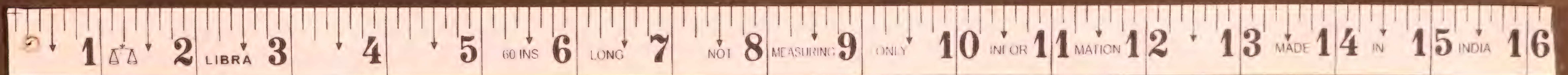

ल.
६.
४५

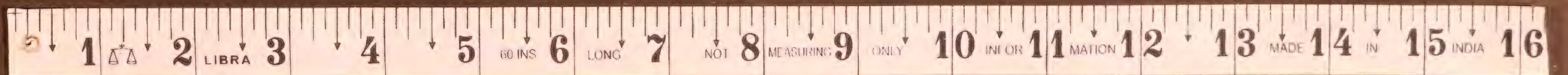
निश्च्यतीत्याद्यैवदावात्मानौशरीरात्मातएत्मावतजोतएत्मातक्रोतियेनशरी
रात्मासावः। तेष्वनभवतीतिकर्मवक्तुमं। गोतिसूत्रीयभाष्योक्तरीत्याभिन्नाधिक
रानिष्टतामादायसकर्मकत्वमित्यवधेयम् फलनियतत्वादितिवाचकतासे।
वधेनतद्याप्यत्वादित्यर्थः सकर्मकतेतिफलव्यापारोभयवाचकपक्षत्वादौस।
कर्मकतदर्शनादितिभावः फलव्यापारयोरेकहृतिस्त्वस्यगम्यादावतिप्रसक्ति
माशंक्यव्यावृष्टेयकमात्रेति तत्रविशेष्याश्रयप्रयोजकतायोपवेशेप्रयोजना।
भावात्मात्रपरार्थसत्येत्परतयावाच्ये भिन्नति भिन्नत्वेव्यापाराश्रयापेक्षिकं
तथाव्याख्यानस्यफलेदर्शयतितेनेति पर्यवसितंलक्षणोल्लेखग्राहयति यथेति
तच्चाकर्मकत्वेकचिदात्रर्थोपसंगृहीतकर्मत्वेन तच्चतदात्रर्थोपसंगृहीतकर्मा
नाकांतकर्मविशिष्टफलार्थकत्वेतदात्रर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टतदात्रर्थकर्मा
नाकांतकर्मकफलकत्वमितियावत् नातोनिजतावतिप्रसंगः जीवयोर्दिधा
त्रर्थतावच्छेदकप्रविष्टाणादिकर्मणः कर्मांतरात्ताकांतत्वात्तत्त्वमदातम् ।

त्व१३

४५

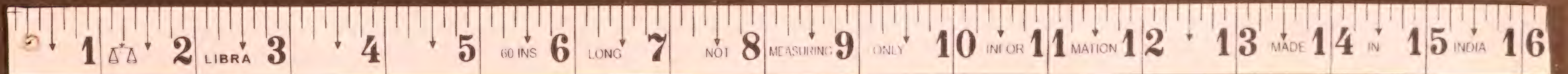
क्वचिच्चायोतरहृत्यायधानरीवदतिइतिप्रस्येदनउत्तर्यतात क्वचिसमिडेः मे
 द्योवर्षतीत्याद्युमितिबोध्यम् आश्रयभेदइति श्रयंभावः सार्थफलव्यधि।
 करणाव्यापारवाचकत्वलक्षणोक्तर्भिन्नतरधिकरणहृतिनरूपवैयधिकर
 णपतिवेशात सार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वरूपलक्षणव्यापारा।
 नधिकरणहृतिननिवेशाच्चनगम्यादावव्याप्तिरिति श्रुतेफलव्यापारोभया
 र्थकत्वेनकर्मकतादित्यर्थः एथगपस्थितयोरेवान्वयेनकर्मसेतकार्यव्या।
 प्यार्थकत्वरूपसकर्मकत्वम्यनात्रसंभवइत्यर्थः स्तोक्तलक्षणानसारेणासा
 रेतस्याचष्टेफलोशेनेतिशब्दमर्यादयातेतदर्थोलाभइत्यन्यत्रोक्तम् नन्वात्मा
 नेजानातीत्यादावनपरोक्तसकर्मकत्वलक्षणव्याप्तिः ज्ञानरूपफलेतद्व्यर्थः।
 व्यापारवैयधिकरणभावादितिव्याप्तिश्चाकर्मकत्वलक्षणस्यादित्याशंक्यसा।
 मायतेत्यात्मानेजानातीति श्रुतरास्मेति श्रुतःकरणवच्छिन्नश्रुतेत्यर्थःतदा
 वच्छिन्नःसःतथाचात्मनएकत्वेपिमनःशरीरोपादिभेदपरिकल्पितमात्मभे।

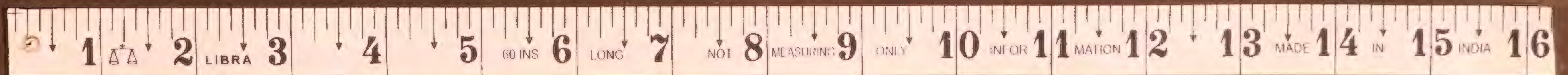
ल.
द.
४६

दमाद्ययवैयधिकरणस्य सपपादत्ताच्चाप्यतिव्याप्तीत्याह भिन्नाधिकरणोति
नन्वसत्तभूतक्रियायाथातर्थतेपाक इत्यत्रापितस्यत्यापतिः नचेष्टापतिः कुरुभि
रितोभावोऽव्यवस्यकाशत इति भाष्यविरोधादित्यत आह आख्यातशब्देभागाभ्या
साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पितायथाशास्त्रे सचञादिष्वधिक्रमः आख्यातशब्दे
पश्यन्गोपावतीत्यादौ भागाभ्यां तिङ्. ताभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति विव
रणाकारोक्तमप्यव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्वात् साध्यसाधनरू
पतन्त्राकारेण साध्यसाधनरूपतायथाक्रमेण साध्यत्वेऽपि तत्र
कोटान्तस्यापेक्षरूपवत्तम् साधनत्वेकारकत्वेनान्वयित्वम् चञादिष्वपीति
प्रकृत्या साध्यावस्थाप्रत्ययेन साधनावस्थाश्यान्विशेषः यन्ताद्युपस्थाप्या।
लिंगसंख्यात्तयिनीकारकान्वयिनीवाख्यातया ततैव तथापि कारकत्वेनान्व
यित्वमात्रेण दृष्टे तदांशं तिकतो व्यवधेयम् नचचनंतथातनातयाभिधाने
मानाभावः ओदनस्य पाक इति कर्मषष्ट्या मानत्वात् नचभवतीत्यथाह तकि

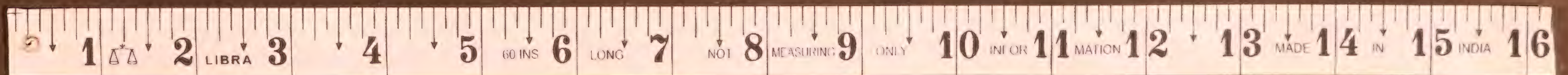
४६

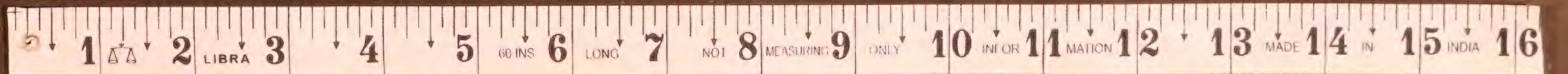
यानयात्सहीकर्तृकर्मणोः कृतेति कृदन्तेन योगपवतद्विधानात् नलोका
 व्यतिष्ठात्वर्थरत्नामिति लादेशयोगे घृणीनिषेधाच्च । असत्त्वभूताया इति कि
 यांतराको दोत्यापुक्तधर्मांको ताया इत्यर्थः तत्त्वस्येति तेन रूपेण प्रतीतीत्यर्थः
 कृदभिहित इति कृत्सेत्तकच्चादिप्रतिपादित इत्यर्थः इव्येकियांतराको दोत्या
 पकतावच्छेदकरूपसिद्धत्ववत् तेन तत्त्वप्रकाशत इत्यर्थः सिद्धत्वेन भासत इ
 तियावत् तथा च तदियेयात्रेष्टापतिः सुकरेति भावः आख्यातशब्दो यस्मिन्नि
 ति वज्रवीहिणा वाक्यमन्वयार्थ इत्याशयेन मूलं व्याचष्टे पश्येत्यादि तिङन्ता
 भ्योपपत्त्यावतिभ्यो यावतेः साधनत्वेन पश्यतेः साध्यत्वेन क्रियाबोधकत्वा
 दृष्टान्तोपपत्तिरिति भावः प्रकृत्या दीतिविवरणस्य व्याख्याने आख्यातशब्द
 इति कर्मधारय इति तद्भावः अप्रव्याख्याने हेतुमाह पचतीत्यत्रेति तथा च ति
 ङन्तेरूपेण केवलाख्यातपदेनैव तिङन्तरूपार्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यं मन्मते
 तत्त्वस्य वज्रवीहिलाभसंपादकतया आख्यातशब्दपदस्य तिङन्तद्वयचरितवाक्य

ल. परतोपपत्तिः पचत्पादेर्भागाद्वयस्य साध्यसाधनवर्तिनेपि क्रियायास्ततः साधन
 द. तेन वैषम्यात् कथं दृष्टो तदा र्थांतिकभावो तत्राह इयानिति तथाच यत्किंचिदुर्म
 ४१ वेनूनसादृश्यस्य विवक्षाणां त्रौक्त्यदोष इति भावः तथाभिधान इति उक्तसाध्य
 तेन रूपेण क्रियावाच्यत्व इत्यर्थः ओदनस्येति तेकुलस्येत्यर्थः कर्मवृत्त्या इति
 म. कत्वावच्छिन्नशक्तायाः वृत्त्यापेक्षेत्यर्थः मानत्वादिति तदनपपत्तेः प्रमाणात्वा
 दित्यर्थः चनेतेन सिद्धभावस्यैवाभिधाने कारकाणामुक्तप्रतयासाध्यस्य भावक्रि
 यान्वयितनियमेन ते कुलस्याकारकतया कर्मतेन कर्मविहितवृत्त्यनपपत्तिः
 रेव चनेतस्य साध्यस्य भावक्रियार्थकत्वमाक्षिपतीति भावः अथाह तेति सा
 ध्यात्तमथाह तभवत्यर्थपारेष्यादित्यर्थः नलोदनपदार्थस्य कौतार्थफला
 अयत्वरूपकृदंतयोगस्यापि सत्तात्कथेतदनपपत्तिरत आह नलोकेतीति इदे
 चसमाधिसौकर्यायुक्तेवस्ततस्तत्प्रत्यासर्त्या यद्वानर्थफलत्वेतद्वानर्थनिरूपि
 तकारकत्ववत एव सत्तात्कर्मतालाभेन पाकपदार्थस्याक्रियात्वेन भवत्यर्थस्य

क्रियातेपितदर्शफलाश्रयताभावेनतत्रकर्मत्वस्यैवडरूपपादत्वात् अधिकम
न्यतोवधार्यम् नततेडलस्यपाकइत्यादौषष्टीवकाष्टैःपाकइत्यत्रतीयापिस्था
त काष्ठानांतन्निरूपितकरणात्स्यापिचोक्तरीत्यासंभवादित्याशंकाभिष्टाय।
त्यापरिहरति एवंरीतेति २ एवंरीत्याकाष्टैःपाकइत्याद्यपीष्टमेव एवंफलो
शोपिथातनासत्तावस्यापत्रएवाच्यते अतएवस्तोकेपचतीतिवत्स्तोकेपाक
इत्यप्ययते १ एवमितियथोक्तप्रयोगेकर्मवस्तुवपत्तावभेतेसत्तभूतकि
यायाथातवाच्याताभ्युपगमस्तथैवेत्यर्थः तस्यतादृशफलावाचकत्वेततस्य
यपदेशिवद्भावेनसंसेवेधितयाकर्मत्वात्तत्समानाधिकरणस्तोकादिपरादि
तीयोपपत्त्यातादृशप्रयोगसंगतिरितिभावः २ एतदेवस्यष्टयति साध्यत्वेन
क्रियातत्रयातरूपनिवेधना सिद्धभावस्तयस्तस्याःसद्यत्रादिनिवेधनः नच
वनादिभिः सिद्धत्वेनाभिधानेमानाभावःपाकइत्युक्तेभवति नष्टइत्याद्याका
स्तोस्यानस्यैवमानत्वात् यातस्यस्याप्यतायांतदसंभवस्योक्तत्वात् स्तोकाःपा

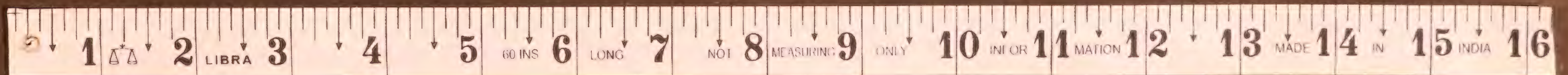

न.
२.
४८

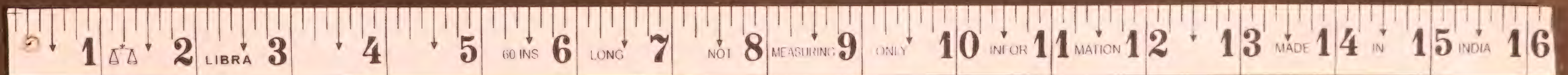
व८

कश्चनाप्येतच्च तस्मादात्मन्येवलोकादिशब्देभ्योहितीयाचमर्थानयेप्रथमा
पुलिगतावेतितस्मिद्वेचमोदःसिद्धिरूपेया एतेनचमारीनोप्रयोगसाधता।
मात्रमितिनेयाधिकनयोक्तमपास्तम १ उक्तत्वादितिक्रियांतराकोलानुस्था
पकतावच्छेदकरूपवत्वमितिग्रथेनेतिशेषः तेनरूपेणोपस्थितेक्रियान्व।
यासंभवादितिभावः तेनरूपेणोपस्थितेः पश्यमगोथावतीत्यादौयभिचरि
तत्वादाहलोकःपाकशति तत्रसिद्धावस्थापन्नक्रियायाप्रबोधेयातथं।
फलविशेषणस्तोकादिपदानोलिंगसर्वनामनपुंसकत्वापतिःस्तोकेपा
चतीतिदितिभावः उपसंहरतितस्मादिति तस्मिद्व्यतिनपुंसकत्वाद्युप
पन्नपश्येयः चमारेवित्यादिनाभावविहितत्वुदादिसंगृह्यते अस्मसिद्ध
भावइतिशेषः एतेनेतिचमारीनोसार्थकत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः २ नचचमं
तथाक्तोपस्थाप्यान्येस्तोकःपाकशतिभवतीतिवाच्यम् चमंतानपुर्वाः।
शक्ततावच्छेदकत्वेगौरवादननशासनाच्चमारेवतरयाशक्तिकल्पना।

४८

दितिरिक् चमंतानुएर्च्येति पचादियाततरचत्ररूपायाश्चर्यः प्रामाणि
 कगौरवस्यारोषत्वादह अननशासनादिति गरुभतानुएर्च्यः शक्ततावच्छे
 दकत्वापेक्षयानशासनप्रमाणपाङ्क्तप्रयोगोपपत्तयेचञ्चादीनामेवशक्तता।
 वच्छेदकत्वमुचितमित्यर्थः ननुभावेवमित्यनशासनात्सिद्धत्वापत्रव्यापारेण
 किरस्त सिद्धत्वापत्रफलेतच्छक्तौमानाभावात्कथेतद्विशेषणस्तौकारेः पुंलि।
 गत्वायुपपत्तिरतग्राह दिति नदर्थस्तभावेवमित्यत्रभावणद्येनव्यापारमा।
 उपरः किंतयातर्थाफलव्यापारोभयपरः तस्मिंश्चसिद्धेवनादिरित्यर्थोत्रोक्तरोष
 इत्याद्याशंकायोक्तरेतप्रतिपाद्योभावश्चर्यमादायाडाविरोधोनास्माकमित्या
 ह २ एवेवचञ्चात्रभिप्रायेणकृदभिहितइतिभाष्यमतोनतद्विरोधइतिभावः २
 श्रवोक्तप्रकारेणचञ्चादीनांसिद्धभावेवशक्तिसिद्धौचेत्यर्थः कृदभिहितइतिक्त्व।
 त्पार्थभावपतद्वाच्येपतस्ततश्चर्यः २ ननुकारकाणोभावनात्वयनियमश्च
 याकश्चत्रापिकर्मषष्ट्यनसारेणभावनायावाच्यत्वेसिध्येत तदेवकृतइत्याशे

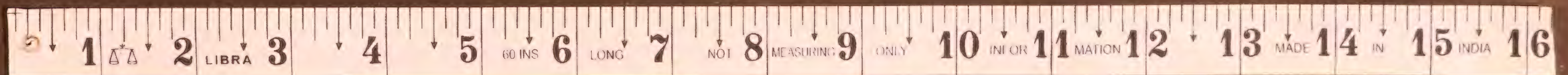

न.
२.
४५

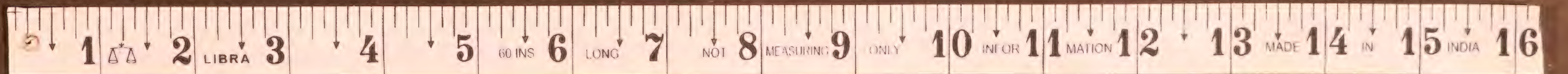
कांसमायते सेवोयनोर्तेकतोर्थाः कारकप्रथमोवतिः यातसेवेथाधिकारनि।
ष्यमसमस्तनान् १५ सेवोयनोतस्यक्रियायामन्वयः तेवृष्टिदेवदत्तेत्यादौनि
वातानुरोधात् समानवाक्येनिचातपुष्पदम्भदादेशात्त्यनेनवाक्यपवत।
त्रियमात् उक्तेरिवाक्यपदीये सेवोयनपदेयच्चतक्रियायाविशेषणम् अ
ज्ञानिदेवदत्तेतिनिचातोत्रतथासतीतिपचतिभवतिदेवदत्तेत्यादौतसुत्रभा।
ष्यादिरीत्यैकवाक्यतासत्वात्स्यादेवनिचातः तिङ्.इतिस्त्रयतातिङ्.तानाम्।
येकवाक्यतास्वीकारात् एकति क्यमिति वदतां वार्तिककाराणांमते।
तवस्ततएकतिङ्.शेषकेवाक्यमितितदभिप्रायस्यहेलायजीयादौवैयाक
रणभूषणोस्माभिश्चप्रतिपादितत्वात्तन्मतेपिभवत्येवेत्यवधेयम् क्रियायामि
तिप्रवर्तनाविषयक्रियायामित्यर्थः तत्रतदन्वयेनिचातानुरोधादितिनिचात
स्यानदातस्यानुरोधोवर्तनेतस्मादित्यर्थः तदेवापपादयतिसमानवाक्यः।
तिएकवाक्यइत्यर्थः एकवाक्यत्वेनसाक्षात्परम्परयावापरायांतान्वितकैः

५७६

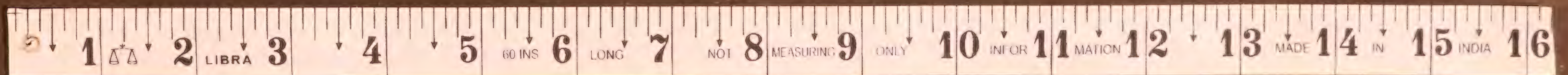
५४

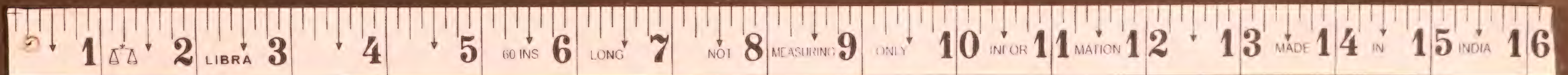
यावोयकतिङ्. तत्तत्संवेधनोत्तार्यस्यक्रियायामनन्वयेतद्वादिदेवदत्तेत्यत्र।
 रभावात्समानवाक्येतिप्रकृत्यामेवितस्येतिनिवातो न स्यादित्यर्थः सिद्धेते
 तत्संवेधनस्यानवायविषयतयानवायस्यविधेयसाकोक्षतयाविधेयताया
 अक्रियानिष्ठतयातत्रैवसंवेधनोत्तार्यस्यात्वयौचित्येनतस्यसमानवाक्यत्व
 समनचितमितिभावः तत्रहीत्यत्रवोयस्तमिमुत्वीभवनात्कूलव्यापार
 विषयपदेवदत्तोद्देश्यकप्रवर्तनाविषयतत्संवेधनेत्यर्थः व्रजामीत्यस्यजानी
 हीतिशेषः प्रवर्तनेर्दृष्टास्यतद्विषयक्रियोद्देश्यत्वात्तयोरुद्देश्यविधेयभावस्य
 संसंगसामर्थ्यादेवलाभोरेकवाक्यतयामेवितस्यनिवातइतितदर्थः सत्र
 भाष्यरीत्येतिसमर्थमवादिस्त्रस्यभाष्याभिन्नकरंकेभाषणमिति तत्रही
 संमतिमाहउक्तमिति संवेधनपदमितितद्दोषमित्यर्थः विशेषणमितिसोद्दे
 श्यकप्रवर्तनाविषयतत्संवेधनेत्यर्थः स्यादेवेति ग्रामेवितदेवदत्तपदस्येत्यर्थः
 तत्रसत्रकृतसंमतिमाहतिङ्. तिङ्. इति तिङ्. तानामिति वक्तव्येन प्रकृतेजा

ल. नानिपराध्याहारः सख्यतेमथातत्रनिचाताप्राप्त्यातत्पर्यदासार्थकारिर्गण
 द. स्पवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः यथाश्रुतसूत्रमनरुध्याद वस्तुतस्त्विति हेत्वाग।
 ५० तीयश्रुति वक्रुपितिउंतेप्रसाकांतेषेकवाक्यतातिहेतेभ्योनिचातस्यप्रतिषेध
 स्यार्थवा नितिवाक्यपदीयव्याख्यानावसरश्चिषेः तन्मतेपीतिवार्ति।
 ककुन्मतेपीत्यर्थः इदेवलोकिकैकवाक्यत्वमेवनिचातप्रयोजकमित्यभिप्रे।
 त्यतत्वेतदप्येयक्तमिति कृतोर्थाः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकत्वसु।
 नितिक्रियायोगेतत्साधुत्वोक्तेः क्रियायाश्रभ्यावृत्तिः पुनः पुनर्जन्मनस्मिन्।
 त्यश्रुतितदर्थोत पुनः पुनर्जन्मेति अतएवसत्यवृत्तौदिः पचतीतिनपंचकृत्वा
 भेकइत्यादौपंचादिशब्दास्तसंख्याकोत्यतिपरास्तस्यापवक्रत्वसुजादिर्योत।
 कः सूत्रस्वारस्याद्यतयोमार्थस्यक्रियायामन्वयश्रुतिभावः २ कारककारका
 इत्यधिकृत्यतेषांश्रुत्यादनात् कारकशब्दोदिक्रियापरः करोतिकर्तृकमोदि
 यपदेशानितियुत्यन्तेः तथाचाग्रिमेषपारादनादिसंज्ञाविधिषुक्रियार्थकार।

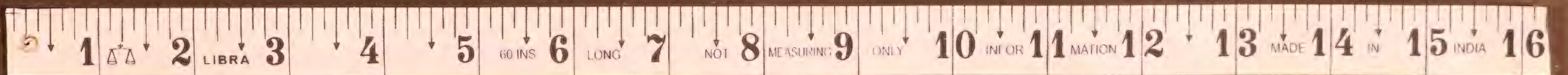

कशानुवृत्त्याक्रियान्वयिनामेवसेतेतिभाष्येस्पष्टम् स्पष्टमिति वस्तुतस्तु३।
 तत्रभाष्यकारकपदस्यकरोतिक्रियोनिर्वर्तयतीतिव्युत्पत्तिप्रदर्शनात्कारकत्वे
 क्रियान्नतकत्वमेव अतएवब्राह्मणस्यपुत्रपेथानेष्टन्तीत्यत्रब्राह्मणस्यन।
 कारकत्वम् पुत्रेणान्यथासिद्धत्वादतएवकारकस्यक्रियायामेवान्वयः क्रिया।
 न्नकमितिज्ञातेकासाक्रियेनाकांतोरथात् एवेवगतिकारकोपपदात्क
 रित्यत्रकारकपदस्यापादानादिपरतासरमतः संगच्छते कारकेतिप्रथम्।
 माथेसौत्रीसप्तमीतिबोध्यम् २ प्रथमेतत्ततिः तेनतत्त्वंक्रियावेदनिरिति वि
 हितः तत्रयत्तत्त्वेसाक्रियावेदितकृत्वात् इत्यकृत्वादिति तत्रतस्येवेतिवि
 हितस्यद्रव्याद्यन्वयितात्यथमस्यपातम् यातमसुंयाधिकारेथात्संबंधेप्र
 त्यास्यइतितेषांविधानात् विधानादिति तत्रयातपरस्यथात्वर्थपरत्वादितिभा
 वः असमस्तनञ् समासायोग्यःप्रसज्यप्रतिषेधोयोनञ् इत्यर्थः उत्तरम्।
 दार्थात्वेपिसमासविकल्पेनपक्षेसमस्तत्वाद्यथाश्रुतग्रहणयोगात् न।

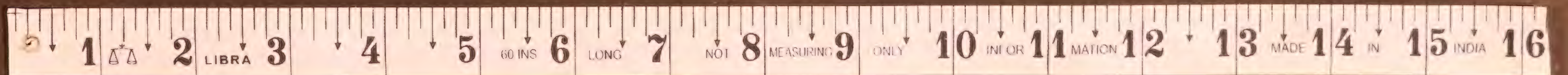

ल.
द.
५१

वासमस्तननः क्रियात्वयेमाताभावः नतपचसि नपुवापचयः चैत्रानप
चति चेटानजानातीत्याद्यै क्रियायापवनिषेधप्रतीतेः अतएवविद्यमाने
पिचेटेतथाप्रयोगः तथाचचेटानास्तीत्यत्रक्रियात्वाभावएवप्रतीयेत न
हिचेटानजायतेनास्तीत्यनयोर्धात्वर्थभेदमेतरेणास्तिविशेषः तथाचभ
तेनचटइत्यत्राप्स्तीत्यधिरार्यम् प्रकारतासंबंधेननचर्णविशेषक
बोधेयातत्तभावनोपस्थितेदेतत्तस्यल्लभत्वात् शेषेन चर्णनिर्णयेवत्य
ते असमस्तनन्यदेव्यावष्टे समासयोग्यइतिसमासयोग्यताचात्येताभा
वार्यक तमपवेतिसूचयितेप्रसन्नप्रतिषेधार्थकत्वेननञ्विशेषः असमा
स्तनमिति तदर्थार्थेताभावस्येत्यर्थः क्रियायोगेक्रियात्वयित्वइत्यर्थः नि
षेधप्रतीतेरितितथाचतत्प्रतीतिरेवतत्रमानमितिभावः तस्यपुष्पदायः
र्थप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेतत्पुष्पदादौलकारसामानाधिकरण्याभा
वात्तथासपुरुषायनपपत्तिः पुष्परर्थप्रतियोगिकाभावस्यैकत्वेनद्विवच

नायनपपत्तिश्चेति सूचयितेन त्वेपचसीत्याशुक्तिः अतएवेति नमः क्रियाप्र
 तियोगिकाभावबोधकत्वादेवेत्यर्थः तादृशप्रयोगादिति चेतो न जायते इत्याद्या
 कारक इत्यर्थः चटस्य विद्यमानतादृशायामपि चटकर्तृकोत्पत्त्यनकूलव्या
 पारभावावाधात् तन्मतेन चटभावेऽत्यत्यनकूलव्यापारकर्तृत्वबाधा।
 तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः एवं चोक्तरीत्या नमः क्रियाप्रतियोगिका
 भावबोधकत्वे सिद्धे चेतो नास्तीत्यत्रापि चटस्त्वित्वाभावबोधपदोचितो वस्य
 माणाकार्यकरणभावादित्याह तथा च चट इति तदेवोपपादयति न हीति ।
 विशेष इति वैलक्षण्यमित्यर्थः तत्रोक्तानुपपत्त्या नमः क्रियाभावबोधत्वेन
 त्रापितेरेवोचितमिति भावः ननु भूतत्वेन चट इत्यादौ यत्र क्रियानश्रयते तत्र
 न जाकथं क्रियातिषेधेऽप्यत आह तथा चेति अध्याहार्यमिति अस्ति भवेती
 पर इति भाष्यप्रासाद इति भावः क्रुमत्वादिति न त्वेपचसीत्याशुक्तप्रयो
 गानुरोधेन स्वीकृतत्वादित्यर्थः ननु न त्वेपचसीत्यत्र न नोपपत्त्या यथा।

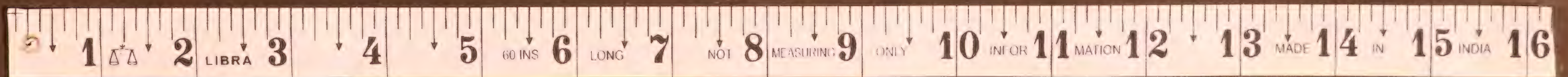
ल.
२.
५२

भावबोधकत्वे किं तात्पर्यं कृत्याय भावबोधकत्वे मेव यथा न तत्र लस्य प्रस
दादिसामानाधिकरण्ये तथा वक्ष्यते एवं च दोषो न जायत इत्यस्यापि विद्यमानता
दशायां वर्तमानो मत्स्याश्रयताभावस्याबाधादनुपपत्त्यभावेनोक्तकार्यका
शाभावस्यैवाकल्पनात्कथं तदनुरोधोत्तरार्थाध्याहारनियामकत्वे आह
शेष इति तादृशकार्यकारणभावानभ्युपगमो भवत्सत्तेन न भ्याभावान्नये।
नूतननियामकालाभः प्रसज्य प्रतिषेधस्तु किं या सह यत्र न मिति अभिप्रा
क्तोक्तिविरोधश्च शेषपदार्थः स इत्यर्थः वक्ष्यते इति इत्यत्र विल्ला इति ग्रंथे।
न सूत्रयिष्यत इत्यर्थः २ तथा यस्य च भावेन षष्ठीवेत्तरिते ह्यम सा ता
मष्टकस्यास्य कियैवावधार्यताम् यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यत्र भा
वनाथ
वशादेन तयोरोसाधुतात्मानलाभात् षष्ठीवानादर इति तदग्रिमसूत्रेपि
चकारोद्भावेन त्यायातीत्यर्थः साधुत्वमिति तत्स्वरूपे वक्ष्यते कियैवेति
प्रयेभावः भूवादिसूत्रादिप्रायः कियशादेन भावनाद्यपदेशान्न तस्य।

य ६

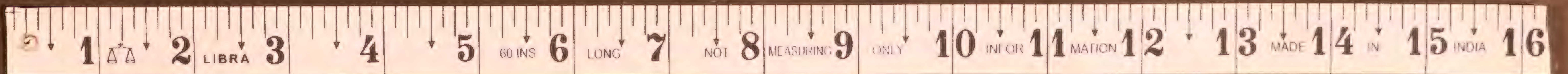
धु ५

५२

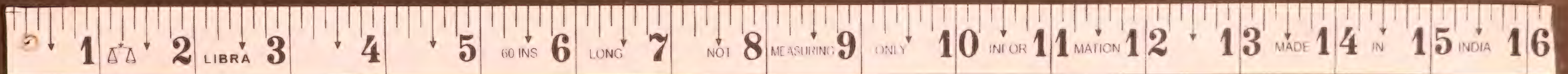

५ ज्ञा

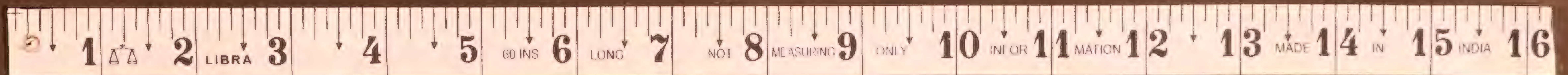
आपारस्यसोकेतिकीशक्तिः फलोशः काचित्कः कियतश्चियोगिकः प्रयो-
गः १ साधुत्वाख्यानलाभादितितेनसूत्रेणाहिक्रियात्तापकक्रियाश्रियवा।
चकपदात्सप्तमीविधीयते भावलक्षणक्रियाश्रयवचनातेऽतितदर्थोक्तं
यस्यापिक्रियायोगवसाधुतप्रत्ययस्यर्थः ननुक्तं क्रियान्वयाभावेपि
कृतस्यरूपेतरानपपत्रमतशर तत्स्वरूपमितिसाधुत्वस्वरूपमित्यर्थः
वक्ष्यतश्चि वाचकत्वाविशेषेपिनियमश्च साधुतनिर्वचनावसरस्यर्थः
तत्रसाधुतेनशक्तमप्येतादपिबोध्यता किंतुवाकरणाभिधेयप्राणप।
जनकतावच्छेदक निरित्यभिधानादितिभावः ननुक्तानांक्रियान्वयवसा।
धुतेयइतेनस्यक्रियात्मकफलान्वयेपिसेभवात्रतावतायातोर्भावितावाचकत्वं
सिद्धिर्भाष्येफलेपिक्रियापदप्रयोगादतोमलाभिप्रायेप्रकाशयति श्रयंभाव।
इति सोकेतिकीति अभिधेयारूढिरित्यर्थः तन्नियामकमारु प्रायःक्रिया
शब्देनेति तथाचप्रयोगवाक्यस्यभावनायामेवदर्शनात्तत्रैवक्रियापदस्यरू।

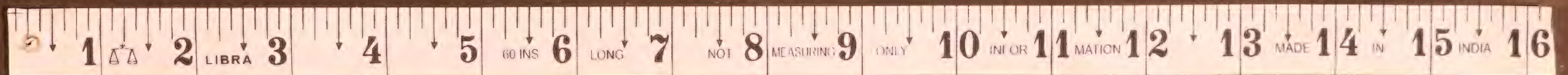
गृह्यत इति भावः न न भावना यो क्रिया पदस्य सो कीर्तिशक्तिः फलेन तयौगिक।
 तस्य योग इत्यत्रैव न दृष्टतरे माने येनोक्तन्यायावतारः प्रकृतेः स्यात्प्रायपादस्य।
 तयौगिकत्वेनाप्युपपत्तेरत आह २ किंच फलांशोऽपि भावनायां विशेषणं।
 कारकाण्यपि क्वचित् तथा भूतानीति गणानां च परार्थत्वादसेव्यः समत्वात् स्या।
 रितिन्यायेन सर्वे सेवकारा नानमिव भावनामेवावयन्तीति सीमां सकाग्र्यमन्ये
 ते एवं च विशेष्यतया कारकादिप्रकारकबोधे प्रतियात न न्याभावनोपस्थिति।
 हेतुरितिकार्यकारणभावानुरोधात् तस्यामेवान्वय इत्यवसीयत इत्यादि भ्रमणो।
 प्रपञ्चितम् २ तथा भूतानीति विशेषणानीत्यर्थः कर्त्ताख्यातस्य लेनयादृष्ट
 तादिति भावः गणानामिति विशेषणानां परार्थत्वाद्विशेषोपकारकत्वादत
 एव समत्वात् समानधर्मत्वात् परस्परनेषामसेव्य इति न्यायार्थः यो यदुपकार
 कः स तस्मात्कांत इति नियमोऽस्मत्समत्वं तथा च विशेष्यभावनोपकारकत्वाद्य
 या फलस्य भावनामन्वयस्तथा तत्तादेव कारकाणामपि साक्षात्परस्यान्व

ल० योनतुफलेनिराकोसतादितिभावः लौकिकमपिन्यायेप्रकृतोपयोगिनमप।
 २० न्यस्यति नहिभिसकइति मीमांसकाश्रयीति उक्तन्यायेनकारकबोधेप्रति।
 ५४ निरुप्यभावतोपस्थितेहेतुत्वस्यैरपिस्वीकारादित्यर्थः कारकादीत्यादिनाल
 ४४ इत्यर्थकालपरिग्रहः गणभूतेतिरुजात्यर्थकर्तृविशेषणीभूतेत्यर्थः।
 धातुर्थभावनायामकारकबोधेकृज्जयोपस्थितेहेतुत्वस्यश्वमुपवर्णना।
 दितिभावः विशेषणभूतेत्यनेनश्वोक्तन्यायस्यतत्रानवसरः सच्यतेतस्यामे
 वेतितादृश्यामेवतस्यामित्यर्थः प्रवेचितमिति फलोशेतनकारकाणाम
 न्वयः मीमांसकसंतेपितत्रतद्व्ययस्यायुत्यत्रतात अथवाकारकान्विता
 स्यकारकतासंभवेनयागतपफलस्यकरणतयाक्रियायामनन्वयापत्तेरि
 तिहितशोक्तम् २ तत्रैवमतोतरमाह २ केचित्तभूतलेखदःदेवदत्तोचद
 मित्यादावन्वयबोधाकांक्षानिबृत्त्योरदर्शनात्रतद्यतिरेकेणसाधुत्वलाभा
 इत्याहुः १ अदर्शनादितिसर्वहिवाक्यक्रिययापरिसमाप्यतश्चिन्यायेना

ज्ञानिनातिप्रियामेतरेणान्वयवोधनिराकोलसयोरदर्शनादित्यर्थः तत्र
 चैवः मेरुक्रियासाकोलवाक्यस्यासाधुतापत्तिः अथाहोरपि फलोशास्त्रयः
 लाभेनैवोपपत्तौ यातोर्भावनावाचकत्वात् लाभश्चेत्तु चिराद्भूतमेतन्मन्त्रे
 स्वयमपपत्तिमाह यदिपक्षेपिवत्यर्थः कारकं च न जादियु शब्देति तत्प्रतीति
 तर्हि च तर्थाः स्मृति कल्पना पर्वतो वक्रिमान्ध्रुमवत्ताम्रहानमवत भूत
 तेन च दृश्यादिप्रयोगात् एवमादिषु न सासनविरोधेपि साधुतमन्त्रयस्या
 भ्युपेयते तर्हि च तर्थाः स्मृति कल्पनापि तत्प्रतीतिमित्यर्थः अनुशासनानुरो
 धतोत्यर्थं नरतीयमशुक्रमित्यर्थः । स्वयमपपत्तिमिति उक्ता एकस्य क्रि
 यान्वये साधकप्रमाणो मन्त्रासरूपो भावना न्वये प्रकृतिमुक्ता नन्वपेयाधको
 पन्त्रासरूपतोस्वयमाहेत्यर्थः स्वयमित्युक्ता साधकप्रमाणोपन्त्रासरूपो
 ऋषिक्रीनामाकरस्यत्वमेवेयं प्रकृतिस्तकारिकावलीकारीयेति सूच्यते य
 दिपक्षेपीति कारिकास्येयत्तपदेशप्रतिज्ञावाक्यजवोधविशेषार्थकमित्याह

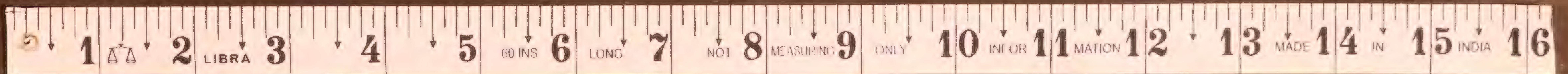

ल.
द.
५५

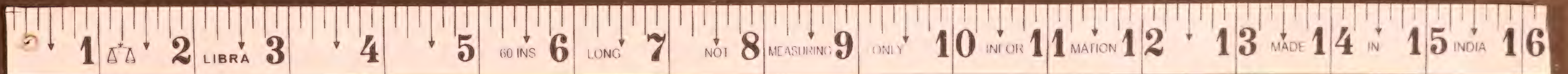
पर्वतोवक्रिमानिति आदिपदादिति ननादिष्वित्यत्रादिपदादित्यर्थः अत्रय
बोधयेति महानसदृशः पर्वतोभूतलवृत्तिलाभाभाववान्वदोभूतल।
वृत्तिर्घटाभावइतिवाबोधयेत्यर्थः तेनतत्त्वमित्यत्रशासनेनक्रियागत।
सादृश्यबोधनएववेतःकारकइत्यधिकृतसमसम्यधिकरणेचेत्सनेनापि
यान्वयएवसमस्याश्चाधुनबोधनाउक्तम् यदीतिचतुर्थ्याइतिप्रत्येभ्यः
हयतीत्यत्रस्यहेरीषितइतिविहितचतुर्थ्याःस्यहयत्पुपानार्थएवसार्थान्वेत्ता य-
थकत्वे नथात्वेतरेणानेध्याहेतवान्वदर्थेनुशासनविरोधादितिसिद्धांतस्य
ना ज्ञमित्यर्थः अर्थनरतीयमिति इदमर्थगहादितासुः क्वचिद्वशासनानु-
सार्थः क्वचिन्नैत्यर्थनरतीसदृशमित्यर्थः तथाचस्वसिद्धांतप्रच्युतिरूपवा-
यकभियापर्वतोवक्रिमात्ववितमर्हतीत्येवेगतिताभ्युपगंतव्या भूतलेन
चटइत्यादौतस्तीत्यपार्ह्यक्रमेवेतिभावः १ एवमेवकारादौविहि-
तानामित्यादीनोक्रियैवान्वयइत्याह अविग्रहागतादिस्थाययाग्रामा।

मित्यु.

५५

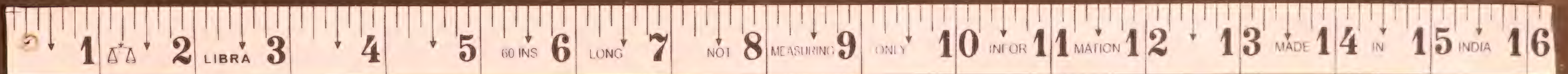

दिकर्मभिः क्रियासंबन्धतेतदकृतपूर्वादिप्रस्थिता नविविचयग्रहोपराणो
 यस्याः साविग्रहागुणीभूतापिक्रियाग्रामादिकर्मभिः संबन्धतेतथाकृतपू
 र्वीकटमित्यत्रापिगुणीभूताश्रयादिभिरित्यर्थः १ कृतपूर्वीत्यादौभाववि
 दितेनक्तेनसिद्धावस्थोभावउच्यते तद्विशेषणोवथात्वर्थः क्रियेत्याशयेनस
 लमवतारयतिपवमित्यादिनाकरीदावित्यादिनाभावसंश्रुः इत्यादीना।
 मित्यादिनातत्कारेः संबन्धतेइतिकारकादिप्रकारकूपेयातजन्त्यापस्थिते चो.
 हेततयाव्यवस्थापितत्वादितिभावः कृतपूर्वीकटमित्यत्रकर्मणोः
 कृतीतिसूत्रस्यभाष्यग्रामाण्यक्तर्मणोपिशेषरूपेप्रागविवक्षयाकर्मका।
 कृमोभावेप्रेत्ययेतदेतस्यसम्पद्येतिपूर्वशब्देनसमासेसपूर्वाच्चेतीतिः पश्चा
 त्कर्मणोपिशेषरूपेणविवक्षयायोगइतिनकर्मणिकटादिपदोत्तरंदिती
 यानुपपत्तिरित्यादिततएवावधार्यम इत्यादिभिरितितदर्थकरीदिभिरित्य
 र्थः अत्रेदमवधेयम पूर्वकृतमनेनेनिविग्रहाद्यदिकृतपूर्वत्यत्रकरोतेमपु

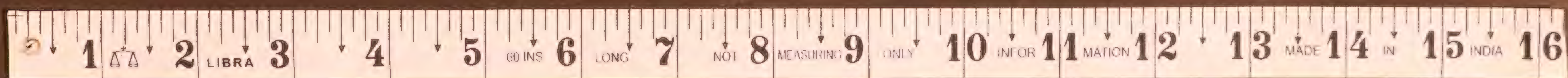

ल.
६.
५६

सकेभावेत्तेतदर्थविशेषणधातुर्थक्रियायोगासंगतइत्यादौशामादिकर्मणां
कर्तृविशेषणतापत्रधातुर्थगमनश्चेत्यर्थकर्तृविशेषणतयात्वयोभ्युपेयते
तदानुसंगकप्रधानभावप्रतिपादकानां कृतशब्दादीनां निमित्तानुसंगकत्वाप
त्तिर्न लिपितरसितारिवत् कट कर्तृः सप्रकृत्यर्थत्वेन तस्य हितादिप्रतिपि।
पादयिषायां तथान्वयायोग्यत्वादिवचनाय नुपपत्तिश्च सिद्धक्रियायाः प्र
कृत्यर्थत्वेन लिङान्वयित्वेन च संख्यान्ययोग्यत्वेन यत्र क्रियाकर्तृविहित्वा।
दिके बाधिते तादृशक्रियायां तदबाधिते तत्र दिवचनायापत्तिश्च तस्मात्तत्र
धातुर्थानुवादकत्वमभ्युपेयतदर्थकर्तरीतिवक्तव्यः एवं च प्रधानीभू
तप्रकृत्यर्थक्रियाप्रतिकर्तृविशेष्यत्वात् कृतशब्दी कटमित्यादौ गुणीभूता।
क्रियेत्यादिभिरिति सारकारोक्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्त्या तद्वत्कृतशब्दी
दिप्रतिपत्तिरिति मते कृतशब्दी कटमित्यादौ कर्त्रादिगुणीभूता कटादिक।
र्मभिः सेव्यते इति व्याख्यातमचित्तम श्रवणं च कृतस्य धातुर्थानुवाद।

कतमभ्युपेयमन्यथासनाचकं प्रतिप्रकृत्यर्थविशेषणीभूतक्रियान्वयएव
 तमनः साधुतमभाष्यालोभेनभोक्तंगतमनेनेत्यादिप्रयोगाणामुच्छेदाप
 नेरिति दृष्टोतासिद्धिमाशंकते २ नचवृत्तिमात्रेसमदायशक्तेर्वत्समाणा।
 त्वात्तत्रोत्तरगताभावनापदार्थकदेशातिकथं तत्रान्वयइतिवाच्यम् नित्यसा
 ध. पेक्षेष्टेकदेशोपिदेवदत्तम्यगरुजलेचैत्रम्यगरुनमेत्यादाविवात्तयाभ्युपेयसा
 त एवेभोक्तैपांकः भक्ताणाकश्यत्रापिदृष्ट्यम् १ हृत्तिमात्रेइतिहृत्तिसामा।
 न्यइत्यर्थः वत्समाणात्वादितिसमासेखलभिन्नैवेत्यत्रसमासपदस्यहृत्तिसामा
 न्यपरत्वेनव्याख्यास्यमानत्वादितिभावः कथमितिगतइत्यत्रकृद्वृत्तिताङ्ग।
 तपदार्थगमनकर्त्रेकदेशभावनायांशमादिकर्मान्वयासेभावात्पदार्थः प
 दार्थेनान्वेतीतिव्युत्पत्तेरितिभावः नित्यसापेक्षेष्टितिगरुलमित्यादौगरुत्वा
 देर्नियतान्यनिरूप्यत्वेनतदपस्थितौनियमेनज्ञायमानायानिरूपकाकांक्षा
 यानिहृत्तयेदेवदत्तायन्वयवत्प्रकृतेगमनरूपसाध्यंकिंसाधनकमित्याकां।

ल.
२.
५३

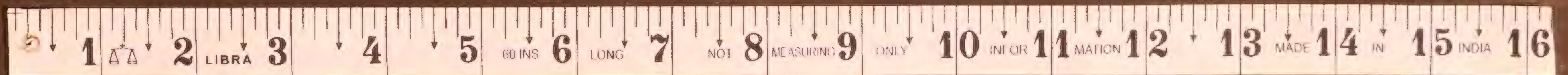
या.

सायाः कारकयोगमन्तरेणातिवृत्तेस्तयोगावश्यकोद्युत्पत्तिस्तनिसमायेत्वा
तिरिक्तविषयासेवेधिशाहः सापेक्षइतिवाक्यपरीयप्रामाण्यादितिभावः इत्या
दीनामितिशादिपदग्राह्येस्पष्टयति एवंभेक्तुमितिचनर्थगणीभूतायोपत्त्या
यर्थक्रियायोतमत्रायतार्थभोजनरूपभावनात्वयइत्यर्थः अत्रायंतस्यले।
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यांयथायथं प्रसन्नसन्नसमावाचक्रियाभिधीयतेसाध्यत्वेन
क्रियातत्रेतिएवंप्रत्यस्तद्विवाक्यातत्रप्रत्ययार्थत्वेनचनर्थभावस्यप्राथम्यं
प्रकृत्यर्थसाध्यमात्रसमावेतमादायतकारकयोगः साकोक्षत्वाउक्तधर्मा।
क्रांतक्रियापपदेतत्रतमनश्वाचलः संभवेपि कारकोगतइत्यादीनामन
भिधानमेवाश्रयणीयमन्यथासंबन्धोपपदस्यसमासवारणायतिङ्.तार्थक्रि
याबोधकचदितार्थकातिङ्.र्थकिप्रहणास्यावश्यकतयासामर्थ्याभावेन।
तस्यसापकत्वासंगतेरितिभावः १ अतिप्रसंगमाशंक्यसमायतेकृतोर्थाः।
क्रांतमन्वत्सरितिचेत्सेतिहिक्वचित अतिप्रसंगतोद्भावोभिधानस्यसा।

५३

माश्रयात् भोक्तृपाकः भक्तापाकश्चादौ तत्तमस्य लोक्रियायां क्रियार्था
 यो समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्रियावाचकोपपदे क्रिययोः पूर्वोत्तरका
 ले विधीयमाना अपि तन्मन्त्रादयोगगामभूता तामादाय यथा ज्ञायेते तथा कृ-
 त्तोर्था अपि सः एकः पाक इत्यत्रैकस्य सकृच्चैद्वापाकौ त्रयश्चतार इत्यत्र द्वित्रित
 भ्यः सचपंचेत्यत्र कृतसचस्यात् तथाच सकृत्पाकः द्विः त्रिः चतः पाकश्चाप
 तिरिति चेत् इष्टापत्तिः दिव्यचनमित्यादि दर्शनात् । अतिप्रसंगमिति उक्तीत्या
 कृतोर्थापतिरूपमित्यर्थः क्रिययोः पूर्वोत्तरकाल इति पूर्वापरक्रिययोर्मध्ये
 पूर्वकाल इति क्रियार्थकाज्ञा तौरित्यर्थः तन्मन्त्रादय इत्यादिपदात्कारिसेग्रहः वि-
 धीयमाना इति भावेति शेषः दिव्यचनमित्यादिपदादिः प्रयोगादिपरिशुद्धः ।
 तत्र त्सुदुर्ग्रथं गणीभूतो क्रियामादाय सपो दर्शनादिति भावः । अतिप्रसंग
 स्त्वनभिधानात् त्रेत्याह प्रतिश्रुतिनद्विवचिरंतिपरः प्रपत्यतेत्यायमिष्टोक्ती
 त्यासमाधेयमिति भावः केचित्तु क्रियाभ्याहृति संभवेन गणन इत्यत्र क्रियाग्रह

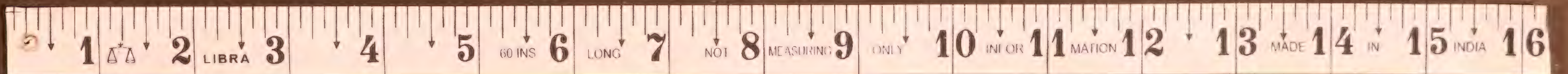

न.
६.
५८

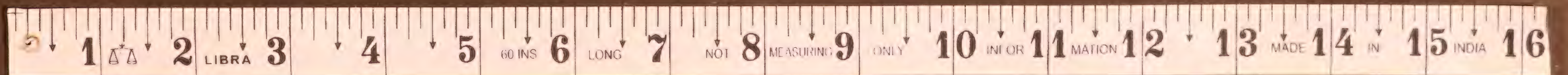
शि.

गोचर्यम् तस्यापवाभाहृति संभवेन सामर्थ्यान्तलाभात् तथाच साध्यमात्रस्य
भावक्रियालाभायतदिति वाच्यम् न च पाकरत्यादौ तादृशीतिनातिप्रसंगः दि
वचनमिति च हिः प्रयोगो दिवंचनमिति युक्त्या दिवंचनेचीति तापके वा प्रित्यो
पपादनीयमित्याहुः १ अतिप्रसंगस्त्विति पूर्वोक्तप्रयोगापतिरूपस्त्वित्यर्थः अ
नभिधानादिति तेषां हेतुप्रयोगादित्यर्थः सतांतरमाह केचिन्निति तस्याप
वेति पूर्वापरीभतावयवसमुदायरूपक्रियायापवेत्यर्थः एवकारेण इत्यमर
णयोर्व्यवच्छेदस्तयोः सकृदेवोत्पत्तेः क्रियायास्तनेकस्याप्रतिनिवृत्तभेदाया
यातवाच्यतोपगमेन तज्जन्म नियोनः पुन्यसंभवादिति भावः सामर्थ्यादिति
अभाहृतिपदे सामर्थ्यं च क्रियाक्षेपकार्यं तमेव तथापि तज्जन्मगणनतात्प
र्याविषयत्वात् तज्जन्मादितस्य तात्पर्यविषयते दौ याकावित्यत्र दिवंचनानायाति
रतएव हि प्रयोगाविति नेति सन्निधाय के सूत्रे स्पष्टोपमर्थ इति भावः युक्त्येति
विवरणप्रतिपादकभाष्यप्रयोगो गोचर्यः तापकमिति तादृशसूत्रकृत्ययोगा

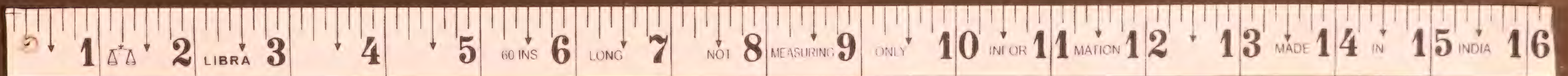
५८

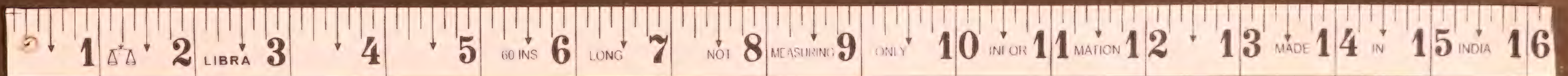
रूपेणमित्यर्थः अत्र क्रियापदस्योक्तार्थपरत्वे धातुर्थात्सिक्तोत्तमादायद्वौपा
वि. का. त्यादावतिप्रसंगभेगेन क्रियापदस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तैवोचिता तत्रैव सूत्रम्।
भाष्ययोगानुगुणपात उक्तप्रयोगाणामेवानभिधानमवितमित्यरुचेराकृवि
त्वेन न सच्यते २ न न सिद्धे तैवोचकतारूपाशक्तिराख्यातशक्तिग्रहवत्तां बोधा
दावश्यकीति धातोरेव भावनावाच्यानाख्यातस्येति कथं निर्णयः इत्याशंको स
माधत्ते भेद्यभेदकसंबंधोपाधिभेदनिवेयतम् साधुत्वेन तदभावेऽपि बोधेनेह।
निवार्यतो भेद्यविशेषां भेदके विशेषणोत्तयोः संबंधस्तस्य यउपाधिभेदस्तत्रि
वेयने साधुत्वम् अयमर्थः व्याकरणस्मृतिः शब्दसाधुत्वपरतत्रैवावच्छेदकता।
या कल्प्यथर्मस्य शक्तत्वे वदतामीमांसाकातां पुनः शक्तत्वं साधुत्वमित्येकमेवेति
तद्गीत्याविचारे साधुत्वनिर्णय एव शक्तिनिर्णय उच्यते अतिरिक्तशक्तिवादेऽप्या
ख्यातानामसाधुताभावनायोऽप्यादेव तथा च चतुर्थेऽर्थे तृतीयाप्रयोगवशात्
र्थभावनायामाख्यातप्रयोगे याते कर्मण्यसाधुशब्दप्रयोगात्त्रा न ते वदेदिति नि

ल. षेथोलेचनप्रप्रक्रम प्रायश्चित्तेदर्शनोत्तरीयद्युत्पत्तिमतोस्यारिति । सिद्धोत्त
६. ति इन्द्रियाणोस्त्वविषयेतित्यादिनावस्यमाणवोधकत्वरूपाशक्तिरित्यर्थः श्र
५५ वणकत्तउपपत्तिमाहवोथारितिशास्त्रमाधुनेति तउक्तम साधुतज्ञानविष
यसैषावाकरणास्यतिरिति तत्रेतिमाधुशास्त्रज्ञानेश्वरकयेतितादृशश न.
वृत्ताननिष्ठवोधननकतायांप्रकारितावच्छेदकतयेत्यर्थः अतिरिक्तशक्तिवोदेपीतिसा
धुत्वेनशक्तत्वेप्रसायोरपिबोधात् किंतवोधकत्वमिति वस्यमाणमतेपीत्य
र्थः असाधुतास्योदेवेति तथाचयमर्थबोधयित्तंयः शस्त्रः शास्त्रेणानुशिष्य
तेतदर्थबोधेतस्यैवसाधुत्वेनप्रकृतेव्यापारत्वावच्छिन्नार्थबोधमदिश्यालका
यविधानात्तत्रतस्यासाधुतास्योदेवेतिभावः नन्वस्तसाधुतातस्यावास्माके
कालतिरतग्राह याज्ञेकर्मणीति याज्ञरसक्त्यान्तवचननिषेधस्यकृतप्र
करणोपादात्कतर्थात्तेनेतरत्रतस्ययोगेप्रसवायाभावःसूच्यते स्यादेवेतितदो
यकत्वेनाख्यातस्यसूत्रकारादिभिरननुशिष्टत्वादितिभावः मीमांसकःश

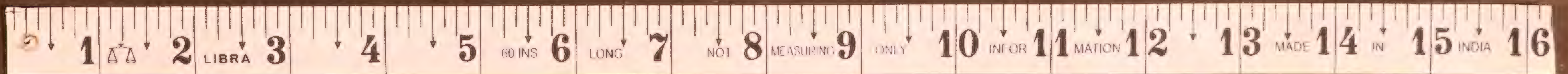
कृते २ ननु तन्मतेनानृतमिति निषेधः कृत्यपवनमिच्छत आख्यातेन।
 कर्तृकृताङ्गत्वापुरुषार्थतैव स्यात् प्रकरणादिकृत्यतातच्च क्रतिवि
 रोधेवाधत इति चेन्न तिङ्शेस्तु विशेषणमित्यनेन परिहृतत्वात् नहि गुण
 भूतः कर्ता निषेधं सांगतेन गृहीतमलम् भावनात्प्रधानं तेन गृहीतमसमा
 र्थेति प्रकरणात् कृत्यतैव प्रस्तवाकृत्यपुरुषार्थः अनुष्ठाने विशेषाभा
 वात् नन्वेभमाणाङ्गत्वात्तद्विरुद्धं इति वाक्योक्तमत्र विधिवत् इत्या
 दिभूषणोपपत्तिः १ तन्मतेनानृतमिति पाणिनीयमत इत्यर्थः नसिद्धेदिति कृत
 र्यताभावेदेतमाह आख्यातेनेति तथाचाख्यातक्रत्याकर्तृवाधात्तस्यच
 प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादन्तवदनस्येव तन्निषेधस्यापि कर्तृविशेषणस्य क्रत्या
 पुरुषार्थतायामेव भावादिति भावः प्रकरणादिति तन्निषेधस्य दर्शार्णमा।
 ३. सकरणोपादादित्यर्थः ननु कृतेः प्रकरणेन वाक्ये कृत्यतैव तदतिरिक्तमाह।
 नन्वेति प्रकरणं चेत्यर्थः क्रतिविरोध इति निरपेक्षस्वरूपक्रतिविरुद्ध इत्य

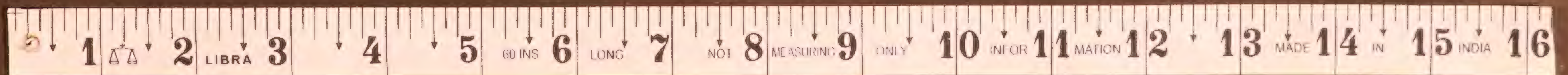
ल.
६.
६.

र्थः श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणास्थानसमाख्यानां विरुद्धानामेकत्रोपनिपा
तेपदितेषु पूर्वापक्षयोर्तत्तोरस्य नैमित्तिकानां वैलक्षण्यसिद्धांतितत्तादिति भा
वः समाधत्तेति कुर्येति स्मिति तथा चाख्यानश्रुत्याकर्तृरूपस्याप्यनेपिनभावना
वत्तस्य प्राथम्येन निषेधस्य तद्विशेषणत्वेन पुरुषार्थता संभाव्यते किं यात
र्थभावनाविशेषणत्वेमेव तथोपस्थितस्य च विशेषणस्य श्रोतस्यापि कर्तृत्वं
ऋथाभावसंबंधासंभवाच्चात्र श्रुत्याप्रकरणाच्चाथ इत्यभिप्रेत्याह सांगत्वेने
ति स्वविशेषणतयेत्यर्थः नन्वेवं पाणिनीयमतेन कलेजं भक्षयेदित्याद्यैवा
पुनश्च श्रुत्या कलेजं भक्षणादिनिषेधस्यापि पुरुषार्थतान्न स्यादत आह अस्त
वेति अनुष्ठान इति पश्यन्त तवदननिषेधस्य पुरुषार्थमतेन न स्यात्प्राथा
म्यात्प्राथमीभूतयत्नमानस्यैवान्न तवदनपरित्यागः सिध्यति कर्तृत्वं तेव कर्तृ
नयेत्तया यत्तद्वत्तर्हिगादिमायारण्येन तस्मिद्धिरित्यस्ति विशेषस्तथा
पि श्रुतिप्रकरणाभ्यां कर्तृसंबद्धपुरुषकर्तृकान्न तवदनाभाव इति बोधस्यै

६.

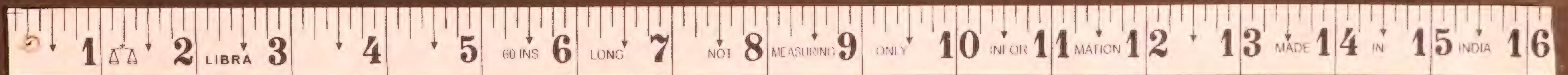
बोध्य इत्याशयात्रोपश्रुतिबोध्यम् नन्वेवेकदृष्टमतशब्द नन्वभ्यमाणो न
 ब्रूयदिति मयि दत्तकृत् इति मे ज्ञानत्रयवाक्यात्पुरुषार्थत्वे प्रकरणपा।
 द्वाकृतत्वमिति संदेहे प्रकरणस्य वाक्यापेक्षया दौर्बल्यात्पुरुषार्थत्वे प्रवृत्त्या
 तिते प्रकृत्या दीनामन्योन्यविरोधपक्षवाच्यवाचकभावोपपत्तये बलाबलवि
 तानत्वमिति विरोधः नन्वभ्यमानपदस्य कर्तृवाचकतया तादृशपुरुषस्य कृता
 वपिसत्तात्तत्वे स्कारमन्विनकृतं गतासं पतिरिति सिद्धं तितम् तत्त्वब्रूति।
 प्रकरणाभ्यामत्र कृतसंबन्धपुरुषार्थमेतैवोच्यतेति भावः चतुर्थपादमव
 तारयति नन्वाख्यातस्य भावनायामसाधुत्वम् तत्तत्त्वोच्यो न स्यात् सा
 धुत्वज्ञानस्य शाब्दे तत्त्वादित्यत आह बोध्य इति प्रसाधुत्वेऽपि साधुत्वप्रमादो
 योक्तृनामप्रपञ्चेन सदसाधुत्वं तस्योदेवेति भावः वस्तुतः साधुत्वज्ञानेनेहेतु
 स्तद्व्यतिरेकनिर्णयोपिन प्रतिबंधक इत्यसाधुरनमानेनेत्यत्र वक्ष्यामः २
 गोतिभट्टप्रमाणकोटिभट्टेन निर्मिते शृंगभूषणसारे सिन्धुतात्वाख्याता।

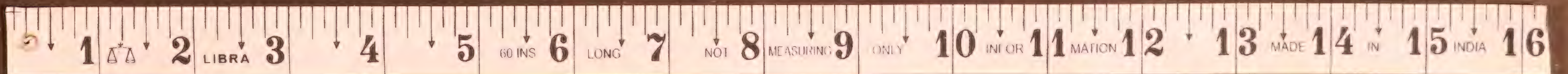
ल.
६.
६१

र्थनिर्णयः ॥ इति श्रीवैयाकरणभट्टाचार्यस्य ^तवार्थाल्यातसामान्यार्थयो
निरूपणोपमात्म ॥ ततश्चिन्त्यात्मादित्यर्थः तद्वोधेति भावना बोधश्च
र्थः भावनानिरूपितसाधुत्वस्याल्यते सत्तादिति भावः साधुत्वेन स्वरूपस्य
छद्मबोधे हेतुः किं तत्तत्ताने तस्य च धर्मात्मकस्यास्ति सौलभ्यमित्याशये
वर्णयति प्रसाधुत्वेपीति ननु साधुत्वज्ञाने विना शाब्दबोधोदयेन कथं तत्र
तदेतत्तासाधुत्वस्य शक्तिस्वरूपताया निराकरिष्यमाणत्वाच्चैत्यत आह
वस्तुतश्चिन्त्यात्मादित्यर्थः तद्वोधेति भावना बोधश्च
पञ्चशाब्दोपदर्शनात्त्रयाल्यतादसाधुत्वनिश्चयदर्शनायामपि भावना बोधो
पपत्तिरिति भावः २ इति लघुदर्पणोपात्ताल्यतार्थनिर्णयः ॥ ॐ श्री
गणेशाय नमः लकारसामान्यार्थनिरूपणोपमात्मनि हताये प्रतिबंधकतज्जि
त्तासायामवश्यवक्तव्यतद्विशेषार्थनिरूपयितुमवसरसंगतिर्नैव सवयन्ता
ह २ प्रत्येकं दशलकाराणामर्थनिरूपयति १ दशेति दशलङित्यादया

६१

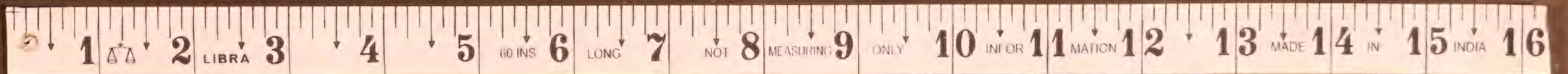
यदितः षट् लडादयोऽङ्कितश्चतारः २ वर्तमाने परोक्षे सोभाविसुखं भवि
 ष्यति विधादौ प्रार्थनादौ चक्रमते पालडादयः लडादयदितः षट्क्रमेणा।
 र्शेषदृष्ट्याः तथा हिवर्तमाने लड् वर्तमाने लड् इति सूत्रात् प्रारब्धापरि
 समाप्तत्वे भूत भविष्यद्विज्ञानं वा वर्तमानत्वम् पचतीत्यादावधिप्रयणाय
 यः प्रयणात्ते मध्ये तदस्तीति भवति लस्ययोगः १ प्रारब्धेति विनष्टायावप
 वप्रागभावत्वे सत्सम्यग्प्रधानं सान्त्वावयवकतमक्तक्रियायां वर्तमानत्वमिसर्गः
 भाविभूतक्रिययोरिति प्रसंगभेगा यक्रमेणादलदयोपादाने लस्ये लडाणां।
 ग्राहयति पचतीति अधिप्रयणादीति साध्यतत्प्रकारप्रतीतिविषयपूर्वा
 परीभूतावयवसमसदये भावनात्तस्य व्यवस्थापितत्वादिति भावः यद्यपि भा
 वकालकारकसंख्याश्चतारोऽर्थग्राह्या तस्येति निरुक्तभाष्यात्कालनिष्ठे वर्त
 मानत्वमेव वक्तुमचितं तथापि वर्तमानोऽप्यपार इति प्रतीत्या क्रियायामपि।
 साक्षाद्वर्तमानत्वावगाहनेन तद्गतमेव तन्निरूपितमित्यदोषः नानात्वा

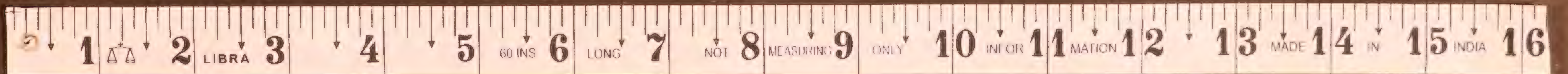
ल.
२.
५२

यर्थव्यापारेतकात्यनिकावयवतमादायतउपपत्तिविनिबोध्यम भूतभवि
ष्यद्विज्ञत्वेतिवाक्येनास्यायांश्वल्लक्षणपेतयास्यगुरुतात भविष्यत
स्ववर्तमानत्ववदितत्वेनतदुद्देभविष्यतग्रहेचतदवच्छिन्नभिन्नत्वरूपवर्तमा
नत्वग्रहस्तयोन्माश्रयाच्च एवंभूततमादायाप्योन्माश्रयोदृष्टव्यः नन
यत्रात्मादिनिष्ठाश्रयैवयातयंस्तत्रनित्येतस्मिन्नकुललक्षणस्याप्यस्यात्मा
स्तीत्यादिप्रयोगस्यानुपपत्तिरतग्राह २ आत्माक्षिपर्वताःसंतीत्यादौतात्का
लिकत्वांराज्ञोक्रियायाश्रित्यत्वातद्विशिष्टस्योत्पत्त्यादिकमादायवर्तमानस्यो। त्व.
उक्तचभाष्ये इहभूतभविष्यद्वर्तमानानांराज्ञोक्रियासिद्धतेरधिकरणमि
ति परतोभिद्यतेसर्वमात्मातनविकल्पते पर्वतादिस्थितिल्लस्यात्यरू
पेणाभिद्यतइतिवाक्यपदीयेच एवंचतमश्रामीत तुच्छेनान्वयिहितेयदा
सीत अहमेकःप्रथममासेवतामिभविष्यामिचेत्यादिश्रुतयोपियोऽप्याः
अनित्यतादितिपूर्वापरीभूतावयवतादित्यर्थः तद्विशिष्टस्येतितादृशा।

५२

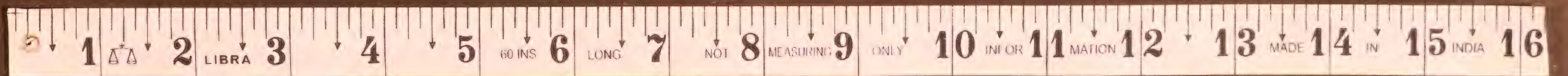
निमित्तविशिष्टक्रियासंरूपस्येत्यर्थः आदायेति आगेप्येत्यर्थः वस्तुतस्त
 क्रियाद्यात्मकत्वेऽकालगतमेवतत तादृशकालस्यवसर्वत्रथातर्थात्
 पोर्येकरूपेणान्वयाभ्युपगमउचितइतिदर्पणोसु व्यक्तम् तत्रभाष्यसंम
 तिमार् उक्तेहीति तिष्ठेतीति थातर्थास्थित्यादिव्यापारस्येत्यर्थः अधिक
 रणामितिकालिकसंबन्धेनेतिशेषः तथाचतद्गतवर्तमानतस्यापेयतासं
 बन्धेनतद्विशिष्टक्रियायामागेपादात्मास्तीतिप्रयोगोपपत्तिरितितद्वाचः य
 रतोभियतेइति सर्वपव्यायर्थव्यापारसामान्यमात्रेतरपेक्षयात्येनवर्तमा
 नत्वादितान्यव्यापाराद्याहतेभवत्यात्माश्रयकस्थित्यादिव्यापारस्तनत
 तोव्याहतेभवितमहेतितेदेतवर्तमानतादेरभावादेवेवात्मास्तीतिप्रयोगा
 नपपत्तिरितिकारिकाश्वार्थार्थःसमायते पर्वतादीतिश्रदिनात्मादिपविश
 रः तस्यादिनिविशेषातिरिक्तपदार्थस्यसतोव्याहृततासंभवादात्मादिस्थि
 तिर्गणित्वादिक्रियाद्यात्मककालस्यश्रेणवर्तमानत्वादितान्यधत्तेनकि

ल.
२.
६१

योतगद्याहताभवतिरतिनतदनपयतिरित्यर्थः तमश्रासीदिति तमसोत्ता-
नस्यस्थितेः सदातनत्वेपिप्रयोगस्यएवंकालिकरामादिक्रियागतभूतत्वा-
माशेषोक्तप्रयोगाउपपाद्याः एवंभविष्यामीत्यादयोपीति क्रियागतभवि-
ष्यताशेषान्तयेत्यर्थः लडादिष्वपलद्वयस्याविशेषेणाकररूढतांस्त्व-
यत्रादौद्योतकतापत्तेसमर्थयते २ तच्चवर्तमानत्वादिलडादिभिर्द्योत-
तेक्रियासामान्यवाचकस्यतद्विशिष्टेनलक्षणायलडादेस्तामर्थग्राहकत्वे
नोपयोगात् अन्ययन्तिरेकाभ्यांतद्वेपलडादिवाच्यमेव अन्यथाप्रमया
नोवाचकत्वविलोपापत्तिरित्यपिपक्षान्तरम् १ क्रियासामान्येतिकाल-
सामान्यहतिक्रियावाचकस्येत्यर्थः तद्विशिष्टेनतत्कालविशिष्टेयापार-
इत्यर्थः लडादेरित्यादिनालिडादिःसंगृह्यते उपयोगादितितथाचनत-
न्नद्विधिवैयर्थ्यमितिभावः द्वितीयंसमर्थयते अन्येति नचतत्तद्विधिभिः
कर्तव्यंवायःशक्यतावच्छेदकमेवात सतिलःकर्मणीतिसत्रस्यलडा।

६३

तस्य

दिविधायकैर्वाये. निरवकाशात्तापन्यूनार्थक्यप्रतिहतानामितिन्या

..... अथत्वादितिभावः अन्यथेतितयोः शक्त्याशङ्कत

..... सर्वत्रप्रकृत्यैवप्रत्ययार्थत्वाभिमतबोधोपपत्तेरितिभावः १ लि

उर्थमाह परोक्षप्रतिपरोक्षेतिरितिसूत्रात् कालस्तावदद्यतनानयतनभेदेन

द्विविधः द्विविधोऽपिभूतभविष्यरूपः तत्रानयतनेभूतेपरोक्षेतिरित्यर्थः ते

नानयतनेभूतेनयतनेभविष्यति भूतेष्वपरोक्षेचनलित्ययोगः परोक्षत्वेचसा

त्तात्करोमीत्येतादृशविषयताशालित्तानाविषयत्वं १ अनयतनेभूतश्चिह्नं

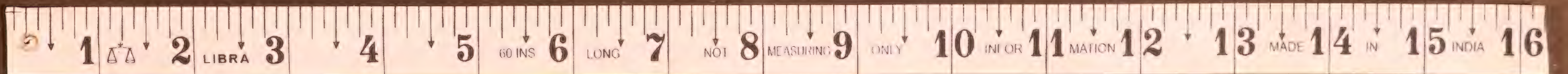
सूत्राभ्यामनुवृत्तेरितिभावः नलित्ययोगश्चिह्नं उक्तार्थस्यबाधादितिभावः।

ननुपरोक्षतमिदंविषयतानाविषयत्वं यदितदायत्रायंदेवदत्तोपात्तीदितिकि

योशउपनीतभानात्मकंदेवदत्तोशेनौकिकंप्रत्यक्षंतत्रायंपपाचेतिप्रयोगान्।

पपत्तिस्तत्किपायांप्रत्यक्षाविषयत्वरूपपरोक्षबाधादतश्चाह परोक्षत्वंचेति

लौकिकेतिवक्तृसाक्षात्कारीयलौकिकविषयत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः तेननो

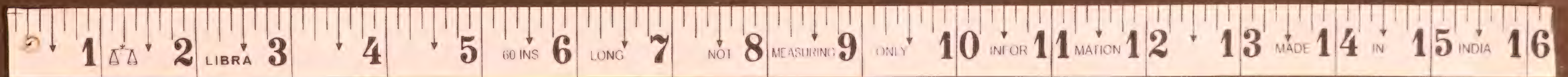

न.
२.
६४

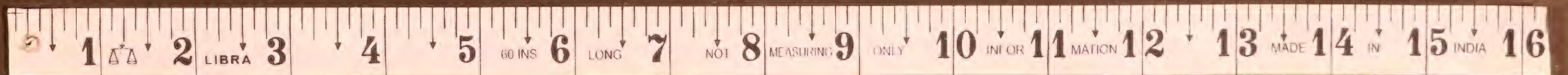
३.
६५

कस्यनेलित्ययोगानुपपत्तिरिति भावः २ नचक्रियानामेयमत्येतापरदृष्टं
वापरीभूतावयवानशक्यापिंडीभूतानि दर्शयितमिति भाष्यात्तस्याग्रतीक्ष्ण
तेनपरोक्षस्य व्यावर्तकत्वमिति शंभम पिंडीभूतायानि दर्शयितमशक्यं
पिश्रवयवशः साक्षात्करोमीति विषयतसंभवात् अन्यथापश्यस्रगोथावती
त्यत्रतस्यादर्शनकर्मतानस्यादिनिप्रतिभाति व्यापारविष्टानोक्रियानकृत
साधनानामेवापारोक्ष्येविवक्षितमतो नोक्तदोषः ग्रंथेषांचेत्याद्यंतुगेथा।
व्यापारविष्टानामित्यपि वदंति १ अत्येतापरदृष्टेति परेण प्रमाणान्तरोपेत।
योक्तृहेन प्रत्यप्रमाणेन दृष्टाविषयीकृताया दृष्टानपरदृष्टापरदृष्टानस्यात्यं
तपदेन समासः प्रत्यक्षप्रमाणेन कथमपिन विषयीकृतेतियावत् समाध
नैपिंडीभूताया इति तथाचयदवयवानां साक्षात्कारविषयतातद्यावर्तकत्वं
याविशेषणवारितार्थमिति भावः अवयवशः साक्षात्काराभ्युपगमेभाष्यसं।
म तप्रयोगानुपपत्तिप्रमाणयस्यत्येति ननक्तभाष्यप्रमाणप्राप्तिर्याया ३।

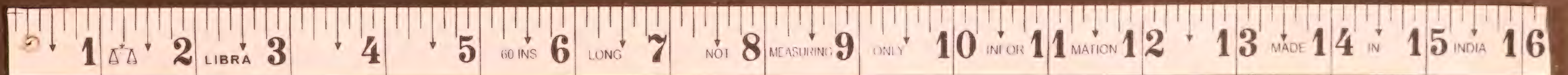
६४

वतद्वयवानामप्यंतीक्षितमेव तेषामपिसमस्तान्नैवधातवाच्यतात् ।
 पश्यसंगोधावतीत्यादौतदृशितानसामान्यार्थोधावतिर्वीतरदेशसंयोगरू
 पफलपरतिनतस्यकर्मत्वानप्यतिरतोमतांतरमाह व्यापाराविशानामि
 ति एवंवातीतानद्यतनव्यापाराविष्टपरोक्षकर्तृकक्रियावृत्तेर्यातोर्लिङि
 तिसूत्रार्थः व्यापाराविष्टविशेषणस्यव्यावर्तनं दर्शयति श्रयं पपावेति वदे
 तीत्यस्यभाष्यानुग्राहकप्रक्रियद्वयतिशेषः विसृज्यस्तदपेक्षालोकनीयः
 कथं तर्हि व्यातेनेकिरणवलीमद्यनश्नितिस्रक्रियायाः सप्रत्यक्षत्वादिति ।
 वेत श्रसंगतमेव व्यासंगादिनास्वव्यापारस्यपरोक्षत्वोपपादनेपिमुनद्यत
 नातीतत्वयोरभावेनतदर्थकलिङ्गसंभवात् । व्यासंगादिनेति
 नादितिशेषः मत्तोहेकिलविललापेत्यादौयथातद्वदित्यर्थः लिङ्गसं
 भवादिति वस्तुतस्तुविवक्षायाएवप्रयोगनियामकत्वस्यसंयंवक्ष्यमाण
 तयातद्विवक्षायांतादृशप्रयोगःसुपपादयतिचात्यत्रप्रयचित्तम लुङ्ग्य ।

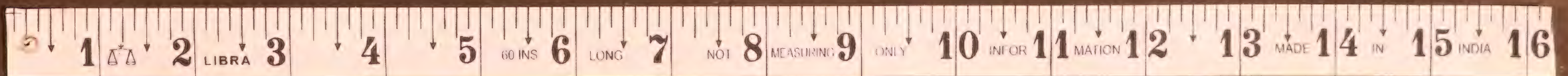
तद्विशेषविवक्षायां लुप्तदिना बाधनारितिभावः न न भविष्यत्सर्वतः
 मानश्रागभावप्रतियोगिसमयवृत्तिरूपते चटनाशस्य विद्यमानतादः।
 शायामपि चटो न ह्यतीति प्रयोगापत्तिरुत श्रातः तत्त्वेति तथा च चटना
 शस्य तादृशसमयवृत्तितेपितत्समयोत्पत्तिकत्वाभावात्तदापत्तिरिति भा-
 वः वस्तुतस्तु वर्तमानश्रागभावप्रतियोगित्वमेव भविष्यत्तैवैवाकरणा-
 नये उक्तनाशसामग्रीरूपेतीते व्यापारे नाशविद्यमानतादृशायां यथाश्र-
 तभविष्यत्स्य बाधादेवोक्तप्रयोगापत्त्यसंभवात् आत्माश्रयकसत्तादौ।
 यथाश्रतभविष्यत्स्य बाधातदप्यत्र ये समयवृत्तितस्य तस्याभ्युपगमेण्यु-
 त्तिनिवेशस्तत्र चिंत्यपव नैयायिकमतसमर्थनाय वैवाकरणा नामत्यति-
 निवेशस्तत्रे त्वप्यनुचितमेवेति बोध्यम् लेट्यं माह विध्यादाविति लि।
 इत्येतेरिति सूत्रात् लिङ्ग्यश्च विध्यादिरिति वक्ष्यते लोङ्ग्यं माह श्रायं
 नादाविति आदिना विध्याया शिष्याश्रयते आशिषिलिं लोद्ये लोङ्गेति।

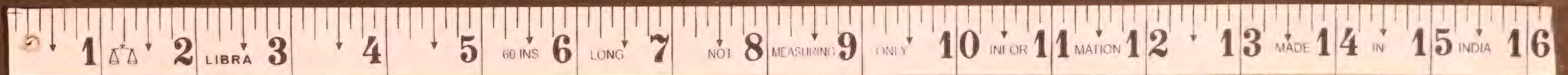
ल.
२.
६६

सत्राभ्याम् । विधायाशिषश्चित्तलोकाद्येतशब्दप्रयोगनिष्ठानुशास्यद्वितवि
षयकेच्छाचाप्यस्यार्थः । तस्यतथावगमात् यथाभवतुनेतिवप्रसा २३
तिपतयोरर्थेलिङ्ग्यपवत्रयाणोसमानार्थत्वादितिनिर्णयेनैवनिर्णायः ।
भवततइतितादृशशब्दप्रयोक्त्रिच्छाविषयस्त्वत्सेवेधिगिवप्रसादकर्तृकंभ
वनमितिवाक्यार्थबोधः । निर्णयेनैवेति वक्ष्यमाणालिङ्ग्यनिर्णयेनैवेत्य
र्थः । लज्जादिक्लमेणाङ्गितामर्थमाह स्पेभतेप्रेरणदौचभूतमात्रेनलज्जादय
सत्योक्रियानिपतौचभूतेभाविनित्स्मृतः लङ्ग्यमाहस्पेभतश्चनयतना
इत्यर्थः अनयतनेलङ्गितिसूत्रात् यथास्पृशोभवदित्यादि स्पृशपुत्रइ
ति वर्तमानधेसप्रतियोग्यनयतनकालवृत्तिरेतत्सेवेधिप्रकर्तृकोत्य
त्यनकुलोव्यापारइतिबोधः । लिङ्ग्यमाह प्रेरणादाविति विधितिमे
त्राणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्गितिसूत्रात् विधिःप्रेरणोभरत्यादे
र्निकृष्टप्रवर्तनम् निमंत्रणनियोगकरणग्रावणकेप्रेरणोत्पत्त्यर्थः आ

६६

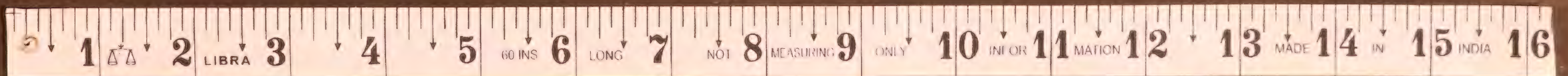
मंत्राणोक्तमचारानुज्ञा अथीष्टमत्कारश्चकोव्यापारः एतच्चतुष्टयानुग
 तप्रवर्तनात्तेनवाच्यतालाचवात् उक्तंचशक्तिप्रवर्तनारूपमनुसृतंचत।
 ध्वेपि तत्रैवल्लिङ्गिधातव्यः किंभेदस्यविवक्षया त्वाप्युत्पादनायंवाप्रयं।
 चार्थमथापिवा विधादीनामपादानेचतर्णामादितः कृतमिति प्रवर्त।
 नानेचप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम् तच्चेष्टसाधनत्वस्यास्ती
 दीतिविष्णु तितरेवविध्यर्थः सूत्रादिधादीनोलिङ्ग्यन्तप्रतीतेः कथंप्रेरणादेर्लिङ्ग्यन्त
 मतेश्च विधिः प्रेरणामितितथाचविधिंप्रेरणपदयोः पर्यायत्वात्प्रेरणा।
 यालिङ्ग्यन्तानपपति रितिभावः साचंप्रेरणानलिङ्गादिचदितप्रयोगरू
 पकिंतवत्समागार्यरूपेत्याह धृत्वादेरिति अयमाशयः यद्विषयकत्वेनज्ञा
 नस्यप्रवृत्तिजनकत्वेसैवप्रवर्तनात्तत्वेचेष्टसाधनत्वस्यैवतत्तल्लिङ्गादिचदित
 तशब्दस्यतद्विषयकज्ञानस्यस्वतंत्रप्रवृत्तौव्यभिचरितत्वात् तद्यदिवक्त्रपेत्
 यापकृष्टोदेश्यकप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयस्तदाप्रेरणामितिअवक्रियते।

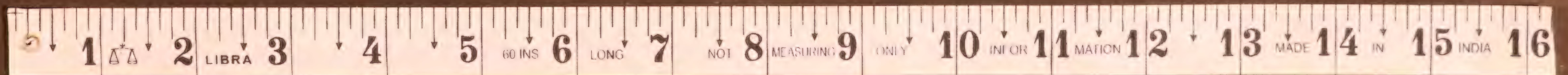
ल.
२.
६३

प्रत्याहकुनिमंत्रणारिपदैः तथा च स्वाभिलषितोपायास्तानां प्रवृत्तापकृष्टप्र
योऽप्यस्योपायविषयकप्रवृत्त्यनकूलोच्चापारः प्रेरणेति पर्यवस्यतीति तत्रैव।
दिकमुदाहरणम् स्वर्गकामोयतेति स्वर्गकामाभिन्नकर्तृकयागभाव।
नास्वर्गदीप्तसाधनमिति बोधः प्रत्यासत्ताभावनायां स्वर्गकामेष्टसाधनत्वे।
यगतेतादृशश्चाहवित्यभिसंधानाद्यागादौ नियोऽप्यप्रवृत्तिर्निर्वहति लो
किकेतरमिकामः पचेतेत्यादि बोधः स्वयम्भूतः निमंत्रणायपि स्वमतप
रतया वाच्येनियोगकरणमिति विप्रनिमंत्रयत इत्यतो विप्रनिष्टप्रव
... वनाबोधेन प्रवृत्तेनियोगपर्ययः प्रवृत्तिस्तत्करणोत्तदनकूलो
च्चापार इत्यर्थः आवश्यक इति आह भोजनादावित्यर्थः प्रेरणेति प्रवर्त
नेत्यर्थः अस्यादौ हि त्रोटोरित्यादिः तत्राप्रवृत्तस्य प्रवृत्त्यनकूलोच्चापार इति
यावत् यथेष्ट भंजीतेति कामचारानुतेति स्वेच्छया प्रवृत्तस्य तत्र प्रवृत्ति
प्रतिबंधेन स्वेष्टमितविषयकप्रवृत्त्यनकूलोच्चापार इत्यर्थः यथेष्टासीत्

६३

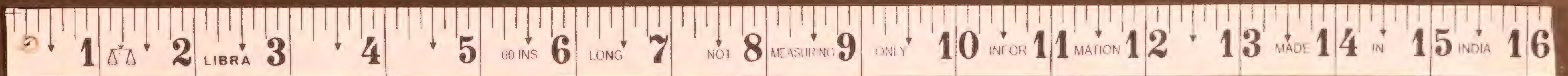
आरब्धं कुरुधमित्यादि सत्कारणवत्कश्चिदर्थः अथ यनादिव्यापारविषयकमे
 माननपूर्वकप्रवृत्त्यनकूलो व्यापार इत्यर्थः यथा मानावकसंस्थापयेरि।
 ति अतस्तत्त्वोक्तव्यापारेषु प्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेमेव बोध्यम् एत
 चेतेष्वेति उक्तसरूपविध्यादि च तेष्वेत्यर्थः लाघवादि तस्य शक्यता
 वच्छेदकत्वकल्पने लाघवादित्यर्थः सर्वोक्तस्य लेषु विध्यादीनां बोधस्य सर्वं।
 सिद्धत्वेऽपि तत्तद्गुणानां लिङ्गादिशक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् लाघवात्तावत्सा
 धारणाप्रवर्तनात् नैव तद्बोध्य इति भावः तत्र संमतिमाह उक्तं चेति तत्रैवे
 तितद्वर्मावच्छिन्नपदेत्यर्थः किं भेदस्येति तत्तद्गुणविशेषस्येत्यर्थः तत्र ह्ये
 ण बोधाने गीकारादिति भावः तर्हि विशेषरूपेण सञ्ज्ञेत उपारानं किमिति
 कृतमत आह व्यापेति व्यापः शक्तिस्तद्युत्पादनार्थे तद्गुहायेत्यर्थः प्रवर्तना
 त्वे विध्यादिप्रवर्तन इति बोधनार्थमिति यावत् ननु प्रकरणादिना तत्रैव श
 क्तिग्रहो भविष्यतीत्यत आह प्रपञ्चार्थमिति प्रवर्तनाप्रवृत्तिकरणमिति।

न.
२.
६८

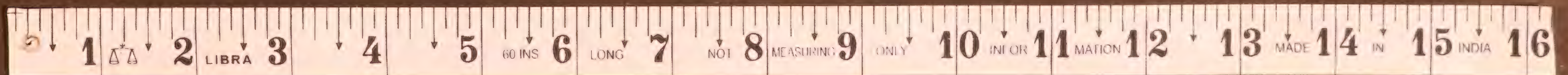
युन्यात्प्रवृत्तेर्णेत्याद्युचिनिष्पन्नप्रवर्तनाशब्दात्प्रवृत्त्यनकलव्यापारलाभस्य
भिषेत्प्राह प्रवर्तनात्वेतिविषयतावच्छेदकत्वमितिज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिजनः।
कतायांप्रकारितयावच्छेदकत्वमितिभावः तच्चेतिनिरुक्तावच्छेदकत्वे
त्यर्थः तदेवेति इष्टसाधनमेवेत्यर्थः एवकारेणायमभिमतकृतेसाध्यत्वा
दिव्यवच्छेदः तत्रेष्टत्वेवसमभिव्याहृतपरोपस्थितकामनाविषयत्वे तच्च
स्वर्गकामोपजेतेत्यादौस्वर्गादिषुतुस्मृतेनैववस्वर्गादीनामनुगमः यदि
चेष्टतावच्छेदकरूपावच्छिन्ननिरूपितसाधनताज्ञानस्थलोकेप्रवर्तकत्व
दर्शनात्तेनरूपेणस्वर्गादिज्ञानेविनाविधिवाक्यात्कथंप्रवर्तकज्ञाननिर्वा
ह्यतिविभाज्येततदेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षणोन्स्वर्गादीननुगमस्यतद
वच्छिन्नसाधनत्वेनस्वर्गादिसाधनत्वेशक्त्येगीकारततोन्प्रवर्तकज्ञानानु
पपत्तिः छिन्नसाधनतायाग्रथमेवेवाधेनानसालिनादिना
बोधयितुं शक्यावाजपेयतन्यस्वर्गादिव्याहृतवैजात्यस्यचप्रागनपस्थि

६८

त्वा^{त्}वच्छिन्नसाधनतेशक्तिग्रहासंभवाच्चेतिवाच्यम् स्वर्गत्वाप्रययत्किंचि
 द्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितरूपस्वर्गसाधनतमेवप्रथमतोवगम्यते अ
 यवायागानन्तरकालावृत्तित्वंस्वर्गइतिनोक्तदोषः तस्यानन्यथासिद्धत्वंत
 विधेः प्रवृत्तितात्पर्यकत्वावधारणाउत्तरकालशास्त्रम् एवंनित्यप्रादुर्भ
 धादावाच्यवादिकफलकल्पनात्रेष्टसाधनतस्यदद्यादहरहः प्रादुर्भ
 हः संध्यासपासीतेत्यादौविध्यर्थतवापरत्वायन्यत्रप्रपंचितम् यातयंवा
 पारगतेष्टसाधनत्वस्याख्यातेनाभिधानेपिज्योतिष्टोमनामकत्वारूपफ
 लगतस्यतस्यानभिधानात्रत्यागसमानाधिकरणाज्योतिष्टोमादियदाहती
 यानपपत्तिः नकलेनंभूतयेदित्यादौकलेनभूतकर्मकथापाराभावेवग
 तेतेनस्वप्रतियोगिनिष्क्रमेष्टाधिकानिष्टसाधनत्वात्तेषांनिर्दिष्टेनिवर्तकत्वा
 पपत्तिरितिभावः नैयायिकास्तकृत्यसाध्येप्रवृत्तिवारणायकृतिसाध्यता
 त्तानमेवेमप्रविषसंशक्तात्रभोजनेतद्वारणायबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने

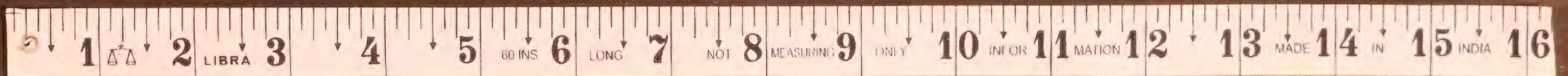
ग

न.
६.
६५

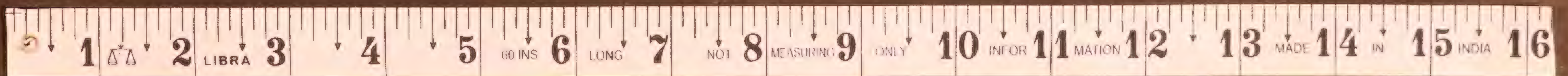
वप्रवृत्तौ कारणाभितिप्रवर्तकज्ञानविषयतावच्छेदकज्ञानयोरपि विध्यर्थत
मानमिति तन्मते कमेणादृष्टयितमाशंकते २ यद्यप्येतत्कृतिसाध्यतस्या
यितज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वम् तथापि यागादौ सर्वत्र लोकतत्पवावगम्यते।
उत्पत्त्यलभ्यतात्र तद्वक्तुं १ एतत्प्रवृत्त्यनुकूलज्ञानविषयितावच्छेदकत्वम्
तत्र हेतुमाह तत्ज्ञानमिति कृत्यसाधेयितज्ञानात्प्रवृत्तिरर्शनादिति भावः २
ष्यति तथापीति लोकोदेवेति यागो मत्कृतिसाध्यो मत्कृतियतिरेकप्र।
युक्त्यतिक्रमप्रतियोगित्वात्सत्कृतिसाध्यपाकवरिमायनुमानादित्यर्थः।
तत्कृतिसाधुत्वं शक्यमिति अनन्यलभ्योपशद्ध्यर्थेति न्यायादिति भावः २ वल
वदनिष्ठाननुवैधित्यज्ञाने च न हेतुः हेतुभावेनान्यथासिद्धत्वात् आ प्रवृत्ति ति
ककामकस्य नरकसाधनतादृशायामप्युक्तदेह्यादेव भावदृशायो प्रवृ
तेर्यभिवाच्यतस्मादिष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनं तम् उक्तं च मेडनमिश्रेः प्रेसा
नेषाभ्युपायत्वात्क्रियास्वल्पः प्रवर्तकः प्रवृत्तिहेतुर्थमेव प्रवर्ततेति प्रवर्तना।

६५

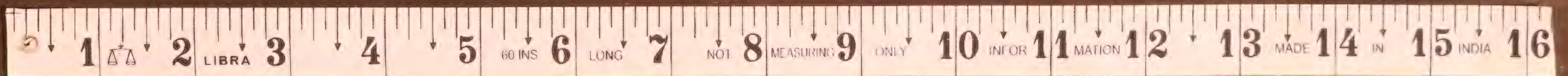
न.

मिति प्रपंचिते वैदेयाकरणाभूषणे १ बलवदनिष्टाननवेधितस्य तत्प्रवर्त
कत्तानाविषयत्वात्तत्वेद्वापास्तमेवेत्याह बलवदिति नहेतरितिनप्रवर्त।
कमित्यर्थः तस्य तत्वे हेतुमाह देषाभावेनेति नहेतरिति नप्रवर्तकानित्यर्थः
तत्त्वान्ते हेतुमाह देषान्तेनेति मधुविषसंएकात्रभोजने द्विष्टसाधनता
ज्ञानजन्यदेष्टविषये प्रवृत्त्यापत्तिधारणाय तद्विषयकप्रवृत्तिस्तद्विषयकदे
षाभावस्य प्रतिबंधकाभावविषयावश्यं कृतमनियतपूर्ववर्तिताकस्य हेतु।
तयैवोपपन्नौ न बलवदनिष्टाननकत्तानस्य तत्वे तेनान्यथा सिद्धत्वादित्य
र्थः नन्वन्यवृत्तिरेकसहचारयोः कारणताग्राहकयोरविशेषादिनिगम
नाविरहाऽभयोरैव हेतुतास्त्वित्यत आह आस्तिकेति परलोकानभ्युपगंतः
नैरकसाधनताज्ञानासंभवात्परलोकस्तीकत्रयकामास्तिके सुकृतम् तस्य
नैरकसाधनताज्ञानात्तत्र देषावप्यंभावादाह कामकस्येति तत्तद्वोक्तद
रागवत्तदरागेवोक्तदत्ते जातिविशेषो विषयिता विशेषो वा प्रवृत्तेरित्यस्या

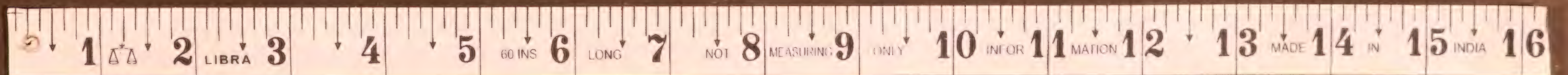

न.
६.
७५

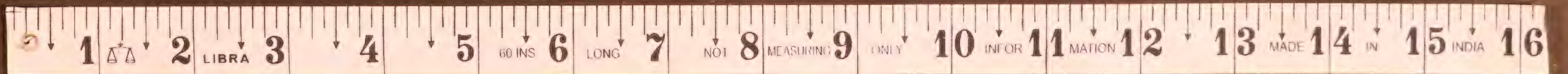
गम्यागमनश्चादि देवाभावदशायामिति देवसामग्रीवैकल्यं दर्शितम् तच्च ।
विषयतया देवं प्रसक्तदेहसामग्रीविरहविशिष्टदिष्टसाधनताज्ञानस्य दे-
वतयातादृशसामग्र्याः स्वातेयेण प्रतिबंधकतया बाधायाम् व्यभिचारश्चेति
तथाच व्यतिरेके व्यभिचारत्रतस्य प्रवृत्तिकारणान्तेति भावः उपसंहरति तस्मा-
दिति इष्टसाधनत्वमेवेत्येवकारेण कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्ठानत्वबंधित्वा-
योर्व्यवच्छेदः श्रायस्य लौकिकप्रमाणेनैवावगमादंत्यस्य प्रवर्तकज्ञानावि-
षयत्वात् तत्र त्वमिति भावः प्रवर्तनमिति विधायार्थ इत्यर्थः इष्टाभ्यायत्वादिति
इष्टसाधनत्वादिक्रियासु यागारिरूपासु प्रवर्तको न ज्ञाननिष्ठप्रवृत्तिज्ञा-
नकतायां विषयतया व्यवच्छेदको नातएव स यनेतेति वाक्योत्तर्गतलिप्तादिश-
कोनेत्यर्थः किंविष्टसाधनत्वमेव तथेति भावः चोदितो यतः प्रवृत्तिहेतुप्रवृत्ति-
हेतुतावच्छेदकं यममेव प्रवर्तनात् न कथयेतीत्यर्थः ननु गच्छोर्ध्वमेव विध्य-
र्थेन एव पूर्वमदिष्टैव निष्फले संख्यातं दनादौ प्रवृत्तिरूपपयत इति वदेति ।

भादुस्तशाहीभावनाविध्यर्थः तथाचार्थीभावनास्वर्गोत्पादनतमाभाव्य।
 तस्याः आचार्यस्तमाभिप्रायेविध्यर्थस्तेनचसविषयइष्टसाधनतान।
 मानात्रियोत्पत्त्यप्रवृत्तिनिर्वाहः नवीनाः पुनर्लिङ्गादिशब्दप्रयोगरूपोपेय
 गोवलिइत्यर्थः प्रेरणातेनतस्याः सविषयत्वमपितथाचसविषयेयागारिवि
 शिष्टसाधनतानमानात्प्रवृत्त्यपपत्तिरित्यामनेति तत्कथमिष्टसाधनत्वमे
 वप्रवर्तनेत्यत आह प्रपंचितेचैतदित्यतदिष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थतावथा
 रणमन्येषांविध्यर्थत्वनिराकरणंचेत्यर्थः प्रपंचितेविसृजेणप्रतिपादितमि
 त्यर्थः प्रपंचित्वभिप्रायतनाशोक्तमितिभावः दर्पणेविस्फुरोयमर्थोनिता।
 सुनाततोप्यवधार्यति १ आदिनाहेतुहेतुमतोर्लिङ्ग आशिषिलिनीटावि
 तिस्रशोक्ताहेतुहेतुमर्भावाद्योग्यत्वंते योवास्मान्मायावागुर्तेनतेनयात।
 नयेदित्यथा १ आदिनेतिप्रेरणार्थोचैत्यत्रोपातेनादिपदेनेत्यर्थः उदाहर
 णमाह योवास्मान्मायावगरेदिति यत्कर्तृकोवास्मान्मायादेशकोयथोयमस्तत्त्व

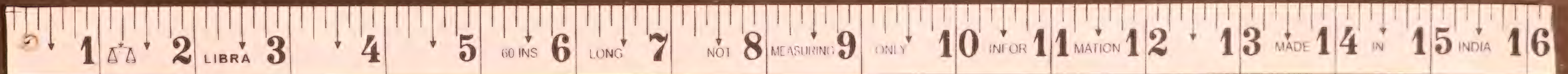

ल. २. ३.
मिकातादृशवयोयमनन्याशातवार्षिकीयातनेतिबोधः हेतुहेतुमर्तेलिङ्गित्य
नेनयातर्थाः कार्यकारणभावे लिङ्गे विधानात्पुनर्न कत्वेन विना विधेः प्रामा।
ण्यतस्त्यनिवृत्तिपरत्वेन हेतुस्मात्त्रावगतिव्यमिति विधिः कल्प्यत इति भावः
लङ्घ्यमाह भूतमात्र इति भूतसामान्य इत्यर्थः भूत इत्यधिकृत्य लङ्घित इति सू
त्रात् अत्र विद्यमानधेसप्रतियोगित्वे भूतत्वम तच्च क्रियायां निर्यार्यमिति।
वृटे विद्यमानेऽपि वृत्ताभूदिति प्रयोगः विद्यमानधेसप्रतियोगी वृत्ताभिन्ना प्रय
क इत्यन्यायनेकलो व्यापार इति बोधः १ भूतमात्र इति सूत्रेण मात्रयदेक।
त्तार्थकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे भूतसामान्य इति तेन विशेषविवक्षायां ल।
लादीनामवसरोधन्यते भूते लङ्घितीति भूत इत्यधिकृत्य लङ्घित इति सूत्रादि।
त्यर्थः अत्रेति भूत इति सूत्र इत्यर्थः क्रियायामिति यातर्था व्यापार इत्यर्थः त
त्रैव कालावयवस्य एवं समर्थितत्वादिति भावः नैयायिकानां भावना
वयिनिर्मेत्यान्वयवक्तृकालान्वयाभ्यपगमेन वृत्तस्य विद्यमानतादृशायां

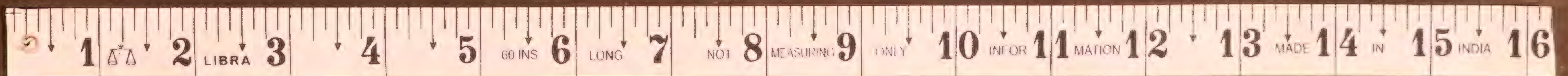
व्यापारविगमेपाविदेवदत्तेनेत्यादिप्रयोगानुरोधेनोत्पत्तिवदितेनलक्षणम्।
 येयेतिगौरवमितिभावः नैयायिकास्तलाचवाहुरादीनामत्यत्यवदितेभ
 तत्पवशाक्तिरकर्मकथातनोव्यापारमात्रार्थकतास्ततोत्पत्त्यायतिरिक्त।
 व्यापारस्यततोन्नतभवाच्च एवंचयत्रोत्पत्तिरूपोपात्तयोव्यापारस्तत्रनोत्प
 त्तेहेयाभावापत्तिर्नश्यत्यादिस्यलेतत्पत्तिवदितेनस्मिन्नलक्षणयैवनिर्वाह
 इत्याहुः २ अयमत्रसंग्रहः कालोदिविधः अद्यतनानद्यतनश्च आद्यसिवि
 धः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदात् अंत्योदिविधः भूतोभविष्यच्चतत्रवर्तमान।
 त्वेत् भूतत्वमात्रेत् भविष्यतामात्रेत् हेतुहेतुसंवाधिकार्यविवक्षा
 यामनयोत्तरेत् अनद्यतनेभूतत्वेनविवक्षितेत् तत्रैवपरोक्षत्वविवक्षायां
 लिङ् तादृशोभविष्यतिलङ् इतिदृष्टव्यः १ सूत्रविषयविभागोसखलोपा
 याह अयमितिपर्यवसितोर्थस्त्यर्थः द्विविधइति अनद्यतनेवसानत्वासंभ
 वादितिभावः तत्रैवेति अनद्यतनपक्षेत्यर्थः तादृशइतिअनद्यतनइत्यर्थः।

धाः

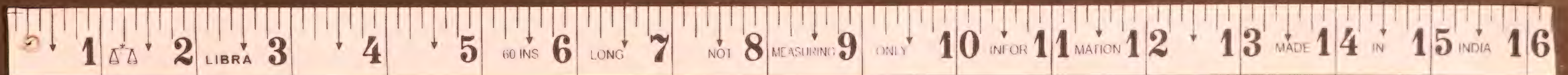
ल.
२.
३२

लङ्घ्यमाह सत्यामिति क्रियाया प्रतिपत्तिरनिष्पत्तिस्तस्यांगम्यमानायां भूते।
भाविनिहेतुहेतुमद्भावे सति लङ्घ्यमर्थः लिङ्गिमित्ते लङ्घ्यातिपत्ताविति स
ज्ञात लिङ्गे निमित्ते हेतुहेतुमद्भावादि यथा सहस्रसिद्धिश्चरभविष्यत्सभित्तमा
भविष्यत् वक्रिष्येत्याज्जलिष्येदन्मपत्यदित्यादौ अत्र वक्र्यभिन्नाश्रय
कविक्रित्यनुकूलव्यापाराभाव इति शाब्दबोध इति गीत्या इष्टव्यं निष्पत्ति मू
रिति अत्र भविष्यति रित्यर्थः सा च लङ्घनादवगम्यते वक्ता तत्प्रमाणान्तरात्
मवगम्य लङ्घ्यं प्रपञ्चे भूते भाविनीत्यस्य विवरणं हेतुमद्भावे सतीति केचित् हेतु
वस्तुतस्तयोर्लिङ्गिति भूतभविष्यतोर्लङ्घ्यं तस्य प्रागभिहितस्यैवानु
वादे भूते भाविनीति तच्च योक्तव्यं पक्षे यान्नर्थव्यापारविशेषणम् लिङ्गि
मित्त इत्यस्य तहेतुहेतुमद्भावे सतीत्यर्थक्यनम् तत्रोभयसाधारणमदा
हरणमाह सहस्रसिद्धिरिति अत्रैकस्यैव धातुस्य कर्तृभेदभिन्नस्य कार
णभावः उक्तस्तत्सतोभिन्नयोस्तयोः स इति विशेषः प्रयोगेति विवक्षितम् ३२

नकुलव्यापाराभावान्वयिनितववक्रिप्रत्नलनौदनपाकयोः कार्यकार।
 णाभावावगमः यदभावोयदभावप्रयोक्त्यः सतत्तत्प्रतिनियमात् केवल।
 भूतेतयदिनिर्वीनेत्रास्त्रिविवक्षितमभविष्यत्तदनेतिनेतीत्यवावस्यदिति।
 गोइपादीयभाष्यस्यमदाहरणम् परस्परैरास्पृहणीयशोभनचेदिदं
 दसयोजयिष्यत इतिरचुवेंशस्येवतदे।यमित्याहपवेरीमेति २ अथवा
 र्थनिर्देशउपलक्षणम् अर्थोतरेपिबहुशोविधानदर्शनात् प्रसिद्धत्वा।
 देष्टव्यार्थप्रशक्तिरन्यत्रलक्षणमितिमतोतवरीत्यावोक्तम् एतेषांक्रमनिया
 मस्यान्वयेयक्रमएवपंचमलकाररूपनेनमीमांसकैर्लेइ अवक्रियतइति
 दिक् ॥ इतिश्रीवैयाकरणभषणास्तरेलकारविशेषार्थनिरूपणम्
 २ ॥ अथेवेतिवर्तमानेपरोक्षरतिप्रदर्शितउत्तर्यः उपलक्षणमितितेना
 न्नहत्त्वार्थलक्षणार्थोतरस्यापिकोडीकरणादितिभावः तदेवाहार्थो।
 तरेपीतिप्रदेशक्तिशामकालाद्यर्थेपीत्यर्थः एषुवर्तमानाद्यर्थेप्रशक्ति।

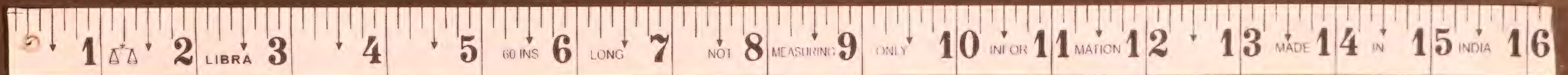
क

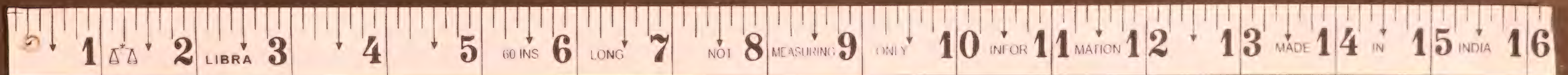
ल
६.
७३

बोधकतात्वयाम्यत्रसवैलक्षण्येतेवोथ कतेशक्तत्वंशक्तिरितिवादिना
मतेलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकाच्चकल्पलक्ष्यवहारस्यप्रसिद्धप्रसिद्धिनि।
वेधनतस्वीकारादित्यभिप्रेत्यप्रसिद्धत्वादित्यभिरितम् मतांतररीत्याचेति।
शक्तिः संकेतरूपापदार्थोतरान्वयावैतेष्वाम्यत्रतदसंभवात्तल्लक्षणैवेति।
मतांतररीतिलयाचेत्यर्थः अनुबोधकमश्रुतिद्वजानुबोधसदृशताकार
यनुबोधकमश्रुत्यर्थः तेनाकारोनुबोधसाम्येपिनलङ्घ्यमन्त्रमित्याशये
नाहदिति ॥ इतिभूषणसारलक्ष्यदर्पणोलकारविशेषार्थनिरूपणम् २
श्रीगणेशायनमः अवसरसेगत्यानिरूपणेपिसर्वश्रेष्ठप्रातिपदिका।
श्रेष्ठविशेषताद्वाक्याकांतितत्वाच्चादौकारकविभक्त्यर्थनिरूपणमित्य
भिप्रेत्याह सवर्थमिति २ सवर्थमाह आश्रयोवधिकुट्टेशसंबंधःशक्ति
रेववा यथायथेविभक्त्यर्थःसुपांकेमेतिभाष्यतः द्वितीयातृतीयासमा
मीनामाश्रयार्थः तथाहि कर्मणिद्वितीया तच्चकर्तरीप्सिततमेक्रियान

७३

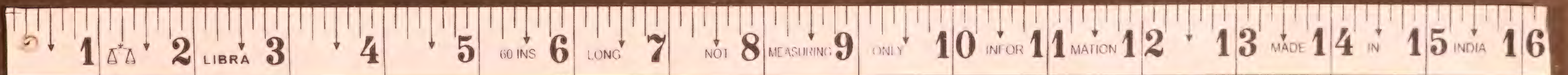
न्यफलाश्रयः कियानन्यफलाश्रयत्वेन कर्मण एव कर्तरीमिततम
 त्वात् तथा प्रकृत्यानीमितमित्यादि सेश्वरमेव युक्तम् ईमितानीमि
 तत्वयोः शास्त्रोपेक्षानाभावेन संज्ञायामेव तदुपयोगो न तत्राद्यकोटौत।
 त्ववेशः तथा च किययाः फलस्य च यातनैवलाभादनन्यलभाश्रयपवा
 र्यः तत्तत्वात् इत्युक्तिरूपमवच्छेदकम् अतएव सत्त्वेन प्रथमार्थो निरूपि
 तो कारकत्वादिति भावः आश्रयार्थ इति साक्षात्परम्यस्यावायात्वर्यः
 निरूपिताश्रयतावानित्यर्थः परम्य एव कर्तृकर्मचरिताश्रयत्वेन नाति
 प्रसंगः तत्र द्वितीयाया आश्रयार्थकत्वे माने शास्त्रेति तथा हीत्यादि ननु क
 र्तरीमिततममित्यनेन शब्दमर्थादया कर्तृनिष्ठोक्तद्व्याप्तीच्छा विशेषस्यै
 व कर्मत्वे प्रतिपाद्यते न तत्कियानन्यफलाश्रयस्येत्यत आह कियानमेति अ
 येभावः सूत्रे ईमिततमशब्दशामोतेरिच्छासनेतात्कर्मकोतात्प्रकृत्यार्था
 ति शय्येत केतमपि निष्पन्नस्तयो गाच कर्तृशब्दात्तस्य च वर्तमान इति ष

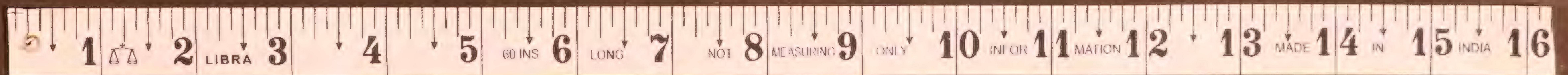
ल.
६.
७४

शोकर्त्तौ तथा कर्त्तुं पश्चित्तात्सीय व्यापारेण व्याप्तमिष्यमाणतमेव।
पारजन्त्यफलसंबन्धितप्रकारककर्त्तुं निष्ठाकटेच्छाविषयः कर्मस्य पर्ययव
सानात्क्रियजन्त्यफलाश्रयस्य कर्मतालाभो व्याप्त्यन्वयकर्मणः सत्त्वे तथात
र्थेनोपसंगृहीतत्वेपि कर्त्तुं कर्मणोः संग्रहात्त्राकर्मकत्वमिति न तथा।
पीच्छाचदितस्यैव ततः कर्मताप्रतीतिर्न तदचदितस्येत्यत आह तथापुक्त
मिति इच्छाचदितमेवेत्यर्थः ननु कर्त्तुं स्यैवद्वितीयार्थत्वे हरिभजतीत्या
तो ह्यर्थादेरीप्सिततमत्वेन शाब्दे भानानुपपत्तिरत आह ईप्सितानीप्सित
त्वयोरिति मानाभावेनेति तथाप्यस्य सर्वजनावभवागोचरत्वादि
तिभावः संज्ञायामेवेति श्रयसाशयः क्रियाजन्त्यफलाश्रयः कर्मस्यैव
प्रणयने यद्यप्यविशेषेणोप्सितानीप्सितयोः कर्मसंज्ञासिद्धित्तथापि।
यदेभ्यो गोवाच्यतीत्यादौ क्रियाजन्त्यफलभागितयेष्टाया गोरपि विशेषवि
हिते वाणार्थानामित्यपादानत्वे प्रसज्येत कर्मसंज्ञातद्विभजतीत्यादौ

७४

तदयोगे चरितार्थात् तस्मिन् विहागयेषित तत्तमत्तस्य सेतिकादौ निवेशे षोडशोदा।
सीनयो रशामोतां विधातुमत्र सत्रस्याप्यावश्यकतेति ननु तावता सत्रादि
शिष्टाश्रयस्य द्वितीयार्थं तालव्यानाश्रयमात्रस्येत्यत आह तथा चेति आश्रय
एवेति एवकारेण विशिष्टाश्रयस्य तत्र व्यवच्छेदः तत्राश्रयस्य द्वितीयार्थं तत्र
अश्रयस्य शक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तच्च न संभवति निरूपकभेदभिन्नस्य तस्या
नगतताभावादत आह तत्रेवेति कर्मसंज्ञेत्यर्थः २ गेदने पचतीत्यत्र विक्लि
त्वाश्रयत्वात् कर्मता चरे करोतीत्यत्रोत्पत्त्याश्रयत्वात् उत्पत्तेर्योत्पत्त्येत्वात् ना।
नातीत्यत्रावरणभंगरूपत्वात् यत्तत्फलश्रयत्वात् अतीतानागतारिषोत्ता।
स्य लेपितान्नजयस्य तस्यावश्यकत्वात् अथवा एवं ज्ञानासीत्यनापत्तेः अती
तादेराश्रयता च विषयतया ज्ञानाश्रयतया नैयायिकानामिवासत्तायं वादसि
द्धांताद्दोषपयते उक्तं च तिरोभावाभ्युपगमे भावानोसैव नास्तिता लब्धक
मेतिरोभाव नश्यतीति प्रतीयते ननु कुत्रोपपन्नमाश्रयकत्वात् कथमप्यतः

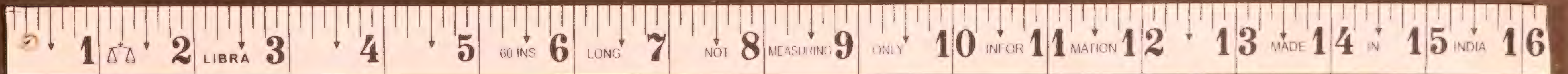
न.
२.
७५

फलनमतग्राह उत्पत्तेरिति तथाचक्रजोर्मकतापतेरित्यनेनतस्याःफल
नस्यव्यवस्थापिततात्रचरादेःकर्मज्ञानपयतिरस्मन्मतेयत्रमाशयंकतवादि
नान्तस्यादयंदोषइतिभावः श्रावणभंगेति श्रावीनमतानुरोधेनेदं निष्कृष्ट
मतेतज्ञानरूपफलस्यविषयतयाचरादौसत्वात्तदपयतिबोधा नचाकर्म।
कतापतिःफलतावच्छेदकविषयतासंबंधवदितसामानाधिकरणस्यतद
र्थव्यापारेसत्वादितिबोध्यम् ननविद्यमानवच्छेदज्ञानजसावराणभंगस्यसंभवे
पिभाविविनष्टवदस्यलेखदेजानातीतिप्रयोगानपयतिः तादृशवदस्यव
राणभंगाश्रयतायांमानाभावादतग्राह श्रुतीतानागतेति श्रवणाभ्युपेयनेपु
न्रिमाह अयमेतितादृशवदश्रावणभंगास्वीकारइत्यर्थः यथाश्वेति
इदानीमतीतेपितद्वेदविद्यमानतादृशायांतात्कालिकज्ञानेनावराण
भंगजननदृशायांताधुनिकज्ञानेनतस्मिन्तदननेनश्वज्ञानातिक्र
मस्यस्फुटत्वात्सर्वज्ञानानुतिज्ञांतज्ञानाभावरूपविषयस्यबाधान्तदानी

७५

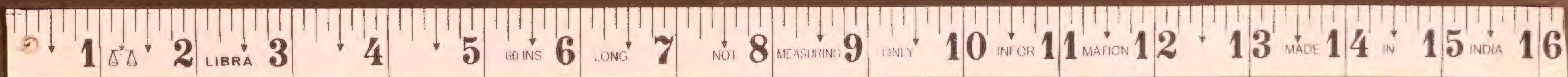
तादृशज्ञानानोवाधानतदापत्तिरिति भावः ननविनष्टवेदेवास्तवतदाश्र
 यतैव कथमनग्राह्यं प्रतीतोदेरिति नैयायिकानामिवेति यथानुभवानुरो
 धेन तत्र ज्ञानाश्रयफलाम्युपगमस्तेषां तथा ममापीति भावः नन्वतीते च दे
 ज्ञानविषय इति विषयतो हेत्विति प्रतीतेरस्त्यतदाश्रयते च देज्ञात इति।
 प्रतीतोत्तावरणभंगानलेवाक्तयंत तदाश्रयतेत्यतग्राह्यं सक्तोर्येति न
 याच संदेवसौम्येदमिति क्रत्वा कार्यस्य कारणोत्सृष्टरूपेण सत्त्वोपनेन स
 त्सृष्टरूपेण सति च दारौ नावरणभंगाश्रयतानपपत्तिरिति भावः नन सर्व
 देवसतितस्मिन् कथं नास्ति नश्यतीति व्यवहारविषयत्वमतः सांख्यसंमत
 तोत उपपत्तिमाह उक्तं चेति तिरोभावाभ्युपगम इति तिरोभावाभिव्यंज
 कसामग्राभावानोतिरोभावेभिव्यंजिते सति भिव्यक्ततिरोभाव एव नास्ती
 ति व्यवहारविषयः अतः भिव्यक्ते सामग्रीकालिकेत तस्मिन् नश्यतीति व्यवहा
 रविषयतेत्यर्थः २ नन चैत्रोग्रामगच्छतीत्यत्र ग्रामस्यैव चैत्रस्यापि क्रियाना

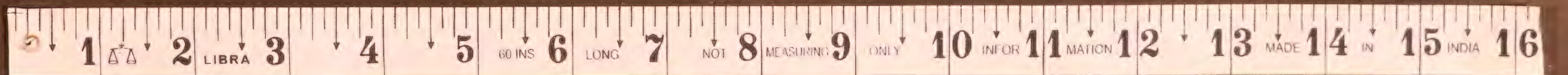
ल.
६.
७६

न्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मतापन्नौवैत्रैश्चैत्रगच्छतीत्यापत्तिः प्रयागतः
काशीगच्छतिवैत्रप्रयोगेगच्छतीत्यापत्तिश्चक्रियान्नन्यसंयोगस्यकाशामिववि
भागस्यप्रयोगेपिसत्त्वादितिचैत्रग्रामस्यैवचैत्रस्यापिफलाश्रयत्वेपितदीयक
र्तृसंज्ञयाकर्मसंज्ञायाबाधेनचैत्रैश्चैत्रमितिप्रयोगासंभवात् द्वितीयोत्पत्तौसे
ज्ञायाएवनियामकत्वात् अन्यथागमयतिक्रमेणोक्तलमित्येवपाचयति
कृत्स्नेनेत्यत्रापिक्रमपदाद्वितीयापत्तेः १ कर्मणोव्याख्याद्यौपयिकैलक्षण
वक्तृमाशेकते नत्विति ननकर्मसंज्ञायाःकर्तृसंज्ञाबाधेनेपिवास्तवक
र्मत्वस्यतत्राबाधत्वात्स्यादेवतादृशाःप्रयोगेनैवद्वितीयोत्पत्ताविति सं
ज्ञायाएवेतिकर्मसंज्ञायाएवेत्यर्थः अन्यथेति उक्तसंज्ञाश्रनियामकत्वेनि
रुक्तचैत्रकर्मत्वस्यनियामकत्वेवेत्यर्थः द्वितीयापत्तेरितिगिज्ञेतथातर्था
पारजन्यपक्षार्थव्यापारान्वयफलाश्रयत्वात्त्वयकर्मत्वस्यकृत्स्नेसत्वात्तदापत्तेः
मत्सतेतकर्तृसंज्ञायाकर्मसंज्ञायाबाधात्रतदापत्तिरितिभावः २ शास्त्रेवाथ

७६

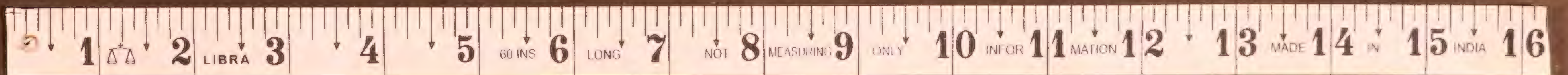
श्वेत्तु श्वेत्तुमित्यत्रादितिचेत् तथा युत्तुत्रानामिष्टायेतः उच्यते वा प्रकाशता
 सेवेयेन धातुर्थफलविशेषकबोधप्रतिधातुर्थव्यापारानधिकरणप्रयो।
 पस्थितिहेतुरितिकार्यकारणभावांतरम प्रकृतेचैत्रस्य व्यापारानधिकर।
 णभावात्रोषः प्रयागस्य कर्मन्तेतसंभावितमपिनसमभिव्याहृतधातुर्थ।
 फलशालित्वस्यैवक्रियात्तमेत्यनेन विवक्षणास्योक्तप्रायत्नात् । शाब्दबोध
 इतिचैत्रनिष्टसेयोगात्कृतचैत्रकहेतुचैत्रंगच्छतीत्यतः स्यादित्यर्थः तथेति
 सामान्यतोधातुर्थफलविशेषतानिरूपितप्रकारतासेवेयेन बोधेयाप्रयो
 पस्थितेविशेष्यतसेवेयेनहेतुत्ववदितानामित्यर्थः बोधस्य युत्तुत्वनसारित्वा।
 दितिभावः चैत्रोग्रामंगच्छतीत्यतस्त्वादृशबोधाननभवादाह उच्यतेवेति
 कार्यकारणभावांतरमिति शाश्वतधातुर्थव्यापारानधिकरणत्वेनविशेष्य
 तादृशाप्रयोपस्थितिहेतुरित्याकारकमित्यर्थः समभिव्याहृतेतितत्प्रयो।
 गांतरगतेत्यर्थः विवक्षणास्येत्यस्यविक्रित्याश्रयत्वात्कर्मन्तेत्यादिनेतिशेषः

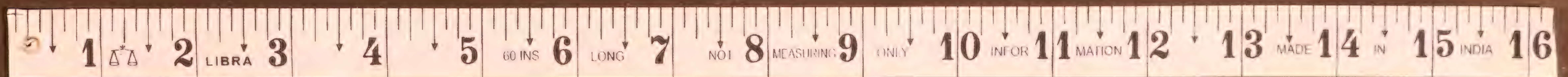
ल.
६.
५

गमेस्तत्रानपादानाश्रयत्वादिति तथाचकर्तृगतप्रकृतथात्वर्थव्यापारप्र
योक्तव्यधिकरणप्रकृतथात्वर्थफलाश्रयत्वेयावत्कर्मांशगतमकर्मलक्षण
मित्यर्थः अत्रेमाणावकंवारयतीत्यत्रसंयोगानकूलव्यापाराभावानकूल
व्यापारार्थकवारयत्यर्थाप्रिसंयोगानकूलव्यापारवतोऽत्रेवाराण्यव्यापा
रेकर्तृत्वेविशेषणं चैत्रोशमंगलतीत्यादौचैत्रोद्वाराण्यव्यापारेवैयधि
कराणे तथासाधेष्वेवधातीत्यत्रबंधनप्रयोक्त्रभूतानाश्रयमाषाणांतन
वारणाप्रकृतथात्वर्थतेफलेविशेषणम् एयसाभंक्तृत्यत्रतययसउक्त।
कर्मतेपितरविवक्षणात्रद्वितीयेतिबोध्यम् नैयायिकमतेदृष्टयितमुपस
स्यति २ नैयायिकास्तत्राद्यदोषवारणापरसमवेतत्वम द्वितीयदोषवा
रणाप्रथात्वर्थेतावच्छेदकत्वंफलेविशेषणोद्वितीयावाच्यमपाददने परसम
वेतत्वेथात्वर्थक्रियायामनेति तथैवकार्यकारणाभावांतरकल्पनात् याव
मपिद्वितीययास्तप्रकृतमर्थापेक्षयाबोध्यते तथाचचैत्रस्तुल्यवतीत्याद्ये

५५

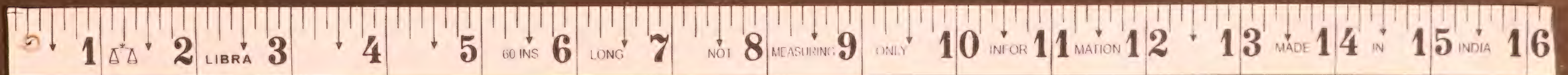
तेऽलाभ्यसमवेतव्यापारजन्यथातर्थावच्छेदकविक्रितिशालितात्तेऽला॥
 नो कर्मताशाब्दबोधस्तत्तेऽलसमवेतथातर्थावच्छेदकविक्रित्यनुकूलतत्तेऽ
 लाभ्यसमवेतक्रियाजनककृतिमाश्रयः ॥ आयदोषेतिचैत्रश्रैगल्ल
 तीतिप्रयोगापत्तिरूपेत्यर्थतवादिमतेनेदम् ननुपरसमवेततस्यकृतोलाभो
 तग्राह द्वितीयावाच्यमितिफलावद्धिन्नव्यापारस्यथातर्थावच्छेदकमतेनेदम् न
 नुपरसमवेततस्यकृतोलाभोतग्राहद्वितीयावाच्यमितितच्छब्दमित्यर्थः न
 नुपरसमवेततेवेतिनवद्वितीयाथप्रकारकबोधहेतोःफलतावद्धिन्नवि
 शेष्टतासेवेथेनथातर्त्तेपस्थितेः क्रियायामसत्ताकथेतदन्वयोतग्राहतथै
 वेतितोदधानुगमोत्यर्थः कार्यकारणभावात्तरेतिद्वितीयाथपरसमवेतता
 प्रकारकाशाब्दबोधभावनातावद्धिन्नविशेष्यतासेवेथेनथातर्त्तन्योपस्थितेहे
 तत्तांतरकल्पनारित्यर्थः ननुभेदेनभेदस्यकेवलान्वयितयासर्वस्यैवप
 रत्वेनचैत्रक्रियायाग्रपिमैत्राभ्यसमवेतत्वात्तदाद्यतोगीकारेणुक्तदोषस्तथा॥

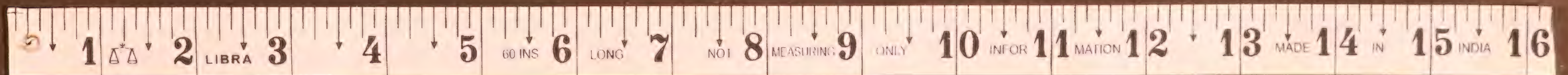
ल.
६.
५८

प्रकृत्यर्थान्वयोपगमाच्चैत्रसेयोगजनकचैत्रक्रियायांचैत्रभिन्नसमवेतताभावा
त्रचैत्रसंगच्छतीतिप्रयोगापत्तिः अस्तवाभेदप्रतियोगितावेच्छेदकत्वेमवकि
यान्वयिद्वितीयार्थः भेदेचप्रकृत्यर्थस्यापेयतयान्वयः एवंचमहोमहोगच्छ।
तीमस्यापिसामंनस्येनपंचाममापीतिभावः नत्वतीतोचरोज्ञाविषयश्चि। न
विषयतेहोस्त्रिप्रतीतेरस्ततस्तदाश्रयत्वेचरोज्ञातश्चिप्रतीतोत्तावरणभे
गानुलोवाक्येनतत्रतदाश्रयतेत्यतश्चाह तत्रपपत्तिनञ्मभिध्याहारचन।
ज्ञानात्यर्थवशात्कविद्वितीयाप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टभेदप्रतियोगितावेच्छे
दकत्वाभावः क्वचिद्वितीयार्थात्स्मृत्तित्वविशिष्टसंयोगजनकत्वाभावो।
थात्वर्थक्रियाप्रत्याप्यतश्चिभावः विक्रितितंतुलात्मसमवेतक्रियान्वयि।
यथाश्रुतेदृश्यति तत्ररोचयामेरे परसमवेतत्वादेर्गौगवेणावाच्यत्वात्
अत्र प्रसंगः किंदितीयायाः शाब्दबोधस्यवानाद्यः तावद्वाच्यकथनेपितताद
स्यातगमयतिरुसंगोऊलमिति वत्याचयतिरुसंगोपश्रुत्यापत्तेः तंतुलेपा।

५८

चतिचैत्रतिवतं इलेपयते स्वयमेवेत्यापत्तेश्च विकल्पनकूलतं इत्यामसम।
 वेताप्रिसंयोगरूपयात्तर्याप्रयत्नात् शब्दोपातिप्रसंगोपुक्तरीत्यैव निरस्तः
 ननु प्रामाणिके गौरवेन दोषायेत्यत आह प्रतिप्रसंगः किमिति तावदिति
 परममवेतयात्तर्यातावच्छेदकफलाप्रयत्नस्य द्वितीयार्थतत्त्वीकारेण द्विती।
 यातिप्रसंगस्य तादवस्थादित्यर्थः तमेवाद्वगमयति कृष्णमित्यादिना द्विती
 यापत्तेरिति द्वितीयोत्पत्त्या तदुक्तकर्मत्वस्य स्वतंत्र्ये गमयति कृष्णसंगोक्तमि
 त्यत्राणि त्रयं निरूपितं निरुक्तकर्मत्वस्यैव विप्रकृतिकणित्यर्थकर्मत्वस्य
 कृष्णेदातं न पाचयत्यादियोगे प्रयोक्तव्यं वाचका द्वितीयापत्तेरतः संज्ञा।
 यापवद्वितीयोत्पत्तौ तत्र तानसर्तव्यात्तर्याचततपवानतिप्रसंगेन कृतं तत्र द्वि।
 तीयाशक्तेरिति भावः ननु तादृशकर्मत्वमेव द्वितीया नियामकं उक्तस्य ले।
 कृष्णे तत्सत्तेषु पातगत्यर्थका यतिरिक्तगणिते तथा तयो गतिवृद्धीति सूत्रेण।
 तद्विवक्षा बोधनाज्ज्ञापतिर्विवक्षयापवविभक्त्युत्पत्तौ तत्र तायावत्समा।

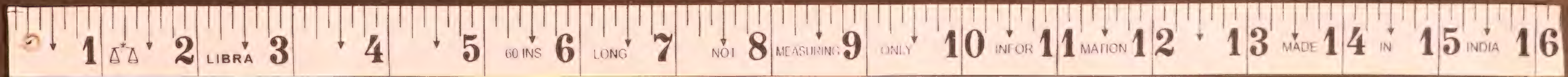

ल.
२.
७५

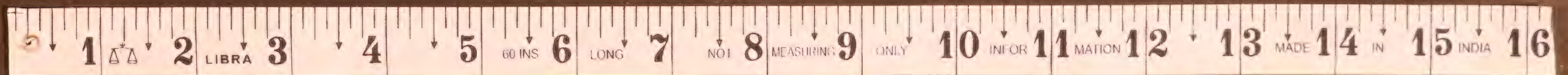
नादतशार तेइलेपयतइति तेइलात्पसमेवतेत्यनेनविक्रितौपरसमवेतकि
 यासमवेतथात्वयाप्रयत्नादित्यनेनतेइलेकर्तसेतासतेवावेयते उक्तरीत्येवेति
 तथायुत्तत्रामित्यायुक्तरीत्येवेत्यर्थः धातुर्थव्यापारानधिकरणाप्रयोपस्थि
 तिरूपेदतभावादितिभावः ननुनास्मन्मतेषुक्तप्रयोगापत्तिस्तयानीपा
 देरकर्मकतेनतत्रविक्रितेरेवव्यापारेतेनतस्याधातुर्थतावच्छेदकताभा
 वादतोहृषणोतरमाह परसमवेतत्वस्यापरसमवेतत्वस्यवेषान्वयत्वाभा
 यानेकशःकार्यकारणभावाभ्युपगमेगौरवतरत्वादितिस्पष्टंभूषणो इष्ट
 न्वयेतिइष्टोयोन्वयः प्रकृत्यर्थस्यप्रतियोगितासंबन्धेनपरसमवेतत्वैकदेशो
 क्रिया परसमवेतत्वस्याप्रयत्नायापोतस्यलाभायमातायेत्यर्थः अनेकशः।
 तिप्रकृत्यर्थप्रकारकशब्दवृद्धिप्रतिहितीयाधीनायेयत्तोपस्थित्यधीनपर
 समवेतत्वोपस्थितेः प्रकारतासंबन्धेन एवंपरसमवेतत्वप्रकारकवृद्धि
 प्रतिधातत्वोपस्थितेभावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेनहेतुत्वकल्पने।

शक्यत्वेपिपरत्वस्य

७५

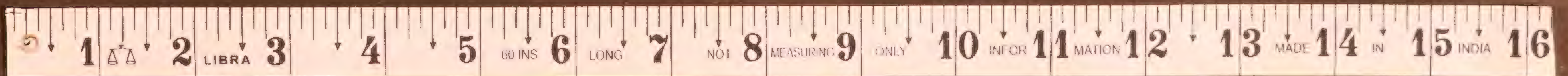
२५ चातिगौरवादित्यर्थः ननचैत्रमैत्रौपरस्परंगच्छतइत्यत्रपरस्परं पदार्थयो।
चैत्रमैत्रयोर्भूयोपिधातुपातव्यापाराप्रयत्नमेवेकर्तृमेतादृशकर्ममेता
वायकंतादृशकर्तृत्वपरस्परपदार्थसन्नात्रतत्रहितीयानुपपत्तिरितिवि
भायतेतदाकर्तृगतप्रकृतथातर्थव्यापारव्यधिकरणतत्त्वयोमकृतथात
र्थफलाप्रयरूपविवर्तितकर्मत्वस्यकर्तृव्याप्तस्यप्रकृतिफलेहितीया
नुपपत्तिर्देव्यरिहैवेत्यतग्राह्यमिति कर्माख्यातफलेतादृशव्यापार
स्यस्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपेनक्रियायांनिवेशनीयमिति ।
परस्परवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरस्परवृत्तिक्रियायामवायात्रा
त्रहितीयानुपपत्तिरितितत्रव्यक्रमित्यर्थः तेनचानन्यलभ्येतादृशभेदप्रति।
योगितावच्छेदकत्वरूपेवैयधिकरणेपिकर्मप्रत्ययस्यशक्तिःस्वीकर्तृत्वमिति
बोध्यम् हरिकृतेकर्मविभागमाह एतच्चसप्तविधम् निर्वर्त्येचविकार्येचप्रा
प्येचेतित्रिधामतम् तच्चेप्सिततमंकर्मचतुर्थान्यतकल्पितम् ओदासीत्येन

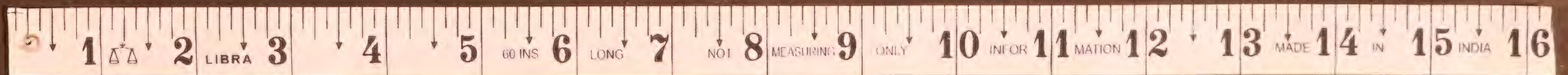
ल.
६.
८०

यस्याप्येवञ्चकर्तृनीप्सितम् संज्ञातैरनाख्यातेयं चाप्यन्यपूर्वकं इति वा
क्यपदीयात् यदसर्जयते सद्वा जन्मनायस्य काशते तन्निर्वर्त्यविकार्यते ह्यथा
कर्मव्यवस्थिते प्रकृत्यच्छेदमेभते किंचित्काष्टादिभस्मवत् किंचिद्गुणान्तरेण
सत्तासवर्णोदिविकारवत् क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते दर्शना
नादनुमानाद्वा तस्याप्यमितिकथ्यते इति च तत्रैवोक्तं यदेकं करोतीत्याद्यम्
काष्टं भस्म करोतीति सवर्णं कुण्डले करोतीति च द्वितीये यदेयं पृथगीतिर्या
तीयम् त्रणं स्पृशतीति सदासीनम् विषं भेत्तु इति द्वेषम् गां दोग्धीति सेत्तां
तैरनाख्यातम् क्रूरमभिक्रुध्यतीति चान्यपूर्वकम् । तच्चेति निरुक्तं कर्म
मर्थः यदसर्जयते सद्वा जन्मनायस्य काशते प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं
कैश्चिदप्यथा तन्निर्वर्त्यमिति वाक्यपदीयपाठः तत्र यदसर्जयते इति भस्मा
द्यभिप्रायेण सद्देव्यादिस्तु कुण्डलाद्यभिप्रायेण प्रकृतरूपेण स्थितमेव
जन्मनाव्येन कसामग्री समवधानेन यत्तीयत इति तदर्थोक्तं प्रकृतेस्त्विति

२०

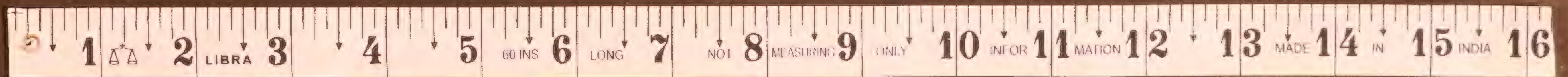
तत्र भयमपि प्रकृतेः काष्ठादिरूपाया असत्ताः सत्तावापरिणामित्वेन विव
 तापो विकार्यैकैस्मिन्मिदं वाच्यं विकार्यमित्युच्यते अथ यातद्विवत्ता
 योतत्रिवर्त्ममित्यर्थः अथ ये सत्त्वा प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदे
 पस्याप्यते सति क्रियानिष्पाद्यते निर्वर्तते लक्षणमकृतं भवति उक्तं च सती।
 वाविद्यमानावा प्रकृतिः परिणामिनी यस्य नाश्रियते तस्य निर्वर्तत्वं प्रचल
 त इति विकार्यमिति प्रकृतेस्तु विवत्तायामिति श्रेयेन प्रतीयमान प्रकृति
 विकृतिभावते सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टा सन्नोत्पत्त्यतरूपफलाश्रय
 त्वरूपोक्तलक्षणलक्षितमित्यर्थः तेन प्रकृतिपदोपादानानर्थक्यप्रसं।
 गानेति भावः यदसत्तयत इत्याद्युक्तं सुदीर्घवैयर्थ्यकृतिविकृतिभावरूपा।
 भ्यो विकार्यै विभजते प्रकृत्युत्पत्तेरिति प्रकृतिनाशप्रयोक्तव्यमित्यर्थः
 इदं च भस्मवदित्यनेनानेति सादृश्यभेदावहितत्वाद्भस्मसादृश्यस्य भस्मा
 नपि सत्तात्रान्वयः वत्सपादानस्येतरसंग्राहकत्वेनाप्युपपत्तेः काष्ठादि।

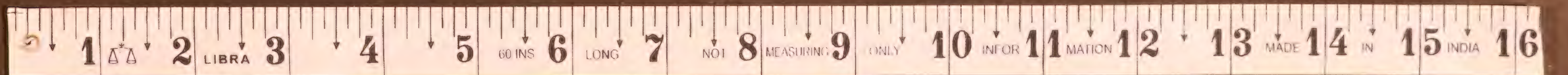
न.
६.
८१

चेत्यर्थः एवमप्रेषिगणोत्तरोत्तरासवर्णादिविकारवशेत्तज्ज्ञार्थात्सवर्णा।
देवेतिबोध्यम् तथाचकाष्टेभस्मकरोतीत्यत्रकरोतेर्ताण्डत्यतिशफलदये।
तदनकूलव्यापारश्चापिनाशेप्रतियोगितयाकाष्टस्योत्तौभस्मनग्राथेयत
यात्वयाकाष्टप्रतियोगिकताशानकूलोभस्मोत्पादकोवर्तमानेव्यापारइत्य
र्थः आश्रयःप्रतियोगीवायथायथेहितीयार्थः अनयैवदिशातेकुलानोदने
पवतीत्यादौवेपुःउत्पत्तिरिति क्रियाकृतेति क्रियाप्रयोत्पासाधारणधर्मप्रका
रकप्रतीत्यविषयत्वेसतिक्रियान्नयफलाश्रयत्वमित्यर्थः निर्वर्त्यारावतित्या
मिवाणायसमेतम् निर्देशक्रमेणोदाहरणाम्याह चदेकरोतीति आद्य
मितिनिर्वर्त्यमित्यर्थः संज्ञातैरिति श्रुपादानत्वादितत्तद्वैरविवक्षितमि
त्यर्थः तथाचतदविवक्षायांश्वविधेरप्रसक्तौतत्पर्युतिः एवंचगोपयोदो
यीत्यत्रगोपकर्मकपयोनिष्टविभागानकूलएककर्तृकोव्यापारइतिबोध्यः
अंतस्थितइतिष्टविभागानकूलोव्यापारोउद्देश्यः तत्रगोविभागाश्रयत्व

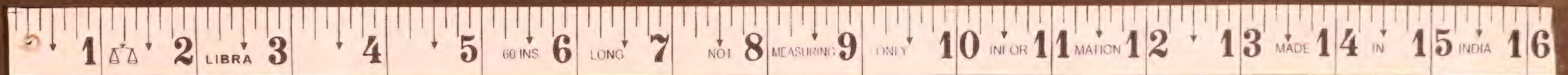
८१

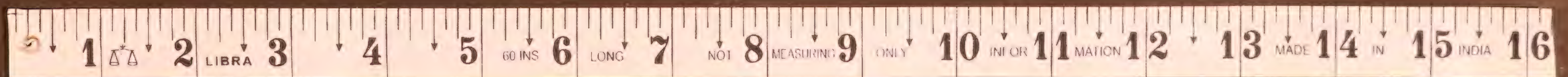
रूपाणादानत्वाविवक्षायांप्रकृतसूत्रेण कर्मतेद्वितीया तद्विवक्षायांतपेव
 मीमांसकैः यद्यप्यन्ये तदपि तथाच गौरुकर्मभिन्नत्वरूपाप्रधानकर्मत्वाद्
 प्रधानेऽसादीनामित्यनुशासनात् तत्रैव कर्मप्रत्ययोगोऽप्यनेतीरमिति बो
 ध्यम् एवमत्रापि अमर्शकमिति प्रसक्तामसंज्ञाबाधनसर्वेषां सुप्र
 णीतकर्मकमित्यर्थः गतिबुद्धीति सूत्रस्य विधिनियमपरत्वादिति र्दणो
 निरूपिते ततएवावधार्य कर्मप्रामेद्वितीयार्थे निरूपयति २ कर्तृत्वा
 यायाश्चाश्रयेः तथा हि सत्तेः कर्ता सात्तेऽवधार्य व्यापाराश्रयत्वम
 धातुनोक्तक्रियेनित्यं कारके कर्तृत्वेऽप्यत इति वाक्यपदीयात् अतएव यदा
 यदीयो व्यापारेऽधातुनाभिधीयते तदा सकर्तृति स्यात्ती पचति अग्निः पच
 ति यथाः पचति तं कुलाः पचते स्वयमेवेत्यादिसंगच्छते १ करणात् द्वितीया
 याश्रयोतरस्य वक्ष्यमाणत्वात् कर्तृति अश्रय इति तन्मात्रमित्यर्थः तत्र प्रमा
 णमाह तथाहीत्यादि ननु सात्तेऽमित्यनर्थे न तेन च नकारेण चती।

ल. त्यादौकाशदिरूपेकर्तरीत्यतश्च स्वातेयेचेति यातयावेतितज्ञत्वर्थजन्यत।
द. ज्ञत्वर्थव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः व्यापाराश्रयत्वस्य कारणे यातयाश्रयत्वस्य तं
६२ लादिकर्मणि यातयव्यापाराश्रयत्वस्यानोग्रामेनयतीत्यारावज्ञादिकर्म।
एतत्प्रसक्तत्वात्तद्वाराणां यथायथेतन्नत्यदोपादानम् ननु स्वतेजःकर्तृत्वा
त्रस्वतेजस्य यातया व्यापारपरतायामेव किं मानमनश्चाह यातनेति श्र
तपेवेति स्वतेजस्योक्तार्थकत्वादेवेत्यर्थः कस्याश्रयत्वादेः कर्तृतायां तदंसे त-
गतिरेव स्यादिति भावः विवक्षितप्रयोगनियामिके सत्कार्ये श्रुयितं व्यासो
क्तिविरोधमाशङ्कते ॥ नन्वेवं कर्मकर्तृत्वपेक्षया चेति सूत्रे मनोमयः प्रा
णशरीर इति वाक्यस्य मनोमयत्वस्य जीवत्वे वाक्यशेषतस्य एतमितः प्रत्या
भिसेभवितासीति प्राक्तिकर्मकर्तृत्वपेक्षया विरुद्ध इति भगवता व्यासेन नि
र्णीते कथं संगच्छताम् उच्यते जीवस्यैव ते यत्प्राक्तिकर्म त्वमपि वाच्यम्
कर्तृत्वेन तस्याव्यातेनोक्तम् नचैकस्मै कदासंज्ञादयं प्रकृतं कर्तृसंज्ञया कर्म

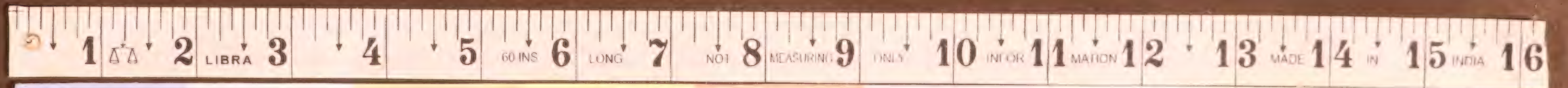
सेनायावायात् तथाचैतमिति द्वितीयानस्यात् कर्मकर्तृतायोवयगायाप
 तिरिति शब्दविरोधः पुराभवति सभेदेहेतुः एवं च व्यापारोऽस्य यातलभ्यता
 दाश्रयमात्रे तृतीयार्थः कारकचक्रप्रयोगे कृते कृत्याश्रयते वादेऽः करोतीत्यत्र
 व्याप्तम् एवमिति विवक्षाया एव प्रयोगानियामकत्व इत्यर्थः वास्तवकर्तृत्वा
 दिसतायास्तदनियामकत्व इति यावत् मनोमयस्येति मनोमयशब्दप्रतिपा
 द्यार्थस्येत्यर्थः जीवने संकल्पकर्तृत्वं इत्यर्थः अत्रास्तत्वं इति यावत् एत
 मित इत्यादि रितः शरीरात्तेत्येतच्चरीरेपरित्यज्य एवं पूर्वोक्तस्वप्रकाशादि
 गुणकमात्मानमभिसंभवितास्मि संप्रतिपत्तासीत्यर्थः कथमिति भवत्सते
 वैवर्तिकयोः कर्तृकर्मत्वयोरेकस्मिन्नपि संभवादिति भावः सेतानि वेधनप
 वतत्रविरोधो वास्तवस्तविरोध एवेत्याह उच्यते इत्यादि जीवस्यैव ते यत्न इति
 सकृत्तं ऊचीतेत्यनेन जीवस्यैवोपास्यत्वोच्यते इत्यर्थः शान्तिकर्मत्वमपीति
 तत्रोपासनाया एव तस्याभिफलकत्वस्याप्यत्र दर्शनादिति भावः आख्यातेने

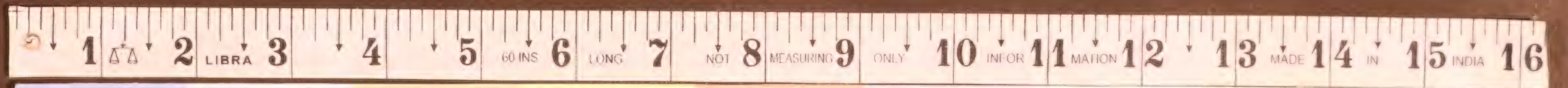
ल.
६.
८३

ति अभिसेभवितास्मीत्यनेनेत्यर्थः वाधादिति पर्याकर्तसेत्तया वाधादित्यर्थः
यगाद्यापतिरित्यभ्युपगच्छादः प्राप्यकर्मणि तदप्रसक्तेः शब्दविरोधेति न तस्मै
ताप्रपुक्तकार्यस्यैकस्मिन्नेकदा संभवादिति भावः स इति सेत्तादयविरोधः।
भेदहेतुरितिकर्तृकर्मत्वव्यवहारवैलक्षण्यनिमित्तमित्यर्थः ननु तावता वि
शिष्टाश्रयस्योक्तत्वात्तीयार्थत्वेन त्वं नाश्रयमात्रस्येत्यत आह एवं चेति यावत्तया
न व्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वे चेत्तस्यः आश्रयमात्रमिति व्यापारासंयुक्त आश्रयत्वे
त्यर्थः ~~अत्रापि नाश्रयमिति व्यापारासंयुक्त आश्रयत्वेत्यर्थः~~ ननु दर्शनांतरप्रसि
द्धे कृताश्रयत्वादिरूपं तत्किमित्यपेक्षितमित्यत आह कृताश्रयत्वमिति अ।
व्याप्तमिति अचेतने तदयोगादिति भावः कर्तृविभागमाह २ अयंच त्रिवि
धः शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता च स्यादहोः सेव्यते कार्यते हरिणा गम
यति क्लृप्तं गो क्लृते मदभिजाश्रयको हरिः कर्मकसेवनानुक्कलो व्यापार इति
शाब्दबोधः तृतीयार्थत्वेन निरूपितः कर्ता चायमित्युक्तः शुद्ध इति प्रेरणार्थं

८३

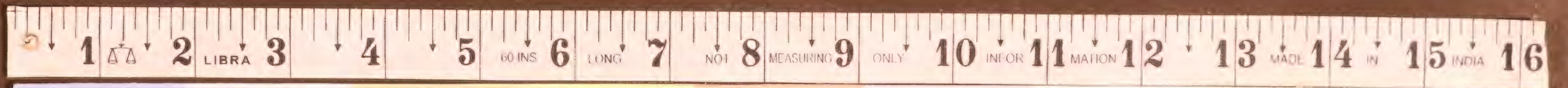
कणितप्रकृतिधातुपातव्यापाराश्रयः हेतुवित्तिगिनर्थप्रेरणाश्रयः।
 त्वर्थः कर्मकर्तृनिधातुपस्याप्यव्यापाराश्रयतेसतिगिनर्थव्यापारेणाप्यसा
 नतेनविवक्षितः त्वर्थः कर्मणोदाहरणात्पार मयासेव्यनति करणात्ती
 यार्थेनिरूपयति । करणात्तीयास्त्वाश्रयव्यापारौवाच्यौनथाहिसायकतमे।
 करणम् तमवर्थः प्रकर्षः सचाववधानेनफलजनकव्यापारवत्ता तादृश।
 व्यापारवत्कारणवत्करणम् उक्तंचवाक्यपटीये क्रियायाःपरिनिष्पत्तिर्ये
 स्थापारान्तरम् विवक्ष्येयदायककरणेनतदास्तम् वस्तुतस्तदनिर्दे
 श्येनस्तिवस्तुवस्थितम् स्यात्पापचतुष्टयाविवक्षादृश्यतेयतश्चित्तव्यव
 स्थितत्वेनसकृदेनकेषांतदभावादितीयासमस्यादेवकारणंस्त्वयति । आ।
 अथव्यापारावितीतरेतरयोगहेतुनिर्देशादाश्रयोव्यापारश्चविशकलितावि
 वशक्योनातः पदार्थेकदेशान्वयश्चिभावः वस्तुतस्तथाश्रयेशक्तिर्वैयर्थ्यवत्प्र।
 कृतिप्रसयार्थयोरभेदान्वयनियमस्यसमस्यार्थेयभिवरितत्वाद्भावेनत्तीया

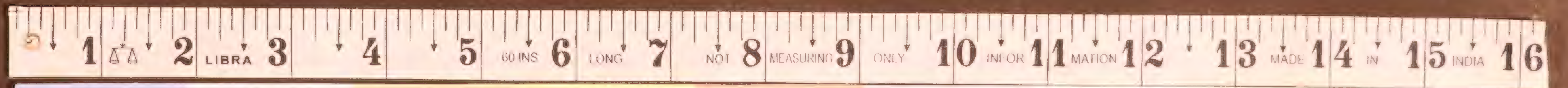
ल.
२.
८५

र्थव्यापारे प्रकृत्यर्थस्यायेयतामेवेयता न योपगमेनैव विवर्तितार्थलाभात् व्या
पारेतरायेयतेव गतेतत्पविधिवेद्यतया करणस्यापि व्यापायप्रयत्नालाभमे।
भवादस्य सासवर्थाप्रयप्रकारकत्वात्तन्नन्योपस्थितविशेषतयाहेतुतस्य।
द्वितीयादिस्थलेऽहमन्तात्तस्यास्तृतीयाद्यंतरव्यापारे सत्तेनाप्रयप्रकारकत्वा
पारविशेषकत्वात्तानापतेः अधिकसम्यग्ज्ञानसंयेयं कर्तृरतीयायाश्चकर
णान्तरतीयायाप्रपि व्यापारे शक्तिरनुचितेति तन्नयतोयात्तयात्तव्यापायप्रयमे
वकर्तृतयातद्गतव्यापारस्यथातनाभिधानेपिकरणगतस्यतस्यथातनाभिधा
नेमानाभावादातोर्निवृत्तभेदायाएवक्रियायाप्रवगमेनक्रियादयस्यतेनाभि
धातमशक्यत्वात्करणकर्तृव्यवहारस्यसेकीर्णत्वायेतत्तयेतिरतीयायाव्या
पारे शक्तिरवश्यकेत्यभिप्रेत्योक्तार्थेसत्प्रमाणायति तथाहीत्यादिसाधकान्
ममिति साधयतिनिष्पादयतिफलंस्वव्यापारेणेति साधकंफलजनकत्वा
यागप्रयः साधकपदार्थः ततःप्रकृत्यर्थेनावच्छेदकगतप्रकर्षयोतकतम।

८५

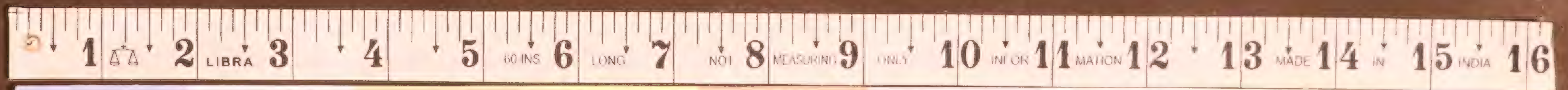
याकारकोतरव्याहृतकरणतस्यलाभश्चाहृतमवर्धः प्रकर्षश्चि सचेतिप्रक
 र्धशेषः तथाचव्यापारः फलोपहितएवतत्फलयोगव्यवहितस्त्वाहृष्टाव्या
 पारवत्तेकरणलक्षणमित्यर्थः इदंचवास्तवमेवतत्तीयानियामकं किंतु।
 विवक्षितमित्यत्रवाक्यपटीयंप्रमाणयति उक्तंचेति वस्तुतश्चित्तकरणतम
 वस्तुतोवास्तवेतत्तीयोत्तोनियामकमिति नवक्तव्यमित्यर्थः इदंचवास्तव
 मेवतत्तीयानियामकमिति हिर्यतः तृतीयाप्रयोगे स्यात्पादौकरणमुक्तम्।
 पेननियतम् स्यात्पामधिकरणतस्यनिश्चितत्वात् यदिचमेवतनुतत्कपाल
 त्वादित्वाविक्रित्यवहितश्चैवतिव्यापारवत्तेनविवक्ष्यतेतदासापितृतीया।
 र्थान्वययोग्यमित्यर्थः अवकाशमितिकरणत्वाविवक्षायांतदुल्लेख्यात्पादौपचती
 त्पादौतत्कारकविवक्षायांतत्तत्संज्ञाप्रयुक्तद्वितीयादेरवकाशमित्यर्थः त
 थावकाष्टैः पचतीत्यत्रप्रकृत्यर्थकाष्टादेरभेदेनाश्रयरूपतृतीयार्थेनयस्तस्य
 वयुत्यतिवैविशेषसमानप्रत्ययोपाततेप्रत्यासत्त्याव्यापाररूपतद्वयार्थत।

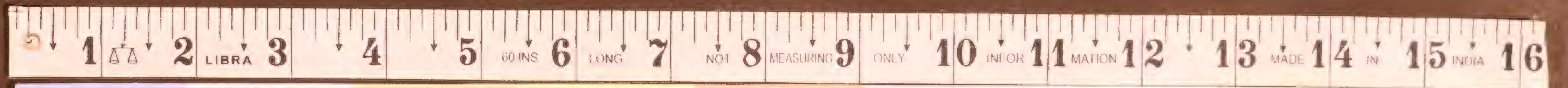
ल.
२.
८५

एतन्मजनकभावसेवेनविक्रितनकूलयातर्थावापारशतिकाशुभिन्नाश्रय।
फलोपाहितवापारविशिष्टविक्रतनकूलोवापारशतिलोथशतिलोथम प
तावताकरणात्कर्तृताधिकरणात्तद्विदुः यदाचयस्यविवक्षातदातस
प्रकृतकार्यमितिप्रतिपादितम् तत्रशंकाते २ ॥ नचैवं कर्ताशास्यवत्तात
इत्यतस्मीमांसधिकरणेशक्तिविपर्ययात् इतिस्वरेणोतःकरणस्यकर्तृते।
करणाशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्तानुपपत्तेतिवाच्यम् तदेतेषोपपन्नानांविज्ञा
नेनविज्ञानमादायेतिप्रत्येतेरेकरणातयाक्रमस्यकर्तृताप्रकल्पशक्तिवि
पर्ययापत्तिर्निष्प्रमाणाकल्प्येतेत्यभिप्रायात् वस्तुतस्तत्त्वमयमात्रमेतदि
ति यथाचतलोभयथाइत्यधिकरणेभाष्यपदस्यहमित्यादिप्रयेचितेभूषणे
एवमिति कर्तृकरणाशक्त्योरेकत्राभ्युपगमइत्यर्थः बुद्धिःकर्त्रीभोक्तापुरुषइ
तिसोऽत्यमतवेडनाये २मधिकरणेद्वितीयाध्यायतृतीयपादेकर्ताशासा
यंवत्तादिति आत्मैवकर्तानुबुद्धिः तथाभ्युपगमएवकर्तरेपेक्षितोपायवोध

८५

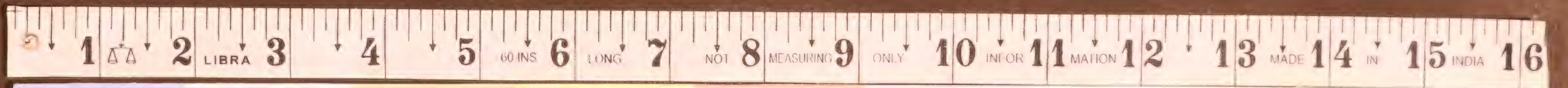
कविप्रियासम्प यत्नेन ननु यादित्वाकारकस्य सार्थक्यमप्ययते अतथात
 त्रिरथं कमेव स्यादिति तदर्थः तत्र बुद्धिपदव्यवहार्यवित्तानमेवास्तकविज्ञाणे
 कायांशक्तिविपर्ययादिति सूत्रेण विज्ञानशब्दाच्च बुद्धेः कर्तृत्वाभ्युपगमे बुद्धि
 गताया करणशक्तिस्तस्याविपर्ययो विलोपस्तस्येति तदर्थः न पुन्येतेति वि
 रुद्धेति तदर्थः भवद्विस्तयोः शक्त्योर्विरोधान्भ्युपगमादिति भावः शक्तिविपर्यय
 यादिति सूत्रेणानतयोर्विरोधः समर्थते किंतु उपदेशाच्च क्रियायोनचेत्त्रिदेशा
 विपर्ययशक्तिसूत्रेण क्रियायोलौकिकवैदिकरूपायां विज्ञानेयत्नेतन्तेका
 र्माणतन्तेपिचेत्तत्र विज्ञानपदार्थस्यात्मनः कर्तृत्वव्यपदेशात्तस्यैव कर्तृत्वे
 ययुक्तायो न किंतु विज्ञानशब्दार्थो विज्ञानेन विज्ञानमिति त्रिनिश्चितकरणपा
 तिकपक्षे तदनिर्देशविपर्ययः विज्ञानमिति प्रथमां तनिर्देशस्याभावप्रसंगः
 किंतु करणशक्तिप्रयुक्तत्वात्तीयां तोषान्ते विज्ञानेति निर्देशः स्यादित्यर्थः के
 नापादिते तृतीयां तनिर्देशो प्रामाण्यमद्वाच्यते इत्याशयेन समाधत्तेतरेतेषा

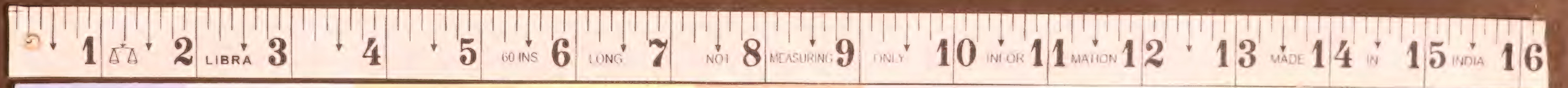
ल.
२.
८६

मिथ्यादिनाशानामिन्द्रियाणो वित्ताने प्ररणाशक्तिवित्ताने न मनसा रायशूरी
तेतिश्रुत्यर्थः करणतयेति करणतया वधारितस्येत्यर्थः निष्प्रमाणेति वित्ता-
नपदार्थे कर्तृत्वे स्वीक्रियमाणे लोके समर्थस्यापि सर्वथा सहकारिकाणां
सापेक्षस्यैव कार्यकारित्वदर्शनात् करणशक्तिप्रयुक्तनिर्देशस्तद्वाचकस्यै-
व भविष्यति नतजस्येति विवक्षितकर्तृत्यर्थकचित्तानपदस्येति तन्निर्दे-
शायतिर्न प्रामाणिकीति तदशयादित्यर्थः नततावतापिशक्त्यो रविरोधो
न समर्थितपदेत्यत आह वस्तुतस्त्विति श्रुत्या च येति पतञ्जलि विलोपप्र-
संगरूपे दृष्टानां श्रुत्या च यत्ने च वक्तृतात्यर्थविषयविधेयार्थसन्निधौ गपदि-
तत्त्वम् नततदंशेन तस्य निर्भरस्येत्यर्थः प्रकृतिशक्तिविषयप्रतियोगेन वक्तृ-
त्वात्यर्थाभावात् यथा चेति वक्ष्यमाणदृष्टोत्सज्जुदेः कर्तृत्वनिरासपवता
त्यर्थावधारणादिति भावः तदेवाह यथा चेति वशाद् यथाभिमतवृद्धिकर्तृ-
त्वनिरासार्थः परमात्मभिन्नस्य न कस्यचिदुच्चादेः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं संभ-

८६

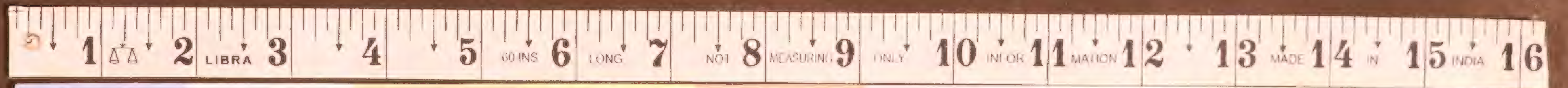
वतिउदेरेचेतनत्वाजीवस्यनित्यबुद्धमक्तसरूपत्वाकितयस्तेततस्वीक।
 तेनो तच्चाविद्यादशाणोपरमात्मनोपि संभवति तदितरउत्तरेष्यतीतिश्रव
 णात् विद्यावस्थायांततदभावेपि तत्किंकेनपश्येदिति श्रुतेर्यथा ततो
 भयथा गृहीतवास्यादिकरणःकर्ताउःत्वर्भेक्ताभवतिसपवगृहमागत्यनि
 मंक्तसाधनःसखीभवतितद्वदित्यर्थः तथाचद्वयोःशत्रोर्विरोधतदनिभं
 नै- रंतद्विरोधइतिभावः समस्यर्थेनिरूपयति २ ॥ समस्याश्रयाश्रयार्थः
 समस्यधिकरणोचेत्यधिकरणोसममीतच्चाधारोधिकरणमिति सूत्रादा
 धारः तच्चाश्रयत्वम् तत्राश्रयोशःशक्यस्तत्त्वमवच्छेदकम् नचाश्रयत्व
 मात्रेणकर्मकर्तृकरणानामाधारसंज्ञास्यात् स्यादेवेयदित्ताभिरस्यानवा
 यःस्यात् कारकइत्यधिकृत्यविहितसमस्याःक्रियाश्रयइत्येवयद्यपितात्
 र्यम् तथापिश्रवकर्तृकर्मदागतराश्रयत्वमस्येवस्यात्यादेर्भूतलकदादे
 येतिस्यात्यापवतिभूतलेवसतिकटशेतस्याश्रुपपयते उक्तंनवाक्यपरी

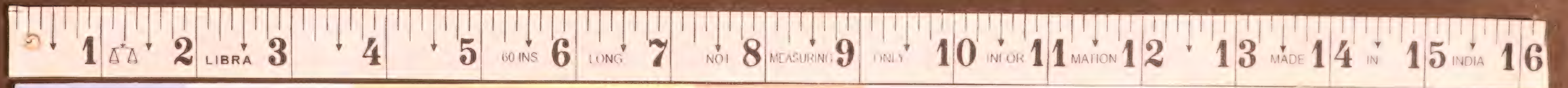
ल.
६.
८३

येकर्तृकर्मव्यवहृतामसादाशयक्रियाम् उपरुर्वक्रियासिद्धेशास्तेषां
कराणाम्स्ते एतच्चविविधमौपमेधिकम् वैषयिकमभिप्रायकेच कटेशो
तेगगैवसतिमोसरह्यास्ति तिलेष्टतैलमिति एतच्चसंहितायामितिसंज्ञेभा
षेस्पष्टम् । ननस्तत्रादाधारस्यसमस्यर्थतत्प्रतीतेः कथेतस्याश्रयार्थः
कतस्यतत्राह तत्तेवेति आधारत्वेत्यर्थः आश्रयत्वमिति निरुक्तस्वरूपः
मित्यर्थः तथाचाधारपदार्थः समानार्थकत्वानप्यतिरिक्तिभावः नन-
थात्वार्थाश्रयस्यतदाद्यत्वेनानाश्रयमात्रेणेत्यतत्राह आश्रयोशक्ति
श्वोक्तरीत्याफलयापगतकक्रियायाथातनैवलाभादनम्यलभ्याश्रयव-
शक्यइत्यर्थः आश्रयत्वमात्रेणोतिकर्तृदिसंज्ञानियामकस्यैवाधारसंज्ञानिया-
मकत्वादितिभावः वस्तुतस्तुविभिन्नविषयकतयावाध्यत्वायकभावसंभाव
नैवात्रनेतिबोध्यमितमाधारसंज्ञाविषयेविवेचयतिकारकइतीतितात्पर्यमि-
तिक्रियान्वयिनआधारस्यक्रियाश्रयरूपस्यैवसंभवादितिभावइत्यर्थः तथा

८३

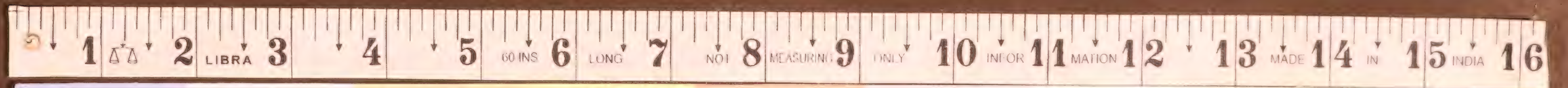
चशास्रप्रामाण्यात्कर्तृकर्मणोरियमपि पर्यायेण स्यादिति भावः समाधत्ते तथा
 पीति कर्तृकर्मद्वारेति श्रयं भावः विषयांतरासंभवे पर्यायता प्रसक्तिः प्रकृते च
 कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन क्रियाश्रयत्वमादाय शास्रचारितायै न तत्संभवः तथा
 हिकारकाधिकारीयेणैतेन क्रियान्वयाधारस्यापि चाधिकरणसंज्ञा विधीयते
 तत्रातर्थाफलव्यापाररूपक्रियासाक्षादाधारैः पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्या
 माज्ञांतत्वादितरे सत्रे सामर्थ्यात्परम्परयाथातर्थाश्रयस्यापि कारणसंज्ञा विध
 ने तत्र परम्परयावटके च कर्तृकर्मणी एवैव कर्तृकर्मसंज्ञयोः साक्षात्क्रिया
 श्रयविषयकत्वमधिकरणसंज्ञायास्तत्कर्तृकर्मचरितपरम्परयासंबन्धेन क्रि
 याश्रयविषयकत्वमित्येकविषयत्वाभावात्तद्वैतिह्येनैवाप्यत्राधिकभावो
 पीति नन्विरे सत्रे कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयविषयकमित्यत्रैव किं मानमत आ
 ह उक्तं चेति यसाक्षादित्यस्य विवरणं कर्तृकर्मसंज्ञां तेन परम्परयाथातर्था
 श्रयेकरणेनातिप्रसंगः उपर्युक्तमिति कटस्थान्यादीनां शयनयाकादिति

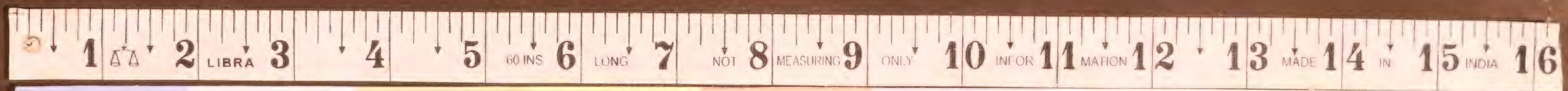
न
६
६६

षादकताउपकारकत्वेवोध्यम् तद्विभक्ततेतच्चेति औपमेधिकमिति संयो
गसंबेधनमित्यर्थः सामीप्यस्यापिसंयोगवृत्तितेनतेनाधारस्यापिसंयोगः।
निवेधनतमेव आधेयव्याप्यतानवच्छेदकयावदवयवमिति यावत् वैषयि
कमिति विषयतासंबेधनिवेधनमित्यर्थः अधिष्ठापकमिति आधेयव्याप्य
तावच्छेदकयावदवयवमित्यर्थः तत्रायस्य कदेशेते गरोवसतीत्युदाहरणे
द्वितीयस्य मोक्ष इच्छास्तीति श्रुत्यस्योत्तम कदेशेतेत्यत्र परस्य रया कदा।
अयककर्तृकः शयनानुक्तलोयापार इति बोधः एवमन्यत्राप्यस्य तत्रैव
विद्यमानमप्यस्यति एतेच्चेति भाष्ये स्पष्टमिति तत्र हि संहिताधिकारात्
उनायामपयोगः शक्यो वक्तुं अधिकरणेनामत्रिप्रकारे व्यापकसौपमेधि
कंवैषयिकमिति इच्छायाच्चाद्वेनैकान्योभिसंबेधो भवितुमर्हत्यत उपमे
षादिति इकोयणचुपसिष्टस्येति तत्रोत्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव।
भविष्यतीत्युक्तम् केचित्तत्र अधिकरणस्य कर्मान्वयं विना तद्वारकसंबेधस्य।

६६

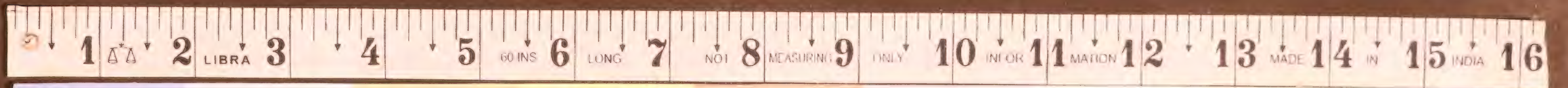
मेघयोः स्वक्रियापेक्षं
कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्
कृत्वा स्मार्यः ॥

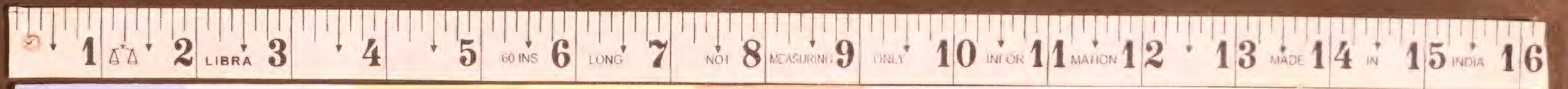
त.
६.
८६

क्रियाश्रयत्वात्तद्विज्ञेयहेतुत्विति ऊघ्रातततोस्तत्तत्तीत्यत्रावस्यविज्ञेयजनक।
क्रियाश्रयत्वेऽपि तत्र विकृतिमिह यस्मादस्यादिति तद्विज्ञेयहेतुक्रियानाश्रय
त्वेऽसतीति विशेषणीयमिति भावः एवमस्य निष्क्रियानाश्रयत्वात्तद्विज्ञेय
ध्रुवत्वमिह तस्यापीति उभयकर्मजविभागस्थले विभागस्यैक्यत्वात्तद्विज्ञेय
जनकक्रियानाश्रयत्वाभावात् परस्य रात्मैवावयवतश्च नित्यस्यादित्याशङ्क्य। स
समायत्ते उभावपीति मेघोत्तरक्रियायथा निश्चलमेघादयमरद्वितीयमेस्थले घ.
निश्चलमेघस्यापसरत्मेघमादाय ध्रुवत्वम् तथा शपि विभागकपेऽपि क्रियाभेद
कक्रियामादाय परस्य ध्रुवत्वमिति । विभागानाश्रयत्वस्य ध्रुवत्वस्य वृत्ता
दौत्वाद्याद्विज्ञेयपदे विभागजनकक्रियापरतया व्याचष्टे विज्ञेयो विभागः
स्यादि वाक्यपरीयव्याख्यानेनैव सूत्रार्थप्रकाशयति उक्ते चेति चलोऽद्यादि
रचलः ऊघ्रादिः तत्संचायेति के संतिकोऽन्ये निविष्टमिह शयेनार ध्रुवमे
वेति तत्र हेतुमाह अतदावेशादिति तद्विशेषणयेति अतिप्रसंगवारणा।

८६

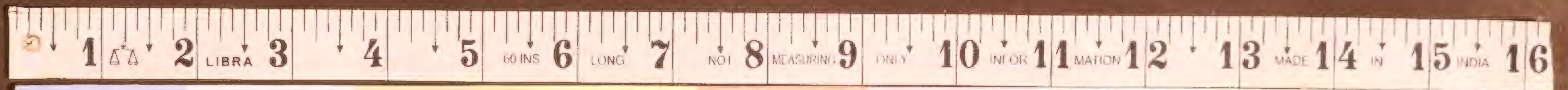
येत्यर्थः क्रियाश्रयत्वादिति तथाचाव्याप्तिरित्यर्थः विशेषणीयमिति स
 त्येतच्चटकोविभागस्तद्वृत्तिनोपादेयइत्यर्थः उभयकर्मनेति अस्यविभागे
 तत्तद्यक्तित्वेननिवेशितेपीत्यादि नस्यादिति परस्परार्थेनिरुक्तापराधान्वा
 भावादितिभावः विभागस्तुभयकर्मज्ञसिद्धिरित्यर्थः यदेनान्वितेस
 मायनेप्रविभक्तेलितिनियत्रविभागेतत्रतन्मेघेतित्यर्थः व्यवस्थितरिति
 तन्मेघकृतितविशिष्टविभागजनिकेकियेतन्मेघानाश्रितेभवत्येव
 त्यर्थः विशदीकरिष्यतेचायमर्थः सारणवयथेत्यादिनाउक्तार्थमेवप्रका
 शयतिमेघोत्तरेति श्रवणित्वमिति तद्विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वरूप
 मित्यर्थः एषगितिभिन्नमेवेत्यर्थः कर्तृत्वमिति तत्क्रियामादायमेघावि
 त्तनयोः कर्तृत्वमपि एषकृषेगवेत्यर्थः उपपद्यतइतिशेषः पर्यवसित
 मपादानलक्षणमाह क्रियावात्रधातुर्थोनतस्यैः तेनहृत्कर्मज्ञविभा
 गवतिवसेहृत्तादसंपत्तीतिसेगच्छते वस्तुतेनैताव यदेनान्वितेस

ल.
६.
५.

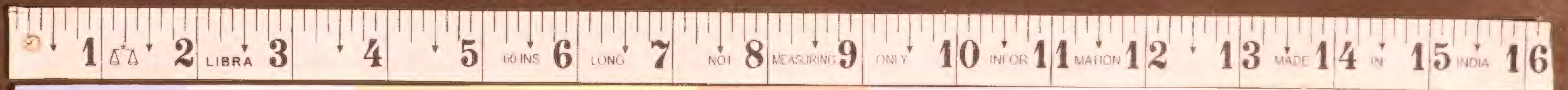
यम् किं तव ये लक्षणमात्रम् द्वितीयार्थे क्रीयाप्रयोगातिप्रसंगम् ।
संभवेन वाचकोटौ प्रवेशस्यागारो वेणुसंभवादिति तदप्रतिभाति न चैवमपि
वृत्तात्स्येदतश्चित्तादिति शङ्क्यम् आसनाञ्जलितः राज्याञ्जलितश्चादिव
दिष्टत्वात् एतेन पंचमीजन्यापादानत्वं बोधसकर्मकथातन्मोपस्थितेहं ।
तन्मिति समाधानाभासोपपास्तः न चैवमपि वृत्तात्स्यजतीति द्वौ रम् ।
कर्मसंज्ञापादानसंज्ञापादाधेन पंचम्यभावात् भ्रमात्कृते तथा प्रयोगेय
दिबोधाभावो न भवसिद्धिर्हि पंचमीजन्यापादानत्वं बोधेयतादिभिर्त्रया
तन्म्यबुद्धेर्हंतत्वाद्यं सत्ताहकादियोततश्चादौ निस्समेसध्याहने कि
येतरूपे रसात्पणितत्रुडिपरिकल्पितमपादानत्वं दृष्टव्यम् एषां विने
ति पंचमीवा । तथा चेति तद्विभागजनकतत्क्रियानाश्रयत्वे सति तद्विभा
गाश्रयत्वमित्यर्थः पर्यावृत्तिस्तु कैव इहमपि क्रियाभेदेन भिन्नं तत्क्रि
यापादिति निरूपितत्वं स्पष्टं न क्रियाप्रकृतया तत्पात्रेनापि विशेषणीभू

तत्क्रियापादानस्यैवो
पात्रेनैव पावनक्रियाया
दानेन पतति क्रियापादा
नत्वं यद्वा वफारश्चाश
येनाह

तासेत्याह क्रियावेतिवृत्तकर्मनविभागवतीसत्र्यावस्रहाकसेवयेनकि
 यान्वयितरूपेकारकत्वेव्यत्यते क्रियाननकत्वेकारकत्वमितिमेतेतप्रक
 स्प. तेवृत्ततत्वेचित्तमेवसेगच्छतइतितादृशवृत्तनिष्टक्रियायाःपतसर्थाभावे
 नतद्व्यपिहृत्तेनपतसर्थापादानतत्तल्लक्षणव्यामितिभावः तथाचहृ
 त्तात्पर्योपततीत्यत्रविभागननकक्रियापतसर्थास्तत्रक्रियाविभागयोरपा
 दानतत्तवटकयोर्थातनैवलाभादाश्रयेभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेवान।
 न्यतभेदपंचम्याः शक्तिस्तत्राश्रयेपंचमीप्रकृत्यर्थवृत्तस्याभेदेनान्यः भेदप्र
 तियोगितावच्छेदकत्वरूपपंचम्यपराशर्यैकदेशेभेदेतद्युतिवैविश्यायेयतया
 न्ययः एवंचवृत्तवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदिकावृत्ताभिन्नाश्रयकविभाग।
 जनिकापराभिन्नाश्रयकाक्रियेतिबोध्यः पराक्रियायाःपरांनिष्टविभा
 गननकत्वेपिपरांनिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तत्रपरांन्यो
 पततीतिप्रयोगः तत्रमेवोपक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्क्रिया।

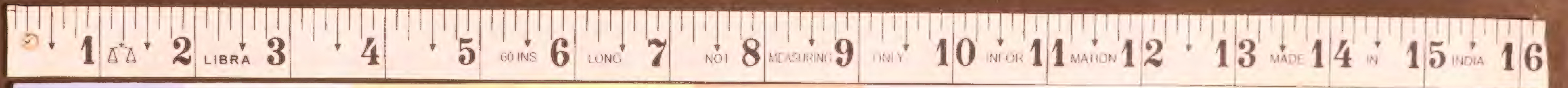
त्य.

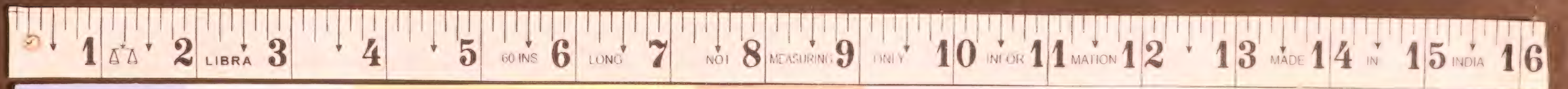
ल.
६.
५१

ननविभागवतयोः परस्परपदार्थसन्नेननपरस्परान्तेषावितिप्रयोगानुपप
त्तिरितिपर्यवसितोर्थः तत्रोक्तापादाननस्यपेवमीवाच्यतावच्छेदकत्वेगौर
वेमन्तारवस्तुतश्चित्तलक्षणमात्रमिति प्रकृतथात्वर्थक्रियावच्छिन्नप्रति।
योगिताकभेदाधिकरणत्वविशिष्टप्रकृतथात्वर्थविभागाश्रयत्वेनानुपप
द्यौपयिकमेवत्यर्थः पंचमीशक्यतात्त्वविभागाश्रयत्वेनाश्रयत्वमात्रेण।
वेतिभावः ननविभागाश्रयत्वस्यपणोदिरूपेकतेरिसत्वातद्वाचकात्पे।
चम्यतिप्रसंगोत्तरात् अतिप्रसंगस्येति द्वितीयायां कुरीत्येतिचैत्रोश्रमे
गच्छतीतिवचैत्रः संगच्छतीतिवारणायपर्याकटेसंतयावायादिसक
रीत्येत्यर्थः एवमिति विभागाश्रयत्वस्यैवापादानसंज्ञानियामत्वेत्यर्थः रु
स्येदतश्चित्तलमितिशेषः परमतेस्येदेः क्रियामाश्रयत्वेनहृतस्यधात्वा
र्थविभागानाश्रयत्वेनोक्तापत्तेरसंभवादितिसेकेतः ३६त्वादिति तथा।
वचलतेविभागजनकक्रियार्थकत्वमपगम्यासनादीनामिवस्यत्यपादा

५१

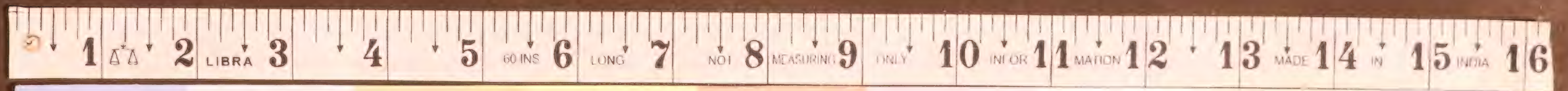

वत्तमपि वृत्तस्योपपत्त्यनतिभावः एतेनेति तादृशापत्तेरिष्टकथने
 नेत्यर्थः कर्तृसंज्ञैवनापारान्तबाधिका कितपरत्तसाम्यात्स्वविषये संज्ञा।
 न्तरमपि तथेति वक्तुमाशंकते न चैवमिति व्याख्यातार्थम् भुमारिति य
 पारान्तसंज्ञायाः प्राबल्यभुमारित्यर्थः तादृशेति वृत्तात्पततीत्याकारके।
 त्वर्थः वस्तुतोयात्तर्थविभागाग्रयत्वरूपनिरुक्तापारान्तस्य वृत्ते बाधा
 तादृशबोधस्य प्रमात्वमिष्टमेवेत्यभिप्रेत्य रिबोधाभाव इत्यत्र यदि शब्दो
 पारान्तम् हेतुत्वमिति तथा च तादृशोपस्थित्यभावात्तदोयापत्तिरिति भा
 वः ननु च्युते विभागात्सकफलार्थकत्वाभावात्तस्य योगे बलात्कस्यापार
 न्तानापत्तिरत आह बलात्कारिति निःसृत्येति तथा च न तत्र युतिनिरु
 पितमपारान्तं किं त्वथा हतविभागानुकूलव्यापारशक्तिनिस्सरत्यपेक्ष
 मिति नोक्तानुपपत्तिरिति वस्तुतस्तस्यापारान्तस्योपात्तविषयो दाहरण
 तादृशविद्युतेर्निः सरणाद् व्यापारान्तत्वागम्यापारान्तोपपत्तिर्नायसी

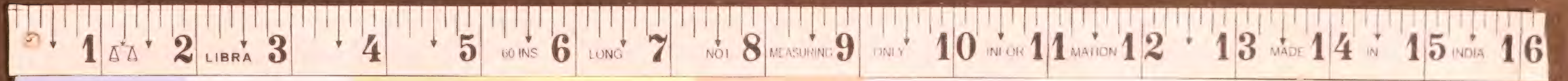

ल. तिबोधम ननरूपेरसायगस्तीमत्रपरसंयोगादेर्गणत्वेनतयोर्विभागा
 ६. वध्यवधिसंभावायोगपत्वाइसादित्यत्रसंस्थापादानत्वात्तत्पत्तिरतग्राहक
 ५२ पमितिबुद्धिपरिकल्पितमितिवास्तवविभागस्यासंभवेप्यारोपितेविभा-
 गाश्रयत्वमित्यर्थः नन्वत्रास्तेविभागार्थकत्वाभावेनाययएयगर्थविभाग
 मादायैवतउपपाद्यंतच्चनसंभवत्पथात्त्वर्थत्वात्तस्येत्यतग्राह एयविनेती
 ति तथावनेयेकारकपंचमीतिभावः अत्रेदंबोधम प्रकृतथात्वर्थविभा-
 गाश्रयेनापादानसंज्ञायांतत्रेकितप्रकृतथात्वर्थक्रियान्तमविभागावधि
 त्वमेवइतरथातदनरोधेनविभागभिन्नफलार्थकानामनेकेषांथात्तनां।
 तत्रहृतिःकल्पेतिगौरवप्रसंगः अपादानसंज्ञायाग्रामेत्यततीत्यत्रेवकृता
 त्यततीत्यत्रापिकर्मसंज्ञावायोडनिवारश्च यदिचगच्छतीत्यादियोगा-
 सावकाशांतांसविषयेनिरवकाशापादानसंज्ञावाधिष्यतेइतिनोक्तदे
 षइतिविभाव्येततदाहृतात्यततीतिउर्वाणेत्यनिपतत्योर्विभागफलार्थः।

५२

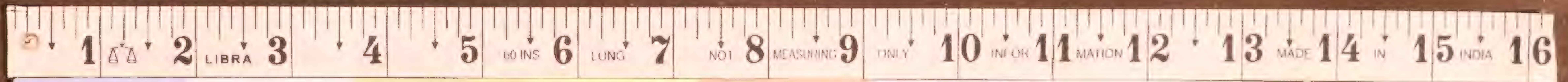

कत्वाविशेषात् न हित्यनतियोगेशामादीनो विशिष्टकर्मसंज्ञाविधाय।
कमनशासनमस्ति त्वनपतत्योः पर्यायतापेतेषु अवधितं वस्वरूपसंबे।
धविशेषः कर्तृकर्मायाश्च यथावृत्तो विषयतांगतः पदार्थोत्पत्त्या
च वृत्तात्पततीत्यत्र विभागस्य पतत्यर्थक्रियाजन्यत्वेऽपि पतयात्तथैवाभा।
वेनाफलत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंगाभावेन यातो विभागार्थकत्वमेतरेणापि वृ।
त्तादेरपादानतोऽप्यपत्तेः पतत्यादिधातुनो विभागार्थकत्वकल्पनमनवि
तमेवेतावधिर्विभागश्च पंचमर्थः अवधौ वृत्तादिप्रकृत्यर्थस्याभेदात्तथा।
स्तस्य च स्तनिष्ठावधित्वनिरूपकत्वसंबेधेन विभागे अस्तवाविभागएव।
एवमर्थस्तत्रैवोक्तसंबेधेन वृत्ताद्यन्वयस्तस्य जनकतया योऽप्येव संयो।
गानकृत्पतत्यर्थक्रियायामिति वृत्तात्पत्तेः पततीत्यतो वृत्तावधिविशि
ष्टविभागजनिका वृत्तविशिष्टविभागजनिका वा योऽप्येव संयोगानकृ।
त्तापत्तांश्च पिकाक्रियेति बोधः विस्तरस्तर्पणोद्दृष्ट्यर्थेति न हि भजते

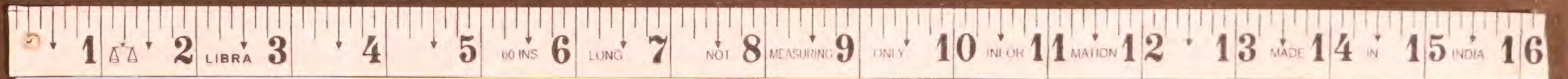

ल. २३ नि. १ इदेव निर्दिष्टविषये किंचिदुपात्तविषये तथा अपेक्षितक्रिये चेति विधापादन
 मच्यते इति वाक्यपदीया विविधम् यत्र सात्तादातनागतिस्तन्निर्दिष्टविषय
 म यथाचात्यतति यत्र यातनरार्थो गम्यार्थं यातनरद्वयान्नविषये य
 था बलारुकादियेत तैस्स रणाङ्के विद्येत नेयुतिर्वर्तते अपेक्षितक्रिया
 यत्र तदेवम् यथा क्रुतो भवान्मादलिपुत्रात् अत्रागमनमर्थमथाहत्यान्वा
 यः कार्यः १ विविधमित्यनेनानिरुक्तापादानेवेत्यर्थः निर्दिष्टविषयारिपर
 युत्यतिप्रदर्शनपुरस्सरं तदुदाहरति यस्मिन्त्रयादाने यातनासमभिव्याहते
 न गतिविभागस्तज्जनिकावसात्तात्माव्यवस्थाभिधीयत इत्यर्थः यत्रेति सा
 मभिव्याहृतयातनोपात्तो ललितो गतिरूपो विषयो यत्रेति युत्यनेन इत्यर्थः
 न्यातिर्वृत्तादि समसो बलारुको तो वयवभूत न्यातिषामेव विभागस्य यात
 नाविवक्षणात् सो वधिसंज्ञाव बलारुकावधिकनिस्सरणोत्तरकालिकं
 विद्युद्विद्योतनमिति बलारुकाद्विद्योतेते विद्युदिति वाक्यार्थीनेत्यर्थः २

५३

त्वमिति श्रेयसितकियमित्यर्थः अनुपातयात्वर्थकियासाकोक्षमितिया।
 वत श्रद्धाहतेति श्रद्धासाणावाचकपदमागमनक्रियामनुसेधापेत्यर्थः
 अनुपातयात्तत इति भवत्कर्तृकागमनक्रियाकिसवधिकेति बोधः २ क।
 मप्राप्ते च तथ्यर्थेति रूपयति उद्देश्यश्च तथ्यर्थः तथा हि संप्रदाने च तथ्यी
 तच्च कर्मणायमभिप्रेतिससंप्रदानमिति सूत्रात् कर्मणा करणभूतेन यम।
 भिप्रेति ईप्सतितत्कारकं संप्रदानमित्यर्थो उद्देश्यः इदमेव शेषत्वम् तद्दे-
 शकेच्छाविषयत्वे च शेषत्वमित्येव सर्वत्रैति निरूपितम् अतएव प्राप्तेन वन्मै।
 त्रावरुणाय देउ प्रदानमित्यधिकरणो सोमे कीर्तयेत् त्रावरुणाय देउ प्रयच्छ।
 तीति विहिते देउदाने तथ्यी श्रुत्यर्थं कर्मेति तत्र निर्णीतम् रजकाय वस्त्रं।
 च। ददातीत्यखेटिकोपाध्यायः शिष्याय च पेदे ददातीति भाष्योदाहरणादिष्ट
 पि। मेवेति संप्रदानमिति तथा च संप्रदानापरपर्यायकमुद्देश्यपदमित्यर्थः।
 संप्रदानपदे च णिभाषिकमिति दर्शयति कर्मणायमभीति तथा च सा

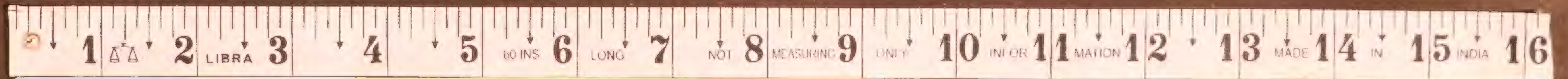
५८

मान्यतः कामनाविषयत्वेन किंतु कर्मपदोपादानात्कर्तृकर्मसंबन्धितयेष्यमा।
 एतन्नेन च तत्कर्मसाधारणमिति नोक्तातिप्रसंगश्रुतिभावः कर्मचात्रपारिभा।
 धिके क्रियया यमभिप्रेतीति क्रियया व्याप्यमानस्य संप्रदानसंज्ञाविधानादत
 एतदकर्मकविषये कर्मणोत्पत्त्यसंबन्धमिति शेषः ननु कर्ता कर्मणा कर्म
 त्वफलेन ये संबन्धमिच्छतीति वाक्यार्थे ग्रामे गच्छेति प्रयोगे ग्रामजन्यसु।
 खादिफलभागितया प्रयुक्तं भिन्नाय विषये गमनकर्तर्यपि वातिप्रसंगोत
 ग्राह कर्मणा करणभूतेनेति अयं भावः कर्मणा करणत्वे कर्मनिष्ठया
 त्वर्थफलरूपसंबन्धजननकव्यापारवत्तम् अस्ति च ददात्यर्थं कर्मगवादौ।
 तत् तन्नन्यतन्निष्ठददात्यर्थं स्वतत्वरूपसंबन्धजननकतदव्यवहितदत्तसत्त
 धंसरूपव्यापारवत्त्वात् परस्वतोत्पत्तिप्रतितत्यतिवन्धकीभूतदत्तसत्त्वा
 धंसस्य हेतुत्वादिति गोनिष्ठसंबन्धितयेष्यमाणस्य विप्रसंगसंप्रदानसंज्ञा।
 यतिः उक्तप्रयोगे च सत्त्वस्य ग्रामजन्यत्वेपितस्य धात्वर्थफलत्वाभावेन।

24

ग्रामात्मककर्मावृत्तिनयातसेवेधितयेच्छाविषयेपिकर्तृरिनातिप्रसंगः।
 ति तत्रयमित्यस्यानुपादानेसंशति तदाप्रथमोतयच्छहस्यापियगसंशो।
 योभिप्रेतीत्यर्थः स्यात् तथाचदृष्टात्मादियोगेप्रातिपदिकोर्थप्रथमोवाधि।
 तासंप्रदानसंज्ञानिवेधतावत्तर्थावस्यादतोद्वितीयोतयच्छहोपादानम् ३।
 छावप्रकृतेविशोगवासंबन्धोभवतिन्याकारिकाश्रया तथाच कर्मतद् जम्
 तिकलभागितप्रकारकोयद्विशेष्यकर्मभिप्रायः संप्रदानमिति सूत्रार्थः।
 इच्छीयतादृशफलसंबंधितप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयश्चित्तावत्
 विप्रायगोदृष्टातीत्यपरस्वत्वननकसत्तथेसफलकेच्छात्मकस्यागोदा।
 धातर्थः उद्देश्यश्चतर्थार्थः गोरूपकर्मणाश्रयतेनस्वत्वरूपफलेतथा
 चगोवृत्तिस्वत्वननकसत्तथेसानुकूलोविप्राभिप्रायेणकस्यागतिपा।
 गिनीयानोवाधः उद्देश्यतेचविप्रेजन्मसत्तथेभागितयेच्छाविषयत्वमेव ।
 एवेहत्वायोदकमासिचतीत्यशुद्रकनिष्ठक्रियान्त्यसेयोगफलभागित

तो.

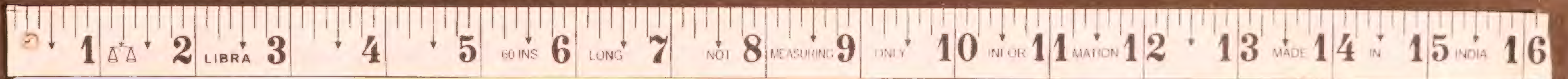

ल.
२.
५५

उपयुक्तसंस्कारं

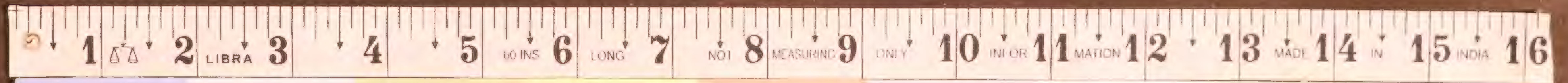
येच्छाविषयताहृतस्य संप्रदानत्वमलमित्यत्र विस्तरः इदमेवेतिकर्मनिष्फ-
लभागितेयेच्छाविषयत्वमेवेत्यर्थः शेषितमिति अर्थकर्मणि शेषितस्य तेन तत्र
देवेत्यर्थः पूर्वतेत्रेयमविचारकमीमांसायां प्रासनवमैशवरुणाय देउप्र-
दानं कृतार्थतादित्यधिकरणो आसेम कृपाणां यजमानेन धृतस्य देउस्य कृते सो-
मैशवरुणाय देउप्रयच्छतीति वाक्येन मैशवरुणाख्यं निगिषेधोद्देशेन वि-
धीयमानं देउदानं नीतासृष्टिणा सत्वात्वाले मराविषाणं प्रास्यतीति विहित-
प्रासनवन्नप्रतिपत्तिः प्रतिपत्तिकर्म किंतु मैशवरुणायेति शेषितबोधक-
वतर्थाश्रयेत्यर्थः प्रतिपत्तिकर्मत्वे अर्थकर्मत्वं तदप्योत्पत्त्यामाणा संस्कारत्वम-
मराविषाणया के इयत इति क्रत्या मराश्रेणस्य के इयनेन चरितार्थस्य चत्वा-
लनामकगर्ते प्रत्येयाख्यं संस्कारः प्रतिपत्तिकर्म उपयोगांतराभावात् देउप्रे-
षानत्वादेति प्रेषानवादे देउशब्देन च न रूपोपयोगस्य भावितयोपयोत्पत्त्यामाणा
संस्काररूपं देउदानं त्वर्थकर्मैवेति निर्णीतम् अर्थकर्मत्वे वा सत्यपि दीक्षिते

५५

लेखकों

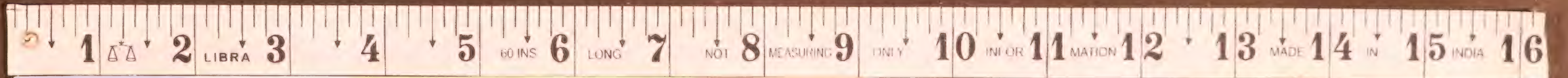
पञ्चवेधनामके योगे यत्तु रात्रे न देहसंघादने सिद्धतीति भावः ननु कसं प्रदा
नतस्य च तर्थाप्रयोगकं यवसे ददातीत्यत्र हेतु एवेददातीत्यत्र च तर्थाप
तिः तत्रानेकधाया तर्थापी नतफलनिरूपकतयेह्याविषयत्वस्य रजकादौ
सत्तादिस्वाशंका मिष्टेन वारयति रजकायेति तत्र भाष्यसंमतिमाह ए
डिकोपाध्याय इति अत्र ददातेः संयोगान्न कूलया योग्यः प्रसन्नकरतलेत
चयेदिति बोध्यम् २ वृत्तिकारास्तस्य कदीयते यस्मै इति प्रत्यर्थं संतयास
स्वतन्त्रिपत्ये तमर्थं वर्णयेते रजकस्य वस्त्रमित्येवाहुः स्वस्वतेति परम्ब
तन्ननकस्वस्वत्वधुंसेह्यारूपे वा पारमर्थे संप्रदानवृत्तकदरात्पर्यमित्यर्थः
तथावता दृशार्थकदरातिकर्मनिष्फलभागितयेह्याविषयत्वे संप्रदानत्व
मुक्तस्येनेददातेस्तत्त्वाभावेन रजके संप्रदानत्वाभावाद् रजकस्यैव प्रयोगो
न रजकायेति तद्भावः उक्तभाष्यप्रयोगात् संप्रदानपदेरुहमेव योगरूढ
तेतस्य मानाभावादिन्यस्य सादादाह्यरिति अत्रांशमेनयतीत्यज्ञायाः

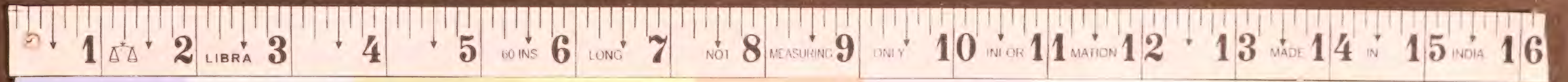
न.
६.
२६
या.

निरुक्तसंप्रदाननेपिपरयाकर्मसंज्ञायावाथात्रचतुर्थीतिभावः अधिकमय
नोवथार्यम तदिभनते २ इदंच अनिराकरणात्कर्तृस्यागोरोकर्मणोपिना
म प्रेरणानमतिभ्योचलभतेसंप्रदानतामितिवाक्यपटीयात् त्रिविधं स
योर्होददातीत्यायम नात्रसूर्यः प्रार्थयतेनानुमत्यतेननिराकरोति प्रेरक
विशेषगोददातीतिप्रनमन्त उपाध्यायायगोददाति अत्रसर्वत्रप्रकृतिप्र
त्ययार्थयोरेभेदःसंसर्गः विभक्तीनां धर्मवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वेक
र्मणिद्वितीयेतिसूत्रस्वरसंभेगायत्तः धर्मार्थककृतदितादौतथादर्शनाच्च
द्वितीयायार्थकवरुव्रीहौप्रामोदकइत्यादौधर्मिवाचकतालाभाच्चसुपांक्रमो
दयोप्यर्थाः संख्याचैवतयातिहामितिभाष्याच्चेतिदिक् २ इदंचेतिनिरुक्त
संप्रदानत्वमित्यर्थः तस्यत्रिविधार्थेतिप्रकाररूपेत्यत्रैविध्यमेवाद अनिरा
राकरणादित्यादिना त्यागोरोकर्मणोपितेवस्तकर्तृरनिराकरणादिभ्यसि
भ्यः संप्रदानतोसंप्रदानव्यपदेशेनलभतइतियोक्तना त्यागोरोकसंप्रदानपदे

२६

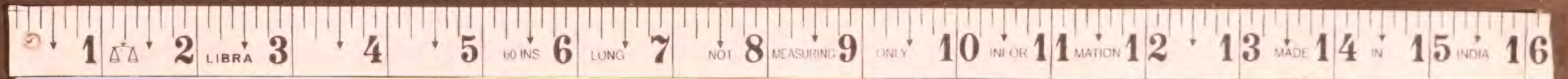
सकर्मकथानर्थमात्रोपलक्षणं तेन हस्तायोदकमासिचतीत्यत्र हस्तारे स
ग्रहः तदेगत्वेककर्मणितत्तत्फलवत्तम् कर्तृनिगकरणं च प्रकृतया त्व
र्थकर्तृनिष्ठप्रकृतयानर्थविषयकवृत्तिनिवृत्त्यन्तरान्तरकलत्रापाहारहि।
त्यंततश्चार्थः प्रेरेणोति साचाप्रवृत्तस्य तस्य सागादौ बोधितयेष्टसाधनतया
प्रवर्तनम् कर्त्रीयमानपदार्थतन्निष्ठस्वाभ्युपगमप्रकाशको व्यापारेण
मतिस्वाभ्यामित्यर्थः क्रमेणोदाहरणान्याह सूर्यायेत्यादिना कारकविभक्त्य
र्थेनिरूपणे दांती तस्मिन् प्रकृत्यर्थान्वयलोचप्रकारमार २ अत्र सर्वत्र प्रकृति।
प्रत्ययार्थयो रभेदः संसर्गः विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात् धर्ममात्रवाचकत्वे।
कर्मणि द्वितीयेति सत्रस्वरसंभगायतेः धर्मार्थककृतद्वितीयादौ तथा च दर्श
नाच्च द्वितीयार्थकवक्रव्रीहोपामोदकस्यादौ धर्मिवाचकतालाभाच्च संपां।
कर्मादयोऽर्थः संख्याचैव तथा तिनिति भाषाचेति टिक अत्रेति पृथुसर्वे।
पुर्कर्मदिरूपविभक्त्यर्थेऽप्यर्थः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति प्रकृतिप्रत्ययरु

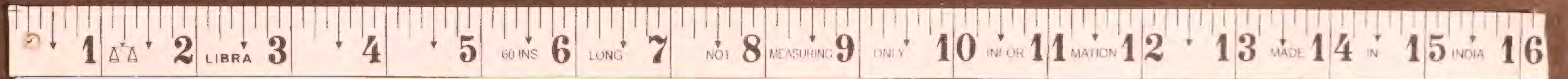
न.
८.
५३

पयोरर्थयोरित्यर्थः परस्परस्मितवर्तमानयोर्भेदः स एव सर्वेयं न ततश्चतिरिक्तः
कश्चिदित्यर्थः विभक्तिप्रकृत्यर्थनिष्ठाभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यतासंबन्धेन बोधप्रतिविशेष्यतासंबन्धेन कारकविभक्तिनयोपस्थितिर्वि
शेष्यतासंबन्धेन हेतुत्वावधारणादिति भावः ननु कारकविभक्त्यर्थप्रकृत्य।
र्थस्य पराभाभेदसंबन्धेनान्वयदर्शनात्कथमभेदस्य संसर्गतेत्यत आह विभक्तौ
नामिति प्रकृतद्वितीयादिविभक्तौ नामित्यर्थः धर्मिवाचकत्वादितिकर्तृदि
शक्तिमदभिप्रायित्वादित्यर्थः नन्वस्तत्तासां शक्तिरेवार्थेन आह धर्ममात्र
वाचकत्वमिति धर्मिशक्तानो कर्तृकर्मादिपदानां धर्मपरत्वे सारस्य भेदः यदि
कर्तृत्वार्थकत्वेन तीयादेर्विवक्षितमभविष्यत्तदा कर्तृत्वेन तीयेत्याद्येवावस्य
दित्यर्थः ननु कर्तृविषयित्वादिविषयसममीविषयत्वेन बोध्यतमं तथा च तृ
तीयादीनामाश्रयत्वादिवचकत्वेन देवदत्तनिष्ठाश्रयता कथा कलो धेपाका
श्रयतेन देवदत्तादिकर्तृत्वोपात्रसूत्रभेदोत्पत्त्याह कर्मार्थकेति कृतिप्रकृतं

५३

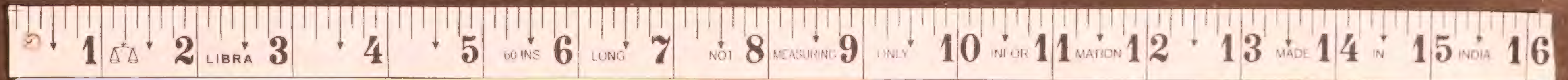
इत्येतौ तदित्येतौ च इत्येतौ तदित्यादिपदाह्लादेशात्तान
 नादिसंग्रहः तथेति धर्मिवाचकतादर्शनादित्यर्थः तथाच कर्मपरामर्शकेत
 च्छेद्यदितेतयो रित्यादिविहितत्वादीनो धर्मिवाचकत्ववद्व्यापितत्वाचकत्वमे
 वसंप्रतमिति भावः ननु तत्र परार्थोत्तरसामानाधिकरण्यात्तथास्तथा
 त्वमत्र तत्तापस्यभावेन धर्मवाचकत्वमेवेत्यत्राह द्वितीयार्थकेति द्विती
 यादिविभक्तीनो धर्मवाचकत्वे तदर्थविहितसमासस्यापि धर्मवाचकतापत्त्या
 ग्रामोरक इत्यादावुक्तकर्तृकशान्तिकर्मत्वरूपसमासार्थस्य समानपदोपा
 स्यात्तथा मादावभेदान्नयानपपत्तेः नापि तौल्येन द्वितीयादिविधायकस
 त्स्य कसोरित्येतानो धर्मिवाचकत्वमावश्यकमिति भावः ननु तस्मात्तेपि षष्ठाः
 संबैधार्थकत्वस्य निर्विवादस्य तदर्थविहितवक्तृव्रीहेर्ह्योरित्येतसामाना
 धिकरण्यात्तथा तत्र संबैधिलतत्वायाविशिष्टशक्त्यावासामानाधिकर
 ण्यस्योपपाद्यतया तत्रैवरीत्यानिर्वाहिकत्वे संप्रतमिवाचकत्वेत्यत्रा

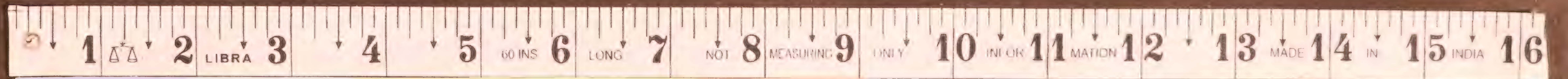
न.
२.
५८

ह स्यामिति सूत्रस्य कर्मादिपदानां धर्मादित्ते भाष्यकारो धर्मादिवाचकप
देनैव तदर्थे निर्दिशेत्तदनिर्देशात्तद्वितीयादीनां धर्मशक्तत्वं मप्रामाणिकमिति
धर्मिणि तदर्थे प्रकृत्यर्थस्याभेदात्तयेन किंचिद्व्ययकमिति भावः ननु तर्हि शा
क्तिवादपक्षो निर्गतेनैव न एव स्यादत आह आश्रयस्यापि प्रकृत्यैव ताभात्र विभ
क्तिवाच्यता किं ताश्रयत्वमात्रे वाच्यम् तदेव च तादात्म्यतावच्छेदकम् आश्रय
त्वेन भानेन सिद्धमेवेति भावः आश्रयत्वमात्रमिति द्वितीया तृतीया सममीना
मिति शेषः मात्रपदेन धर्मिण्यवच्छेदः न ताश्रयत्वस्य शक्यते आश्रयत्वेश
क्यतावच्छेदके वाच्यं तच्चाश्रयवदितत्वादिति शक्यतावच्छेदकगौरमेवात्र क
ल्पे दोष इत्यत आह तदेवेति आश्रयत्वमेवेत्यर्थः एवेताश्रयवत्त्ववच्छेदः
तस्यावेदितस्योपपादितत्वात्तानाद्यक्तिविशेषकशक्तिप्रत्यवस्य ह्यनु
गतधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षणादिति भावः २ कारणतृतीयायाश्च व्यापारे
पि येन स्याविभागमात्रम् च तथ्या उद्देश्यत्वमात्रमत एवाकृत्यधिकरणम्

५८

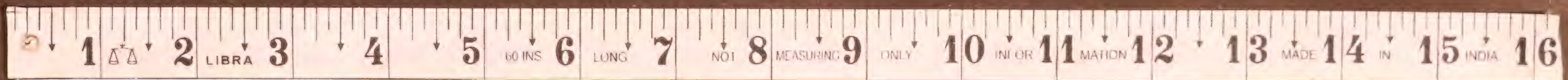
पिनविरुध्यते इत्यभिप्रेत्याह शक्तिरेवेति घट्टासामपीति शेषः । व्यापारे
 पीत्यपि नाश्रयत्वसमञ्जसः वस्तुतस्तत्तु रूपि व्यापारमात्रमर्थ इत्येव वक्तुम
 चितम् एतत्कल्पे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगाद्येयतासंबन्धेनैवान्वयादाश्रयत्वेन
 तीयाशक्तौ प्रयोजनभावादपि बाधकारणार्थको निपातत्वादिति बोध्यं वि
 भागमात्रमिति मात्रपदेनाश्रयत्ववच्छेदः प्रवृत्त्यवधि सम्भावस्य प्रकृतिप्र
 त्ययार्थयोः संबन्ध इति भावः उद्देश्यत्वमात्रमित्यनेन धर्मिनिरासः स्तोत्रे नैमि
 निसंमतिमपि दर्शयति अतएवेति कर्मत्वादिराक्तेस्तत्र हि भक्तिवाच्यत्वा
 भ्युपगमादेवेत्यर्थः नातिव्यक्तो शक्तिग्रहविषयत्वाविशेषेपि नातिरेकशक्त्या
 विशेषेणाभिधायक इति न्यायाद्यं शक्तिशक्तौ शक्त्यान्तमापत्तेः शाब्दबोध्यं शक्ति
 शक्तिग्रहस्यैव भिन्नत्वेति तत्र प्रतिपादितम् तस्मै वास्माभिरेगीकारात् तत्र
 दिशेय इति भावः कारकविभक्त्यर्थं निरूप्य प्रसंख्यस्यैव निरूपयति षष्ठीशे
 ष इति सूत्रे तस्याः संबन्धमात्रे वाच्यम् कारकवत्त्वात् शक्तिरेवेत्यस्य सम

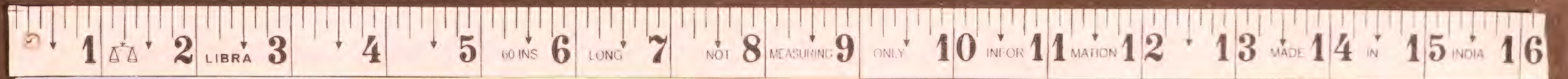
न.
२.
५५

मीपेवम्यौकारकमथरतिसत्रेणक्तिः कारकमिति पलस्यभाष्ये दर्शनात्
एवेवेदेवदत्तस्यगौश्राप्तागयोगेहाङ्गेगायोहस्तेनमयादीयतइत्यत्र देवद
त्तसंवेधिनीयागौस्तरभिन्नाप्रयकत्यागात्रुक्तोच्चात्तागोदेश्यकोगेरनि
ष्टविभागजनकोगेगाधिकरणोहस्तकरणकोमन्त्रिष्टोद्यापाररतियेथः
मलेसेवेयइतिषष्टीशेषइतिसत्रात्सेवेयः पक्षार्थइत्यर्थः कारकप्रतिपा
दिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंवेयश्चतत्रशेषपदार्थः स्वस्वामिभा
वादिसंवेयश्चतत्रशेषपदार्थः तत्रान्यविभक्तीनांयमिवाचकत्वादेतस्या
स्तदुमोमाभरितिचाशयेनव्यावृष्टेसारेसेवेयमात्रमिति पलहयेपीतिशे
षः सचविवक्षावशात्कचित्सेवेयत्वरूपसामान्यमर्थेगाक्वचित्चविशेषरूपे
गौवशक्यः सामान्यरूपेणाययामातः स्मरतीत्यादौतिदेवैत्रविशेषरूपेण
स्येत्यादावनेकसेवेयसत्तेपिसंवेयविशेषणानेदेवैत्रस्येतिप्रयोगात् नच
सेवेयस्याभयनिरूप्यत्वाद्यतः प्ररुषइत्यत्राजपदोत्तरमिवप्ररुषपदोत्तरा

५५

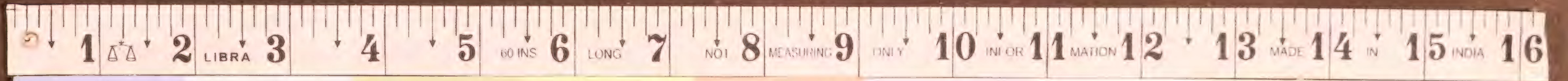
रमपिषष्टीस्यारितिवाच्यम् संवेद्यस्यानयोगिप्रतियोग्यभयनिरूप्यतेतो
 भयोरपिप्रतियोगित्वविवक्षणेनतस्मिन्संवेद्यतस्यैवासंभवात् षष्ठ्यर्थसंवे
 धस्यासंवेत्ताकारकतयातस्याख्यातार्थकर्तृत्वयायोग्यतेनतादृशवाक्या
 द्वाज्जपुरुषसंवेद्यास्तित्वोभयस्यासंभवेनोक्तापत्तेरयोगात् प्रतियोगिता
 याविवक्षितार्थवाचकादेवषष्ठ्याश्रयभूयेयत्वात्तदप्यज्ञापवानुयोगित्वे
 विवक्षितेपुरुषस्यतत्प्रतियोगित्वेतदात्तपुरुषवाचकारपिपुरुषस्यराज्ञे
 त्यायमत्रविल्लरः कारकषष्ठ्याइतिकर्तृकर्मणोःकृतीतिविहितद्विती
 यादिवाचकषष्ठ्याइत्यर्थः शक्तिरेवेतिशेषषष्ठ्याः संवेद्यरूपयमंवाचक
 तयाषष्टीतेनैतस्याश्रयिकर्मवाचकतायाएवम्यायत्वादितिभावः नकेवलं
 शक्तिवादपक्षेनैमितिसेमतएवकिंतुपतेजसिसेमतोपीत्याह सममीये
 चम्यावित्यादि दर्शनादितितत्रदिशक्तिमत्कारकमितिपक्षेयभक्ताप्यंशे
 भोक्तेत्यादौदेवदत्ताययेपदार्थकर्तृकारकस्यैवत्वमप्यपदेशासंभवाद।

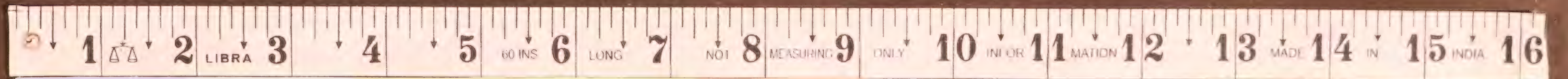
ल.
२.
१६

शमयोःसप्तमीयेचम्योरुपपादनायप्रवृत्तस्यक्रियामथशतिवक्तव्यमितिवा।
निकाखंडनायभगवतोक्तम् नान्तरेणसाधनेक्रियायाःप्रवृत्तिर्भवतीतिक्रि
यामथ्येवकारकमपिभवतीतितत्रकारकमथ्यश्वेवसिद्धमिति तत्रसाध
नमित्यस्यशक्तिवित्यर्थः तथाचदेवदत्तादिरूपकर्तृद्व्याभेदेपिकालभेदभि
न्नभनिक्रियानमितकारकपरार्थकर्तृतत्रात्रयोर्भेदतत्रिमित्रमथ्यवपदे
शेनोक्तेनपयस्यभावात्क्रियामथ्यशतिवचनंनारंभणीयमितिज्ञावः अतः
भिहितसत्रभाष्येपिस्फुटोयमर्थः २ यथायथमक्तप्रकारेणात्रमतमप।
दर्शयन्तरेनानातीत्यादौहितीयायाविषयतापोलक्षणोतिवर्तुक्तलेवद।
तोनेयायिकान्यत्याह संपादकमेतीति श्रयेभावः संपादकमादयोऽप्यर्थाः
सोऽप्येवतथातिज्ञम प्रसिद्धोनियमस्तत्रनियमःप्रकृतेषुवेतिवार्तिक।
तद्वाच्याभ्योक्तमादेवाद्यातायास्तत्रियमस्यवलाभः तथाहि सौनस्यमौड
कमेणिहितीया सेकयोर्दिर्वचनैकवचनेऽस्यादेःलस्यतिमस्कितायेकव

१००

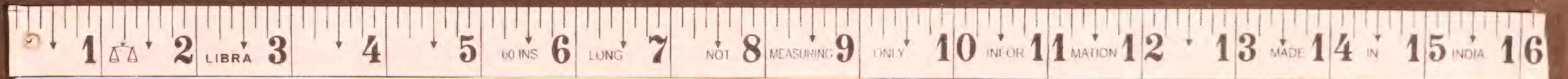
चनेत्यादेरेकवाक्यतयाकर्मादेस्तत्सोप्यायाश्चवाच्यतालभ्यते यथायथा।
 मितिमूलप्रतीकमादायवाच्येष्टकप्रकारेणेति द्वितीयाहतीयासप्तमी
 नामित्यायुक्तप्रकारेणेत्यर्थः यदर्थबोधेयाविभक्तिःसमर्थान्तस्याः सोर्थो
 वेमेयइतिभावः अत्रेसक्तार्थेत्यर्थः मानमाप्तवाक्यरूपेप्रमाणमित्यर्थः ।
 ननुक्तभाष्यप्रमाणप्राप्तिश्चतुर्द्वितीयादीनांनिरुक्तकर्मादिकारकेशक्तिः।
 विषयतादौतमात्मकर्मत्वानप्यतिप्रतिसंथानमूललक्षणायांकिंवाथक
 मित्याशंक्योत्तरार्थेप्रदर्शितनियमविरोधेवाथकत्वेनप्रदर्शयति अयंभावः।
 इत्यादिकर्मादपोषीत्यपिनाकर्मत्वादिराक्तिसमञ्चयः तथेतिनद्वितीयाभि
 त्यर्थः तेनेति सप्तमिर्लित्यर्थः प्रकृतेष्वितिप्रकृतैरेष्वित्यर्थः लोकादेववक्तु
 तादिषुवक्तुवचनंभविष्यतिकिमर्थेवक्तुवक्तुवचनमितिस्त्रेतिशंकायांसु
 मित्यामविशेषणविधानादृष्टविप्रयोगताच्चनियमार्थेस्त्रमितिस्माधानेनि
 यमाकारप्रदर्शकमिदंलोकवार्तिकम् अथवा प्रकृतार्थानपेक्षनियमःके

三

न प्रकृतार्थाः एकवचनादयः एकस्मिन्नेवैकवचनेन न ह्योर्न बह्वृषित्वादि तत्र।
 घेतत इत्यर्थः प्रकृतोपयोगिनियमाकारे दर्शयति द्वितीया कर्मणोपवेति २ ।
 द्वितीया कर्मणोपेव तृतीया करणापेवेतेवमादिः शब्दनियमः कर्मणि द्विती-
 येवकरणोत्तरीयेवेतेवमर्थनियमश्चोभयथापिसिद्धनियमविरुद्धे लक्षणा
 दिकमसाधुत्वप्रयोजकमिति याज्ञिककर्मेणात्तात्तरेवदेदिति निषेधविषये भ-
 वतो वेति सेव्याल्लक्षणापिविभक्त्यर्थप्रयोजिकैव श्रुत एव विभक्तौ न लक्षण-
 तादैन्याधिकवृद्धानां व्यवहार इति दिक् मूलसोका आदितः १४ इति श्री-
 वैद्याकरणाभूषणसारे सवर्थनिर्णायः ३ ॥ यदत्र मेव शब्दप्रयोगस्तदा-
 चकोहितेन नियम्यत इत्यभिप्रायेणाह अर्थनियम इति श्रुत एव भाष्येन ह-
 योर्न बह्वृषित्थर्थनियमाकारप्रदर्शनसंगतिः नवीनास्तु वैपरीत्येनार्थशब्द-
 नियममुदाहरति पारमार्थिकस्त्वत्र वैप द्वितीयैकवचनम्,
 मित्यर्थेनियमाकारो बोध्यः उभयथापीति ह्यभ्यां प्रकारभ्यामित्यर्थः सिद्ध

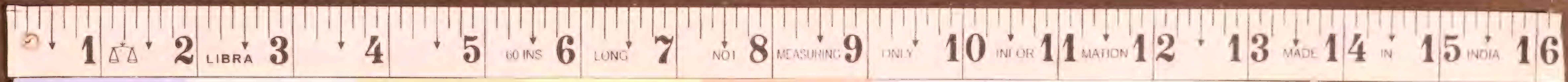
नियमेत्यस्यैकवाक्यताबलेत्यादिलक्षणादिकमित्यादियद्योन्यतापरिग्रहः
ग्रसाधुतप्रयोजकमिति इष्टापत्तावाद यत इति विषयतस्यनिरुक्तकर्म
त्वात्तात्मकत्वेनतद्वितीयोदरेः शास्त्रेणाविधानात्तदर्थबोधतयातद्विचारण
स्यात्तत्वेननिषेधविषयतयावत्तत्वात्तद्विचारणोप्रत्यवायप्रसंग इतिभावः
उपसंहरतिइतिस्वेच्छयेतिश्रुतः शास्त्रानादेरणेत्यर्थः तेनपशुनाकृद्देयज्ञ
तस्यादौकर्मत्वादिलक्षणापातासाधुतप्रयोजकत्वम् अतएवेति यतो
विभक्तौलक्षणायाग्रसाधुतमतएवेत्यर्थः ननव्याकरणस्यप्रकृतिश्रुत्य
यानोशक्तिलक्षणाभ्यन्तरप्रतिपादकतयायत्रमात्रार्थवायप्रतिसेधाना
दितत्रशक्यसेवेथिनिलक्षणास्वीकारेबाधकाभावाद्दृष्टान्तातीत्यादिबो
धरादिविषयकज्ञानबोधस्यसर्वसिद्धमद्वितीयायाविषयतेवृत्तिविनानुपप
न्नस्यैवलक्षणाकल्पकत्वाच्च संपादकमादयोप्यर्थोऽत्यत्रकर्मपरस्यगौणा
मात्रकर्मसाधारणत्वाच्चनतद्विरोधोपीत्यत आह दिमिति तदर्थस्तमत्वा

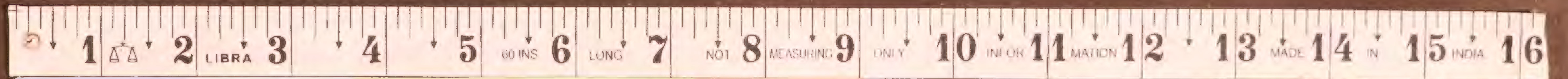
ल.
२.
१२

यमादायशास्त्रचारितार्थगौणोत्तरापोरेमानाभावः तत्रज्ञानविषयत्वापत्त्या।
पसर्जनविषयत्वापादनस्यदृष्ट्यर्थतयास्मत्तेवटादेर्माल्यकर्मतयैवप्रयोगो।
पपत्नेश्च स्वानभवेकगम्येर्धनलक्षणाभ्युपगमेकर्मणिद्वितीयेत्यादावर्थनिर्दे-
शवैयर्थ्यापत्तेस्तथिकेदपेण प्रपंचितम् ॥ इतिभषणसारलचुदर्प-
णोसुवर्थनिरूपणम् ३ ॥ क्रमप्राप्तेनामार्थनिरूपणमित्याशयेनाह २
नामार्थमाह एकैदिकेविकेवायवतकंपेचकंतथा नामार्थमितिसेवमीप-
क्षाःशास्त्रेनिरूपिताः एकैज्ञानिःलाघवेनतस्याएववाच्यत्वौचित्यात् अनेक-
व्यक्तीनांवाच्येनगौरवात् नचव्यक्तीनामपिप्रत्येकमेकत्वाद्विनिगमनावि-
रहः एवंत्येकस्यामेवव्यक्तौशक्त्यभ्युपगमेव्यक्तेरेतलक्षणायांस्वसमवेता-
श्रयत्वेसंसर्गइतिगौरवम् जात्यातसराश्रयत्वमेवसेसर्गइतिलाचवम् ।
किंचैवेविशिष्टवाच्यतमपेत्यनाश्रुतीतविशेषणान्यायाज्जतिरेववाच्येतिप्र-
क्रम व्यक्तित्वाथस्तलक्षणाया एवंचतत्रविभक्त्यर्थान्वयोपपद्यतइति।

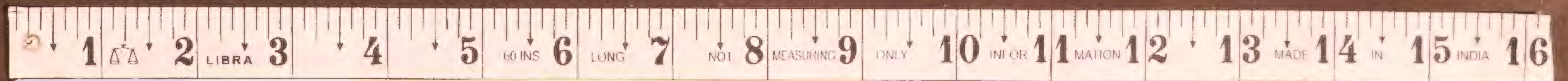
१२

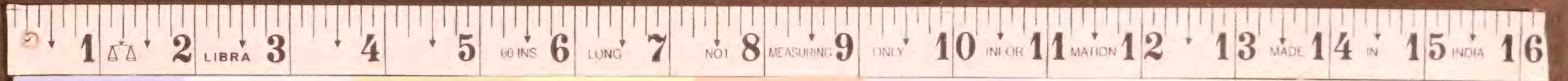
दिक् । नामार्थमितितत्तदार्थसाधारणोऽर्थः न स्यान्नामार्थे
 प्रकृतिमारुताच्चेनेति एकाग्रयकशक्तौ नानातासेभवादिति भावः ननु
 व्यवहारदिनाद्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्कथं ज्ञातौ तस्मिन्निदित्वाह अनेकेति
 एवं व्यवहारेण तत्र शक्तिग्रहेणानेत्यात्तावतीषु व्यक्तियुक्तियुक्तासंभवात्
 अपभेदाभिन्नानाशक्तिकल्पने गौरवाच्च पञ्चात्साज्ञातावेव निर्यायतश्च
 एकव्यक्तिशक्तित्वाद्गृहीतशक्तिकव्यक्तिशाब्दबोधाभ्युपगमे त गोव्यक्ति
 शक्तित्वाद्दृष्टशाब्दबोधापत्त्या तद्व्यक्तिशक्तिर्ज्ञाने हेतुताया अवश्यवक्तव्य
 तैकव्यक्तिशक्तित्वाद्परव्यक्तिशाब्दबोधासंभवेन सकलव्यक्तिशाब्दबो
 धस्यानभवसिद्धस्योपपत्तये तावद्व्यक्तिपुशक्तिकल्पनायो गौरवात्तावेव त
 कल्पनोचिता यद्यपि गौर्गोपदवाच्यतिशक्तिग्रहो व्यक्तिविषकोपितथा य
 पिसविशेषोऽस्तीति न्यायेन ज्ञातावेव सत्तापरिच्छिन्नतीति भावः ननु व्यक्तौ
 नामानेत्यात्तावद्व्यक्तिपुशक्त्यसिद्धावपि ज्ञातिशक्त्यतोपस्थितेयं व्यक्तिरिति

ल. प्रत्येकशक्तिमाद्यविनिगमनाभावशिशोको नैवमिति विनिगमनेति
 २. क तपत्परिपोषिकाशक्तिरित्यर्थः तस्यलेपिगौरवमेववाथकमित्याह प
 १३ वेहीति ननगोत्वायनुगतीकृतयावच्छाक्तिषेकस्याप्यवशक्तेः स्वीकारात्ताने
 मिनिपुर्वं वि तादिदोषइत्यतश्चाह किंचैवशिष्टशक्त्यभ्युपगमेनाशुहीतेति नाशुहीतवि
 शेषणाबुद्धिर्विशेष्यमधिगच्छतीतिन्यायशरीरम् विशेषणाविषयकबुद्धि
 विशेष्येनावगाहतरतितर्ह्यः विशेष्यविषयकतस्याविशेषणाविषयकतनि
 यतत्वमितियावत् तथाचविशिष्टशक्तिर्वादेविशिष्टशक्तिग्रहस्यविशेषणा
 विषयकतस्यावश्यकतयातदभयविषयकतस्यपर्ययोपस्थित्यादिकारणा
 तावच्छेदकतकल्पनापेक्षयाविशेष्यकतमात्रमेवतद्वच्छेदकतकल्पने
 लाचवादिशेषणेजातावेवशक्तिःसिद्धतीतिभावः ननेवेगादयाद्री हीना
 वरतीत्यादौदानावरनकमेतान्वयानपयतिः गवादिपदार्थजातौतद्व्याप
 इतश्चाह शक्तिबोधस्तिति लक्षणायेतिस्वशक्यगोत्वाश्रयतरूपलक्षणा

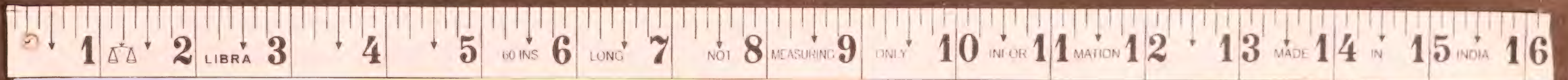
येत्यर्थः तथाचपदवृत्तिजमोपस्थितेरेवशाब्दबोधेदेतन्तथाव्यक्तेरशक्यतेपि।
 तल्लक्षणात्रतस्यांकमेतावनन्वयापत्तिरित्याक्षेपवेति लक्षणास्वीकारस्त
 र्थः तत्रालक्षितव्यक्तौउपपद्यतइति अन्यथाप्रत्ययानामित्युत्पत्तेःसतोपप
 द्येतेतिभावः एतेनत्यात्यातिप्रत्यक्तौतदन्वयस्यप्यपास्तम् ननुगौरवस्तीति
 वाक्यादनभयमानगोव्यक्तिबोधानापत्तिः तत्रान्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजा
 भावारतश्चाह रिगिति तदर्थस्तयष्टीःप्रवेशयेत्मादौयष्टिथरमानोपपत्त
 येऽङ्गमेतत्ताकतात्पर्यानुपपत्तेरशपिविद्यमानतात्रलक्षणानुपपत्तिरि
 ति वस्तुतस्तुगोत्रप्रकारकगोविशेषकशाब्दबोधस्यगोत्रशक्तिग्रहकार्य
 तावच्छेदकत्वात्तद्वत्तादेवव्यक्तिभानोपपत्तौजातिशक्तिवादिमतेव्यक्तिलक्ष
 णायांननिर्भरइतिबोध्यम् शक्यमेवंयरूपायालक्षणायालक्ष्यतावच्छेदक।
 साधारणभावेपिशाब्दबोधेनलक्ष्यतावच्छेदकभानवच्छक्यतावच्छेदकश।
 क्रिभावेपिवक्ष्यमाणकार्यकारणवत्तादेवर्गत्वादिभाननिर्वाहेक्यतेतत्रश

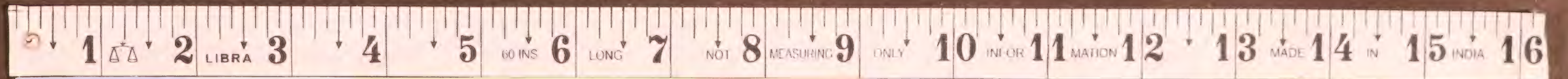
ल.
२.
१४

कोऽप्यभिप्रेत्यैकपदमययाव्याचष्टे १ यदाकेवलव्यक्तिरेवैकशब्दार्थः केवलव्य
क्तिपक्षेऽप्यव्याचष्टे एकशेषस्य चारेभेदात्तस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात् प्रकृतैतत्
व्यवहारेण व्यक्तावेव तद्गुह्यात् संवेधितावच्छेदकस्य ज्ञानेरेक्याच्छक्तिरप्येकै
वेति न गौरवमपि व्यक्तिरेवेत्येव न ज्ञातिव्यवच्छेदः न त्वाकृतिर्वानप्यायन इत्या
दिभाष्यप्रामाण्यादस्तु चितः पक्षो व्यक्तिः परार्थ इत्यत्र किं मानमित्यत्र आह के
वेति न व्यक्तिमात्रं शक्यमिति मतेऽपीत्यर्थः ज्ञातिपक्षेऽप्येतादिज्ञाति संज्ञांता नामैका
कारादिनैव प्रतीतिसंभवेन न्यक्तं तदिति गवानयनादिव्यवहारविकारदर्शनेन
त्यर्थः एतत्पक्षेऽप्येतादिकृताज्ञानेन सरोपसुदरति संवेधितावच्छेदकस्येति शक्तिश्च
हेतुमितावच्छेदकतया भासमानस्येत्यर्थः सामान्येन प्रेसकैवेदम् तथा च संवे
धितावच्छेदकज्ञात्यनगतीकृतासु नानाव्यक्तिष्वेक्यमात्रं चित्राया एकस्यापि
वशक्तेरेगीकारात् नानात्वापत्तिरित्यर्थः शक्यत्वे सति शक्यविशेषणानापत्तौ
शक्यतावच्छेदकत्वमित्यभिप्रेत्यशङ्कते २ न चैवेव तत्तमपि वाच्यं स्याच्छक्यतावा

१४

छेदकत्वात् तथाच नागृहीतविशेषणान्यायात्तेदेववाच्यमस्तीतिशेकम् अ
 कारणेतेपितावच्छेदकवदन्त्यतेपित्तत्वावच्छेदकत्ववत्तथापिसिद्धम् उक्तं।
 चानन्येपिहिभावानामेकं कृत्वोपलक्षणम् शब्दः सकारसंवेयोनवव्यभिचरि
 ष्यतीति एवमितिव्यक्तिवादपक्षेपीत्यर्थः वदन्त्यादिकमितिव्यक्तानुगमको
 धर्मोपीत्यर्थः वाच्यतेहेतुमाहशक्येति शक्तत्वमेतरेणतस्यशक्यतावच्छेद
 कतासंभवादितिभावः तथाचेतिशक्यतावच्छेदकत्वानपपत्ताविशिष्टशक्ति
 स्वीकारेचेत्यर्थः तदेवगोत्रादिकमेवेत्यर्थः तस्मात्तस्यवाच्यतेहेतुसपत्न्य
 तिनागृहीतस्यादिसमायत्ते अकारणत्वस्यादि दंडत्वादीनामन्यथासिद्धत्वे
 नाकारणतेपितीरत्वादीनांशक्यप्रवाहसंयुक्तत्वादन्त्यतेपिवत्तत्रकारण
 लत्यनिर्देहतालक्षणायानिरूपितायाः सरूपसंथात्मिकायाविषयतावि
 शेष्टात्मिकायावावच्छेदकतायाः स्वीकृतिवदशक्यस्यापिगोत्रादिधर्मस्यश
 क्यतावच्छेदकत्वसंभवादित्यर्थः शक्यतेसतीत्यादिनियमस्तप्रामाणिक इति

तदुक्तमिति

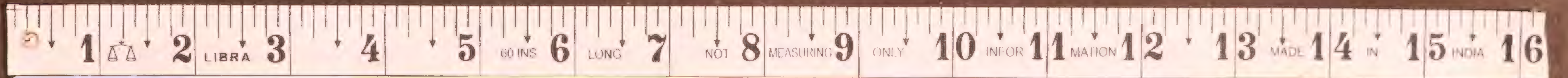
शब्दलिपि

ल.
२.
१५

भावः उक्तार्थे समतिरशयति भावानो नानात्वात्परिच्छेद्यतेपि केनात्मादि।
यमेव पल्लवा मशक्या न गमकं कृताभ्युपगम्य शब्दो गवायात्मकः स ग्रासः।
यावद्गवादि व्यक्तिनिष्ठा वाचता संवेधको भविष्यति शक्तिग्रहा विषयव्यक्तिन।
वोधयिष्यतीत्यर्थः गोत्वादिसामान्यतया सत्सर्वोत्सेवगो व्यक्तिग्रहा कृत्वया।
राणादिति भावः शक्यतावच्छेदकत्वेनैतत्कल्पे शक्तिग्रहे शक्यनिष्ठविशेष्यता।
वच्छेदकतया भासमानतम नत शक्यवृत्तियमेतत् तेन च दत्तादिवज्रचरादिप
देभ्यः श्रियीत्वादेर्बोधः आकाशपदेवावेद्योपाधिरूपमाकाशतमेव शक्य
तावच्छेदकमतो नाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् ननु क
यत्तद्वयमप्यनुपपन्नम् तथा हि ज्ञातिबारे गोत्वादिरप्यदात्तद्विशिष्टबोधापत्तिः।
गोत्वविशिष्टबोधहेतुर्गोत्वशक्तिग्रहस्य सत्तात् गोत्वादिरप्यदानो गोत्वत्वादेशः।
क्तिरिति तन्मात्रतम प्रकृतिनमबोधप्रकारभावप्रमयविधानात् गवेत्त
रासमवेतत्वे विशिष्टसकलगोसमवेतत्वरूप गोत्वतस्य लाववमलकाह।

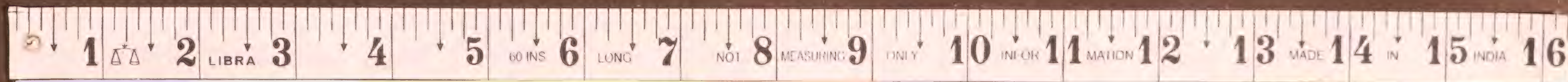
नरायण

१५

ग्रं०

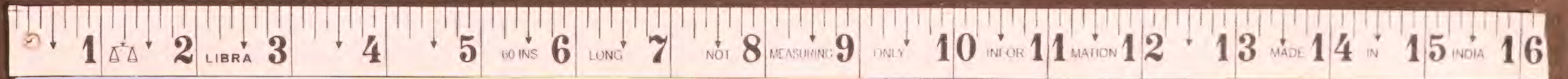
त्यापातं इत्युक्ता ॥

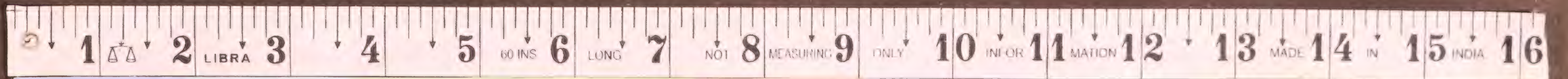
त.
२.
१५

तोशेयप्रकारचदत्तशक्तिज्ञानत्वेनहेतुतेतिकार्यकारणभावइत्यादिप्रयचिते
भूषणोत्तरेतदभिप्रेत्याहदिकमितिजातियत्कीइत्यर्थः १ विशिष्टमितिजाति
विशिष्टाव्यक्तिरित्यर्थः ननुनत्पाकृतीतिभाष्येउभयोरुभयेपर्ययइत्यनपा
दानात्तेनचविशालितयोरेवतयोर्वाच्यत्वेनभूतेनक्तयेविशिष्टवाच्यत्वेतत्मान
मितिचेत् नकस्यचित्किंचिद्गुणभूतेकिंचित्प्रधानमित्यत्रभाष्यपर्यालोचन
यानतोविशिष्टेशक्त्यवधारणारित्याशयात् प्रकारेत्तरेचदर्पणादवसेवय
यम् ननुचतुर्लोकमितिपक्षमनिरालेवनत्वायतिरतग्राह एकमित्यस्यचे
ति बोधकत्वेशक्तिरितिमेतेशाह्योहेतुबोधकत्वज्ञानविषयबोधांशेप्रका
रितयावच्छेदकत्वेशक्तिरित्यर्थपर्यवसानात् शास्त्रनिष्ठबोधकत्वस्यैवविनि
गमनाविरहादर्थनिष्ठबोधकत्वस्यापिशक्तित्वमितिमेतत्पेतस्यरादेतदर्थबोधा
भवतीतिज्ञाननिष्ठशाह्योहेतुतायांबोधांशेप्रकारितयावच्छेदिकायाश्च
ज्ञातेरेक्यादेकंजातिरित्येतोपपत्तिः अवच्छेदकतायाःसरूपसंबन्धात्मक-

१५

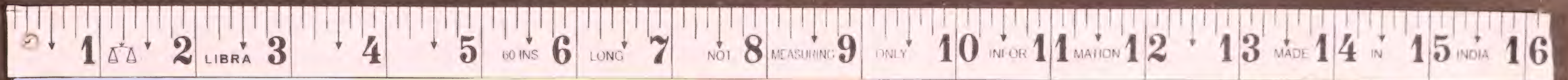
तेष्ववच्छेद्यावच्छेदकभावउपरितानुपरितभेदात्ममर्थनीयः एवमक्तहेत
तायोवोथोशेषकारितयावच्छेदकत्वादेकैक्यकिरितिपक्षोपपादनी।
यः एतत्तत्त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावस्याज्जस्येनैवोपपत्तिः गोत्वादित्यानुग
माश्रयतदानेत्यमयीति अभिप्रायइतितात्पर्यमित्यर्थः शक्यतावच्छेदकवि
शिष्ट्यक्तिशक्तितानस्येतत्कल्पेहेतुतेनवलत्वादिनायक्तिवोथोर्थवत्तादि।
पदानांसहप्रयोगस्यावश्यकतेवेत्यवधेयम् ननुचटपदेचटवोथकमितिसि
रूपतः शक्तितानात्स्वरूपतोचटत्वप्रकारकचटत्वविशिष्टवृद्धिरिवजातिते
नचटतेविशिष्टवृद्धिरपिस्मात्कार्यतावच्छेदकाकांतत्वात्तस्याश्रयतग्राह तथा
चेति चटत्वविशिष्टवोथइतिसिरूपतस्तत्प्रकारकवोथइत्यर्थः कार्यकारणभा
वइति तथावजातिमान्चटइतिवोथस्यचटत्वोशेजातित्वप्रकारकतेनोक्तशक्ति
ज्ञानकार्यतावच्छेदकांततयोक्तापत्तेसंभवावटत्वांशेजातित्वप्रकारकचटत्व।
विशिष्टवृद्धिप्रतिततरेषेजातित्वप्रकारकशक्तितानस्यहेतत्वांतरेकत्वनीय

ल.
२.
१३

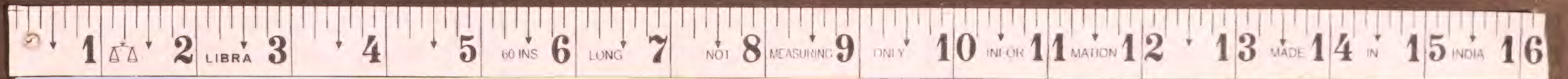
मितिभावः ननु तदंशेन प्रकारकत्ववदितथर्मस्यार्थसमानप्रस्तुतया कथं कथं
यतावच्छेदकत्वमतशास्त्रप्रपेक्षितमिति तथाच निरवच्छिन्नप्रकारताकतद्विशिष्ट
बुद्धिप्रतिनिरवच्छिन्नप्रकारताकतल्लक्षितानस्य सावच्छिन्नप्रकारताकतद्विशि
ष्टबुद्धिर्न सावच्छिन्नप्रकारताकतल्लक्षितानस्य हेतुत्वकल्पनात्रोक्तदोष इति त
त्रोक्तमित्यर्थः तदभिप्रेत्येति उक्तांशुक्तिमनसि निधायेत्यर्थः द्विकमिति पदं
व्याचष्टे जातिव्यक्तीत्यर्थ इति विशेषविशेषणभावापत्तेरित्यर्थः एतेषां स
त्तानामाकरस्यत्वेऽपि व्यक्तिः परार्थ इति पक्ष एव दोदत्तमः जातिविशिष्टव्यक्ति
बोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानहेतुतयेव जातिभानोपपत्तेः प्रत्येकपदशक्तिनिर्णायस्त
म्यतो वधार्यः ॥ द्विकमिति जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः सत्त्वरत्नस्तमोगुणा
नां साव्यावस्थानपेक्षकत्वम् आधिक्यं प्रसूते श्रयचयः स्वीत्वम् न तत्प्रावृत्ति
हेतुत्वाच्च तमेव विरुद्धधर्मसाराय तदादिशब्दाभिधेने केषां चिदेन कलिगा
तव्यवहारस्तु समानानुपूर्वीकत्वेन शब्दानामभेदा रोयात् एवैव परार्थपदे

१३

यत्किंपदेस्त्रीत्वमेव

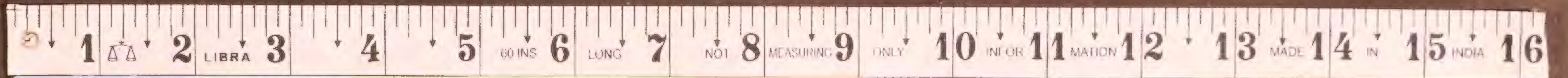
पुंसत्वमेव वस्तुपदेनपुंसकत्वमेवेति सर्वत्रैवापेक्षार्यः इयेत्यक्तिः इदेवस्त्विति।
व्यवहारः तदस्त्रीतदमितिचोपपद्यतेतच्चलिंगमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेती
तिपद्यादिशब्दोक्तपशुः सियोनास्तीतिपशुनेत्यादिविधिर्नह्याग्यादीनेगतेन
प्रयोजयतीतिविभावेनेयम् लिंगत्वेवप्राकृतगुणगतोयमस्त्वदिशेष्यश्चन
पुंसकत्वादीत्याशयेनाह सत्वेत्यादि साम्पति उपचयापचयराहित्यमित्यर्थः
वृद्धिरुपचयः अपचयैर्मननातथाचशिष्टानोतत्रद्विवत्त्वेवतत्रलिंगव्यवहार
रेखीजमितिभावः तच्चनार्थनिष्ठलौकिकलिंगवत् किंतुशब्दनिष्ठमित्या
ह ज्ञातिगणक्रियाशब्दवृत्तीत्यर्थः तद्वाच्येनात्यादिशब्दरूपस्याप्रयवाच्यमि
त्यर्थः पुंलिंगः शब्दभित्तियवद्वागत स्वमोर्नपुंसकारित्यादिकान् सूत्रांचेति
भावः तमेवेतिपरस्परसमानाधिकरणसुपचयादिरूपेभेदकेपुंलि मेवत्य
र्थः भिद्येतइतिसमानानुपेक्षीकत्वेपिपरस्पररेष्टयैकनप्रतीयेतइत्यर्थः न
नुतर्हिक्वचिदेनकलिंगत्वव्यवहारः किंनिवेधनोतत्राहकेषांघिरिति।

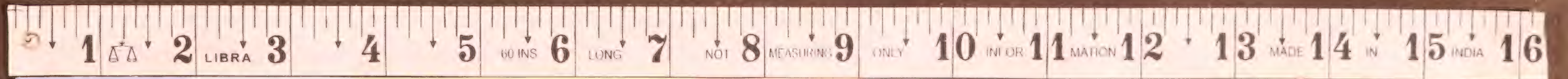
न.
६.
१८

तथावशादभेदेपिसमानानुष्ठीकतनिवेधनाभेदायासात्तदुपपत्तिरित्य।
शः श्रुतिहेतौलौकिकंतत्तनाश्रयेतेशक्यम दागनित्यादौशस्यकृत्यर्थेन
दसत्तात्रत्वानापत्तेः तथावभाष्यम् एकार्यशब्दात्तादृष्टलिंगान्यत्तमव।
यवायत्ताच्चेति एकस्मिन्नर्थेप्रत्यस्तारकान्तत्रुमितिलिंगनानातदर्शना।
कृतीरश्यादौरफावयवकत्तेनभिन्नेलिंगभेददर्शनाच्चाभेदेवशब्दनिहेलि
गमितितर्कः श्रुतिहेतुलिंगाः शब्दादिसामानाधिकरणानुपपत्ति।
श्रुतिभावः एवंचेतिपारिभाषिकशब्दनिहेलिंगस्यतत्रव्यवहारनिहेतवेत्यर्थः
व्यवहारइतिउपपद्यतइत्यनेनान्वयः श्रुतिहेतुस्यैवतद्व्यवहारनियामका
त्तेनस्वीकृतिः वस्तुपदार्थपदाभ्यामन्यपदिशेतेवंपुरुषादिरपिव्यक्त्यादि
पदैः स्तनकेशादिरूपलौकिकलिंगस्य तद्वादावसत्तान्दावकात्स्वीत
योतकप्रत्ययानुपपत्तेःश्रुतिभावः तदस्तीति श्रुतौलौकिकलिंगाभावे
पिपरस्यसमानाधिकरणपादिभाषिकलिंगविभिन्नानांततत्कार्यभाक्ते

१८

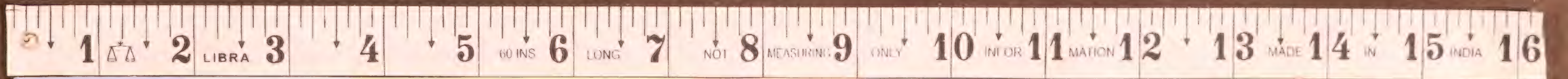
चोपपद्यत इत्यर्थः ननु शब्दविशेषोक्तलिङ्गस्यैव स्त्रीपुंससादृश्यावधारणनियामकः।
 तेन तस्य स्त्रीवाचकपशुशब्देऽपि संभवात् पशुना यत्नेन तस्य स्त्रीपुंसोऽपि विधाने।
 स्यात् ततश्च तत्करणकयागादप्यदृष्टोत्पत्तिः स्यात्प्राप्तलिङ्गस्य व्यक्त्वादिशः।
 होक्तलिङ्गवत्स्त्रीपुंससाधारण्येनार्थापरिच्छेदकत्वादत आह तच्चेति निश्चयः।
 सक्तलिङ्गोच्चेत्यर्थः अर्थेति अर्थनिर्णायकत्वेनेत्यर्थः यथा स्त्रायो लिङ्गोत्त
 राद्यतिरिच्यते तथानभवतीत्यर्थः तदेवाह पश्चादौति शब्दोक्तपशुशब्दोपात्तमि
 त्यर्थः पशुः स्त्रियामित्यदि पशुस्त्रीयागो गतया विवक्षिता भविष्यत इत्यस्तीभि
 र्विवक्षितनाभावविभक्त्येतेन न शायोऽप्यत किंतु पशुत्वे वावक्ष्यत तदनुया
 रानात् पशुत्वे वागो गमिति निर्णीय इत्यर्थः ननु व्यक्त्वादिशब्दानामर्थनिश्च
 लिङ्गानादेरेण प्रवृत्तिवत्पशुशब्दस्यापि तथा प्रवृत्ति संभवात् कथमस्य लिङ्गस्या
 र्थपरिच्छेदकत्वेत्याशंक्य निरावृत्ते २ नव व्यक्त्वादिशब्दोक्तलिङ्गस्यैव यथा
 दिशब्दोक्तस्यापि साधारण्ये शंक्यम व्यक्तिशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन तथा।

न.
२.
१५

संभवेपि पशुशब्दस्य निमित्तं लिंगे प्रमाणाभावात् पशुनायायेगहावरेतेपशु
नभ्योयथागवेत्यादिवेदेदर्शनाच्च मीमांसायांचतर्धेपशुनायमेतत्प्रकृतं।
पुंस्त्वयोर्विवक्षितत्वात्त्रानेकपशुभिः पशुसिंयावायागरतिप्रतिपादितत्वाच्च
वाक्यादीत्यादिनावस्त्वादियदसंग्रहः साधारणं स्थाप्यपदवाच्यतमंवेधे
नस्त्रीलिंगत्वेनेति सिंयांक्तित्रित्यनशासनादितिभावः ननक्तुश्रुतौपशु
नेतिप्रयोगएवतस्यपुंस्त्वेमानमतग्राह्यं पशेति तथाचवेदेपशुशब्देस्त्रीलिंग
त्वस्यापि दर्शनेन तस्यावक्यादिशब्दसाम्यमितिभावः तत्रमीमांसकसंमति
माहमीमांसायामिति वक्ष्यमाणस्तस्मादाह वस्तुतस्तुविशेषविप्लवात्।
उपस्योक्तानोपेक्षस्यवाक्यगणनिर्णीतत्वाद्देहाद्येपितसादिषुहृदमिता
वचनमितिनाभावाभावसंकेतःपशुशब्दस्यनित्यपुंस्त्वनिर्णयात् प्रकृतैप।
शौचक्तिशब्दस्येवपस्यापशुनेत्यप्रयोगात् यत्रापिपशुशब्दमात्रमनिर्णी
तमस्त्विति तत्रापि ह्यगेत्वामेववर्णादिमायेनैवनिर्णयः संशयोहिह्यगस्य

१५

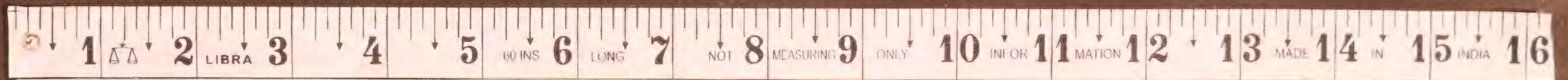

चपायामेदस इति श्रूयते तत्र ह्यगस्येति ह्यारण्यमसंभावितमिति भवति ततः
 पुंस्त्वनिर्णय इति विस्तरेण प्रपेक्षितं भवति १ ननु कथं योतानो पुंस्त्वेवेदे।
 पेक्षेया युक्तस्त्रीलिंगप्रयोगान्नपत्तिरत आह वेदभाष्येपीति तथा च य
 शुश्रूष्यव्यक्तिशब्दात्सांभ्रातृदर्थलिंगस्यार्थपरिच्छेदकत्वमिति भावः त
 द्विकथं पुंशो र्यागो गतावधारणमत आह ह्यगोवेति न्यायेनैवेत्यनेनोक्त
 लिंगस्यार्थपरिच्छेदकत्वमुदासः असेभावितमिति ह्यारण्यस्य नित्यपुंलि
 गत्वाभावेन नित्यस्त्रीलिंगव्यक्तिशब्दात्सांभ्रातृदर्थलिंगस्यार्थपरिच्छेदक
 त्वादेव तितेन संज्ञवर्णेन पुंशो निर्णय इति भावः प्रपेक्षितमिति लौकिकेति
 यमेव वानामार्थ इति तत्रावयवविशेषसंस्थानरूपेदारानित्यादौ पुंस्त्वारोपनि
 वेधनेन तस्य युक्तकार्यं राजाक्राहाः पुंसीत्यारिलिङ्गानुशासनस्यैवोक्तार्थमा
 नत्वात् अतएव न यशसि यायागसिद्धिः अथवा स्त्रीत्वादिति निरेव तिस्रो
 ज्ञातयपवैताः केषांचित्समतस्थिताः अविहृडाविहृडाभिर्गोमहिष्यादि।

वा.

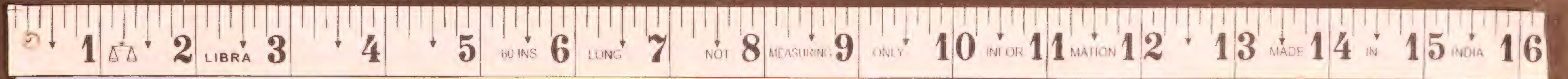

प्रति.
ज्ञातिभिरिति वाक्यपदीयार्थितत्रयादितम् अथलिंगेशक्तिग्रहविषय
तायाश्रभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्त्रिकइतिपक्षः कथमप्याश्रति
वेत् १२५२ समोर्नपुंसकादिमादिसत्रप्रामाण्येनपुंलिंगादिविशिष्टोये
चरोचटपदवाच्यइत्याकारकशक्तिग्रहाभ्युपगमेनशब्दनिष्ठमेवलिंगेन
तादिप्रवृत्तौतिमितमितिमतेशब्दार्थयोर्भेदेलिंगस्यसाक्षादितरथास्वा
श्रयेवाच्यत्वसंबन्धेनार्थोपकारत्वाधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणात्तेन
वाशक्तिग्रहविषयतायाःफलवत्तेनबोधनियामकत्वकल्पनादिति अथि
कमन्यत्रप्रयंचितम् २ ॥ चतुर्मुखं सत्यासहितं त्रिकमित्यर्थः नन्वन्यथा
तिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवतद्वाच्यं ततएवलिंगादीनामप्यस्थितौ प्रकृतिवा
च्यत्वेमानाभावाच्चेतिचेतसमम् प्रत्ययवर्जितेदधियश्येत्यादौ प्रत्ययमना
नतोपि बोधात्प्रकृतेरेववाचकत्वेकल्पते लिंगानुशासनस्य प्रकृतेरेवद
शेनाच्चेति अतएवैषुननिर्वधः प्रत्ययस्यैववाचकतायाप्रकृत्या न योतिका

वाचिकावासादिनादीनां विभक्तयश्चिवाक्यपदीयेपक्षद्वयस्यापि सत्त्वं
नातशास्त्रेति वक्तव्यं ननु स्यादनेन जयिते प्राधान्येन सत्त्वं सत्त्वाद्यौ वक्तव्यं
सो १५ ॥ लिङ्गादित्रयस्य नानामार्थतममलभ्यत्वादित्यभिप्रेत्याशङ्कते न
न्निति श्रुत्येति सत्त्वे लिङ्गादिप्रतीतिस्तरभावे च तस्य तीत्यभावश्चाकार
काभ्यामित्यर्थः तथा च ताभ्यां तेषां प्रत्ययवाच्यत्वावधारणात् तत्र तद्व्यस्त्यर्थे
प्रातिपदिकशक्तिः कल्पनीयेति विकसित्यादिपक्षान्नपपञ्चाशतिभावः स
वादि के विनापि वागादिशब्देभ्यो लिङ्गबोधेन न्यतिरेकेण भिचारस्य स्फुटत्वात्
उपेयवत्तत्त्वादियत्नमेव प्रागप्यारयति प्रत्ययेति सांख्यिकसाम्प्रदायिकार्थप्रम
या समभिध्याहनेपीत्यर्थः रथीति आदिनेयं यातोमादिपरिग्रहः बोधादिति
कसाम्प्रदायिकार्थः तथा च न्यतिरेकेण भिचारेणानेनैषां कसाम्प्रदायिकार्थकतेति
भावः लिङ्गस्य तत्प्रकृत्यर्थकतावश्येनैवेत्याशयेनाह लिङ्गानुशासनस्येति
चकारेण प्रत्ययवाच्यतायां न्यतिरेकभिचारस्य समञ्जस्यः श्रुतत्वेति प्रमया

द्य

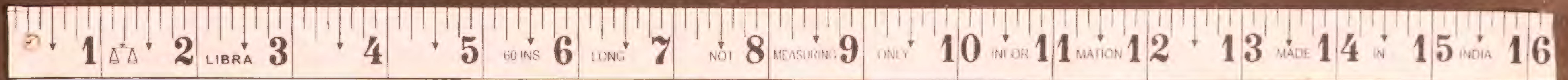

न.
२.
११

नोवाचकतेयेत नप्रतिसाम्यादेवेत्यर्थः पप्रकारिपक्षेननिर्वेधशतिर
मेवसमीचीनेमतमित्यभिनिवेशात्पर्यः ननुवाचकतकल्पेक्षणस्यानप
दमुक्तताकथंनिर्वेधाभावोतत्राह प्रत्ययस्येति युक्तत्वादितिप्रनेतप्रक
तीनोशक्ततकल्पनापेक्षयाकतिपयस्यारीनामेवतक्तल्पनेलाघवात् २
धिपक्षेसादौ तक्तचित्यकृतेरपिहेतुत्वेकल्पनेनायुक्तलाघवानपायात्
अथथाद्योतकतायादिमेतपियोतकाभावात्तदनपपतिर्दृष्टिरिहारा एवंप्र
त्ययशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटावच्छवहितोत्तरत्ननिवेशाज्ज्ञानपयवाच
कतासुप्तादिनैवनतेकवचनं दिनातोनात्माप्रयत्नायमप्रयत्नवित्तम ।
यत्तद्वेपिहरिसेमतिमाहयोतिकाशति हितस्यैवद्येकयोमित्यप्रयमोपा
दानादित्वादीत्यक्तम यदासांख्यावतोर्थस्यसमदायोभिधायकरितितस्योत्त
रार्थम चरत्त्याकारकानुपपत्त्येकत्वादिविशिष्टवरादिवाचकेतितदर्थः न
मार्थधातर्थायोः साक्षाद्देनान्वयस्यायुत्पन्नदभिधानानभिधानव्यवस्था

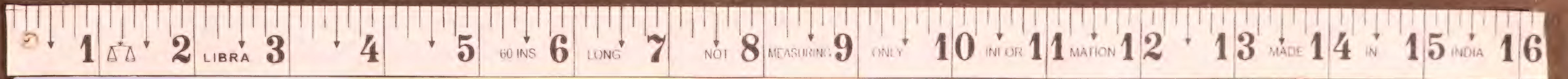
त्वा

११

नृपपतेचकारकंविभक्त्यर्थः यद्विचनामार्थयोर्भेदेनपरस्परान्वयायतंइत्येक
मेकपाकविशेषकवोयेद्वितीयोततंइत्येकपदसमभिव्याहृतपचतीत्यानर्थवी
ज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनयेवनिरसितेशक्यं संख्यायाद्योतकत्वपक्षेनाभिहितः।
सूत्रस्यनातिप्रयोजनमितिभाष्येतेतदास्तकारकेपिप्रातिपदिकार्थः नचैवं।
प्रातिपदिकार्थप्रकारकवोयेसूत्रस्योपस्थितेहेतुत्वेविहीयेतेतिवाच्यमेतत्।
त्यइत्येतात् इत्येवकमितिपक्षस्योपपन्निरितिबोध्यम् वरुणस्यलेखिति
भाष्याद्याकारग्रंथेधित्यर्थः तत्रचतुष्टयैवकपक्षौतत्रोपपत्तिरत्रकण्ठे
नोपपत्त्यस्तौ त्रिकमितिपक्षस्तुकाशिकायामेवस्यष्टः प्राधान्येनेति तत्रस
र्वेषामेवपक्षाणांभाष्यकृतोपपत्त्युक्तत्वात् सूत्रादिविनादिनानभिहितसूत्रेण
ह्यते शब्दोपिपदिभेदेनेतिमूलंषर्कंप्रातिपदिकार्थेइतिपक्षपरमित्याशयेनत
द्वन्तारयितेभूमिकामारचयति २ शब्दस्तावच्छाब्दवोयेभासते नसोस्तिप्र
त्ययोत्तरेकेयःशब्दानगमादृते अनुविदमिवज्ञानेसर्वेश हेनगम्यतइत्याद्या।

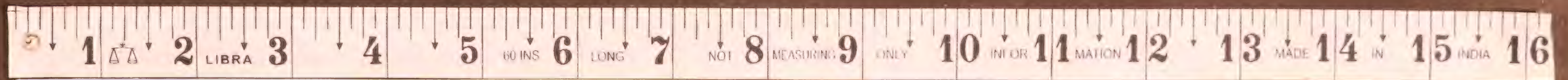
भासते।

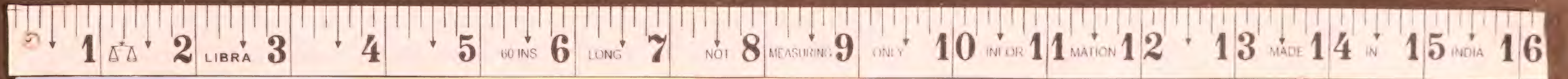
न.
२.
११२

नभवि कोक्तेः विस्मयकारयेत्यादावर्थोच्चारणासंभवेन विनाशविषये शब्दो
धासंगतिश्चेति सोपि प्रातिपदिकार्थः शब्दमात्रेण तद्ज्ञाने मानमोर न सोस्ती।
ति प्रत्ययः शब्दात्मकं ज्ञानम् शब्दानुगमात् शब्दविषयत्वादित्यर्थः अनुवि
डमिति विषयतया र्थेन संयुक्तमश्व सर्वमेव शाब्दं ज्ञाने शब्देनापि विषयतया
संबन्धे भासत इत्यस्यानुव्यवसाय इति शेषः अनुव्यवसायो यथा ज्ञानार्थो वि।
षयमवगाहते तथा र्थो ज्ञेय इति शब्दस्य अपि अतएव चटपदतम्य शब्दो यथा।
नेतरं चट शब्दपामीत्येवानुव्यवसायो न कलशं कुंभं वेति भावः ननु तावता शा
ब्दो यस्या चट शब्दविषयकत्वे सिद्धम् तस्य च ज्ञानप्रत्यासत्त्यापि संभवात् शब्द
स्य वाच्यत्वसिद्धिरत आह विस्मयमिति प्रयोच्चारणेति विस्मयार्थः क्लृप्त
इति कोशच्युत्यादित विस्मयशब्दशक्तेर्नारायणस्योच्चारणासंभवेनेत्यर्थः शब्दो
वायेति विस्मयशब्दकर्मकोच्चारणरूपवाक्यार्थस्यानुव्यवसायानुपपत्तिवि
त्पन्नकरणस्यानुकार्यशक्तिः सिध्यतीति सोऽप्यनुकार्यरूपशब्दोऽप्यनुकरण।

११२

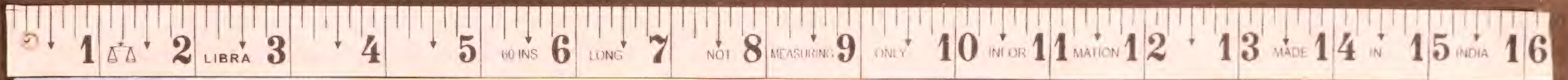
शब्द इव शान्तिपदिकार्येति समुदितार्थः प्रकारेतरणोपस्थितस्य विशेषा
 त्वासेभवदिति भावः १ नवतल्लक्षणानिर्वाहः निरुद्धतल्लक्षणायाः शक्त्य
 नतिरेकात् नवगाइदशमच्चारयेत्यादौ शक्त्याग्रदेशकसंबंधरूपतल्लक्षण
 याग्रहाच्च श्रुतातायाश्च हतैरनुपयोगात् गांगामुच्चारयेत्यादौ भाषाशः
 शानामनुकरणोसाधुतासंप्रतिपत्तेस्तेषां शक्त्यभावेन परनयेतल्लक्षणया
 असंभवादित्यभिप्रेतयोऽपि कवित्यातिपदिकार्येति १ तल्लक्षणेति
 स्ववाच्यवाचकत्वरूपयेत्यर्थः तावतापि परार्थतासिद्धिरित्यर्थः निरुद्धेति
 निरुद्धत्वेन च स्तन्यबोधसमानाकारश्च सर्वधंसकालिकत्वेतल्लक्षणयाग्र
 तिरेकेपियत्र तद्व्यापस्तत्रैव शब्दस्य परार्थतासिद्धिरित्यभिप्रेत्याह नवगाइद
 शमिति तादृशसमुदायस्य क्वाप्यशक्तत्वात्संबंधरूपतल्लक्षणयाग्रसंभवे
 नतद्गुह्यमर्थः समन्तेततादृशसमुदायस्यैव तत्पदशक्त्याज्ञानुपपत्तिः
 रिति भावः ननु तत्र समुदायस्याशक्तत्वेऽपि तद्गुह्यकवर्णानां चैवार्थकता

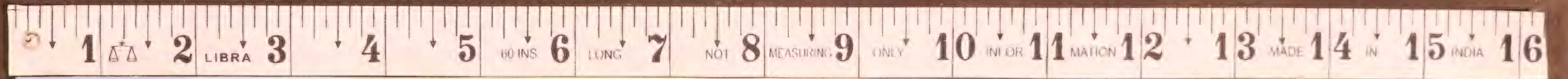
ल.
द.
११३

यातदावकतरूपलक्षणस्तत्रनासंभवेत आह अज्ञानाया इति प्रकृतेव
स्तसत्यापितस्यावोधानौपयिकत्वेतज्ज्ञातायाएवतस्यास्तथातेनज्ञानस्य
चप्रकृतेभावेननलक्षणयानिर्वाहइतिभावः ननुशाब्दबोधाव्यवहितप्रा
कालेतादृशकृतिग्रहासंतेपिपराकदाचित्ताततादृशकृतिग्रहादिनोदुद
संस्कारेणपदार्थोपस्थितिद्वारातादृशबोधोपपत्तिः संकोरसत आह तामि
ति गोशब्दानुकरणेसाधुतायाः सर्वसिद्धतादितिभावः तेषामनुकरणश
ब्दानांयनयेनैयापिकनयेलक्षणयाप्रसंभवाहृतिसत्तनिबन्धनप्रतिपा
दिकसंज्ञानपपत्तिरितिशेषः षोड्यापीतिप्रबोक्तपंचकसहितः शब्दोपी
त्यर्थः क्वचिदितिअनकूलकरणस्यलेतज्ञानकरणादिविधेधनेवर्णस्य
च तत्रायंपटक्तयेतीत्यादि द्वितीयेभबोबुगित्पारीतिबोध्यम २ शब्दो
पियदिभेदेनविवक्षास्यातदातथा नोवेद्वोशदिभिः सिद्धेणसावर्थोवभा
सते ययनकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षातदाशब्दोपिप्रतिपदिकायः य

११३

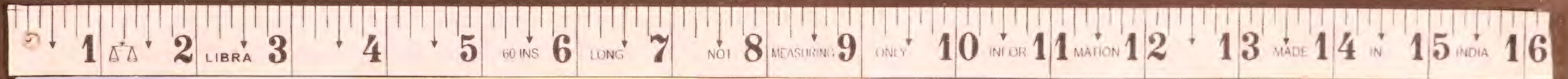
दिनभेदविवक्षातदाश्रोत्रादिभिरुपस्थितोपि प्रथमवद्भासते अपि हेतौ उपस्थि
 तत्वाद्भासत इत्यर्थः अयं भावः अनुकारानुकारणयोर्भेदेन कार्यात् पराद
 उपस्थितत्वात्तस्मिन्नेव शक्तिरूपेणा अभेदे प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात्सप्रत्य
 क्षरूपोपपदनमोपस्थितिमादाय शाब्दबोधविषयतापपत्तिरिति । भेदेति
 परस्परिद्वयधनिसयत्नवर्णमयत्वाभ्यां भुवो बुधित्यादौ प्रथमपरार्थकत्वाभ्यां
 यदि तद्विवक्षेत्यर्थः प्रातिपदिकार्थस्तीति तथा च मन्त्रोक्तः सूक्तसाश्रोरिति
 सूत्रे भाष्य उक्तम् यो सावाश्रयेण वा मशब्दः पश्यते स ह्यप्रकृतेरस्य वा
 मीयमित्यादौ परार्थेन एव प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्धिरिति निभावः सूत्रेणा
 वभासत इति पादाभिप्रायेण व्याचष्टे इति न च वस्तुतस्तथा इति भावः
 न च तद्भासने को हेतु इति शाब्द अपि रिति हेतुमवयवकीकरोति उपस्थितत्वा
 दिति श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः अर्थो वभासत इत्यत्राप्यस्य
 गोवशाद् किंतिवार्थको वशाद् इत्यादि विवक्षितं तद्विनिर्मुक्तं कथं तद्विनिर्मुक्तं

ल.
२.
१४

इति बोध्यम् मले श्रेयारिभिरित्यादिना लिप्यादि संप्रहः उक्तार्थमेव विषाद
यति ग्रयं भावश्च निशक्तिरिति प्रसेव इत्यस्मत्पत्तनकत्वादिति शेषः तथा च
पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसत्तात्तस्य सत्तमे भानमित्यर्थः अभेदश्चित्तदि
वत्तायामित्यर्थः स्वनिरूपितवृत्तेः स्वस्मिन्नसंभवादिति भावः हेतुत्वादिति
पदजन्योपस्थितावन्तेति तादृशविषयतोपपत्तिरिति श्रेयं बोध्यम् अभे
दयत्तस्य प्रत्यक्षरूपस्य पस्थितिमादाय शाश्वतेश्च सभाने तथा च दृष्टाना
येत्यादावपि तां सामग्रीमादाय भानस्य इति वारताया शाश्वतबोधमात्रस्य शा
श्वविषयकत्वसिद्धिः तत्र त्वे संरूपमिति भाष्ये शाश्वत्पूर्वकश्चायं संप्रत्यय
इह शाश्वतेश्च संभवादर्थस्य निवृत्तिरिति तत्र शाश्वत्पूर्वक इत्यस्य शाश्वविशेष
णक इत्यर्थः तथा चोक्तभाष्याच्छ्रुतदर्थयोरुभयोरपि शाश्वतसंभानं लोके र्थ
प्राधान्ये शाश्वतसंभवाच्छ्रुतस्यैव तत् अतएव न सोक्तिप्रत्ययो लोक इति
पूर्वोक्तवाक्यपदीययोः सस्य संगतिरिति १ पद्यप्यतिप्रसंगवारणाय

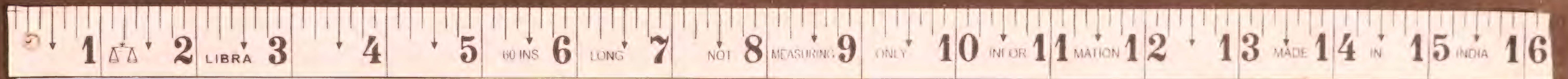
१४

वृत्तिजन्येति वृत्तिज्ञान
जन्येत्यर्थः ॥

तत्

वृत्तिजन्यपदोपस्थितिरेव हेतुः तथाप्यत्र श्रयतया वृत्तिमत्तस्य सत्तात्वात्
नुपपत्तिः निरूपकता श्रयताम्यतरसंबन्धेन वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयः
ते कल्पत इत्यनवयवम् । वृत्तिप्रसंगेति च दोहोस्तीत्यन्तादृशपरा उपस्थितस्या
काशस्य शाब्दभानवारणायैत्यर्थः । अतएव वृत्तिविसादोत्तादृशपदोपस्थितिः
ते हेतुतया प्रकृतेतरभावानुकरणात् शाब्दविषयत्वेऽर्चमिति भावः ।
आश्रयतयेति बोधकत्वं शक्तिरित्यभिप्रायेणोदे न नक्तुं संबन्धेनैव वृत्तिमत्त
स्य शाब्दभाने तंत्रत्वे निरूपकतया तद्वतः शाब्दविषयत्वानुपपत्तिरत आह ।
निरूपकत्वेति प्रामाणिकगौरवस्या दोषत्वादिति भावः । अनवयवमिति वृत्ति
निरूपकार्यबोधकस्यैव शक्तिपरिकत्वे तंत्रत्वात्तात्त्राभेदपक्षे तस्य सत्तिरिति भा
वः । ननु प्रतियोगिकत्वं विशिष्टसंबन्धाश्रयतायाः स्वस्मिन्ननुगमात्करणात्
वृत्तिमतेत्यत आह । संबन्धस्योभयनिरूपणत्वात्पदार्थस्यैव तद्वोधकत्वेन सस्या
पिज्ञानसंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये शाब्दत्वेनाह कत्वे च हेतुशक्तीनेन सोय

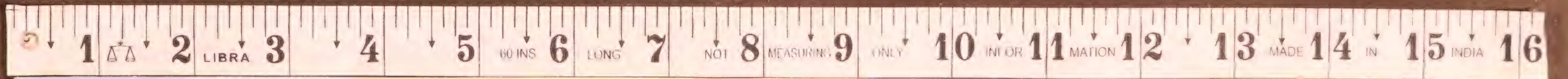
ल.
२.
१५

या तथैव सर्वशब्दानामेतेष्वगवस्थितेति विषयत्वमनादृत्य शब्देनार्थः प्र-
काशत इति च । तद्वोधकत्वेनेति प्रत्यक्षात्मकशब्दबोधजनकत्वेनेत्यर्थः ह
यां युक्तदृष्टोतेस्वस्मिन्नपि तादृशसंबंधाश्रयताभ्युपगमात्तस्य शब्दविषयता ।
सपपादानयेवरीत्याशब्दस्य शब्दमात्रेभानेप्रायमिति भावः स्वप्रतियोगिकत्वा-
विशिष्टसंबंधस्यापि स्वस्मिन्सत्तायां हरिवाक्यप्रमाणायति उक्तं चेति शास्त्र-
तंबोधयते एते उक्तशक्ती एव गवस्थिते इत्येतेन तयोस्ममनैयत्वं बोध्यते दी-
यात्मकतेन सि विषयसन्निधाने शक्तिद्वयं लोकसिद्धम् तदसमवधानेन तत्रा-
त्यन्तमेव यथा एव शब्दानामर्थो वाच्यो उक्तशक्तिद्वयं तद्वयेतयात्यन्तमेवेति ।
तदर्थः तस्यैव पद्यांतरमप्युक्ताशेषोपयिकमाह विषयत्वमिति स्वस्य विषय-
तामसं पादयशब्दे रथो न बोध्यत इत्यर्थः स्वजनार्थबोधकत्वस्य स्वविषयकत्व-
व्याप्यत्वमिति पर्यवसितोर्थः अयं भावः शब्दार्थयोरभेदमतेतन्मूलकाया-
साच्छब्दादर्थोकारवृत्तौ जायमानायां तस्यो शब्देनापि स्वाकारसमर्पणाच्छाह

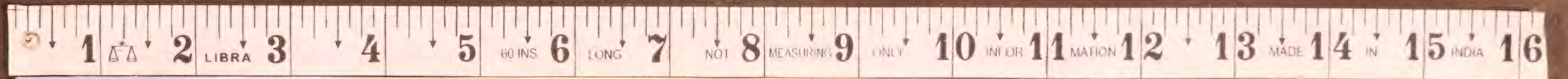
सं

र

१५

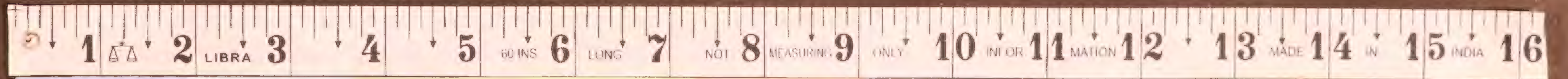
बोधमात्रस्याशब्दविषयकतसिद्धिरिति प्रपञ्चितं चेदमधिकमन्य २ ॥ प्रमेणा
 दन्तकार्यान्तराणां योरभेदपक्षे साधकमाह अतएव गवित्याह भसतायामि।
 तीदृशम नप्रातिपरिकेतापि पदे साधुततस्मत्तम गवित्यपमाह भसताया।
 मितेवमादेयो यतो नकारणशब्दप्रनकार्यान्तराभिधेते अतस्तेषामर्थवत्ताभावा।
 दर्थवदधातुवित्यायप्रवृत्तौ नपदत्तेन वा प्रातिपरिकतम अथच साधुतमित्य
 पपद्यते अतथाप्रत्ययः परश्च प्रपदेन प्रयुंजीतेति निषेधादित्थं च तादसाधुत्वा
 पतिरित्यर्थः ॥ ३ निष्प्रमदं गोतिभेदात्तज केडमदृक्तेवैवाकारणभूष
 णासोरेनामार्थनिर्णयः ॥ ४ अतथेति भेदपक्षे वाभ्युपगमस्यार्थः प्र
 त्ययः परश्चेति नियमशास्त्राणां निषेधमतेनापि प्रवृत्तेरेकरससिद्धतया प्रत्यय
 परैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेति नियमानुवादरूपस्यापदेन प्रयुंजीतेति।
 निषेधविधेः प्रत्यययोग्यस्य प्रत्ययं विनोच्चारणेति क्रमणादसाधुतापत्तेरित्या
 र्थः सत्सतेतस्य प्रत्ययायोग्यत्वेन निषेधे विषयतायापत्ताभावात्तदतिक्रमा।

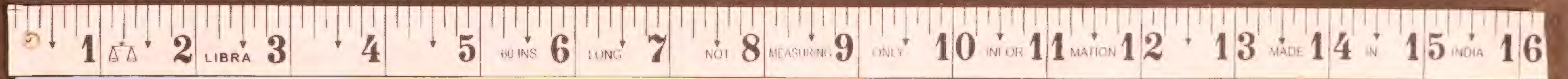
ल.
२.
१६

भावात् साधुतादेवचतशब्दोपपत्तिरस्य भाषाशब्देऽपि न दृष्टिरेव।
स्यादिति भावः ॥ इति भूषणसारलक्ष्यदर्पणानामर्थनिरूपणम् ॥ राज
पुरुषश्चनेकपदवृत्तिरसमासेऽस्यैकपदशक्तैव निर्वाहेन तत्रातिरिक्ता
शक्तिरिति मतेश्च पिते प्रसंगादिशिष्टशक्तिसिद्धांतयिष्यत्राद्यैतदिभाष्यप्रद
शनसिद्धाह ॥ समासान्निभजने सुपांसुपातिनानाप्राधातनायतिज्ञेति
ज्ञा सर्वेतेनेति चेत्तयः समासः षड्विधोऽर्थः सुपांसुपायद्वयमपि सर्वेते।
राजपुरुषश्चादि सुपातिना सर्वपदं सर्वेतेन मन्त्रेतिङ्. तस्य पर्यभूषयत्।
अनुव्यचलत् गतिमतोदात्तवृत्तानिज्ञापिसमास इति वार्तिकान् समासः सु
पांताप्राङ्भकार इति उपपदमितिङ्. निसमासः सच गतिकारकोपपदा।
नोक्तदिः सह समासवचने प्राक्त्ववृत्तेः प्रागित्थान् चरमसुप्रत्ययेः प्रमा
याचर्मकीतीत्याद्यैर्नलोपानापत्तेः प्रातनाउत्तरपदं प्रातमात्रेण समिङ्. तस्य
कटपूः प्रायतस्तः वविष्टल्लायतस्तकटपू न श्रीणां दीर्घश्चेति वार्तिका

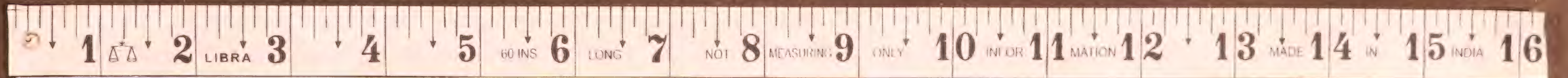
१६

न तित्तोतितापिवतावादापवतभनतेत्यादि श्राव्यातमाख्यातेनक्रि।
 यासातत्यतिमधुर्येसकाद्यंतर्गंगासूत्रात् तित्तोसवेतेनपूर्वपदेतिउं-
 तसत्तरे सवेतेनहस्तवः नहिकसंगावकलमाभीक्ष्णिकतांरेवाभि
 द्यातीतिमधुर्येसकाद्यंतर्गंगासूत्रात् अयंपद्विधोपिसमासःसहसपे-
 त्त्रयोगविभागेनभाष्येयुत्पादितःसहःशब्दकोलभादौ । समासत्वे
 वशक्तिसंबन्धेनसमासपदवत्तम एकांशीभावापत्रसमुदायविशेषोवा
 एकांशीभावेमानेचसमर्थानांपदवत्तने किंपुनःसमर्थनात् प्रथमायां
 नामेकांशीभावइत्यादिसमर्थसूत्रस्यभाष्यम् तत्रैकांशत्वेकोपस्थिति
 विषयार्थकत्वमित्याद्यन्यत्रप्रपंचितम् गतिसतोदात्तवतेति उपलक्षणा
 मितम् सहसपेतियोगविभागस्यापि यणादेशःसमासोतोदात्तत्वेवसंप
 द्यते सवुत्पत्तिस्तनततस्तिउं-चैकस्योक्ततादितिभावः अयथेतिमवुत्प
 तेःशब्दसमाससंज्ञोपगमइत्यर्थः नलोपेतस्यापदत्वादित्यादिःयद्यप्यु

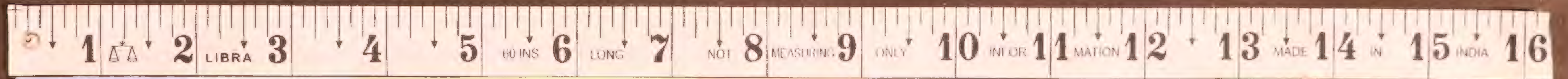

ल. यपदमिति सूत्रे भाष्येन यो यो गो गो निर्दृष्टे सविस्तरम् तथा पुपपदमिति म
 द. हा संज्ञा वलादेव पूर्वपदे सवुत्पत्त्यनेतरमेव समास इति भावः युत्यादित इति।
 ११३ नत्र हि प्रत्येकं समास संज्ञा वारणार्थं तं सदृशस्य समुदाये वा क्यपरि समा
 मित्यायेन परिहृत्य तद्विद्यसिद्धे सदृशं कर्णेति तस्यैतत्संयोगे नने योगो गो
 योग. यथा विज्ञाप्येत सति योगो गो विभागः करिष्येत सदस्य समस्य ते केन स
 सर्थेन ग्रन्थचलनं ग्रन्थविशत ततः स्यात्सुपाच सदस्य समस्य ते श्रुति
 कारश्चलनं यत्समासस्यान्तत्वात् नाल्लितस्येदं लक्षणं भविष्यती
 त्कम् अधिकारप्रयोजने तदेव दत्तः पचतीत्यादौ समानाधिकरणेन स।
 मास संज्ञानि वारणार्थं वेति बोध्यम् २ श्लो २० ॥ स्वयं भाष्यादिसिद्धे तदे
 के युत्याद्यप्राचीनवैयाकरणो विभागस्याप्यतिव्याप्यादिभिः लक्ष्यम् स
 के. प्रायिकं ते दर्शयति समासस्त्वन्वर्थेति प्रायो वादस्तथापरः यो यं पूर्वपद
 दार्थादिप्राथम्यविषयः स च भौतश्चात्सोपि रोवागवयादिसंस्थितः

चतुर्थो अथ यीभावतत्सकृद्वेदवक्रवीहिमेयत् अथेप्रयोवारः भूतपूर्वः।
 दृम्भः कारम्भः शायतस्तः वागर्थविवेक्यायसंप्रदानं तथा पूर्वपदार्थप्रथा।
 नोद्ययीभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्सकृद्वेदः उभयपदार्थप्रधानोद्वेदः अ
 न्यपदार्थप्रधानोवक्रवीहि रित्यादिलक्षणमपि प्रायिकम् उत्तमतर्गगंस्त
 पप्रतिग्रथं पिप्पली द्विजः शशकृशयलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारान्
 तथाहि उत्तमतर्गगमित्यादौ अथ यीभावे पूर्वपदार्थप्रधानाभावादव्याप्तिः।
 अथपदार्थप्रधानाभावादव्याप्तिः अथपदार्थप्रधानाहवक्रवीहिलक्षण
 नित्यामिष्य अथपदार्थेवसेतायामितिसमासात् सपप्रतोत्यययीभावेऽ
 नरपदार्थप्रधानात्सकृद्वेदलक्षणानित्यामिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च प्रतिनामा
 शार्थेति समासः ग्रथं पिप्पली नितत्सकृद्वेदपूर्वपदार्थप्रधानात्सकृद्वेदययीभा
 वानित्यामिष्यं ग्रथं नप्रेसकमितिसमासात् एवं पूर्वकायइत्यादौ द्रष्टव्यम्
 द्विजान्तिवक्रवीहौ उभयपदार्थप्रधानाहं दानित्यामिर्वक्रवीह्यव्याप्तिश्च।

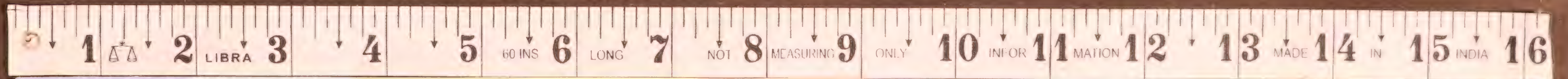
नत्पुरुषलक्षणानि
 व्याप्तिषु

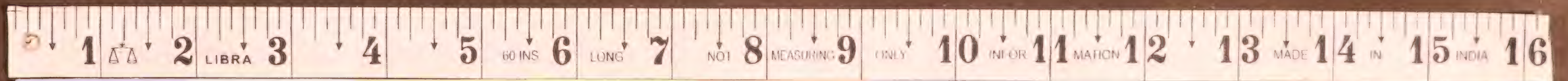
ल.
२.
११८

शक्यपलाशमित्यादौ समाह्वयपरार्थप्राधान्यात्तत्रुच्यतेति व्याप्तिर्दहा
व्याप्तिश्च स्यादिति भावः मिश्रते तद्व्ययीभावाधिकारयति तत्र मध्यमीभावः
मित्यादिदृष्टव्यम् भेदमिति वा विध्यरूपमित्यर्थः प्रायिकत्वं मिति प्रायेवा
रक्तमित्यर्थः प्रायिकत्वं मेव दर्शयति भूतत्वं इति यथावत्समागमयति।
विल्लक्षणान्तात्तेपितत्रधिकारीयसञ्ज्ञाननशिष्टत्वात्संग्रहो बोधः वि
भागस्य प्रायिकत्वं प्रदर्शयत्तल्लक्षणानामपितत्वं दर्शयति तथेति सर्वपदार्थ
त्यादिप्राधान्येव समासचतुष्कपदार्थप्रकारनानिरूपितविशेष्यतमं तथा
च सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमव्ययीभावत्वमित्यर्थः एवमप्येपिल
क्षणान्तात्तानि व्यभिचारादिति यद्यपि व्यभिचारेति व्याप्तिरेव तथापि प्रक
ते व्यभिचारपदेन दोषत्वेनातदन्वयलक्षणयोभये गृह्यत इत्याशयेनातिव्या
प्तादिके दर्शयति तथाहीत्यादि सर्वपदार्थेति तन्मन्त्रादिपदार्थेत्यर्थः एवम
प्येपि अव्ययीभावेति सर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वरूपलक्षणम्।

११८

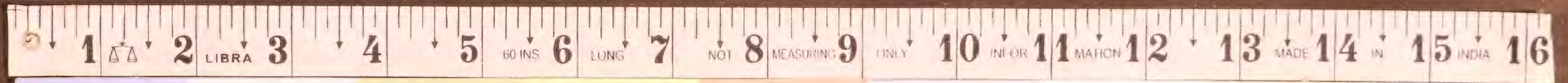
सत्वरूपेणार्थः अन्यपदार्थेति समासाच्चदकसमस्यार्थाधिकरणविशेषक
 बोधननकत्वरूपेणार्थः वक्रञ्जीहीतितल्लक्षणार्थः ननतर्हि काव्यव्ययी
 भावादिलक्षणान्यतश्च १ सिद्धांतेति लक्ष्यतावच्छेदकानितशक्तिः
 संबन्धेनाव्ययीभावत्वारिपद्वत्तानि भूतपूर्वादीनो लक्ष्यतावच्छेदकानां
 कान्तत्वात्तल्लक्षणसत्तेपितत्रनदोषइति भावः ननु तस्यार्थावृत्तिरिति पक्षः
 माश्रित्य मूलमवताभ्यति १ असंभवश्चेष्टामित्याह भौतश्रुत्यादि रे।
 वागवयादिनिष्ठलोपलादेर्वास्तवपुल्लक्षणत्ववदेतेषामपिन समासत्वा
 लक्षणम बोधकतात्तद्वदेव स्यादिति भावः १ येषां पूर्वोक्तलक्षणानाम
 संभवो लक्ष्यमात्रे सत्तेपितत्रनदोषइत्यर्थः तस्य तेषां तदपदयोस्तत्वेन कृत्र
 पिष्टे रभावादिभावः वृत्तेः शब्दोत्तरताभ्युपगन्तव्यं यथाश्रुतं भौतश्रुत्या
 व्ययीभावसंभवादाह मूले सोपीति रेवेति अमर्थमस्य कथमन्याथ बो
 धकत्वमित्याशंकायामाह सावेरेखागवयादिवदेवेति यथागवयादाव।

ल.
२.
१५

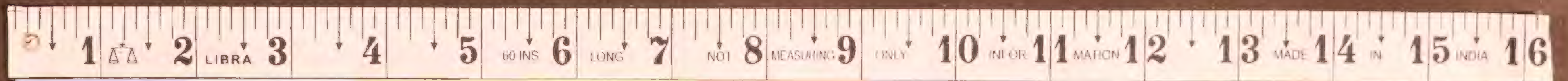
विद्यमानमपिरेखागवयारिनिष्टेगेवाकृतिप्रसंगवयादिप्रच्छेसादृश्यमल्ला
काभेदाध्यवसायाद्गवयारिवोधकतयासमासेविद्यमानमपिविग्रहवाक्य।
निष्टपूर्वपदार्थप्रधानसादृश्यादव्ययीभावादिगततत्तदर्थवोधकतवोध।
कमितिभावः २ अत्रहत्सार्थवृत्तिपक्षेत्तत्पूर्वपदार्थादिप्राथम्यवहागेन
उरुपयादुत्पाशयेनमल्लमवतारयति अनेकयोक्तेष्विति २ नतत्पूर्वपदार्थ
प्राथम्यादिसमासेसबबम तथाहिसमर्थः पदविधिरितिसूत्रभाष्यकारैरेने
कयोक्तेष्वपियत्नेषुनहत्सार्थाजहत्सार्थपक्षयोरेवैकार्पीभावव्यपेक्षारूप
योःपयंवसानेनलभ्यते तत्रानहत्सार्थपक्षेउक्तव्यवस्थानानासंभावेनेत्याशो
कासनसिक्तत्वाद् नहत्सार्थाजहत्सार्थेदेवृत्तीतेषुनस्थिथा भेदःसंसर्गः।
भयंचेतिवाच्यवस्थितेः नहतिपदानिस्तार्थ्ययस्यांसानहत्सार्थापदेवर्णा
वहृत्तौपदानामानर्थक्यमित्यर्थः अयंभावः समासशक्तैवगानविशिष्टपुरुष
मानसंभवेनराजपुरुषपदयोरपिपुनस्तद्वोधकतत्वेकत्वेष्टव्यभवावकारिपदे

१५

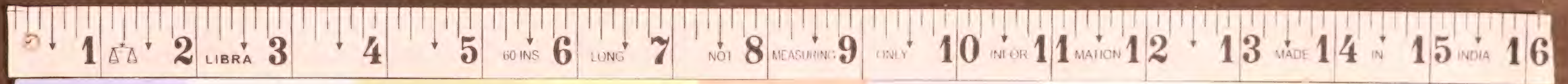

प्रवृत्तारिपदानामिव अथयानपदेपिविग्रहवाक्यवृत्तः स्वातंत्र्येणोप
 स्थितिमत्तादृश्यरातः पुरुषश्चैव सृष्ट्यनपुरुषश्चैव स्यादनेरिति अत्र
 दि ननहतिपरानिस्वार्थेयस्योमानहत्त्वार्थोऽयमभिप्रायः एतपुरुषादिसा
 मासादौनातिरिक्ताशक्तिः मानाभावात् क्लृप्तराजादिपरादेवार्थो
 पस्थितिसंभवेतत्कल्पनस्य गौरवपराहृतत्वाच्च क्लृप्तशक्तित्वागोप्यप्रामाणि
 कः कल्पेततथावाकोत्तादिवरात्क्लृप्तशक्त्यैवविशिष्टार्थबोधः अथतेषां
 क्लृप्ततां किं नहत्त्वार्थो हतिराहोसिद नहत्त्वार्थेत्यादिनेत्यादि एकांशीभा
 वव्यपेक्षेति एकांशीभावस्तत्तुः व्यपेक्षानुसार्ययं वसायिनोयदानामा
 कांतावशात्परस्परार्थान्वयबोधकत्वं पर्यवसानेन लभ्यत इति अथयेहति
 वर्तयंति किं तेषां क्लृप्तरिति भाष्यादाव्यादेवेयं हतिनिष्पत्तेरिति मतमाश्रित्यैव
 चारइति लभ्यत इति परमार्थः एकांशीभावः सामर्थ्यमिति यत्त एव बोधभेदे
 न नहत्त्वार्थादिहतिद्वयविचारइत्यत्र विवेचितम् समासशक्त्यैवेत्येवेनाव

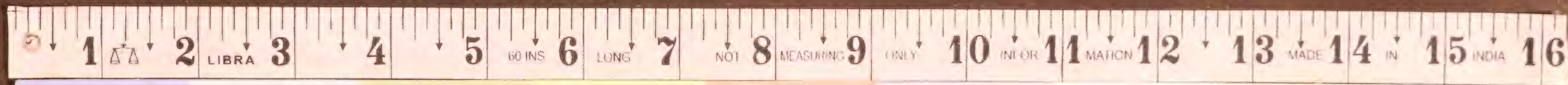
कल्पका,

ल० यवशक्तिवच्छेदः दृष्टोतमारुह्यभारिपदानामिवेति आनपूर्व्येतरचरका।
 लाभावविशिष्टानपूर्वीयवशक्ततावच्छेदकत्वेन ह्यभारिपदानां तर्गतवृषादिना।
 मवेतानपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्ववत्समासोतर्गतगानार्थनृप्याः शक्तता।
 वच्छेदकत्वासेभवादित्यर्थः अथयाराभारिपदादग्नादीनामवयवार्थाना।
 मपिपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोगोपतिरवोतरसबुत्पत्त्यापतिर्धनंननमि।
 त्यादौतनपत्तापतिश्चवाक्येत्तपदायर्थवेत्येवराजसंबंधीपुरुषइत्यायर्थे
 राजःपुरुषःपुरुषेराजइत्यादिविशिष्टानपूर्वीद्वयस्यशक्ततावच्छेदकत्वा।
 नापेक्षयापदशक्तिकल्पनायाएवतवीयत्वात् इतिप्राग्भाविनमर्थवत्
 मागेप्यतप्रत्ययोन्नपदयोश्चेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्तदावाकुरित्या
 दौआत्माशुपपादनीयम् एकस्यैवपदस्यइतितत्वाकर्तृणोनिर्णयकत्वेनप्रयोगे ल०
 गान्तोयपवशरणम् विशिष्टेनराजादिविशिष्टपुरुषादर्थोपस्थापनेनैवरा
 जादिपदानोनैरर्थकोपिनतज्ञानानपपत्तिःविशेषविशेषणव्यवहारोपि अथ

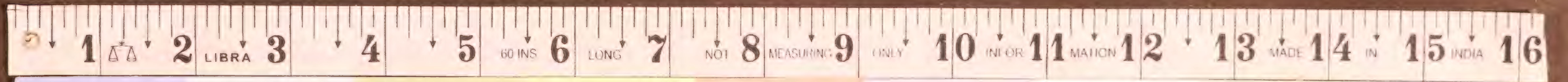
वानयादिशेषणंभवतीतिभाष्योक्तरीत्यैवसूत्रपादःनिष्कीर्णसममनस्ता
 मेदात्वयमात्रेणयथावेपकपुटव्यवहारस्तथासदृशार्थानयमात्रेणराजा
 दिपरार्थःपुरुषादौविशेषणमिति तदर्थः अयमेतिदृष्टौव्यपेक्षारूपसा
 मर्थ्याभ्युपगमइत्यर्थः इत्यस्यापीत्यपिनाराजपुरुषोभार्यायाश्चेत्येकत्र
 द्यमिति विषयताशालिवोयजनकप्रयोगस्यसमुच्चयः आयेतेरिति म
 स्मतेतपदार्थेकदेशत्वाद्देशेपिशक्त्यपरासेनराजकीयभिन्नत्वेनावगतेवि
 शेषणान्तरयोगाच्चनसेतिभावः अजरहत्सार्थेति यद्यपिप्रत्येकशक्तिसा
 विवविशिष्टशक्त्यार्थोपस्थापकत्वेमेवदृष्टावजरहत्सार्थत्वमितिभाष्यस
 रसइत्यमत्रोपपादितम् तथापिसामर्थ्यव्यपेक्षामेकइतिभाष्योक्तव्यपे
 क्षावादपवानरहत्सार्थदृष्टिवादइत्याशयेनाह अयमभिप्रायइति नातिरि
 क्तेतिह्रस्वप्रत्येकपदस्यतिरिक्तेत्यर्थः कल्पकाभावादितिकल्पकस्यानु
 पपन्निरूपप्रमाणस्याभावादित्यर्थः ननुविशिष्टार्थबोधानपपत्तिरेवत

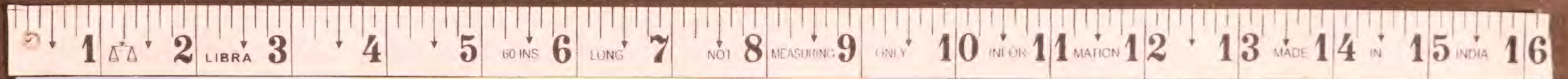
ल.
६.
११

कारणोभविष्यतीत्यत आह कृतमगनेति तत्कल्पनस्येति विशिष्टशक्तिक
ल्पनस्येत्यर्थः कृमेति वृत्तिशक्ताले कृमाया शक्तिस्तत्परित्याग इत्यर्थः
कल्पभेदेनाप्येकस्यैव शब्दस्यार्थवत्त्वानर्थकतयोर्विरुद्धतात्र लोपारिह्य
वस्यानुपपत्तेश्च वृत्तिरशायोतत्सीकारस्यैवोचितत्वादिति भावः ननु प्रमे
कपदस्याप्रमेकाशोपस्थितावपि कथं विशिष्टार्थोपस्थितिमन्तेरण विशि
ष्टमशाहेभानमत आह तथा चेति आकांक्षेति राजपदार्थवदितोत्तरपुरु
षपदत्वारिरूपाकांक्षाकारणसमवधानादित्यर्थः राजपदार्थप्रकारकपुरु
षादिविशेषकबोधउक्तानुश्रव्यात्मकाकांक्षात्तानस्येहेतत्वेन तत्सहकृत
प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरेव विशिष्टबोधोपपत्तौ तत्र विशिष्टशक्तौ मानाभाव
इति भावः २ अयमेव व्यपेक्षापक्षोमतोतरत्वेन भाष्यकारैरुक्तो न चात्र मते
समासे ऋदस्येति विशेषणान्नपापतिः सविशेषणानो वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेष
णयोगोनेति वार्तिकान् तथा चैतन्मतवादिनोऽर्थोत्तरपदार्थसत्त्वात् सर्वथा

१२१

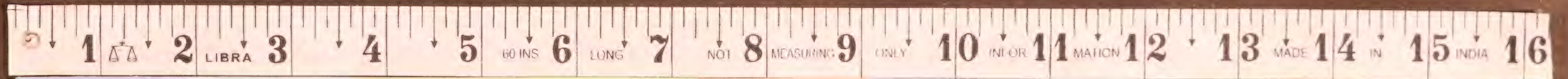
दार्थप्रधानस्यादिवस्यास्यपणोदेतिभावः अयमेवेतिप्रथममभिप्रायस्यादि।
 नोक्तपदेतिभावः भाष्यकारैरित्यस्यपरस्परव्यपेक्षांसामर्थ्यमेकइत्यादिनेति।
 शेषः एतत्पदेएवोपात्तापत्तिमद्धारयति नचात्रेति अन्वयापत्तिरिति।
 याक्रताभिप्रायेणावत्प्रमाणसंबंधितलक्षणायामापादनासंभवात् चार्तिका
 दिति प्रकारोत्तरेतवक्ष्यते २ प्रसंगाद्वृत्तिभेदमपितिरूपयति तेननरिति हे
 अपिदृतीविविधेवाचात्रैविध्यात् वाच्यमेवाहभेदइत्यादि भेदोत्पत्त्याभावः न
 याचराजपुरुषइत्यादि अराजकीयभिन्नइतिबोधः अस्यावाच्यतेचराजपुरु
 षः संदर्शतिवद्वानपुरुषोदेवदत्तस्येत्यपिचस्यात् वाच्यतेतद्विरोधात्रैवेप्रयो
 गइतिभावः राजसंबंधवानित्येवंशाब्देभानंभेदस्तत्तत्कालमपतिष्टतस्याश
 येनाह संसर्गइति विनिगमनाविरहश्चास्वामिकेपिराजपुरुषइत्यादिप्रयोगा
 यत्तिवमनसिहृतोभयवाच्यमित्याह उभयंवेति तथाचाराजकीयभिन्नोरा
 जसंबंधवाचायमितिबोधइत्यपेक्षावादस्यतुप्रतिभाष्यविरुद्धतातन्मूलकः

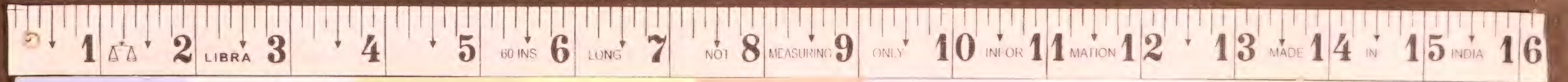
ल.
२.
१२२

श्वपदार्थस्यापुनस्तर्गोप्युक्तः दृतिभेदमिति दृतेः समासकृपायाभेदेभेदसंसर्गो।
द्यर्थरूपमित्यर्थः तदुक्तेभाष्ये सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा अथवा भेदः संसर्गो वा सामर्थ्यमिति यदि दृते भेदसंसर्गो न स्यात् तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदा
त्मकत्वात् सामर्थ्यमेतत् सदर्शकत्वमिति तदा शयः भेद इति तस्य संसर्गो नियतत्वा
दनमीयमानः संसर्गः तादात्म्यसंबन्धे वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्यर्थः त
देवाह अतोऽप्यभावा इति संसर्ग इति संसर्गस्य भेदो नियतत्वादनमीयमानभेदम्।
लकः समासमिभावात्तत्त्वक इत्यर्थः वस्तुतस्तर्नेभ यात्मक सामर्थ्यं भाष्यस्य
निर्भरः किंतु विशिष्टार्थबोधक न एव ततो भेदबोधाननुभवात् रामकृष्णवि।
त्यादिहेतुहेतुत्वात्तायाडरूपपादत्वाच्चैति एवं युक्तीति अनहत्साध्यं वृत्तिक।
ह्योक्तप्रतिनानाकारकादिमादिभाष्यविरुद्धतादित्यर्थः २ किंतु रेखाया।
वयस्यापेनोत्सर्गोऽपि परस्परयैव बोधक इत्याशयेन समाधत्ते समासेऽवल।
भिन्नैव शक्तिः पंकजशब्दवत् वरुणो दृतिर्यथा एव वचनैरेव साधने स्यात्

१२२

दृष्टौ रवेतस्मादेकार्थीभावश्रुतिः समासश्रुतिमात्रोपलक्षणमसमा-
 र्थः परविधिरित्यत्र परस्मैदिश्योविधीयते समासार्थः समासार्थः विशदवा-
 क्यार्थाभिधाने समाधुरितिसूत्रार्थस्य भाष्याह्लाभात् यद्येदं कविधित्वेन
 कृतद्वितसमासैकशेषसूत्रार्थतथातत्पर्यासुपंचसपिहृतिष्वल्पेव श्रुतिमात्रे
 तिसमस्तद्वृत्तिपरमित्यर्थः वाक्याभिधानश्रुतिदर्श्याभिधाने भाष्यादितिसम-
 र्थानोपरवचनमिति भाष्यादित्यर्थः ननु पंकजशब्दे परैर्योगरूढेरुपगमेन न
 दृष्टोतत्वे साध्यसाधनवत्तया वादिश्रुतिवादिनिश्चितस्यैव तत्त्वादत आह २ वि-
 शिष्टशब्दस्वीकर्तृणोऽप्येतावादिनां मते दृष्टोतत्वे शक्तिसाधकमेवेत्याशयेना-
 ह पंकजशब्दवदिति पंकजनिकर्तृरप्येतावादिनां मते दृष्टोतत्वे शक्तिसाधकमेवेत्याशयेना-
 शक्तिर्न सिध्येत् नच पञ्चनरूपेणोपस्थितयेतत्कल्पत इति वाच्यम् चित्रवा-
 दिपदेपि सामितेनोपस्थितयेतत्कल्पनं स्यादप्युक्तत्वात् लक्षणं यातशोप-
 स्थितिरिति चेत् पंकजपदेपि सामितेनोपस्थितयेतत्कल्पनं स्यादप्युक्तत्वात् लक्षणं यातशोप-

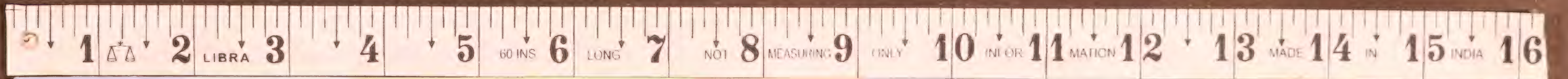

ल.
२.
१२३

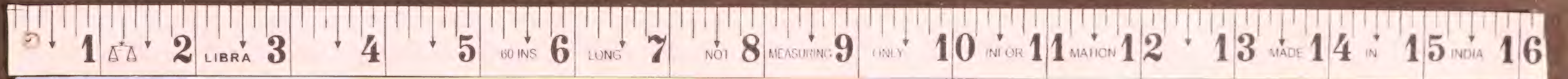
रोमीनादहीतेत्यत्रापि विना लक्षणं क्रमयोगेन ब्राह्मणादिविषयतु योपयत्नौ।
नक्त्यनो कृत्वा ज्ञातिविशेषस्याधिकारित्वे कल्प्या पूर्वविद्या न मप्रकं स्यादि
तिभावः विशिष्टशक्तीति साधकमेवेत्यस्य विशिष्टेत्यादिव्यपदेशादित्ये।
एतत्पुरुष इत्यादौ प्रत्येक यद्वृत्त्यापदार्थोपस्थितत्वा कोलावशादिविशिष्टार्थो
यवत्येकजादियपदेशितयैव विशिष्टार्थोपस्थितत्वा रूढेरुच्छेदापत्तिर्न वसातये।
हेत्याह यंकजनीतिन रूपेण यमस्यापीत्यर्थः योगादिति अवयवशक्तेरेवे।
त्यर्थः तत्रापियेकजादियपदेशि तत्र तत्सीकारेत किमपरादम समासे विशि।
ष्टशक्तेति भावः सा समुदायशक्तिः तक्त्यनस्य रूढि कल्पनस्य तपोपस्थि।
तिरिति स्वामित्वादिना स्वाभ्यास्युपस्थितिरिति भावः सर्ववेति यद्यत्नादिनोप
स्थितिरपि लक्षणेति वक्तुं शक्येत्यर्थः यद्यपि विशिष्टशक्त्यनभ्युपगमः
त्यर्थः लक्षणे निरूढ लक्षणे तस्याः शक्तिसमत्वादिति भावः योगेनेति।
रथं करोतीत्यवयवत्वेनेत्यर्थः उपपत्ताविति श्रुत्यंतरा संस्कारमंतरेण यथा

कल्प

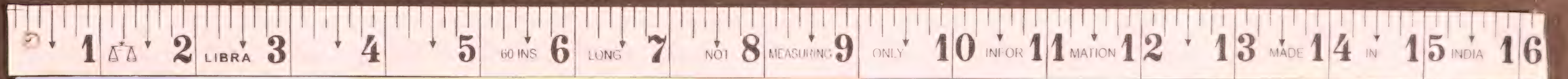
१२३

धाननिर्वाह इत्यर्थः तत्कल्पनामिति तत्र रूढिमुपगम्येत्यर्थः ज्ञातिविशेष
 स्येति ऋभसौधत्ततपर्यायप्रतिलोमजातीयस्येत्यर्थः अतएव कृमिति स्त्रीश्च
 दौनाधीयातामिति निषेधविधिसंकोचने शास्त्राचारितार्थादिति भावः ननु
 प्रतिवेदिनार्थसाधिका किंचनपेकजनपदे लक्षणानिर्वाहः तस्याः शक्याः
 भावेन समसदोषयोगादवचवडप्रत्यये तदभ्युपगमेन लक्ष्येपमेप्रकृत्यत्वात्
 भावेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयप्रसंगात्सर्वप्रतीतपेकजनिकर्तृत्वोथानुपप
 नेत्येति तत्र शक्तिस्वीकारेनैव राजपुरुषादिसमासेनापुक्ताधिकारणविशे
 यः यौगिकार्थरथकारणानिमित्तेवर्षाविधानस्य विशिष्टाधानापेक्षया ल
 चुतेपि ऋणात्तादेवानामिति मंत्रवर्णादभसौधत्तनपर्यायप्रतिलोमजा
 तिरथकारस्यैव तदधिकारावगते लोघवानादरेण रूढार्थेन तत्र विशिष्टाधाना
 कल्पनादपूर्वविध्यध्ययनप्रयुक्तगौरवे तनरोषावहेफलमावत्वात् प्रकृता न च
 समासे शक्तिग्राहकं कोशाद्यस्त्रियद्वन्नादवयवार्थः परित्यजेतेत्यपरितोषा

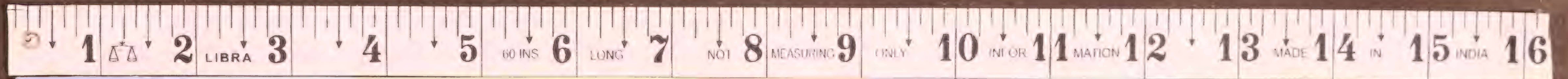

ल. २५
 १२४
 मलमवतारयति १ सायकोतरमाह वरुनामिति ह्येत्यर्थमाविशेषणलिंग
 संख्यायोगादयः तेषां च वचनैः सायने गौरवमित्यर्थः अयं भावः विशिष्टः
 शक्त्यस्तीकारेण सः पुरुष इत्यत्रैव राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि स्यात् विशेषणान्वयः
 राजपदे सत्तेजोपस्थितिमत्तात् विभाषावचने वसमास नियमवारणाय ।
 कार्यम् लिङ्गोति कुक्कुटोऽमित्यादौ पूर्वपदायं स्त्रीत्वात् तत्रिरिति भाष्यात् ।
 असंख्याविशेषस्याप्रतीतेरिति भावः संख्यादीत्यादिपदादिमेतत्तर्ह्ये कार्योभा
 वकृताविशेष्यसंख्याविशेषोवाज्यमिथानमपसर्जनविशेषणं चायोगश्चेति
 भाष्योक्तस्य गतो गवा च पुरुषादेव दत्तविस्मृतिज्ञाणं गौर त्वादौ चायोगस्य
 च संग्रहः वचनैरिति सविशेषणानामित्यादिभिरित्यर्थः तदेवाह अयं भाव
 इति १ ननु सविशेषणानामिति वचनात्तत्र विशेषणान्वयः विभाषावचनं
 वकृतमेवेत्याशंकां समाप्यते वचनैरेवेति न्यायासिद्धमेव सप्रमत्यपेक्षावि
 वक्षायां व्यासस्यै कार्योभावे समासस्येति सभावतएव प्रयोगनियमसंभवा

तं सविशेषणोऽपि विशिष्टात्तैः यदर्थैः कदेशतया नया संभवात्तयाया
 सिद्धमिति भावः अतएव व्यपेक्षापक्षसहस्यतयैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये
 सावेका र्थीभावकृतो विशेषः सवक्तव्य इति भाष्यकारेण ह्यमप्युक्तम् तथा
 ध्वजवद्विगैः निष्कौशो विः गौरयः वृत्तवदः गुडधानाः केशवदः सुवर्णां ले
 कारः द्विदशाः प्रतिपणोऽत्यादावितरेतरयोरादिक्रान्तप्रकृष्टमिश्रसंज्ञा
 तविकारस्य व्युत्पत्त्यलोपो वीप्साद्यर्थो वाचनिको वाच्य इत्यपि गौरवेत्यादि।
 ति न्यायसिद्धमेवेति इह व्यपेक्षायां समासो नैका र्थीभावे वाक्येनाभिन्ना।
 विषयत्वादिति भावः अन्वया संभवादिति वृत्तौ व्युत्पत्त्यसंज्ञेन प्रधानार्था
 भिधायिनाभावम् सस्य विशेषणकोऽत्यायां च प्राधान्यमिति कथमेकदा
 प्राधान्यमेका र्थीभावश्च स्यात् युगपद्गुणप्रधानभावविरोधादितिन्यायसि
 द्धमेवेत्यर्थः अतएवेति व्यपेक्षावादस्यैवान्तसरणियस्तत्वादेवेत्यर्थः ह्य
 णांतरमप्युक्तमिति अस्यानानाकारकारकनिश्चयतुष्टादोदेशप्रतिषेधो

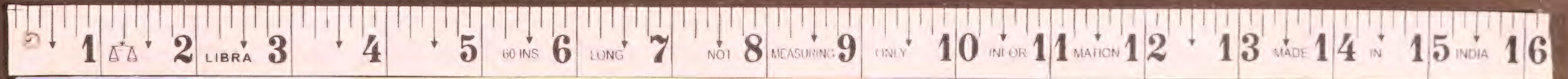
ए.

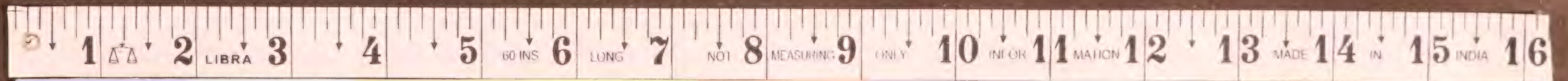
न.
२.
१२५

येदोहपतनेत्यादि स्तो. ३. ॥ कथ्योक्तोदोषसंज्ञानामाह तथेत्यादिः।
हृषणामिति २ इति हृषणोत्तरमाह चकारादिनिषेधोपबन्धयुत्पत्तिभेजेने
कर्तव्येतेत्यापसिद्धेनस्माकं तदिति स्थितिः आदिनाचनश्यामः हेसगमने
त्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानां च संप्ररः हृषणोत्तरमाह वक्रयुत्पत्तिभेजेने
तिश्रयमाशयः चित्रगरित्यत्रस्वाम्यादिप्रतीतिरन्वभवसिद्धानचनचललक्षण
शामोदकोशामश्यादौ तदसंभवात् शान्तिकत्रभिन्नमुदकमित्यादिकोयेत्
इतत्संबोधिशामलक्षणायामुदककर्तृकशान्तिकर्मकशामश्रुत्यलाभा
त् शान्तेतिक्तप्रत्ययस्यैव उदककर्तृकस्य कर्मणिलक्षणोतिवेततर्हि समाना
धिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्नपयुत्पत्तेरुदकाभिन्ने शान्तिकर्मेति
स्यात् अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्नपयुत्पत्तिभे
गापत्तेः शान्तेर्यत्तथा कर्तृतासंबंधे नोदकस्य तत्रान्वयासंभवाच्च
अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्तृतासंबंधेन देवदत्तस्यान्वयसंभवेनानन्व

१२५

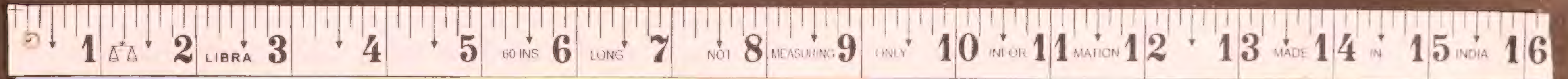
यानापत्तेः अर्थेद काभिन्नकर्तृकाप्रामिरितिवोयोतरेतत्सेवेधिशामोत्त
 तश्चिचेन्न प्रामेयान्वयतयात्तार्थकर्तृरिविशेष्यतायाश्चसंभवात् प्रकृतिप्र
 तयार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति युत्यतेः प्रामपदे प्रामेविशेष्यतेतस्याप
 वनामार्थत्वेनोदकेन समसंभेदान्वयापेक्षे ॥ इति ह्यणामिति इत्याकारकं
 षणामित्यर्थः पूर्वोक्तानामिति ज्ञातादिततदर्थवाचकानो लोपवचनमित्यादी
 नामित्यर्थः यतस्यापुडरिष्यमाणानादाहृषणोत्तरमिति युत्यतिगर्भमेवा
 विष्करोत्यपमाशय इति तत्र स्वाभ्यादीति वाक्येति शेषः तदसंभवादिति
 वाक्यलक्षणाया भीष्मिनाथे बोधानिबोहादिति भावः तदेव विशदयति प्रामि
 केति तर्हि समानाधिकरणेति सामानाधिकरणे वात्र समानविभक्तिकत्वा
 म प्रत्ययाभेदेन स्त्रीकारेभंगापेक्षेति तादृशयुत्यतेरत्रैव यभिचार इति भा
 वः नन्वत्र सामानाधिकरणमेकार्थमिधानरूपमेवं बोक्तुं दोषोत्तयाह प्र
 मेरिति अन्वयासंभवादिति नामार्थयान्वययोर्भेदेनान्वयस्यायुत्यत्रतादि

ल.
२.
१५

निभावः अन्यथादेवेति अन्यथोक्त्युत्पत्त्यनभ्युपगमे उक्तबोधस्य कथं चित्ते
भवेत्तल्लक्षणपिकल्प्यते न च तस्मै भवेत्तलीत्याह प्रामेयित्वा दृशानियमस्या
व्यातेयमिचरितत्वादाह प्राप्तपद इति नामार्थतयेति नाम नमप्रतीतिवि
शेष्यत्वादिति भावः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिक्रानामार्थयोवि
तियुत्पत्तेरिति भावः २ एवमूढरथः उपहतपशुः उद्धतौहनावरूपावि
केत्यादावपि दृश्यम् अत्र हि रथकर्मकवहनकर्ता पशुकर्मकोपहरणो
दृश्यः उद्धतकर्मकोदरणावधिबहुपाचककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्यु
पगमात् दृश्यमिति भवन्मते वहनकर्माभिज्ञोरथरतिबोधोत्तरसंबंधि
निलक्षणाया मपि रथकर्मकवहनकर्तानत इति विवक्षितार्थत्वाभावे
वक्तुमार्थकं प्रत्ययस्य कर्तरि लक्षणायां तथा तर्कवहेनेरथस्य कर्मतया
न्योऽर्हत्तमप्यव नामार्थधातयोरिति युत्पत्तिरित्यादिति पूर्वोक्तरीत्यावधे नि
यमित्यर्थः अस्मन्मतेन कापियुत्पत्तिर्विरुध्यत इत्याह २ अतिरिक्तवृत्तिः

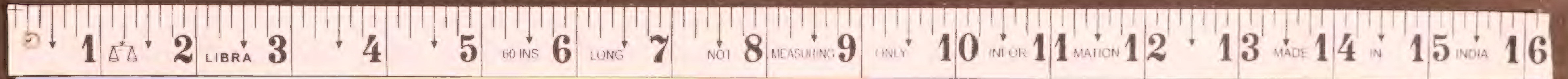
१५

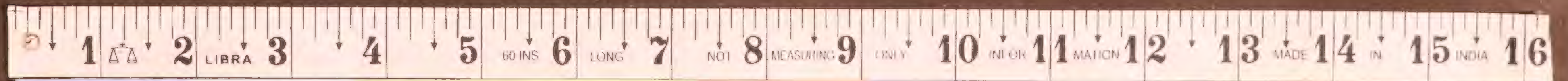
ल.
२.
१५

निभावः अन्यथादेवेति अन्यथोक्त्युत्पन्नभ्युपगमे उक्तवोधस्य कथं चित्ते
भवेत्तल्लक्षणपिकल्प्यते न च तस्मै भवेत्तलीत्याह प्रामेयिनितादृशानियमस्या
त्यातेयमिचरितत्वादाह प्राप्तपद इति नामार्थतयेति नाम नमप्रतीतिवि
शेष्यत्वादिति भावः अभेदान्वयापत्तेश्चेति समानविभक्तिकत्वा मार्थयोवि
तियुत्पत्तेरिति भावः २ एवमूढरथः उपहतपशुः उद्धतौदनावरुपावि
केत्यादावपि दृश्यम् अत्र हि रथकर्मकवहनकर्ता पशुकर्मकोपहरणो
दृश्यः उद्धतकर्मकोदरणावधिबहुपाचककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्यु
पगमात् दृश्यमिति भवन्मते वहनकर्माभिज्ञोरथ इति बोधोत्तरसंबंधि
निलक्षणाया मपि रथकर्मकवहनकर्तान्ततद्वानि विवक्षितार्थे लाभ्य
वकुमार्यं कर्तुं प्रत्ययस्य कर्तृविलक्षणायां तथा तर्थावहेन रथस्य कर्मतया
न्योऽर्हत्तमप्यव नामार्थधातयोरिति युत्पत्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या वये नि
यमित्यर्थः अस्मन्मतेन कापियुत्पत्तिर्विरुध्यतांत्याह २ अतिरिक्तवृत्तिः

१५

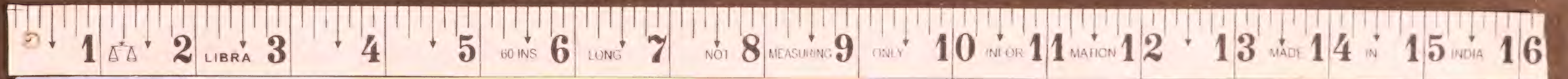
पक्षेचरत्नविशिष्टेचरत्नपदस्यैवोदककर्तृकप्रामिकर्मतविशिष्टेप्रामोदक।
 इत्यादिसमदायशक्तैवनिर्वाहशक्तिभावः २२ साधकांतरमार अथष्टयं
 वरुञ्जीहोद्युत्तमंतरकल्पना क्लृप्त्यागच्छास्तिनवतक्तिशक्तिनकल्पयेः
 अयंभावः चित्रागुरित्वादिविचित्रगोस्वाम्यादिप्रतीतिनेविनाशक्तिमुपपद्यते।
 तेनचतत्रलक्षणसाहचर्यविचित्रपदेविचित्रस्वामीगौरितिबोधापत्तेः नापिगो।
 पदेगोस्वामीविचित्रइत्यन्यबोधापत्तेः चित्रादिमात्रलक्ष्यैकदेशत्वेनतत्रगा।
 वादेरन्वयायोगात् नचचित्राभिन्नागौरितिशक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधापत्तेः
 तादृशगोस्वामीगोपदेनलक्ष्यतइतिवाच्यम् गोपदस्यविचित्रपदस्यवाविनि।
 गमनाविरहेणालक्षकत्वासेभवात् नचगोपदेसाक्षात्संबन्धएवविनिगम।
 कइतिवाच्यम् एवमपिप्रामोदकः कृतविषयइत्याद्यष्टयंवरुञ्जीहोविनि।
 गमकाप्रामेः यौगिकानांकार्शयैकतयासाक्षात्संबन्धाविशेषात् षष्ठ्य
 यंवरुञ्जीहिपुंदासेवीनेप्रदर्शयति अयंभावइतिनचतत्रेतिमसदायचर

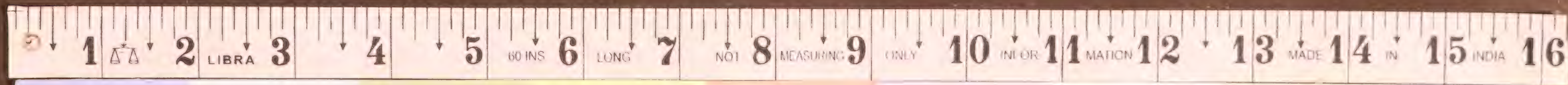
न. कप्रवोत्तरपदयोरित्यर्थः लक्ष्यकदेशतेनेतिचित्रस्वामि रूपपरार्थकदेशतेने
 द. मर्थः श्रुत्यायोगादिति एकपदार्थप्रकारतानिरूपितविशेषतासंबंधेनशास्त्र
 १२० बोधेपरपदार्थतमोपस्थितेविशेषतयाहेतुतमर्थः पदार्थेनानेतीतिशुभ्यति।
 विरोधाउक्तान्वयासंभवादितिभावः लक्ष्यतस्मिन्संबोधसंबंधस्यलक्षणवा
 दि. रिमतेनेदम् साक्षादितिगवाहकइत्यर्थः तथाचमर्थवक्तृब्रवीद्वानयु।
 त्यन्तेतरकल्पनमितिभावः २ नचपदद्वयेनलक्षणोतिनैयायिकोक्तंप्रकृतं बो
 धावृत्तिप्रसंगत नचपरस्परंतात्पर्यग्राहकत्वादेकस्यैवकदालक्षणानह
 योरितिबोधावृत्तिरितिवाच्यम् एवमपिगमनाविरहतादवस्थानलक्ष
 णापाश्रसंभवात् नचचरमपदएवसाप्रसयाध्यानयानुरोधात् प्रत्यया
 नांसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमुत्पत्तेरितिवाच्यम् एवंहिब्रू
 वी ह्यसंभवापत्तेः श्रुतेकसम्यपदार्थस्यनेनानेकसुबेतानामपिचाम
 पदार्थप्रातिपदिकतेतद्विधानात् १ ॥ पदद्वयइति विनिगमका।

विनि.

१२०

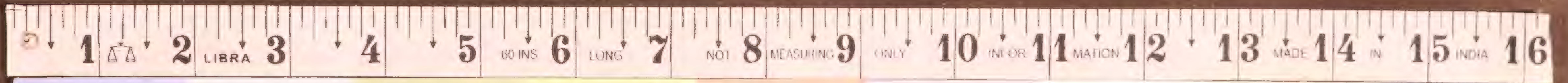
भावादितिभावः नैयायिकेति एकदेशान्नयमिषा प्राचीनैस्तथोक्तम् बोधा
वृत्तीति बोध्यमानस्य सामिनो हेया भानायनेरित्यर्थः विनिगमना विरहेति ।
चित्रपदेनात्यर्थग्राहकसूत्रगोपदमित्येकतरपक्षपातिप्रत्ययभावतादवस्थे
नेत्यर्थः असेभवदिति अन्यतरपदेन लक्षणाया असेभवात् परद्वयलक्षणा
यात्तत्तदोष इति भावः प्रत्ययाणां नयानुपपत्तिरेवेत्तरपदस्य लाक्षणिकत्वे ।
विनिगमिका भविष्यतीत्याशंक्य निराकरोति न चेति एवेतीति उत्तरपदेन वल
तकत्वरत्यर्थः असेभवमेवोपपादयति अनेकमिति तद्विधानादिति वक्तव्यं
द्विविधानादित्यर्थः अयं भावः वृत्तेर्विशिष्टाशंकत्वेन शास्त्रेकगम्यम् अचत
रेत्यादावर्थानां देशात् स्वभावतएवैतेषामेष्टेष्टेष्टभिनिविष्टानां निमित्तत्वे
नान्वाच्याने क्रियत इति समर्थसूत्रभाषा लौकिकव्यवहारगम्यमेव तत् वा
र्थवर्ततेयः प्रथमांतमन्यायां पादकं वक्तव्यं हि संज्ञकं भवतीत्यर्थं केन चार्थं
हेहोनेकमन्यपदार्थ इत्यादिना लोकसिद्धार्थानुवादेन हेहादिसंज्ञाविधानम् ।

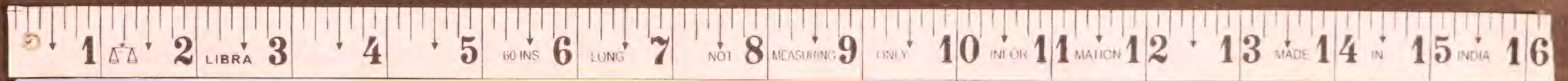
ल.
२.
१२८

मात्रमर्थस्यविधानेनवाक्यभेदः स्यात् समासार्थवाक्यानिदृतेयेविभाषा
धिकारविधानप्रसंगश्च तथाचसर्वतः समस्यस्यान्यार्थाप्रतिपादकत्वेन
यमत्रवक्तुंहीदिसंभवति नन्तरपदस्यान्यार्थप्रतिपादकस्यतात्पर्यग्राह
कतयोपयोगितेनसमस्यस्यान्यार्थप्रतिपादकत्वावैकल्यात्रसमासः संभ
वत्यतग्राह १ किंच एवेसतिचटादिपदेपित्तरमवर्णपववाचकताकल्पना
स्यात् सर्वएववर्णानांतात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसंभवात् एवेसतिचरमव
र्णमात्रप्रवणोदर्थबोधापत्तिरितिचेदत्रापुदकपदमात्रप्रवणादर्थप्रत्यया
पत्तिस्तत्वेत्यत्रवित्तरः एवमक्तस्यलेचरमपदस्यैवल्लक्षकत्वेऽष्टापत्ता
वाह एवेसतीतिचरमवर्णस्यवाचकत्वेसतीत्यर्थः अत्रापिप्राप्तेरकाराव
पि नननोदकपदमात्रप्रवणाल्लक्ष्यार्थबोधः तदानींलक्षणाकल्पकता
त्यर्थग्राहकएवपदोपस्थित्यभावादतग्राह अन्यत्रेतिभूषणादित्यर्थः उत्तर
पदलक्ष्यार्थत्वाभावेनतत्रप्रत्ययार्थकर्मत्वायनन्यप्रसंगइत्यादिवित्तरः

१२८

लज्जोक्तो बोध्यः युत्यतित्यागश्च प्रकृतेश्च तित्ताहानिरेव २ एवं वाच्यं
 वक्रञ्जीहौ युत्यस्येतरकल्पना इतः प्रकृतेः श्रुत्याशक्त्येतरकल्पनाऽहमत्या
 गः क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति युत्यतिस्त्यागश्च तवास्ति तत्किं सर्वत्र समासे
 नशक्तिकल्पयेरिति वाक्यार्थः यत व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसका
 द्यो न समासे शक्तिः राजपुरुषश्चादौ राजपदादेः संबंधितत्वात् यैव राज
 संबंधाभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तेः अतएव राजतः पदार्थकदेशात्तयानतत्र
 शोभनस्येत्यादि विशेषणान्वयः न च चनश्यामो निष्कौशो विगौरय इत्याद्य
 विवादिप्रयोगा यतिः उक्तार्थतया श्वक्रांतादिप्रयोगा संभवात् न च विभा
 से निस्त्रावणकत्वम् लक्षणाया राजन संबंधाभिन्न इति बोधयिष्यायां समा
 सस्य राजन संबंधवानिति बुबोधयिष्यायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसंभवा
 त व्यपेक्षावादिन इति समर्थसंज्ञे समासचटकपदानां परस्परसाकोत्तर
 रूपसामर्थ्यमेव व्यपेक्षेति मतानुसारिण इत्यर्थः न समास इति समासे

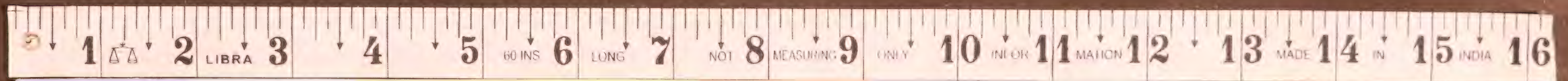

ल.
२.
१५

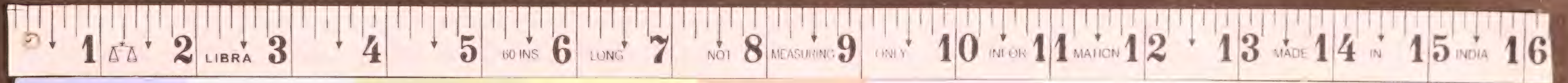
राजपुरुषस्यात्मात्मके समुदाये विशिष्टशक्तिर्नेत्यर्थः समाससंज्ञाप्रयोजकः।
तेनैकप्रत्येकपरद्वयतिरिक्तेनास्तीति यावत् विशिष्टशक्तिकल्पकानुपपत्तिः।
तथा च वाससमासयोः समानाकारबोधजनकत्वप्रवाहोऽप्युपपत्त्यत इति
वाच्यम् राजापुरुषस्यादौ सत्यपि तात्पर्येण राजपदार्थस्य पुरुषस्वस्वामिभाव
संबन्धेनान्वयबोधादर्शनात्तद्वाराण्यनिपातान्तिरिक्तनामार्थयोः साक्षात्
द्वेदेनानन्वय इति युक्त्येव वरणाभ्युपेयतया प्रकृतेनामार्थराजसंबन्धस्याप्र
यमानासंभवात् न च निपातान्तिरिक्तत्व एव समस्य मानोपि नामार्थविशेष
घणीयस्तथा च नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यं कविद्वयस्यासंकोचविषयसंबन्धः।
संकोचस्याप्यायत्नात् प्रकृतेन तत्पारुष्यगतिरसद्भावाच्च निपातानां योत
कत्वनये निपातान्तिरिक्तत्वस्यापि युक्त्यावप्रवेशाच्चेति भावः पूर्वोक्तादि।
शेषाणां तयापत्तिमद्वरति एवेति राजसंबन्धिनः पूर्वपदार्थत्वादेवेत्यर्थः।

अतः

१५

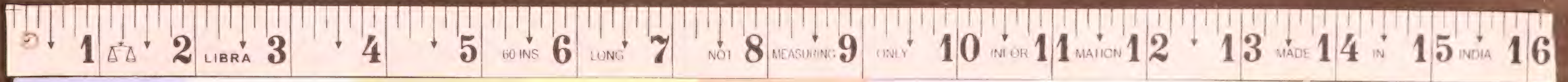
कैष्यदोक्तदृष्टान्तसेवानेवायतिनेवेति उक्तार्थतयेतितन्निगदीनांघोतक
 तथाकौशांवारिपरस्यकौशांखवधिकनिष्क्रमणकक्रांयर्थलक्षणयेवेष्टवो
 योपपत्तौक्रांतादिप्रयोगानर्थक्यादितिभावः श्रवणकतमितितेनोक्तार्थ
 स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थतानस्यधर्मते १ नापिपेकनपदप्रतिवंदीशक्तिसाधिका ।
 तत्रावयवशक्तिमजानतोपिवोधात् नवशक्त्यग्रहेलक्षणयातेभ्योविशिष्ट
 र्थप्रत्ययःसंभवति अतएवराजादिपदशक्त्यग्रहेरानप्ररुषश्चित्रगरित्यादौ
 नबोध्यः नापिचित्रगरित्यादौलक्षणसेभवेपिप्रषष्ट्यर्थवरुञ्जीदौलक्षण
 याग्रसेभवःवरुञ्ज्यतिभंजनापत्तेरितिवाच्यम् ग्रामोदकइत्यादावुदकप
 द्यवल्लक्षणास्तीकारात् श्रवणपदस्ययौगिकतेनलक्षणयाथातप्रत्ययतद न
 र्थज्ञानसाध्यतयाविलंबितत्वात् प्रत्ययानांसन्निहितपदार्थ गतसार्थ
 बोधकत्वमुत्पत्त्यनुरोधाच्च चरादिपदेवातिरिक्ताशक्तिःकल्पमानाविशि
 ष्टकल्पतेविशिष्टस्यैवसंकेतितत्वात् बोधकत्वस्यापिप्रत्येकवर्गोषसत्तात्

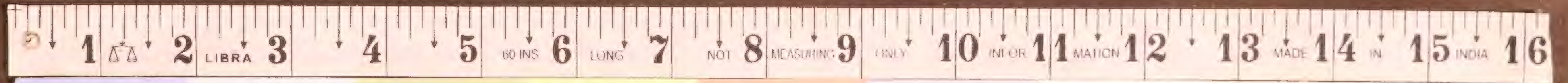
न.
६.
१३.

प्रकृतेवाप्येतसत्रिधानेनप्रत्ययार्थान्तयसौलभ्यायोत्तरपदवसाकल्पतइतिवि
शेषःस्वीकृतेचवरादिपदेष्टापिचवसवार्णस्यैववाचकत्वेमीमांसकम्पत्यैरित्या।
रुः नापिप्रतिबंदीतिपेकजादिपदेविशिष्टशक्त्यसिद्धिरूपेत्यर्थः अनुमानतोपी
सत्त्वादिष्टांतदार्ष्टिकयोर्वैषम्यमाविष्क्रियते शक्त्यग्रहस्यसावयवेत्यादिने
भ्यः पेकजादिशब्दवृत्तकावयवेभ्यः विशिष्टार्थबोधइतिपद्यत्वादिरूपेणपद्या।
दिवोधइत्यर्थः लक्षणायांविनिगमकमाहयोगिकत्वेनेतिविलंबितत्वादि
त्यनेनशोद्धोपस्थितिकतमत्तरपदस्यलक्षकत्वेविनिगमकमितिसूचित
म् ननुच्युत्यतिपदेयोगिकत्वमदकादिपदानामपिसममतश्चाह प्रत्य
यानामितिमयाश्रुतप्रत्ययार्थस्योत्तरपदलक्ष्यार्थभावात्प्रकृत्यर्थेतिवि।
ह्यसत्रिहितपदार्थसकृम तथाचाण्डरपीतिन्यायाउत्तरपदव
ल्लोतिनबोधापत्तिरूपदृष्टानमपीतिभावः दृष्टान्तेतरमणुद्धरतिवा
रादिपदेवेतिकल्पमानेसत्त्वात्कृतमत्तंसूच्यतेविशिष्टस्यैवेतिव्यवहारेण

१३.

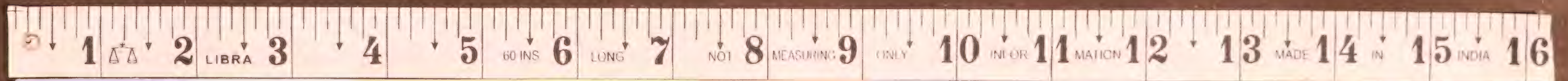

तत्रैव तत्रिर्पारणादिति भावः असत्त्वादिति अस्तत्रापियेन विनिगमक ग
 वेषणास्यादिति शेषः उत्तरपदशतिप्राप्तेरुक्तादिचटकोत्कादियदर्थः ।
 सेतिलक्षणाविशेषरतिचरादिपरात्समासस्य लक्षणयोर्वेषणमित्यर्थः प्र
 योक्तामापत्तिमिह तेनापि परिहरति स्वीकृतं चेति चरमवर्णस्येवेति पूर्व
 पूर्ववर्णानुभवजन्योदुह संस्कारसहितानि मवर्णस्येवेत्यर्थः नातः केव
 लचरमवर्णाश्रवणादर्थोपस्थित्याद्यायतिरित्यधिकमग्रेव ह्येत व्येतायो
 सामर्थ्यं समाप्तेः संप्रतीतो भवतीति भाष्याशयं प्रकाशयन्नैषा यकमतेह
 ष्यति २ अत्रोच्यते समासे शत्रयस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्या
 त् अर्थवत्ताभावेन अर्थवदयात्तरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति अस्याप्रवृत्तेः ।
 न च कृतदित्समासाश्चेत्यत्र समासप्रहणात्सा तस्य नियमार्थताया भाष्य
 सिद्धाया वैयाकरणभ्रष्टोत्पद्येति पादितत्वात् समासवाक्येशत्रयभा
 वेन शक्यसंबन्धरूपलक्षणया अपि वासंभवेन लक्षणकार्यवत्तस्याप्य

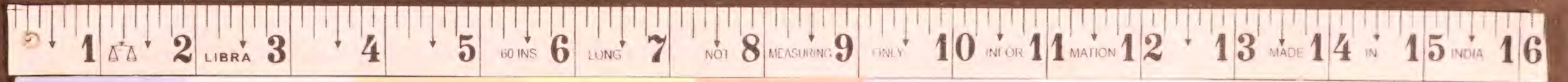

ल. संभवात् संज्ञादीत्यादिनापरत्वादिरिग्रहः भाष्यसिद्धाया इति समासग्रहः।
२. एतत्समर्थवत्समादायानोनियमार्थमिति भाष्यसिद्धाया इत्यर्थः स्पष्टमिति वाक्य।
१३। स्मार्थवत्त्वेन प्रतिपदिकतत्प्रसक्तौ तद्वा दृष्टेयवच्चनारंभमाशंक्य नियमार्थसमा
मासग्रहणेन समाहितम् समासेनात्र न भुगमेतत्तस्य ह्यर्थबोधकत्वरूपा
र्थवत्ताभावेनाप्राप्तसंज्ञाविधानाय तस्यावश्यकतयानियमार्थत्वस्यावातः
स्पष्टपवत्समादेतद्भाष्यमपि समासेनात्र मानसितित्तोक्तत्वादिति भावः न
नचित्रगवित्सादौ विशिष्टेशक्त्यस्तीकारेपिनार्थवत्तनिबन्धनप्रातिपदिक
त्वानुपपत्तिः गभीरायोन्यां चोषशत्यादावन्वयबोधानुरोधेन स्वबोध्यसं
बन्धस्यैव लक्षणतस्याभ्युपेयतया तया चित्राभिन्नगोस्वामिरूपार्थवत्तादतः प्रा
ह समासवाक्य इति अयमाशयः स्वबोध्यसंबन्धस्य न लक्षणतमप्यर्थः।
शेषितस्य संगत किंच स्वबोध्यत्वादेः सनिष्टतापकतानिरूपितत्वाप्यत्र
वदर्थसंबन्धो लक्षणोत्प्रेवमर्थो वाच्यः तत्र स्वस्मिन्तापकतं ह्यस्य बोधकत्वं

१३५

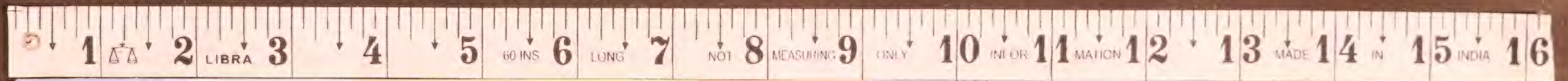
मतज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपे निविष्टम् नायः बाकोलक्षणाभावः।
 संगत तदर्थस्य गंभीराभिन्नतरीरूपस्य ह्यवोध्यता नोत्पलद्वयकव।
 र्णानां प्रत्येकमर्थवत्तापत्त्या विभक्त्या पतितारवस्थादिति सशक्यसंबंधः।
 स्यैव तत्र मध्यपगतव्यस तस्याश्चोक्तसमासे संभवेन नोत्तरेणाविशिष्टाक्तिः।
 प्रातिपदिकसंज्ञापतिरिति २ अथतिमसकित्वाभ्युद्विगेस सवितिप्र।
 त्याहारोभाष्यमिदः तमादायानि प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यताम् कृतमर्थः।
 वदादिसूत्रद्वयेन समासग्रहणं च नियमार्थमस्तनयावातिप तिवेतभिन्ने
 प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि सास्यादिति चेत् तथापि वर्तोषसं-
 ज्ञावारणायार्थवत्तावश्यकत्वेन समासाद्यामिनादवस्थमेव तथाच प्रा-
 तिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्तमनमापयतिहमइववक्त्रिम भाष्य।
 सिद्धइतिविवादेः प्रतिषेधोर्थवत्तादितितत्रोक्तत्वादिति भावः सूत्र्यता।
 मिति अतिघ्नमासश्च प्रातिपदिकमित्येव सूत्रमारभ्यतामित्यर्थः

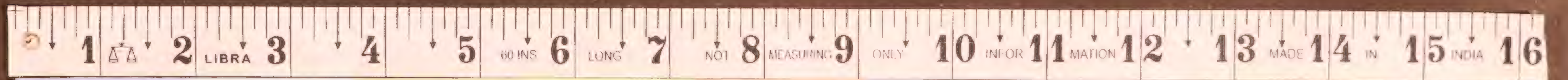
ल.
२.
१३१

नथाचतिष्ठुवेतभिन्नं यतस्त्यातिपदिकमित्येवं न समासप्रातिपदिकतत्वाभा
दिति त्वातिविद्यमाने समासग्रहणो नियमार्थमस्ति तर्थात् लाभः प्रत्येकमिति व
र्णनामनर्थक्यपक्षे सत्यां प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकाशनीयार्थाभावादिति
शेषेण प्रतिवर्णविभावनद्वयपादित्वेति भावः अर्थवत्तति सूत्रेण वदुह
णस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः ननु कृतदित समासाच्चेति समासग्रहणस्य स
न पुरुषेत्यादिसमस्तसमसदाय प्रातिपदिकतोपपादनेन चरितार्थत्वात् नद
नुपपत्तिस्तत्रैकार्थीभावे माने पूर्वसूत्रेण तद्व्युत्पन्नस्यार्थवतः साधोः सा
विधीयते न त्वनर्थवाक्यस्यापि तस्यानर्थकत्वेन्याकांक्षावशादेव ततः से
सर्गबोधसंभवात् एवं प्रकृतिप्रत्ययसमसदायात्मककृतदितानां तानामप्य
नर्थकानां पावकवक्रयद्वादीनामप्राप्ततत्संज्ञाविधानार्थकृतदितश
रणम् पूर्वसूत्रादर्थवद्वहणस्य नानावहतिः असेभवात्प्रयोजना
भावाच्च तत्र कुच्छेदेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदेतग्रहणम् तदि

१३२

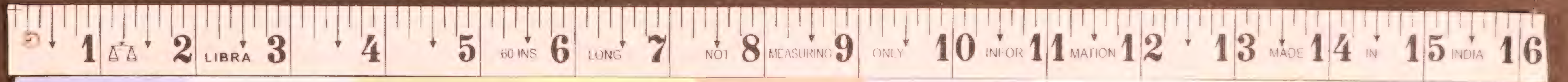
तपदेतवरूपद्वादिसाधारणायस्वोत्तरतमेवेयेनतदितविशिष्टप्रकृतितदि
तांतायतरसमुदायपरतयाव्याख्ययम् पचतक्यादिसमुदायांतर्गततदित
प्रकृतेतिरुक्ततदितवैशिष्ट्यभावात्तत्रातिप्रसंगः मूलकेनोपदेशमित्याये
तदुद्गृहणपरिभाषया अनित्यत्वाश्रयणात्त्रातिप्रसंगः तथाचसमासप्र
हणेनाप्राप्ततत्संज्ञासंभवात्साधुत्यतिसंभवेतत्रैकांशीभावोपगमोतिष्ठ
माणाकपव भाषेतस्यनियामकतयावर्णनंतमतोतराभिप्रायेणोत्तरुचा
ह २ किंचैवेचित्रगमानयेत्यारौकर्मत्वाद्यननयापत्तिः प्रसयानांप्रकृत्या
र्थान्वितस्वार्थबोधकतयुत्यन्तेः विशिष्टोत्तरमेवप्रत्ययोत्यन्तेः विशिष्टस्यैव
प्रकृतित्वात् यत्तसन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकतयुत्यन्तिरेवकल्प्यतइ
ति तत्रउपक्रमेभ्यर्थपिप्लीमादौश्वपदार्थविभक्त्यान्वयेनव्यभिचारा
त् नचतत्रापिसन्निधानमेव अनुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा
चयत्पदेतरेयानुशिष्टासातर्थागतस्वार्थबोधयति समासेचसमस्यमान

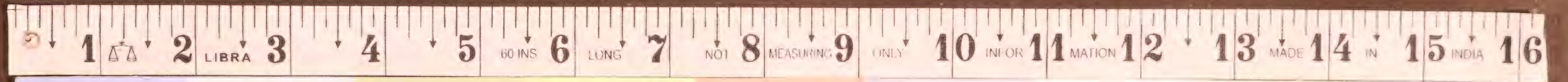
ल.
६.
१३३

पदोत्तरमेवानशासनमितिवाच्यम् अर्थवत्सरेणविशिष्टस्यैवशान्तिपदिक।
तेनविशिष्टोत्तरमेवविभक्त्यनुशासनात् एवेसमासेविशिष्टशब्दस्वीकारेक
मेत्वायनन्वयीति उत्तरपदार्थगोस्वाम्यादावमादिप्रत्ययार्थकमेत्वायनन्व
यापत्तिरित्यर्थः तत्रहेतुमाह प्रत्ययानामिति प्रकृतित्वादितिप्रत्ययविधाना
वधित्वस्यैवप्रकृतित्वादितिभावः प्रत्ययानामित्युक्तानिदिदंनमानयेत्या
दौकमेत्वायनयवारणापस्वीक्रियतेतदर्थमुप्रकृत्यर्थविषयतानिरूपितविष
यतासंबन्धेनशास्त्रेप्रतिविशेष्यतासंबन्धेनप्रत्ययनमोपस्थितित्वेनहेतुतेति
तत्रप्रकृतेसन्निहितत्वेनैवनिवेशोक्त्यस्यतियत्तिसन्निहितत्वेवाव्यवहित
पूर्वतयानुसंधीयमानत्वम् तच्चचित्रगमित्यादौगवादपिदेहान्तमितिभा
वः उपक्रमेभावेव्यभिचारोद्भावनेतप्राचीनमतानुगोयेन नवमतउत्तरप
दलतार्थएवतरन्वयाभ्युपगमेनतदप्रसङ्गः तत्राप्युपक्रमेभादिसमासेपि
शानशासनिकेतिसन्निहितत्वेनसाव्यवहितपूर्वत्वेनानुसंधीयमानत्वेयव

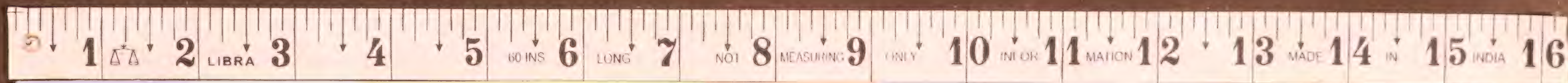
१३३

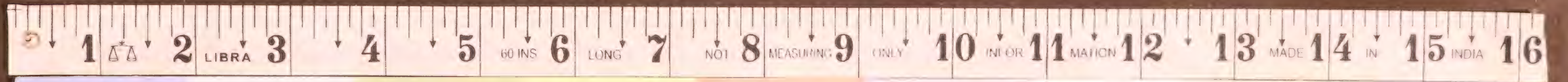
स्वरिणवित्पादौयवादिपदार्थविभक्त्यर्थानन्वयप्रसंगात् किंतुसन्निहितेना।
 नशासनबोधितत्वम् तच्चोपादिपदामण्यस्तीत्यभिप्रेत्याह तथाचेति अनेक
 पदसमुदायात्मकसमासस्यप्रमेकानतिरिक्ततयासमासरूपप्रातिपदिका।
 द्विहितविभक्तेःसमस्यमानपदसन्निहितत्वादितिभावः संभवेदेवेयदिसमास
 स्प्रातिपदिकसंज्ञासमासग्रहणनिबन्धना नचैवंतस्यनियामकत्वात् किंतु
 र्थवत्संज्ञेणैवसावाच्यातथाचनोक्तप्रकारस्तत्रसंभवतीत्याह अर्थवत्संज्ञेण।
 ति तथाचशासनबोधितमपितत्वेनश्वंपदस्येतिभावः प्रकृतित्वस्यपर्याप्तिसंबन्धे
 येनसमुदायविश्रान्तत्वेपिचाप्रयत्नयातद्वत्त्वस्यतदेकदेशेपिसत्वात्संबन्धुत्यज्ञा
 निवेशनीयेत्यभिप्रेत्याशंकते २ अथप्रकृतिनाश्रयेविभक्त्यर्थानन्वयशक्तिकल्पने
 इतिचेत्तत्रहिंपेकनमानपदंदिनेपश्यश्रुतिनंश्नयेत्यादौपंकदंश्चलेषानयन
 दर्शनश्चनोदरत्वप्रसंगः अद्यतमानयेत्यव्ययेणानयनात्तयापेक्षेनचदं
 शदीनोविशेषणानयनतजानयनायत्वयःपाकात्रीनःधर्मात्सावीत्यादौपा।

कथमादिजननीलरूपसत्त्वादावननयप्रसंगात् । अथेतिप्रकृतित्वाश्रयेप्र
कृतित्वाश्रयार्थसन्निहितप्रकृत्यर्थरूपणमज्ञायसन्निहितेपितदाह अवद्यमि
तिपूर्वपदार्थप्राधान्यमत्रेत्याशयेनरूपणोद्भावनम विशेषणतयेति एकत्र ।
विशेषणतयावरुडस्यपरत्रविशेषणतयान्वयेनैराकांत्यादितिभावः यथा ।
श्रुतेरुषयतिपाकाश्रीलश्यादि नीलसत्त्वयोःस्वाश्रयेविशेषणतयान्वितयोः
पाकादित्यंतर्गतपंचम्यननयापत्तेरित्यर्थः यच्चप्रकृत्यर्थतंतज्जन्मज्ञानविषयत
मात्रम् तच्चाशविरुद्धमिति तत्रवटंपश्येत्तत्रवटपदात्तमवायेनोपस्थिताका
शवारणायदृश्याप्रकृत्यर्थतस्यावश्यकत्वात् तज्जन्मज्ञानविषयत्वमितितत्पदा
र्थः प्रकृतिः मात्रपदेनवृत्तिग्रहविशेष्यतयावच्छेदः अत्रचिरगदादिसमासीया
त्तरपदार्थइत्यर्थः अविरुद्धमिति अन्वाधितमित्यर्थः आकाशवारणायेति सम
वायेनोपस्थिताकाशेरुष्यर्थज्ञानकर्मान्वयवारणायेत्यर्थः दृश्याप्रकृत्यर्थस्य
तिवृत्तिग्रहजन्मोपस्थिति विषयत्वस्येत्यर्थः वारिवाक्येयावन्तोऽर्थः संभवन्ति ३५

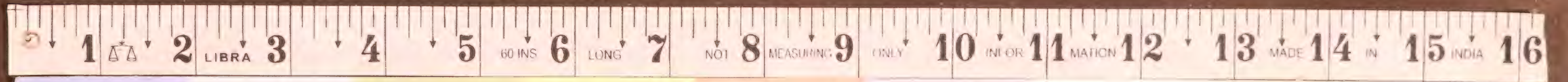
तित्यायेनोक्तमुत्तममर्थवित्तरतयाच्चे २ अथप्रत्ययप्राग्वर्तिपरत्नमोप
 स्थितिविशेष्यतेप्रकृतमर्थमितिचेत्र गामानयति कृष्णोदेडेनेत्यत्रकृष्णेत्ती।
 यार्थान्वयप्रसेगात् अथसमस्यमानपदार्थगतस्वाथेवोपकतेसमासोत्तरवि
 भक्तेःकल्प्यतइतिचेत् अकृतकल्पनांकृतमुत्तमित्यागंचापेत्समसदायश
 क्तिकल्पनस्यैवपुक्रतात् इतिदिक् १ एवंतप्रत्ययसन्निहितपदार्थत्वप्रकृत्य।
 र्थत्वमत्रतप्राग्वर्तिपदार्थत्वमितिभेदः प्रसेगादितिप्रत्ययप्राग्वर्तिपरत्नमोप।
 स्थितिविषयतायाःकृष्णसत्वादितिभावःप्रत्ययानामित्युत्पत्तेरेकाधोभाव।
 वारिनामंगीकारेपिनास्मत्तेसमासेयुत्पत्त्येतरस्यैवाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्या
 ह अथसमस्यमानेति अकृतकल्पनामिति समस्यमानपदार्थविषयतानि
 रूपितविषयतासंबन्धेनशाब्दप्रतिविशेष्यतासंबन्धेनसुज्ञमोपस्थितेहेतत्वांतर।
 कल्पनामित्यर्थः ननुप्रत्ययानामित्युत्पत्त्याप्रकृतिप्रत्ययवदेतत्तेनतत्रप्रत्यय
 त्वप्रकृतितयोरनगतयोर्द्वैवत्वेनतद्युक्तिनिवेशेपवकार्यकारणभावोवाच्यस्त।

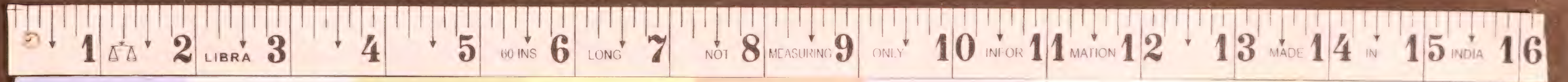
ल.
२.
१५

यावत्समस्यमानपदार्थान्वयाभ्युपगमेवायकाभावोत्पत्तिः २ अथिचसमासे
विशिष्टशक्त्यसीकारेणनपुरुषश्चिदगुनीलोमलमित्यादौसर्वज्ञाननयप्रसंगः
नपदोदेःसंबन्धितिलक्षणायामपितेकुलःयवतीत्यादौकर्मत्वादिसंसर्गेणतंकुला
देःपाकादावन्वयवारणायप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधप्रतिविभक्तिजनोपा
स्थितेहेतुतायाप्रावश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथाभावात् तंकुलःशुभ्रइत्यादौ
चप्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थेतंकुलादेस्तस्यचशुक्लेभेदेनैवान्वयःशुभ्रेणतं
इलेनेत्यादौचविशेषणविभक्तिभेदायांपार्थिकोवान्वयइतिवातिप्रसंगःतथा
वसमासेपरस्परमन्वयासंभवादावश्यकैवसमरायस्यतादृशविशिष्टार्थशक्तिः
अनन्वयप्रसंगइतिनामार्थयोरित्युक्तयुक्त्यर्थः अनन्वयमेवाह गतपदादि
रिति लक्षणायामपीत्यपिनामस्यवृत्तासतगमनयाभावःसमञ्जीयतेतथा
ताभावादिति विभक्त्यनुपस्थितत्वादित्यर्थः उक्तयुक्त्यर्थः सर्वत्रादृष्टमाह तंकु
लःशुभ्रइति प्रातिपदिकेति तथावतंकुलस्यशुभ्रपदार्थनयाभावाव्यभिचा

१५

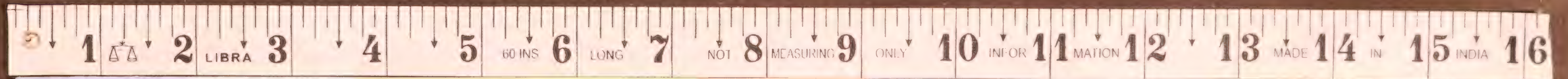
रतिभावः यत्र न प्रातिपदिकार्थे विभक्तिविधाने तत्रोपपत्तिमाह सुधेनेति ।
 अतः भिदितसूत्रभाष्ये द्वितीयादिविशेषणविभक्तेरभेदरूपसामानाधिकरणार्थं
 क त्वस्य तस्मिन्नेवाविशेषणान्नयाभ्युपगमेन व्यभिचारभावारिति भावः साष्टिक
 इति शाब्दोपोत्तरकालिके मानस इत्यर्थः अरुणाधिकरणोक्तरीत्या सर्वेषां वि
 भक्त्यर्थकारणं प्रथमे क्रियानयितेन तेनैव प्रकृत्यर्थान्नयात्र तत्त्वेष्वप्यभि
 चारसंभावेनेति भावः ननु विशेषणविभक्तेः साधुत्वमाशयं कते राज्ञा पुरुष
 इत्यादावुक्तं ननु ते व्यभिचाराणां नार्थनिष्ठप्रकारतायामभेदातिरिक्तसं
 बंधावच्छिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयम् एवं च विभक्तिनन्योपस्थितिर्विनापि
 राजसंबंधित्वार्थस्याभेदेन पुरुषे न्नयोनानपपन्न इत्यत्र २ किंच राजपु
 रुष इत्यादौ संबन्धिनिसंबन्धेवास्तत्त्वानाद्यः राजः पुरुष इति विवरणाविरो
 धात् समाससमानार्थकत्वात् कस्यैव विग्रहत्वात् अन्यथा तस्माच्च क्रिनि
 त्तो योनस्यात् नान्यः राजसंबन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसंगान्न विरुद्धविभा

ल.
६.
१५

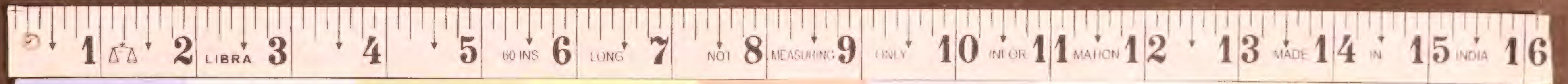
किरहितप्रतिपदिकार्थयोरभेदान्नयद्युत्तरेरित्यादिप्रयोजितेवैयाकरणभा-
षणे । विशदनादिति विशदमाणावाक्योपपद्वदितेन सति तज्जम्बोथनि
वर्तयावत्संशयनिवर्तकबोधजन्यतत्परिष्कारे तनायं दोष इति निरूपिते वृह-
दर्थेणोपपत्त्येति समानार्थकभाव इत्यर्थः तस्माद्विशदवाक्यात् न स्यादिति
तत्समानार्थकवाक्यस्यैव तच्छ्रुतिनिर्णायकत्वदर्शनादिति भावः संबन्धेन
दाणाकले हस्यति नात्यति संबन्धेन ततो गतकल्प इत्यर्थः नीलोत्पला-
मित्यादिसमासे ग्रहाय समानविभक्तिकेतय हाय विरुद्धविभक्तिरहिते तपा-
त्रम् तच्च विशेषणपदे विशेष्यपदाप्रकृतिकविभक्तिसंज्ञातीयविभक्तिप्रक-
तित्वं साजातं च सत्तादिना तथाचाभेदान्नयबोधप्रयोजकस्य निरुक्तवि-
भक्तियद्विषयस्य सत्ता उक्तबोधापत्त्या नास्ति भावः एतन्निष्कर्षस्तदपेक्षाद-
वस्यः न न यथाश्रुतविरुद्धविभक्तिरहितस्य चाभेदान्नयबोधप्रयोजकत्वे
चैतस्य सतस्य धनमित्याद्येतद्बोधापत्तिरत आह प्रयोजितमिति विभक्त्यर्थ

१२५

संतर्भायनामार्थाभेदानयएवोक्तचुत्यतिरितितशेक्तम् मीमांसकैः २।
 पितृसिद्धोतत्यागभियाविशिष्टशक्तिः समासेवश्यमंगीकार्येत्याह २ अतएव
 वषट्कृतैः प्रथममहत्तरत्यत्रनमस्यसदिष्टप्राथम्यविधानं प्रकृतम् एकप्रसरता
 भंगापेक्षेरितिरतीये ३ ॥ ३ ॥ सिद्धकृतयेनतीत्यत्रांगानुवादेननत्रित्वविधा।
 नैयुक्तम् एकप्रसरताभंगापेक्षेरितिचदशमेनिरूपितेसंगच्छते संगच्छते
 चारुणाधिकरणारंभः अतथा अरुणायैकहायन्यापिंगात्सोमेक्रीणा।
 तीत्यशरुणपदवरितरयोरपि एकत्वादिराणमात्रवाचकताया अमर्तता
 त्कीणातौकरणात्तासंभवस्यतत्पत्तादारुण्यस्यैववाक्याद्देशंकायाग्रसंभा
 वारितिप्रपंचितेभषणे तस्मात्समासेशक्तिपक्षेनैमिनीयैरवश्याभ्युपेय
 त्यास्तोविस्तरः १ अतएवेतिसमासएकाशीभावस्यसत्तादेवेत्यर्थः भूताना
 मदिष्टेत्यर्थः एकप्रसरतेति उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेष्टयत्नस्थितेर्निशा
 सकृत्तेनतदनुशेषेनतदभ्युपगमेविशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वरूपेकप्रसर

तिक्कविजोदविशेषान्ध
 तयत्रीतिवाक्यसि शक्ति
 भूतानामुद्दिश्य

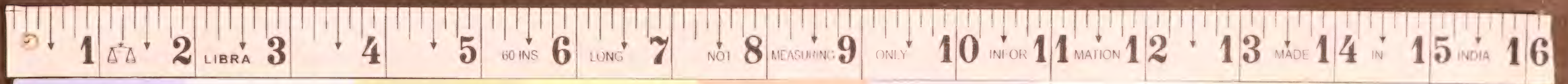

ल.
द.
१३३

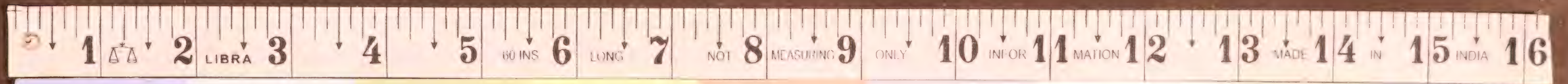
ताभेगापेनेरित्यर्थः तैरपिविशिष्टशक्त्यनभ्युपगमेपिसमासेविशिष्टतत्तत्ताणा-
याग्रभ्युपगमेनैकप्रसरतायाउपगमात् किंतप्रायस्यविशिष्टभूतानांतरमेव
शब्दव्याविधीयतेततश्चप्रामाविवेकेनविधिः प्रायस्यपर्यवस्यतीतिसिद्धांति।
तमितिभावः अंगैरिति अत्रहीन्याशेषभूतवित्तविशिष्टयत्किंचिदंगविधा।
नेकिंचावित्तविशिष्टानुच्छिष्टांगविधानमिति संशये प्रकृतविश्याशेषणाप्र-
रोशशेनसिद्धकृतोक्ताततादृशापिशेषभूतवित्तविशिष्टांगानंतरविधानमेवेति
सिद्धांतितेदंशमाध्यायस्यतृतीयेपादस्त्यर्थः नन्वेकप्रसरत्वेनविशिष्टाश्या-
यस्यितिननकत्वे किंतसमासचटकपदयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयबो-
धकत्वमित्युत्पत्तिः अथमपराश्यान्वितभूतविशेषकबोधाननुभवोवैक-
प्रसरत्वेनितोक्तशक्तिस्तत्तत्तत्कार्यीभावेपिगाद्यादिपदयोर्द्व्यवाचक-
तयातदर्थेकीणात्यन्तयोग्यत्वेनारुण्यइतितस्यप्रकरणनितेषशंकासंग-
हृतइतिभावः वस्तुतस्तवाक्यभेदेपिनतस्यप्रकरणनिवेशसंभावप्रस-
न्नो

१३३

ना

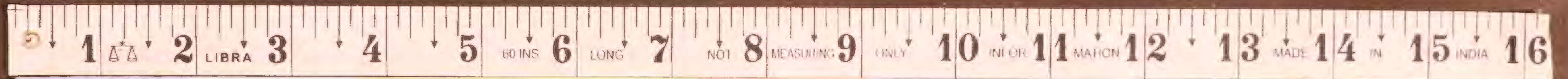
तत्तात्त्विकाभिः कारकत्वेन द्वैः सममपि संवेधा संभवात् न च तृतीयया सो
 तिष्टो मकरणी भूत प्राकरणी कस्तु वरिद्या एष नृपयत्कर्तव्ये तदा रूपम
 लकेनेति परिच्छेदकत्वेनान्योना संभावित इति वाच्यम् एवं सति शक्तिः का
 रकमिति स्वसिद्धे तव्याकोप इत्याद्यन्यतो वयेयमित्यभिप्रेत्याह प्रपंचितमि।
 ति उपसंहरति तस्मादिति स्मो ३३ ॥ रात्रपुरुष इत्यादौ रात्राचासौ पुरुष
 श्रेतेव विग्रहः विग्रह इत्यादौ च विज्ञाणां गवामयमिमेव समानार्थत्वात्
 रोधात् समानार्थत्वात् न रोधादिति वृत्तिविग्रहयोः समानविशेष्यप्रकार
 कबोधकत्वरूपसमानार्थकत्वात् न रोधादित्यर्थः उक्तविग्रहवाक्यांतरगत
 नशाहस्य संवेधित्वात्तात्त्विकत्वात्त्रविग्रहस्तत्ततिः संवेधार्थकसंख्यंतस्य तसंवे
 धप्रकारकबोधजनकत्वात्त्रविग्रहस्तमेवं विज्ञाणां बोधस्येसां देवपि इत्याशये प्र।
 काशयति यद्यपीत्यादिनामीमांसका इत्यंतेन यद्यपि प्रथमा तानां संवेदक
 व्रीहिरिति शेषो बह्व्रीहिरिति सूत्रात्प्रभाते इति प्रथमांते पक्षे वाक्ये विज्ञाणा

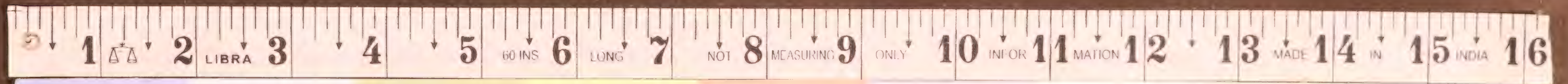
ल.
६.
११८

वोयस्येतेवसेभवत्येवषष्टीतिसमासविधानादतः पुरुषरतिवपदेवाक्येन
थापितस्यनविग्रहत्वम् भिन्नार्थत्वात् किंतुस्यैवेतिमीमांसकाः १ स्म।
शालभ्यतरतितेनहिशेषोवक्रवीहिरित्यापिकाणद्वितीयाश्रितेतिस्त्रेणा।
नुरुस्यप्रथमात्रिकस्यैवसमासविधानादितिभावः उक्तस्यैवेतिविज्ञाणोगा।
वामयमित्यादेरेवेत्यर्थः २ ताम्रसंगात्रिरस्यति आख्यातेतदितकृतोर्यत्किं
विउपदर्शकम् गणप्रधानभावादौतत्रदृष्टेविपर्ययः तथाहिआलिकः।
कुंभकारश्चशालकरणाकव्यापाराश्रयः कुंभानकूलव्यापाराश्रयश्चरतिवो।
यः अद्वैदीयति कुंभंकरोतीत्यशालकरणाकादेवनानकूलभावनाकुंभो।
मत्यनुकूलभावनेतिवाच्यः कृत्यमयेकारकानामाख्यातेभावनायाः।
प्राथम्येवदत्तोमीमांसकस्यापीतिगुणप्रधानाशयस्यासौनविवरणत्ववा।
यकइतिनात्रयालिकस्यविज्ञाणावोयस्येत्यादेर्विग्रहत्वेवायकमस्तीतिभावः
उपदर्शकपदस्यविवरणमर्थवोधकमिति आख्यातेतिउंते तत्रतिउंनव।

(३८)

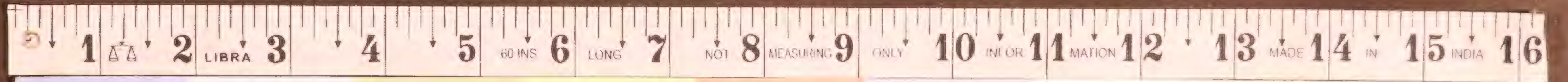
दिते विवरण इत्यर्थः विपर्यय इति व्यत्यास इत्यर्थः तमेव विशदयति तथा ही।
 त्वादिति ननु तत्रापि तिपः कर्तृलक्षकतया तत्करणक व्यापारप्रयवोपात्रस्य।
 मानार्थकत्वभंगोत्प्राह कृत्यस्येति कारकाणोक्तं शीतोप्राथम्यमात्रम्।
 विशेषतस्तम् १ ननु कृतीत्यास्तसर्वत्र समासे शक्तिरस्त्यतया विशदयति स्तथापि
 पृथीतत्वरूपकर्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषादत्रिषादस्यपसधिकरणसिद्धौ
 तसिद्धिर्न स्यादित्यतः प्राह पर्यवस्यन्ताद्वोयाविहृष्टाद्विषयस्थितेः शक्तिः।
 हेतुर्गतवद्विहृष्टात्तचित्तनम पर्यवस्यन्ताद्वोयाविहृष्टाद्विषयस्थितेः शक्तिः।
 साप्राक्कृताश्च तदानीन्तनत्वाच्च समादायाधिकरणविशेष इत्यर्थः ग्रयेभावः
 निषादस्यपतिपदे समासशक्तिपदे निषादरूपे निषादानोवस्यपत्तौ निषादसा
 मिके पुरुषांतरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वात्तानार्थं तथा च नानार्थतात्पर्यादिशेषा।
 वगतिरिति न्यायेन तत्कल्पनायोपदहयेन पूर्वोपस्थितार्थ एवोपस्थित्यादिना
 च वा तत्कल्पन इति परेषामपि सति तात्पर्ये पृथीः प्रवेशयेति बह्वक्षणाया उवा

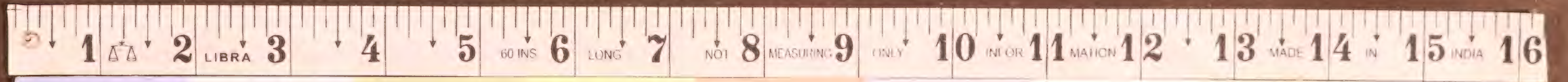
न.
२.
१३५

रत्नाताम्यमेवकल्पकोटाववशिष्यतेइतिरिक् ३८ ॥ इतिश्रीवैयाकरणाभूषा
णासारेसमासशक्तिनिरूपणम् ॥ शक्तिमत्ताविशेषादिति शक्तिमत्त्वमेका
धीभावः निषादस्यपतियानयेदिति श्रुतौनिषादस्यपतिशब्दःषष्टीतसरु
षोवक्रव्रीहिवीतकर्मधारयइतिसेशयेकर्मधारयेपूर्वविधायनकल्पनागौर ५५
वात् वक्रव्रीहौवाक्यलक्षणयोगागौरवात् लाचवात्षष्टीतसरुषपवेतिपूर्व
पक्षेतसरुषस्यापिपूर्वपरत्वात्तणिकतयाकर्मधारयापेक्षयागुरुत्वात्
चवात्कर्मधारयपव अपूर्वविधायनस्योत्तरकालकल्पनेनतादृशगौरव
स्यफलमाद्यतयादोषत्वादितिसिद्धांतितेनहिरुथेत भवन्मतेतसरुषस्य
कारेपिगौरवानवकाशादितिभावः तदांनोतनेति तादृशवाक्यजन्यशा
ब्दोपायवहितप्रत्यक्षवृत्तिशक्तिग्रहनिष्ठांतरंगवहिरंगभावचितनप्रशक्त
लाचवमादायेत्यर्थः तदेवविशदयति अयंभावइति निषादरूपइति स्य
पताचित्यनेनान्वयिनिषादानामितिनिषादसंबंधिस्यपतावित्यर्थः तत्रष

१३५

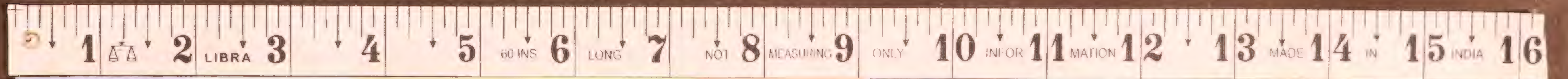
स्यार्थसंबंधांतर्भावेनैकार्थीभावोपगमात् निषादस्वामिकरतिस्थपतिशब्द
 स्यस्वाम्यर्थकतया निषादाभिन्नस्वामिकेपेसीत्यर्थः तत्राप्यपराधोतर्भावेणा।
 समरायशक्तिस्तीकारात् नानार्थइत्यस्यनेकार्थोपस्थितौज्ञातायाभितिशेषः वृत्त्या।
 न्यायेनेत्यस्यकृतात्यर्थमितिनात्यर्थसंदेहेसंतोतिशेषः तत्कल्पनायांतात्यर्थ।
 कल्पनायांस्वोपस्थितपदेतिसमासवटकप्रत्येकपदशक्त्युपस्थापितार्थमा
 त्रविषयककसंधारयीयशक्तिग्रहस्योत्तरंगतेनप्रथमोपस्थितार्थपेवोपस्थि।
 तिलाववात्रिषादस्यपतिशब्दस्यतात्यर्थमवसीयतेततश्चविशेषावगतिर्नंत
 बहिरंगभूतपराधविषयकशक्तिग्रहोपस्थापितेतदुपस्थितेर्विलंबितत्वाद।
 त्याल्लेइत्यर्थः ततात्यर्थकल्पतेवधार्यते ननुभवन्मतेतात्यर्थतानस्यहेतु।
 ताकल्पनप्रसक्तैगौरवेइत्यरेदरेमेवेत्यतश्चाह परेषामपीति प्रवेशयेतिव
 दिति प्रवेशयेत्यत्रेवेत्यर्थः अत्रानुपपत्तेरभावेनलक्षणार्थप्रयोजकता
 वधारणारितिसूचयितेनलक्षणविशेषस्यलसदाहृतस तथावतसत्ते।

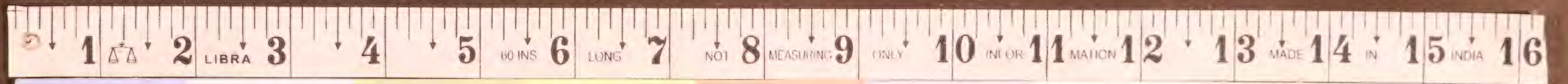
ल.
द.
१४.

वाक्यलक्षणाया निषादपदलक्षणाया वा समासोत्तरार्थबोधस्य उवाचतया त
स्य तात्पर्याभावेनैव वारणीयत्वादिति भावः नन्निषादस्य पतियानयेदि
त्यत्र गणवचनस्य पतिपदस्य निषादपदेन कर्मधारये गणवचनस्यैव श्रुतेः नि
पातावश्याभावेन स्य पतिनिषादमिति प्रसमेत किंच स्य पतिशब्दार्थस्य नि
त्यसंबंधिसापेक्षत्वेन षष्ठीसमासपदव्यापेन तत्कर्मधारय इति कथं पदद्वये
षु क्लृप्तसिद्धांतसंगतिरित्यादिमिति तदर्थस्तत्कृत्वा कर्मधारयासंबंधे
पि लिङ्गदर्शनाच्चेति सूत्रोपपत्त्यस्तदेतन्नातत्संगतिः कृते निषादस्वामिकत
स्यैव भाष्यसंसर्गत्वेन तत्लिङ्गत्वेन च कर्मधारयत्वे निगतिरिति स्य पतिशब्दस्य गत
देतादितात्पर्यनिपाते तस्य योगोपपत्तिः संबन्धाकांक्षानिवृत्तिरप्यर्थतो
निषादानां सत्त्वलाभा उपपन्नैव लाघवादि व्यापारस्तत्कथं तिसंबन्धमात्रे
णैवेति सर्वमनवद्यम् सो १५ ॥ इति भूषणसारल्यचरणसमासाद्यनि
रूपणम् नन्प्रकांते वाक्यवृत्तकप्रकृतिप्रत्ययानिरूपणोक्तिसवरूपा

१४.

निरूपणमप्राप्तकालमतश्चाह २ शक्तिप्रसंगान्तस्याः स्वरूपमाह इन्द्रिया
 णोसविषयेष्वनादिर्योग्यतायथा अनादिरर्थः शक्तानां संबंधो योग्यतया। ता
 इन्द्रियाणोचत्तरीनां सविषयेषु चात्तषादिषु चरादिषु यथानादिर्योग्यता
 तदीयचात्तषादिकरणात्तथा शक्तानामप्यर्थः सरतद्वेधकारणतैव योग्यता
 तासैव शक्तिरित्यर्थः समासेत्त्वभिन्ने वेत्तारिग्रयेन सरतायाः शक्तेरनुपेक्षा
 णीयत्वात्प्रसंगसंगत्या तन्निरूपणात्प्रसंगताभिधानमिति भावः तस्याः स्वरूप
 रूपमिति तस्याः शक्तेः अयं भावः चरादिषु द्रव्याणां दृष्टावधौ पश्यिते स्तच्छब्द
 स्य च सर्वानुभवसिद्धत्वादर्थो संबंध इत्यतस्तत्तदपस्यापकत्वा संबंधो वाच्यस्त
 स्य च स्वरूपसतो हेतुत्वे गृहीतवृत्तिकस्य बोधापत्त्या तातत्वाच्च स च संबंध
 योऽस्मात्परादयमर्थो बोध्य इत्याकारकारणविशेष्यके दंपदमेतदर्थं बोधयती
 त्याकायपदविशेष्यकावास्तवैव शक्तिः तथा बोध्योर्थो वाच्यस्तद्वेधकं च पदे
 वाचकमिति व्यवक्रियते यत्र तद्वेधकादशक्त्यसंबंधरूपान्यद्वेत्तारिग्रयोपस्थि

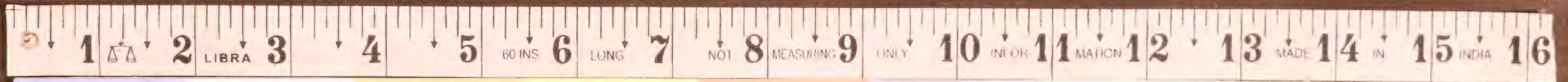

न.
६.
१४१

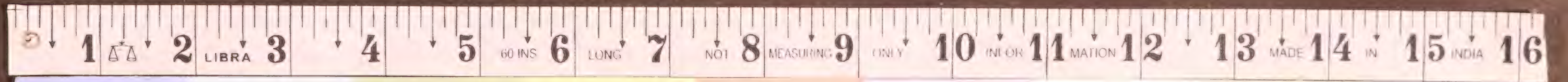
तिः सातलक्षणोत्पद्यते तत्कल्पिकाचमार्थवायोत्रीततामर्शानुपपत्तिः
तथाहिगंगायांक्षेत्रगत्यत्रगंगापरस्यवोषाधारभावात्सर्वार्थकत्वेनतीर-
तामर्शकत्वात्त्रीतेतामर्शविषयतीरस्मृतिविनानुपपद्यमानेनतीरशाब्दे-
येनतत्स्मृतिरालिष्यते सावतीरेगंगापरसंबन्धतानेविनानुपपद्यमाना-
ज्ञानमालिष्यतितद्विषयगंगापरनिरूपितःसंबन्धीनोक्तशक्तिलस्यास्तत्रा-
भावादतस्तीरस्मारकःशक्तिवदितोयत्संबन्धःसैवल्यलक्षणगंगापरशक्य-
सामीप्यरूपातेनरूपेणगृहीतातीरस्मारकमनुभावयतिच तथाचशक्तिः
द्विविधाशक्तिलक्षणवेतिपर्यवस्यतिवित्तरस्तमत्रानुसंधेयइतिनैयायि-
काः मीमांसकास्तनेचरेच्छाशक्तिः ईश्वरमविष्टमपिचरादियरादुरा-
द्यर्थोपस्थितेः नवेच्छायामीश्वरीयतमनुपादेयमंधनिकसेकेततानादी-
शाब्दोयोदयेनतारुशसेकेतस्पृष्टतितनिर्वाहइतिवाच्यम एवमपिसेकेत-
स्पृष्टिप्रतियोगितयासंबन्धतासंभवेनपदार्थानुपस्थापकतयावृत्तित्वासे-

एवंचा-

१४१

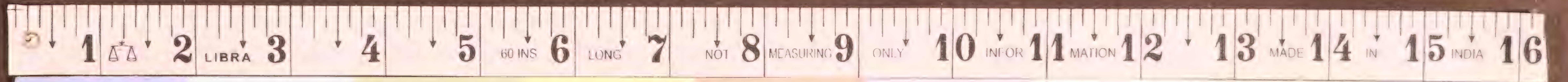
भवात् तस्मात्तदप्यर्थयोर्वाच्यवाचकभावनियामकः संवेद्यः शक्त्याख्यः यः।
 दार्ष्टान्त्यमेव अतएव शक्त्याख्यवहारः सारसतः संगच्छते नासाविद्यादित्समवनेः
 अभावादावपि सत्तात् किंतु वैशिष्ट्याख्येन संवेद्योत्तरेण वर्तत इत्याहुः तस्मात्
 निराकर्तमेतत्स रूपनिरूपणमिति निर्विषयाणोतेषां कथं चरादिर्विषयोतत्र
 ह चाक्षेपेति तथाचौपचारिकंतत्त्वमिति भावः चाक्षेपपदेत्वादेरप्युपलक्ष्य
 णाम् इन्द्रियनिष्ठवात्तवादिकारणतायामनादित्वेव तन्निष्ठभेदप्रतियोगितान
 वच्छेदकत्वम् पुरुषप्रयत्नानपेक्षते वा शाब्दबोधकारणतायात्तशाब्दबोध
 ज्ञानबोधसमानाकारश्चैवं बोधधर्मसाधिकारणसमयवृत्तित्वम् संकेतज्ञाने
 विनेक्तुं शक्तिग्रहासंभवेनावश्यापेक्षणीयतद्विषयस्य शक्तित्वाभावे प्रयोजन
 कमाह २ ननु नबोधकारणत्वमनादिभूते शक्तिः अधुनिकदेवदत्तादिपदेतद्
 भावात् अन्यथापिशदिसंकेताज्ञानेन नवबोधप्रसंगः लाक्षणिकातिव्याप्ते
 र्हेति संकेतज्ञानमपि हेतुर्वाच्यम् तथाचावश्यकतात्सप्यवशक्तिरस्त्वसचाप्य

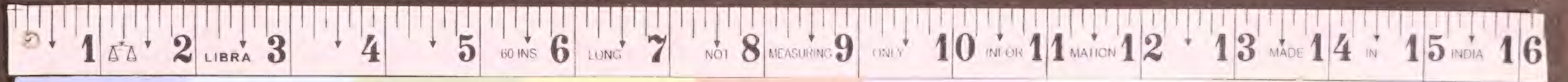
ल.
८.
१४१

निकेपिज्ञेदगोवादीवेद्यरस्येतिचेत अत्रोच्यते संकेतो न स्वरूपेणाहेतः अगृही-
तशक्तिकार्यबोधप्रसंगात् नापिसामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तद्देहेनपि
बोधप्रसंगात् नापि संकेतत्वेन ज्ञानहेतः गवारिपदेष्टीचरादेः संकेतत्वेन तज्ज्ञान
श्रुत्या नो लौकिकमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधधीजनकत्वग्रहवतामेव बोधो-
दयेन व्यभिचारात् न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानहेतः ततोपिला-
द्येनार्थधीजनकत्वेनैव हेतुतायामस्मत्प्रसङ्गसिद्धेः न चाश्रुतिकदेवदत्तादौ सं-
केतज्ञानादेव बोधेनास्य व्यभिचारः तत्रापीदं पदमेतमर्थबोधयतितीक्षाया-
हेतुदेतदर्थबोधकत्वस्यावर्गहेतुन व्यभिचाराभावात् न च स्वातंत्र्येण बोध-
कताज्ञानकारणव्याचक्ष्म अस्यानदेतद्दीजनकमिति ज्ञानतोऽस्माच्छब्दादय-
मर्थो बुद्धेर्ननेति ज्ञानतस्तद्वृत्तापत्तेरिति वाच्यम् नदेतद्दीजनकमिति ग्रहवा-
ता बोधनेपेक्षपरहेतुज्ञानतोऽपि तद्वृत्तासंभवात् अस्याश्रुतिज्ञस्यापि श्रुति-
तापत्तेरिति आश्रुतिकेतिपिज्ञादिसंकेतितेत्यर्थः तत्रिह बोधकारणतस्य

१४२

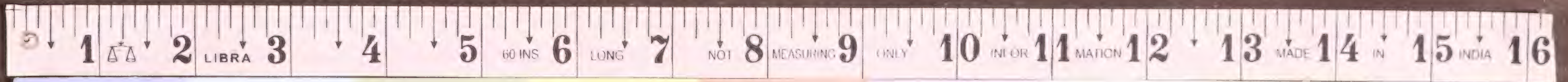
नदेवदत्तादिपदजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधधेसकालिकताभा।
वादित्यर्थः ननुनादित्वेनशक्तिरूतिनिविष्टं किंतप्रायस्तस्यतथाभूतत्वा
प्रसिद्धेप्रदर्शकमेवेतिनोक्तबोधकत्वमशक्तितेकसिद्धौषरतिवेत्त्यादेव।
यदिविनैवसंकेततद्बुद्धोभवेन्नतत्संभवस्याशयेनाह अन्यथेतिपिवादि
संकेतज्ञाननिरपेक्षस्यैवतस्यशाब्दबोधहेतुत्वस्यर्थः दोषांतरमप्याहला
क्षणिकेति तत्रापिबोधजनकत्वाविशेषादितिभावः संकेतज्ञानमपीति
प्राथमिकसंकेतितपदस्यैवबोधकत्वरूपशक्तितानसंयत्तयसंकेतान्तस्या
पिश्ववतिताकल्पेत्यर्थः नन्वस्तत्कल्पनातावताकिमनिष्टमतग्राह।
तथावेति आवश्यकत्वादिति अवश्यायेतानीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः।
सपवसंकेतएव एवकारेणबोधकत्ववच्छेदः संकेतस्यसरूपोहेतुत्वे
सामान्यतोवाज्ञातस्येतिविकल्पदृष्टयनिसरूपेणोतिस्वासाधारणार्थमेतौ।
त्यर्थः संकेतत्वेनेतियावत् अगृहीतशक्तिकादिनि अज्ञातसंकेतादिग्रहा

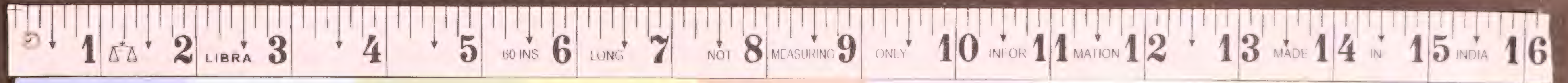
ल.
२.
१४३

नतदर्थसंकेतादित्यर्थः समासतश्चिन्ननकाजनकसाधारणार्थमेतत्तत्त्वार्थः।
संकेतत्वेनेति ईशरीयसंकेतत्वादिनाविशेषार्थमेतत्तत्त्वार्थः तत्तानश्रुत्यानामि
ति संकेतईशरीयत्वमविद्वामित्यर्थः बोधोदयेनेति अर्थधीजनकत्वम्
उत्तानवाच्यार्थबोधोदयेनेत्यर्थः यद्यपिसंकेतत्वेनसंकेतज्ञानस्यहेतुतावा
दिमतेकारणतावच्छेदककोटौनेशरीयत्वनिवेशस्तथापिगवादावीश्वरस्य
तितद्व्यप्यालोचनयश्चरीयत्वनिवेशस्तदभिमतस्तदभिप्रेत्येदमभिहितमि
तिबोध्यम् वेदिकानां कथंचिद्विशरीयत्वस्यापिसंभवादुक्तंलौकिकेति त
त्तानमिति अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसंकेतनिष्प्रकारताकत्ता
नमित्यर्थः तथाहेतुः संकेतितपदस्यवार्थधीजनकतायोसंकेतस्यावच्छेद
कत्वादितिभावः ततोपीति अर्थधीजनकतावच्छेदकत्वस्यहेतुतावच्छेदकत्व
कल्पनापेक्षयाार्थधीजनकत्वेनहेतुताकल्पनापाएवोचितेनवैयाकरणेष्ट
सिद्धेत्यर्थः इदंपदमेतदर्थनिरूपितसंकेतवदित्याकारकपदविशेषकता

१४३

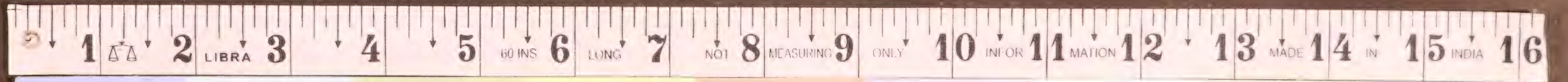
तस्मात्तर्थाधीनकता वच्छेदकतावच्छिन्नसंकेतप्रकारताकज्ञानत्वेनहेतुत्वकल्पनायेत्येरेपरमेत
 दर्शयतीजनकामितितानस्यैवार्थधीनकतावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्व
 कल्पनागरीयसीतिभावः संकेतज्ञानादेवेति एवकारेणार्थधीनकत्वग्र
 ह्युरासः अस्यबोधकत्वग्रहस्यव्यभिचारव्यातिरेकतत्रापिसंकेतमात्रादर्श
 बोधस्यलेपीत्यर्थः इच्छाग्रहइति इदंपदविशेष्यकैतदर्थबोधकताप्रका
 रकेच्छाग्रहइत्यर्थः अवगाहनेनेतिविषयोकरणेनेत्यर्थः ज्ञानेच्छादिविष
 यकज्ञानस्यतद्विषयकत्वनियमादितिभावः ज्ञानेच्छेति इतराविशेषण
 नेनेत्यर्थः प्रकृतेवेच्छाशेविषयतयाबोधकत्वस्यैवतज्ञानेनविषयोकर
 णादितिभावः अन्त्येतिपारतेच्छेणापिबोधकताज्ञानस्यशाब्दधीहेतुत्व
 इत्यर्थः इष्टापत्तिनिराकरणायाह नेदेतद्वीजनकामिति अस्माच्छब्दादिति
 एतच्छब्दन्येतदाश्रयकबोधविषयोयमर्थइत्याकारकवर्तमानग्रहवतइत्य
 र्थः यदोविशेष्यकार्यधीनकत्वग्रहेविद्यमानेतददेशेर्थधीनकतावगाहिन

ल. २. १४४
इदं पदमेतदर्थं यीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ग्रहासेभवात् तत्परित्यागपत्तस्मिन्
न तस्य प्रतिबन्धकता ग्राह्याभावाच्चावगापत्त इति भावः तदुदाहरणेति च
दादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य ज्ञानविषयकत्वेऽपि न तन पदोपेय
बोधकत्वं यदजन्मत्वेत्याशयेन दृश्यते न दंतडीमनकमिति बोधेनेति ।
अप्रामाण्यज्ञानात्स्कंदितनिरुक्तनिर्णयात्मकप्रतिबन्धकसद्भावेनेत्यर्थः अ
न्यथेति बोधकत्वेऽपि तद्विषयकज्ञानेन यमिषितस्य दार्थावगाहन इत्यर्थः ।
ध्रोतितस्येति परध्रोतिज्ञानत इत्यर्थः ध्रोतत्वापत्तेरिति शुक्तीरजनतत्वाभावं
ज्ञानतः शुक्तीरजनत्वेन बुद्धमनेनेति ध्रोतितस्य ध्रोतत्वापत्तेरित्यर्थः तदभाव
वदितदवगाहज्ञानवत एव ध्रोतत्वादित्यर्थः शक्तिस्वरूपं प्रदर्श्य तद्वाहक
त्वमाह २ इदं च प्रर्थं यीजनकत्वं पित्रादिसंकेतज्ञानाद्भूयते तस्मिन् ज्ञानात्सर्व
न बोधः नापिलाक्षणिको ह्येदापत्तिरिष्टत्वात् शक्तिग्राहकव्यवहारस्य
साध्यत्वस्य साधारणत्वात् किंच प्रसत्तादिनमोपस्थितेः शाब्दबोधानंगत्वा

۱۳۳۳

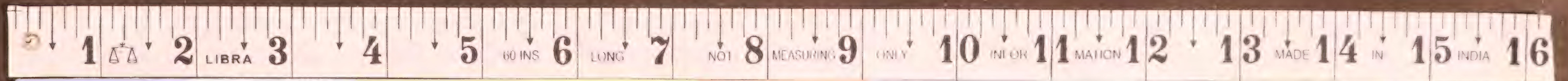
त शाब्दबोधे प्रतिशक्तिजन्योपस्थिते लक्षणजन्योपस्थिते प्रकारात्वे वाच्यं ।
 तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात् अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थि-
 तित्वेनैव हेतुतेति लाघवम् इदं चेति शक्तित्वेनाभ्युपेतं बोधकत्वेनैव नर्थः पित्रादी-
 त्यादिनामपरिग्रहः कार्यतावच्छेदककोटौ स्यात्तेन निवेशात्त्रसेकेन ज्ञानान्ये-
 संकेतज्ञानात्मकवायनाज्ञानेन व्यभिचार इति भावः सर्वोक्तो लाक्षणिकोच्छेद-
 यतिपरिहरति नापीति शक्तिग्राहकेति शक्तिग्राहकस्य वहा रादेः शक्य इव
 लक्ष्येपितौ त्यादिति भावः ननु शक्यलक्ष्यव्यवहारान्नप्यस्य लक्ष्यव्यावृत्तैव ।
 सावाच्यातथा च लक्ष्योपस्थिते लक्षणवृत्तेरेवावश्यकत्वेन कथमक्रायते रा-
 वश्यकत्वमतग्राह किंचेति शाब्दबोधाने गान्धारिति च सारिपक्षे गृहीतशक्ति-
 कस्य तद्व्यवहारोपि च सारिपक्षे तिकोपस्थिते च सारिपक्षे शाब्दबोधानुदयेनान्वया-
 व्यभिचारान्न स्याः शाब्दबोधान्न कत्वादिति भावः ननु कृत्यासिद्धायां ल-
 क्षणायां न जन्योपस्थिते हेतुत्वकल्पना गौरवं प्रामाणिकत्वात्त्र दोषायेत्या-

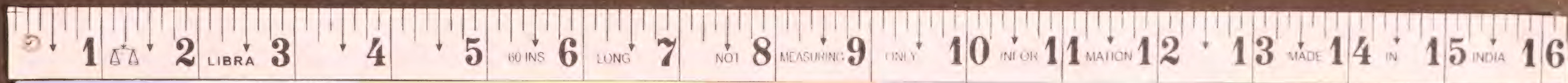
ल.
२.
१४१

तथाह १ अपिचलक्षणवृत्तिस्वीकारेकारणभावप्रत्येकेव्यभिचारः शक्ति
नमोपस्थितिर्विनापिलक्षणनमोपस्थितिः शाब्दबोधान् नचाव्यवहितो
तरत्वंसेवेनततइयस्थितिमतेकार्यतावच्छेदकम् ततइयस्थितित्वकार
णतावच्छेदकम् अनेतकार्यकारणभावप्रसंगात् व्यभिचारश्चित्यतिरेक
इतिशेषः अव्यवहितोतरत्वेति तच्चसंधेसाधिकरणानुत्पत्तिकत्वेसतिसा
धिकलक्षणधेसाधिकरणोत्पत्तिकत्वम् तत्रस्वयंशक्तिताननमोपस्थि
त्वादियम् लक्षणज्ञाननमोपस्थितिशाब्दतिशक्तिताननमोपस्थितिः।
शाब्दबोधेव्यभिचारनिगमायविशेष्यशक्यशाब्दबोधानंतरभाविलक्षणन
मपराधोपस्थितिवैशिष्ट्यलक्षणनमोपस्थितिनुशाब्दबोधेसत्तात्रया
व्यभिचारश्चित्यभावः अनेतेतिसत्त्वस्यततश्चक्तिविशंतत्तेनानुगतयातद्वदि
ताव्यवहितततोंतरसेवेनोपस्थितसत्त्वस्यकार्यतावच्छेदककोटौनिवेद्येन
दानेनमितिभावः मायसाम्यादाह किंचपराधोपस्थितिप्रत्यपिशक्तितान

१४५

तेन लक्षणात्तानेन च हेतुनेति व्यभिचारो गौरवं च प्राप्तदेवदृष्ट्यम न चेदे।
 पदमेतदर्थबोधकमिति शक्तिज्ञानकारणभावकल्पनेपित्तदर्थभेदे।
 नानेककार्यकारणभावकल्पने गौरवम तवापि समानम परस्परव्यभिचा
 रवारणाय व्यवहितौ तत्तद्वदिते च सततमिति वाच्यम शक्तिभ्रमानुरोधे
 न तत्तदतदर्थभेदे कार्यकारणभावात्तस्य तवापि साम्यात् लक्षणाका
 र्यकारणभावगौरवं परंतवातिरिच्यते प्राप्तदेवेति शक्तिज्ञाने विनापिलक्ष
 णात्तानात्पदार्थोपस्थितिरित्यादिरोमेत्यर्थः ननु बोधकतशक्तिवदितोपि
 गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहात्तीरोपस्थिति तच्छब्दोवा रण्यका
 रणतावच्छेदकत्वात्तदर्थनिवेशमावश्यक इति न लक्षणावादिमतगौरवं
 इत्याशङ्क्य निरावृष्टे न चेति परस्परतिगंगानिष्टतीरबोधकतग्रहसंतरेणा।
 पितीर्यदतिष्ठतादृशशक्तिग्रहेणातीरबोधात्तयोः परस्परबोधजन्यबोधव्य
 भिचारवारण्यवेत्यर्थः शक्तिभ्रमानुरोधेति गंगापदस्य तीरे शक्तिभ्रम

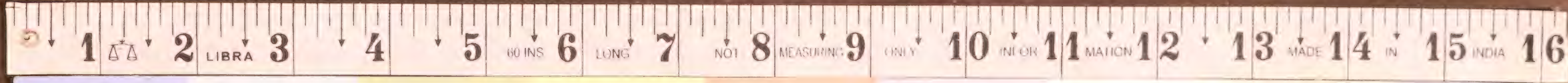

ल.
६.
१४६

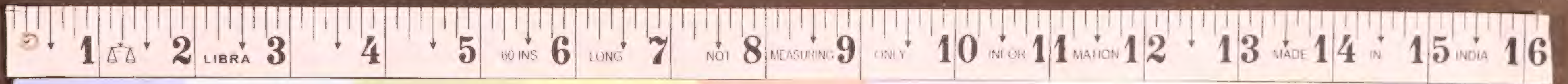
वाचनित्वस्य

दशाद्योतनस्तीरोपस्थित्यादिदर्शनात्कारणात्तावच्छेदककोटौतनत्वदत्तत्वं।
 र्थनिवेशस्यलक्षणसीकर्तृव्यवशकत्वेनतौल्यादिमर्थःशक्तितानकारणा
 तापोशक्तेस्तत्वेननिवेशात्रोक्तगौरवसंभावनाकिंतवृत्तित्वेनेतिनक्तोदोषः।
 तिवाचकते २ अथवृत्तिनमोपस्थितित्वेनैवशाब्दबोधहेतुतावृत्तितानत्वेन।
 चपदार्थोपस्थितिप्रतिकारणत्वेमेवेमयावाच्यमितिचेन्नशक्तिलक्षणस्यतर
 त्वस्यशाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनकूलपदार्थसंबन्धेनैवपदार्थसंबन्धेनैव
 दार्थसंबन्धेनस्यकारणात्तावच्छेदकत्वात्शक्तिसंमयेत्यगौरवात् शाब्दबोध
 हेतुतावच्छेदकस्यपदार्थोपस्थितिननकवृत्तेरज्ञानेनतद्वृत्तिकार्यकारणा
 भावग्रहस्यासंभवात् अथेतिवाच्यमितीतिशक्तिताननमोपस्थिताविव।
 लक्षणानमोपस्थितावपिशक्तिलक्षणसाधारणवृत्तितावच्छिन्नजन्यत्व।
 सत्वादितिभावः शक्तिलक्षणेति शक्तिभिन्नतेसतिलक्षणभिन्नेयतदि
 व्रत्तरूपमेतर्थाः शाब्दबोधेति शाब्दबोधानकूलायापदार्थोपस्थितिरु

१४६
पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिः

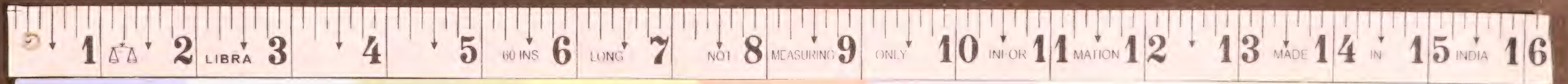
दनकलेत्यर्थः तादृशवृत्तित्वस्य कारणात्तावच्छेदकत्वे कल्पद्वयेऽप्यविशेषे।
 तादृशमात्रं गुरुत्वादिति अस्मत्तत्तमिदं शक्तित्वमपेक्षानिरुक्ता न्यतः ता-
 दिरूपवृत्तित्वस्य कारणात्तावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः द्वितीयं दृष्टान्तं तस्मिन्
 ह, शास्त्रोक्तजनकत्वात्तानस्य कारणात्तावच्छेदकोपस्थितजन्यत्वेन तस्य च। पी.
 पदवृत्तित्वान्नन्योपस्थितित्वात्कतया तत्तानस्य स्ववदकत्वात्ताने विना संभ-
 वात्तादृशकार्यकारणभाव एव दर्शयति। तस्यावृत्तित्वप्रदेशाद्वाच्यं प-
 दार्थोपस्थितोः कार्यकारणभावेऽहस्तद्वहस्तद्वहे च निरुक्तं यदप्यदार्थसंवे-
 यत्वरूपवृत्तित्वप्रदेश्यमन्याश्रयात्त्रोक्तनृपेण कार्यकारणत्वसंभव इति भा-
 वः पदार्थोपस्थापकः पदपदार्थयोर्विजातीयसंवेद्योवृत्तिः वैजात्ये च समवायः।
 जनकत्वादिव्यावृत्तम नातो गगनाद्युपकशब्दसमवायादावतिप्रसंग इति प-
 रिष्कारे तने देहदृष्टान्तमिति तत्तावृत्तिवादिनाम् अनेककार्यकारणभाव-
 कल्पनागारे वंप्रकारेण तरेण वारयिते शक्यते २ अथ ममापि शक्तित्वानेने

न.
द.
(४)

वेदेतताशक्यसंबंधरूपलक्षणयोः शक्तेरपि प्रवेशादिति चेन्न शक्तितानपद
योः पस्थितोः कार्यकारणभावसमानविषयतयावश्यकतात् अतथागंगा
तीरयोः संबंधाग्रहाणावतोगंगापदशक्तिं ज्ञानतोऽपि गंगायां बोधप्रतिवाक्या
नीरप्रसंगः शक्तितानस्य हेतोः सत्तात् १ ममापीति लक्षणस्वीकर्तुरपीत्या
र्थः शक्तिर्नैवैति शक्तितानेनैवमर्थः एव न लक्षणज्ञानतस्य हेतुताव
छेदकत्ववच्छेदः न न लक्षणज्ञानात्कथं पदार्थोपस्थित्यादिरत आह श
क्यसंबंधरूपायामपीति प्रवेशादिति तथा च लक्षणज्ञानस्यापि शक्तिज्ञा
नत्वेन कोडीकारात्र लक्षणज्ञानात्पदार्थोपस्थित्यनपपत्तिर्नापि व्यभिचा
रप्रतिभावः यदि शक्तितानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारणभाववद्वैतवि
षयनिवेशविनैव तथा तदा न स्यादप्युक्तप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्ति
ज्ञानेति समानेति तदर्थविषय केऽपस्थितिशाब्दबोधोऽप्रति तदर्थनिरूपित
तस्य दनिष्टशक्तितानत्वेन हेतुताया अवश्यकत्वादित्यर्थः अतथातत्र स।

(४)

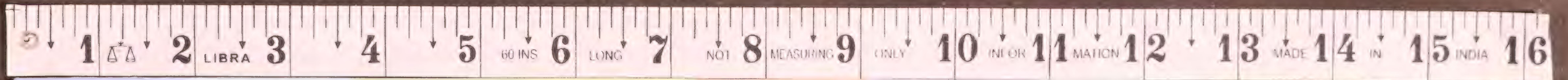

ल.
२.
१४८

याहस्तिनउपादानम् तदंशविषयकेतितद्विषयकतावच्छिन्नवृत्तिताननिष्का
रातानिरूपितकार्यतावच्छेदकथर्मावच्छिन्नोपस्थितिविषयः उक्तस्यलेहस्ति
एकोपस्थितेहृत्तिताननमन्त्रात्रस्तिपकविषयकतेनापिहृत्तिताननिष्कन
कतायोहस्तीविषयतेनावच्छेदकीवृत्तिधर्मतेनाभावादिति नोक्तापतिरितिभा
वः तथातीरस्योक्तलक्षणानेप्रवाहसामीप्यधर्मतयाभावेपिपदिराक्षिथ।
मितेनाभावाच्छक्तितानविधयातेनतद्विषयिर्द्रुपपादेतिनोक्तीतिःसा
धीयसीत्याह एवंचेति एतेनशक्तिप्रयोमेवोपस्थितिहेतुरितिनलक्षणा।
तानकार्यकारणभावांतरंमसापीतिपरास्तम प्रयोम्यत्वस्यानतिप्रसक्तस्यउ
चवत्ताचेतिवेत्यादिविस्तरेणाप्रयंवितेभ्रमणे एतेनेनिद्विविधतानस्यैकरूपे
णाहेतुतासंभवप्रतिपादनेनत्यर्थः शक्तिप्रयोमेतिलक्षणातानस्यशक्तित्वा
नाधीनत्वेनतज्जसोपस्थितौशक्तिप्रयोम्यत्वसत्तात्रलक्षणवादिमतेहेतुतया
कल्पनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति नम्यत्वस्यवद्वितावद्वितसाधारणस्य।

१४८

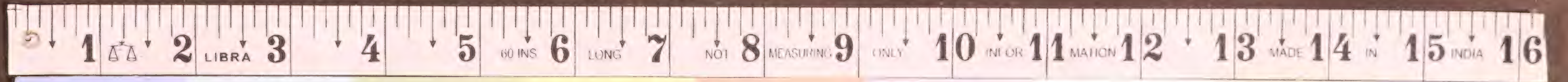

शङ्का

साधुत्वमिति
भावः उत्तम
वाक्यपदीये न

निर्वक्तुमशक्यतादित्यर्थः प्रपञ्चितमिति बोधकत्वं शक्तित्वव्यवस्थापनेमतो
तरत्वेऽनेन विलिख्येण प्रतिपादितमित्यर्थः अत्र यद्वक्तव्यं तद्वद्व्यवस्थापनार्थम्
१५ ॥ २ नन्वेवंभाषादितो बोधदर्शनाद्वोधकत्वरूपा शक्तिस्तत्रापि स्यात् त
थावसाधुता स्यात् शक्तत्वेव साधुताया व्याकरणाधिकरणे प्रतिपादनादि
त्यादिषां समाधत्ते असाधुरनमानेन वाचकः कैश्चिद्विद्यते वाचकत्वाविशेषे
णानियमः प्रपञ्चपापयोः असाधुतायादिः अनमानेन साधुशब्दमनुमाय वाच
को बोधकैश्चिद्विद्यते तथाच लिपिवत्तेषां साधुस्मरणपदोपयोगेन तस्मात्ता
नद्वाचकत्वमतो न साधुधनमानेन प्रत्ययेत्यतिहेतवः तादात्म्यमुच्येव शब्दार्थः
स्य प्रकाशकाः न शिष्टैरनगम्यते पर्यायाश्च साधवः ते यतः स्मृतिमोत्रेण त
स्मात्साक्षादवाचकाः अस्मात्तेति यदा बालः शिष्यमाणाः प्रभाषते अथ कृतं
दिशते न व्यक्ते भवति निर्णयः एवं साधौ प्रयोक्तव्येऽप्यंशः प्रपुन्यते तेन
साधु व्यवहितः कश्चिदर्थो भिधीयते इति १ एवमिति बोधकत्वेव शक्तिः

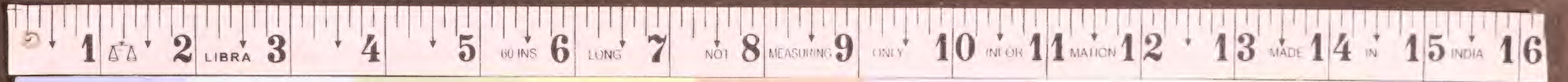
पग

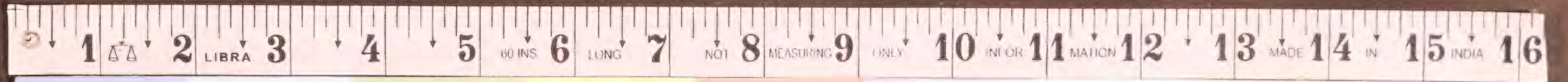
ल.
द.
१४५

इत्यर्थः तत्रापिभाषासपीत्यर्थः स्यादिति रश्चरेत्तद्विनाशकित्तवादिनांतनेया
सापत्तिरितिभावः इष्टापत्तौतादृशतयावेति नापभ्रंशितवास्त्यादिनिषेधवि
धिविषयत्वानापत्तेष्टापत्तेःकर्तृमशक्यतादित्यर्थः आशंकमितिनेयायिका
नामित्यर्थः दिपेति अपभ्रंशानासक्तृणाक्तिमत्ताभावव्यवस्थापनेनसाधुत्व
स्यामथानिर्वचनेनेत्यर्थः मूलेग्रन्थमानेनवाचकइत्यत्रानपभ्रंशान्मानेमिति
रितिग्रन्थानमानमत्रस्मृतिनेतव्यामिज्ञानेनतच्छ्रुत्यानांवाच्यदर्शनात् गा
व्यादिशब्दानांगवारिशब्दविकृतितेनगृहीतत्वात् प्रकृतिविकृतिभावस्यो
द्वायकविधयाकृदितिप्रकृतिस्मारकत्वादित्याशयः अनसायेति साधुश
ब्दस्मृतिविषयीकृत्येत्यर्थः अपभ्रंशेवाचकत्वस्यतत्सतेभावात् वाचकपदे
क व्यावष्टेवाचकोवाच्यइति कलितायेमादृशतयावेति तत्रहरिसम्मतिमाह
उक्तेहीति तेपभ्रंशाःसाधुषितिविषयसप्तमीसाधुविषयकस्मरणेनेत्यर्थः
पक्षान्तरमाह तादात्म्यमिति साधुगवारिशब्दादात्मायेपविषयतासव

१४५

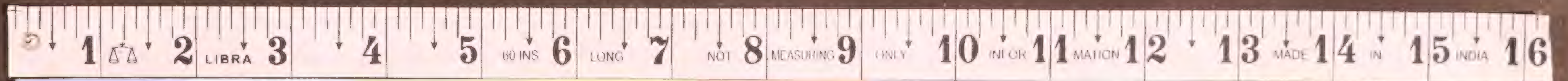

गम्येवेत्यर्थः प्रकृतेष्वकारस्यार्थकत्वात् गोपदञ्च्चारणीयेकारणापादे
 ननगावीतिप्रपुक्तं किंतुगोपदमेवेदमिति विभिन्नानुपवीकतेपिसाधुतादा
 त्मेनभासमानागाद्यायपश्रेशागवादिपदार्थप्रकाशकारत्यर्थः नचवक्ष्यसा
 णकल्याभेदः तत्रापश्रेशानुपर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वमत्रत्वारोपितायाः सा
 धुगतायाः तस्यास्तत्त्वमितिभेदादितिभावः तेषामवाचकत्वेहेतुमाह नशिष्टे
 रितियतस्तेपश्रेशः साधवः पर्यायाश्चशिष्टैर्भावतत्त्वविदः शिष्टेतिप्रतिपादि
 तलक्षणलक्षितैः स्मृत्यादिनानानुशिष्येतेतेन वाचकाश्चत्यर्थः तेसाधिसुक्त
 मर्थमेवविशदयति श्रुत्यामेति इदंचशिरसाणाश्रयत्वमपि श्रुतकंवासेसा
 कारकं तेनसाधुविकृत्यपश्रेशश्रवणेनतद्विदो तद्विदोश्रुतकणवृत्त्योत्पत्त्या
 सिध्येवेत्यर्थः कश्चिदर्थोवादिरूपः अभिधीयतइतिबोध्यतइत्यर्थः एवंचसा
 धनामेववाचकत्वमितिभावः एतत्कल्पउपपत्तिवक्तेशंकते २ नत्वपश्रेशा
 नांसात्ताश्वाचकत्वेकिंमानेशक्तिकल्पकव्यवसागदेस्तत्त्वत्वादितिचेतसम्यक्

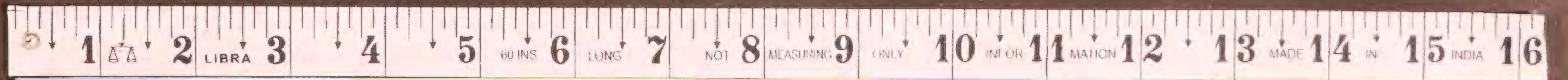

ल. तत्तद्देशभेदेन भिन्नेषु शक्तिकल्पने गौरवात् न च पर्यायतत्पताशं क्वातेषां च स
 द. वेदेशेषे कत्वादि निगमना विरहेणादि सर्वत्र शक्तिकल्पना न स्य पञ्चशे तया ग्रम
 १५. ए. याभाषां पर्यायतया गणनापत्तेश्च एवं शक्तत्वे मेवास्तसाधुत्वमिति नैयायिका
 मीमांसकादीनामेतन्मते नैव मतं द्रष्टव्यम् १ तेषां साधुपर्यायाणां एकत्वादि
 नि एकजातीयानुसूचीकत्वादित्यर्थः तथेति एकजातीयानुसूचीकत्वमित्यर्थः
 येन तत्र विनिगमकाभावात् प्रपञ्चाशक्तिकल्पना स्यादिति शेषः अन्यथेत्यादि
 उत्तैवजातीयतत्पताशक्तिकल्पनायामते तत्रैव शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधुत्वमिवा
 पञ्चशानामपि कोषेषु भिद्याने प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मते नैवेति तेषां साधुत्वमा
 नेनेत्याद्युक्तहरिमते नैवेत्यर्थः एतेन तस्यापि न दोषेति तत्त्वमित्यावेदितम्
 अपञ्चशाहोयस्योक्तरीत्योपपत्तिरित्यतः तत्र शक्तिकल्पनापार्थक्याशङ्कानिरा
 चिकीर्षुस्तदसंभवं प्रतिपादयति २ ॥ इदानीं समतमाह वाचकत्वाविशेषः
 गोतिग्रयंभावः अपञ्चशानामशक्तत्वे ततो बोधपवनस्यात् न च साधुस्मरः

१५०

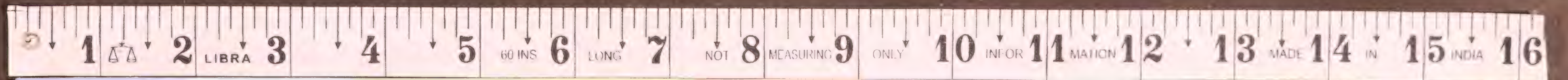
एततो बोधः तानविशेषाणामगणामपि बोधात् तेषां साधोर्बोधाच्च न च
 शक्तिश्रमातेभ्यो बोधः बोधकत्वस्यावायेन तद्गुणस्याश्रमत्वात् ईश्वरेच्छा
 शक्तिरिति मतेऽपि सत्त्वाविषयिण्यस्तस्यावायाभावात् शक्तेः पदार्थपद-
 चरितायाश्रमासंभवाच्चेति उक्तं च वाक्यपदीये पारम्पर्यादप्यश्रयविशेषेण।
 षभिधात्वे प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः देवीवागवकीर्णयो-
 मशक्तैरभिधात्भिः श्रुतित्वादर्शितानां तस्मिन्नादेवुदिविपर्यय इति श्रवाचकः।
 श्रवोयकः बुदिविपर्ययः एतएववाचकानाम्य इति विपर्यय इत्यर्थः ॥ ता।
 नितिसाधुशब्दानित्यर्थः नलोकेति नष्टीतत्र हेतुगर्भविशेषणमाह पा-
 मराणामिति शास्त्रानभिज्ञानमित्यर्थः बोधादिति व्यवहारेण तदनुमाना-
 दित्यर्थः तथा च तत्र साधुशब्दस्मृतिकल्पनयानशाब्दबुदिरूपपादयितुं शक्य-
 तिभावः किंतु साधुशब्दस्मृतिस्तत्र कल्पेतापि यद्विप्रसक्तं तसाधुशब्दा-
 त्तेषां बोधः स्यात्स एव तन्नेत्याह तेषामिति पा मराणांमित्यर्थः शक्तिश्रमादि

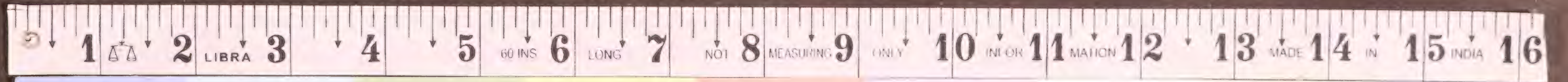
ल.
उपपाद्यते २.
१५१

ति अर्थनिरूपितायाः शक्तेरपभ्रंशे भूमादित्यर्थः किं बोधकत्वरूपशक्तिश्च।
माहोय उते चरेच्छयाग्रपि तत्रावायेन नतामादायापित्तानस्य भ्रमते प्रतीते भ्रं।
मते विषयवायस्यैव तत्रादिति भावः न नतात्तल्लिङ्गकावापभ्रंशे पिशक्तत्वं
वावहायभावेन नद्याहते चरेच्छारूपशक्तेस्तत्र भ्रमे वायकाभावात् तत्राह श
क्तेरिति भ्रमासंभवाच्चेति तत्पदविशेषकतदर्थबोधनकत्वं प्रकारकेच्छा
यास्तत्पदविशेषकत्वेन हीनायाः यदांतरविशेषकत्वासे भवेन तदुमासे भ
वाच्चेत्यर्थः यथा श्रोते वेदं ह्यणम् परिष्कृतं सेवे तीयतत्पदन्यबोधवि
षयत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वरूपायाः यदांतररूपाया वा भ्रमे
वायकाभावादिति बोध्यम् तथा च भ्रमेणापिते सां बोधस्य उरूपणादनेनाप।
भ्रंशे शक्तिरावर्षकेति भावः अस्मिन्नपि पक्षे सम्मतिर्दर्शयति उक्तेवेति पार।
स्यार्थदिति सार्थं च विगणेष्विति हेतुगर्भे विशेषणम् वैगुण्यं च करणा।
पादवमेव अपभ्रंशेभिधानुवैगापस्य निशामकत्वात् तथा च विगणेष्वभिधा

१५१

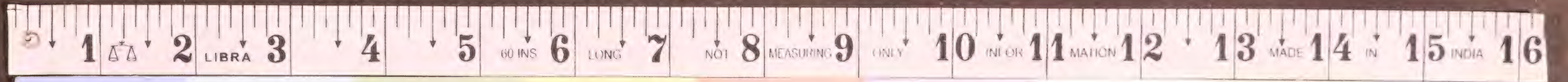
तदसत्परम्परयायेष्वर्थेषु भ्रंशः प्रसिद्धिमागता इत्यर्थः देवीति सेकृतम् ।
 ऐत्यर्थः अशक्तैः करणाणां देववद्विरत्यर्थः अतः कीर्त्ता विपरीतानुश्रुतीका कृ-
 ता अनित्यदर्शिनोऽशब्दतत्त्वावादिनां तिस्र्यर्थः अस्मिन्वादेशक्तिवादविचार-
 इत्यर्थः ननु तेषां साधुरवाचक इत्यनपपन्नम् यस्मिन्नेष्वर्थेषु भ्रंशः प्रयुज्यते तदा
 शब्दाचकतस्य साधुसर्वसिद्धत्वादतोऽवाच्ये प्रबोधक इति व्यवहितः साधुर्न ।
 बोधकः किं तसादात्तपञ्चशपवततदानुश्रुतीमतेन वाचक इति भावः ननु नरे-
 वाक्यपदीयमपञ्चशानो वाचकत उपदेष्टुं भक्तं किं तसादात्तमपगम्यैवत्यादि ।
 नोपातोति कल्पस्यैव परिपोषकम् तथा हि देवीवागित्यादि इयमपञ्चशरू-
 पावाक्यप्रभिधातृवैगण्येनोच्छिन्नानुश्रुतीकापि देवी सेकृतम् एव नैयायिका-
 नां तस्याप्रबोधने भ्रमपव परम्पर्यादित्युपादानात् साधुतादात्म्यमिति मूल-
 कशक्तिर्भ्रमणबोधकत्वसेभवादित्यर्थात् नचैवंपारम्पर्यादिति पक्षस्येते-
 षां साधुरवाचक इत्यनपपन्नम् तत्कल्पश्रोतसाधुतकानामपञ्चशः

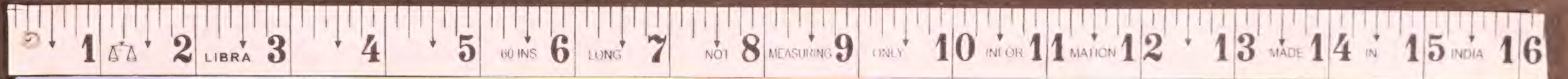
ल.
६.
१५१

नोवाचकताभ्युपगमेन साधुस्मरणाद्वेधाभ्युपगमातेषामित्यादिसाधुतांसा दा.
रोपविषयास्तपवप्रसिद्धार्थानोबोधकानतततदानएवीमत्तेनतेतथेयार्थाद
तथाह २ ॥ किंचविनिगमनाविरहाद्वाषायामपिशक्तिः नचतासोताना
तेदोषः संस्कृतवन्महागृभाषायाः सर्वत्रैकतेन प्रत्येकं विनिगमनाविरहा
तादवस्थात १ ॥ तसोभाषाणाम् दोषश्च तथाच गौरवान्नतत्रशक्तिः
विसर्गः ननु सकलदेशशिष्टपरिगृहीतमेव तत्ते विनिगमकमतश्चाह ।
किंचानएवीपदेव ह्येदिकासाच पर्यायेष्विव भाषायामप्यस्यानैवेतिकस्मा
योर्विशेषश्चित्तिभाष्येसविभिः तथाच संस्कृतवद्भाषाशब्दाः शक्ताएव नच
पर्यायतया भाषाणांगणनायतिः साधुनां सवकोशादौ विभागाभिधाना
त नत्वेव साधुतातेषां स्यादित्यतश्चाह नियमश्चि प्रापन्नननबोधनायसा
धुभिर्भाषितव्यमिति विधिः पापजननबोधनायनासाधुभिर्विनिनिषेधः त
थाच प्रापन्नननयोग्यतेसाधुत्वे पापजननयोग्यतमसाधुत्वम् तत्रजननका

१५२

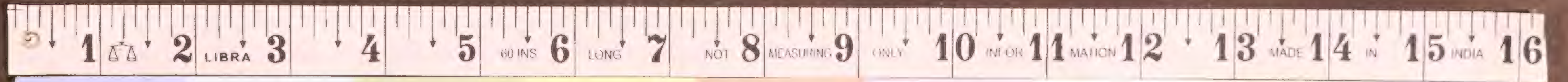
तावच्छेदिकावनातिस्तत्तापकंचकोशादिवाकरणादि एवमेववगनस
 यादेव्वांल्लोफर्लजनकत्ववद्वादिशब्दानां नाद्यादौ साधुत्वमिति संगच्छते।
 अवच्छेदिकेति बोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः तयोरितिसाधुपेभ्रमयोरित्य।
 र्थः सकलशिष्टपरिशृतीततंतनविनिगमके शवतिगतिकर्मोक्तं बोधे प्रप्र।
 पुन्यते विकारपदैव न मार्याभायंत इति भाष्यात्तदेषानियतसंस्कृते प्रशक्तिसि
 द्धानापत्तेः वाचकस्य च न कतापामालंकारिकाणां प्राकृतभाषादहरणां स
 गत्यापत्तेश्च अतएव तत्तदेशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु निस्सद्भिर्गुणैश्च कृतप्रत्य।
 यः संगच्छते न चासौ भ्रमो वाधकाभावादिति भावः उपसंहरति तथा चेति।
 एवमप्यंशानामपिशक्तत्वे तेषामप्यंशानां साधुता स्यादिति शक्तत्वस्यैव सा
 धुतादिति भावः साधुभिरिति अयं साधनेव प्रयुजीतेति श्रुत्वा शक्त्यर्थः ना
 साधुभिरिति नाप्यंशितवैनं स्मृत्तवैरतिश्रुतिमूलको निषेधविधिद्वित्यर्थः
 योग्यतेन न कतावच्छेदक्यमवतं न च साधुशब्दे जातिरिति अस्मैकः शब्दः स

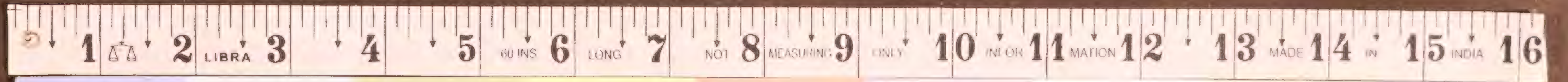
ल.
६.
१५३

म्यगतातरतिश्रुतिप्रमाणेतिशेषः तदनुमापकमितितरभिद्येनकमित्यर्थः ।
व्याकरणादीत्यादिनानिरुक्तादिसंप्रहः एवमेवेतिभेयभेदकसंबंधरत्यायुक्त
रीत्यातत्रदर्थपुरस्कारेणततश्चदानांसाधुतेपर्यवसानेनेत्यर्थः फलाननक।
तद्वदिति तत्रियाधिकारि कृतस्यैवतस्यफलश्रवणादितिभावः साधुतमि।
तिगवायर्थपुरस्कारेणैवगवादिशदानांप्रयोगेप्राप्तजनकत्वरूपेसाधुत।
मित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्तादिपुरस्कारेणदेवदत्तादिशदानांशासेयुत्पाद।
नातेषांतत्रसाधुतानस्यादतग्राह आधुनिकदेवदत्तादिनाग्रामपिद्यत्तरमि।
त्यादिभाषेणयुत्पादितत्वात्साधुतम् एवंचयःशरीयशर्थव्याकरणेयुत्पा।
दितःसतत्रसाधुदितिपर्यवसितम् गौणानांगुणेयुत्पादनात्तत्परस्कारेण।
प्रवृत्तौसाधुतमेव आधुनिकलाक्षणिकानांतसाधुतमिष्टमेव अतएव
ब्राह्मणायदेहीत्यर्थेब्राह्मणेदेहीत्यादिकेनतणयाप्यसाधुदित्यादिवि।
स्तरेणप्रयेवितेभ्रषणे ३५ १ ॥ द्यत्तरमिति बोधवदाद्येतरंतःस्येद्यत्तरे

१५३

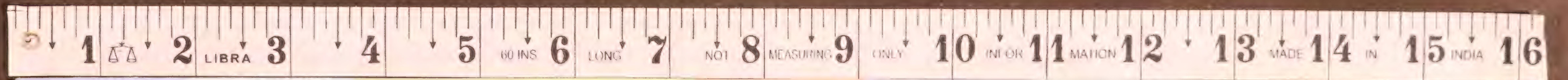
चतुर्दशरेवाप्रकृतस्य नामकृते कुर्यान्नतदिति मिति भाष्यस्य शृङ्खलस्येत्यर्थः न
 तद्देशभाषानुसारेण कियमाणानां नाश्रान्तशास्त्राद्युत्पत्त्यादसाधुत्वमेवेति भा
 वः गौणनामिति गणवाचकानां शुक्लारिगृहानामित्यर्थः गतोस्त्वशक्यं शु
 क्कारिरूपेण शस्यर्थः एवं निरूढलाक्षणिकस्य लेपिवोध्यश्रुतिकानां
 मितिकल्पितयत्किंचित्संबन्धेन शास्त्रकृतात्पर्याविषये प्रसक्तानामित्यर्थः अ
 तएवेति शास्त्रात्पर्यविषयपदार्थे युत्पत्त्यानां साधुत्वादेवेत्यर्थः ननु शक्तिप्रार
 कयोः कोशव्याकरणाद्योर्विद्यमानताच्छक्तिप्ररोषाय प्रदर्शनमफलमतप्रार
 अनिरिक्तशक्तेर्प्ररोषायमार सन्वेधिशब्दे सन्वेधो योग्यतां प्रतियोग्यता सम
 या योग्यता संविन्मातापित्रादियोगवत् सन्वेधो विषयः योग्यतां प्रतियोग्यता
 शब्दप्रतियोग्यताविषय इति समयाद्यवहारात् योग्यता संवितशक्तिप्ररः चर
 पदमत्र योग्यम् एतत्संबन्धीति व्यवहारात्साग्राह्येत्यर्थः ॥ इति वैयाकरणा
 सारेण शक्तिनिर्णयः समाप्तः ॥ अनिरिक्तेति सूक्तपित्रादिसंकेतज्ञानादिति

न.
६.
१५४

रिक्तयोः शक्तिश्रोण्यायस्त्वमित्यर्थः तथाचात्तातसंकेतानांततः शक्तिग्रहसं।
भवातर्येचुडव्यवहाररूपतदुशोपायप्रदर्शनमावश्यकमेवेतिनासंगतिरिति
भावः विषयपराध्याहारोणामूलन्याचष्टेसंबंधोविषयनिशङ्कः पाद्योव्यव।
हारस्तथाचसंबंधिविषयकव्यवहारसंबंधोविषयोनिमित्तार्थः योग्यताप्रतीति
व्याचष्टेयोग्यतासंबंधप्रतीतियोग्यताव्यवहारप्रतीत्यर्थः योग्यतेत्यत्रापि विषय
तन्वयमते तथाचेदमत्र योग्यमितियोग्यताव्यवहारोयोग्यतानिमित्त्यर्थः अतः स
मयानव्यवहारयोग्यतायाग्रनादिरर्थः शब्दानांसंबंधोयोग्यतातथेत्तत्त्वोच
कतारूपशक्तेः संवित्तानंभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तमाह मांतेति तत्रेयमेतत्संबं
धिनीत्यादि व्यवहारोमात्रप्रज्ञादीनांजननकभावनिश्चायकस्तथेत्यर्थः प
रेतसंबंधिशङ्कनमेतत्संबंधीति व्यवहारोयोग्यताप्रतिप्रर्थजनकतावच्छेद
कथमवत्तरूपयोग्यतानिरूपितरिश्चरेत्त्वारूपः पदार्थोतरेवासंबंधः स एव योग्य
तापरपर्यायोविषयनिशेषः सचानादिचुडव्यवहारपरम्परपर्यायास्मदादि।

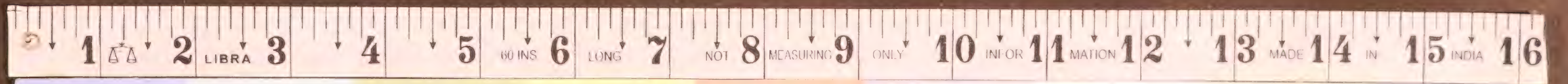
१५४

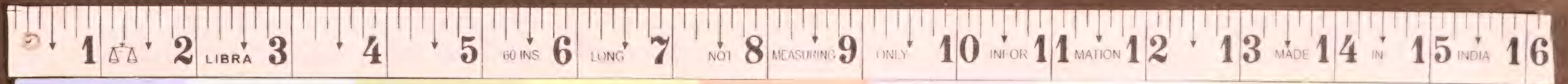
न.
६.
१५४

रिक्तयोः शक्तिश्रोण्यायस्त्वमित्यर्थः तथाचात्तातसंकेतानांततः शक्तिग्रहसं।
भवातर्येवृड्यवहाररूपतदुशोषायप्रदर्शनमावश्यकमेवेतिनासंगतिरिति
भावः विषयपराध्याहारोणामूलन्याचष्टेसंबंधोविषयशक्तिशब्दः पादोव्यव।
हारस्तथाचसंबंधिविषयकव्यवहारसंबंधोविषयोनिमित्तार्थः योग्यताप्रतीति
व्याचष्टेयोग्यतासंबंधप्रतीतियोग्यताव्यवहारप्रतीत्यर्थः योग्यतेमत्रापि विषय
तन्मस्यते तथाचेदमत्रयोग्यमितियोग्यताव्यवहारोयोग्यतानिमित्यर्थः अतःस
मयानव्यवहारयोग्यतायाग्रनादिरर्थः शब्दानांसंबंधोयोग्यतातथेसक्तबोध
कतारूपशक्तेःसंबन्धानंभवतीत्यर्थः तत्रदृष्टान्तमाह मांतेति तत्रेयमेतत्संबं
धिनीत्यादिव्यवहारोमात्रप्रज्ञादीनांजनमननकभावनिश्चायकस्तथेत्यर्थः प
रेतसंबंधिशब्देनन्यमेतत्संबंधीतिव्यवहारोयोग्यताप्रतिप्रर्थननकतावच्छेद
कथमवतारूपयोग्यतानिरूपितरिच्छरेत्कारूपः पदार्थोतरेवासंबंधः स एवयोग्य
तापरपर्यायोविषयशक्तिशेषः सचानादिहृड्यवहारपरम्परपर्यायास्मदादि।

१५४

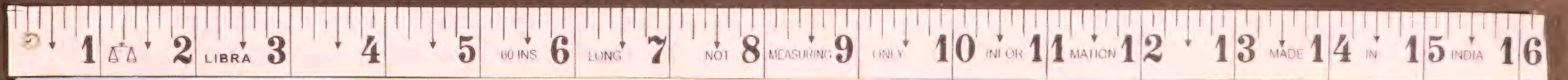
समयात्रिर्थायतेनतवोयननकतेराक्तिरेतद्वोयनननेयेयोग्यइतिवद्वारात
अतएवैतच्छेषेसतिप्रत्ययोदेततेसंबंधउपपद्यतेशहस्यार्थेयतस्तस्मात्तसंबंधो
योस्तीतिगम्यतेइत्यनेनोक्तार्थोविशदीकृतश्चाहुः १०कंचैतत्प्रयोग्यप्रयो
नकव्यवहारदर्शनान्नमितशब्दनिर्णयबोधकतस्यशब्दार्थयोःसंबंधमंतरे
एतन्नपपद्यमानस्यतदात्मकत्वासंभवान्न नापिशब्दार्थयोर्भेदाभेदवदितेता
दात्म्येतिरवच्छिन्नभेदाभेदयोःपरस्परविरुद्धतादित्यत्रप्रयंचितत्वात् तस्मा
त्प्रत्ययोंतरमेववाच्यवाचकनियामकःसंबंधस्तद्भाहकंचोक्तव्यवहाररीति
त्येवंरमणीयमिति ॥ इतिभूषणसारलचुदपणोशक्तिसरूपनिरूपणम्
श्रीगणेशायनमः ननजहत्सार्थवृत्तिपदेकल्पनिकश्रवोतरपरार्थप्राथम्या
नुपपत्तिर्नचतारशालक्षणानांप्रायिकतस्यावेदितत्वात्सर्वपरार्थप्राथम्येपिन
त्तिरितिवाच्यम् तथासतिप्रसर्वस्मात्सादौसर्वनामतानुपपत्तिरित्याशो
कायामपोद्घातसंगत्यानञर्थनिरूपणमित्याशयेनाह ॥ ननर्थमाह ।

ल.
२.
१५५

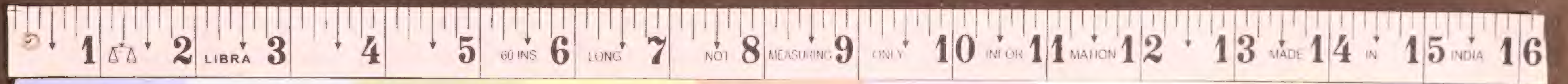
नञ्समासेवापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता आरोपितत्वेन योत्तेन स्यावति सर्व।
वत नञ्समासेपरस्योत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यतीति शेषः अतः
एवावरोपितत्वेन योत्तेन स्यावति मिति शेषः अयं भावः असर्वस्यादावरोपितः
सर्वस्य सर्वशब्दस्य प्राधान्यात्सर्वनामता सिध्यति अस्याति सर्वस्यैव
सानस्यात् चर्तेनास्तीत्यादावभावविषयकत्वात्तस्य विशेष्यतायाप्यवदणाना।
त अस्मदीत्यावस्यार्थो बोधो मानसः तथाच असर्वस्यैव स्यादसिद्धिप्रसंग इति
अत्र च आरोपितत्वमारोपविषयत्वम् आरोपमात्रमर्थो विषयत्वेन संसर्ग इति नि।
कृषः योत्तेनोक्तिनिपातानां योतकत्वमभिप्रेत्य १२ ॥ १ सिध्यति अभ्युपेय।
मिति शेषः एतेन नञ् नञ्समास इत्यादि अतएवेति उत्तरपदार्थ
प्राधान्योपपत्तेरेवेत्यर्थः ननु तत्र नञोभावात्तत्वे कथं प्राधान्योपपत्तिरितो
भावात्तमाह अयं भाव इति अस्यावरोपितत्वात्तत्वेन नञ्पदगमेभेदार्थकत्वं
इति यावत् सा सर्वनामसंज्ञानस्यादिति असर्वस्यैव नञोभेदार्थकत्वेतत्र।

१५५

प्रतियोगितया सर्वपरार्थस्योपसर्जनत्वेन संतोपसर्जनानां सर्वादिविभिर्भूतत्वे
 नाति सर्वस्यादाविवतदप्रवृत्तेरिति भावः ननु भेदप्रतियोगी सन्निततोर्वेधा
 भुपगमात्रोत्तरपरार्थस्य प्राधान्यहानिरत आह १ वदोनास्तिग्रन्थात्प्राप्त्या
 दावारेण बोधस्य सर्वानुभवविरुद्धतामत्तांतरमाह अभावोवातरर्थोस्तुभा
 व्यस्य हितराशयात् विशेषणो विशेष्योवात्यायतस्त्वधार्यताम् तदर्थो नम
 र्थः अर्थपरं योत्तवाच्यत्वयोः साधारणेन कीर्तनाय भाष्येति तथाच न
 म्भूत्रे महाभाष्यम् निवृत्तपरार्थक इति निवृत्तं परार्थो यस्य न प्रसक्तो भावे क्क इति
 क्तः अभावार्थक इत्यर्थः यत्त निवृत्तः परार्थो यस्मिन्निति तर्थाः सादृश्यादिना
 धारोपितत्वात्प्राप्त्याः तत्रियादयो र्था यस्येत्यर्थ इति कथ्यते तत्र धारोपितत्वा
 त्प्राप्त्यस्य तत्रियादेर्न जायतात् अस्या सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः ॥ तस्य
 नमर्थस्य नमर्थभावतस्य विशेष्यताया तत्रताया दृष्टत्वादिति भावः ननु त
 वाप्यत्वात्प्राप्त्यतिव्याप्ताभिन्न इति बोधस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिरत आह १

अत्रापान्यं विपेयं प्रतिषेधे प्रपानता प्रसज्य प्रतिषेधो सो क्रियया सरुयवनम् प्रापान्यं नुविपेयं प्रतिषेधे प्र
 पानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नम् ॥

ल.
२.
१५६

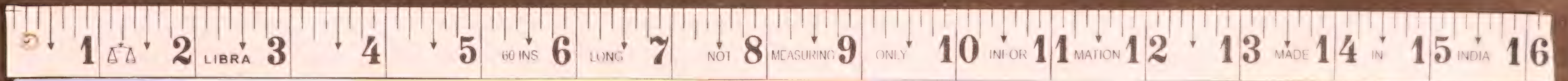
ति.

नृ.

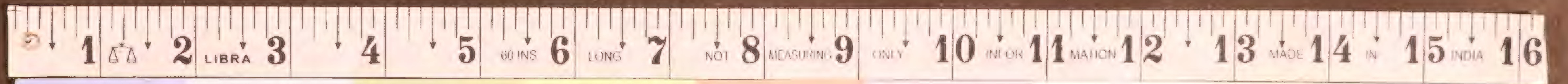
अस्मदीयेति सति मेदवोधस्यार्थः आर्थ इति अथादुपस्थिति विषयादागतः
त्यर्थः मानस इति तत्र शाब्दप्रत्ययस्त्वसिद्ध एवेति भावः तथा चेति असर्वशब्द
स्यासर्वानामन्ते चेत्यर्थः अस्मिदिप्रसंग इति स्मायायादेशानुपपत्तिरिति भावः
अत्र चेति आरोपितत्वेन नञ्वाच्यमिति पक्षस्यार्थः निष्कर्ष इति विषयत्वस्य संस
र्गमयोदयैवलाभादनन्त्यलभ्यारोपस्यैव नञर्थत्वेन नन्वारोपविषयत्वस्य गौरवा
दिति भावः नन्वारोपस्य नञ्वाच्यत्वेन योतकत्वप्रतिपादकमलविरोधोत्पत्त्या
२ योत्पत्त्योक्तिरिवाच्यस्यापितस्य विशेषणत्वेन नाभावनाभावबहिर्शेष्ये
ति सूचयिते परंत्योक्तिरिति भावः चरोनास्तीति यद्यपि समासयोग्येन
नपवांरोपार्थकत्वेन लङ्कृतयापि चर्देनास्तीत्युक्तिरैव तत्राप्यारोपान्न
भव इति दृष्टान्तार्थत्ववधेयम् तदादीनां बुद्धिपरा मर्कतात्र योत्पत्तिरिति
त्रिविशेषणी भूतनपदस्य परामर्शेनानुचित इत्यभिप्रेत्याह तदर्थो नञर्थ इति
साधारणोपनेति प्रकृतेर्यपदस्य नञ्मवोधविषयत्वापत्तद्वयसंगृह्यते तत्र

नृ.

१५६

सतिवांधकेवाचकमेवसतिततस्मिन्योतकतापीतिभावः नञ्वाच्यता।
दितिनञ्चनस्यभाष्येभेदविषयप्रत्यक्षेयोगान्नपत्त्येहेतताबोधकमे।
वेतिनतद्वलाहदेपार्थकतानमः सिद्धतीतिभावः प्रयचितेचैतदपेणे प्र
त्ययेति गौरवस्यवाच्यतायामेदोषस्यार्थः सादृष्यादेरित्यादिनाचक्षमाणा
न्यतादेःसंग्रहः २ यततत्सादृश्यमभावश्चतदन्तर्गतदत्ता यथाशास्त्रेवि
रोधश्चनमर्थाःषट्प्रकीर्तिताः इतिपरित्याग्नाह्नःअपाम अन्तः
अनदराकन्या अपशवोवाच्येगोअश्वेभ्यः अयमश्मदाहरेति तत्तार्थिका
र्थमभिप्रेतेतिस्पष्टमस्यत्र अत्राह्नान्तादेर्वाह्नान्सदृशः पापाभावःअ
श्वभिन्नः अन्तोदरागवासेतरपशवोप्रशस्ताः धर्मविरुद्धातिरुमेणार्थाः न
नुसादृष्यादेरवाच्यतेकथेततस्तद्वोयोतग्राह तन्निति तद्व्याहरणेतिमर्थः
अभिप्रेतेतिभेदप्रतियोगितप्रकारकत्राह्नान्तादिबोधार्यमित्यहमूलकत
त्रियादिबोधस्यभेदप्रतियोगीत्राह्नान्तादिशक्यार्थबोधात्तरमेवसंभवा

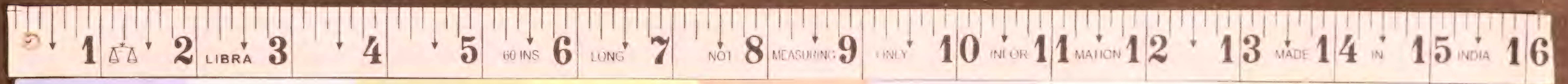
ल.
२.
१५३

दितिभावः अन्यत्रेति नञ्चाददीयतावित्यर्थः विशेषणमिति प्रतियोगि।
नीतिशेषः तथावा सर्वपदे सर्वनामसेता अनेकमपरायं सैव तेनेकपासत्र।
तापो गयेत्यादेवेकशब्दार्थे प्राधान्यादेकवचननियमः अत्रास्मात्प्राधान्यात्
परायं प्राधान्यात् सुरुषते अतः भवसि अनन्तं भवामीत्यादौ पुरुषवचनादि।
अवस्थावाच्योपपद्यते तथा तदभावो मदभावश्चादिवदभावोऽप्युष्मदस्मा-
दोरन्तयेन पुष्पत्सामानाधिकरण्यात् सत्तात्पुरुषवस्थानस्यात् ६ वि
शेषणस्य विशेष्यसाकोलत्वादाह प्रतियोगिनीतिभेदस्य विशेषणतया नय
उपपत्तिमाह तथाचेति सर्वनामतेत्यादिप्रथमांतवत्तद्वयमुपपद्यत इत्यने-
नान्तेति सर्वनामतेति सर्वनामसेतेत्यर्थः तदेतद्विधिनेति शेषः तदनुपप-
त्तौ वीजेतत्क्रम अनेकमित्यादि अनेकमित्यादावेकभिन्नादिवोयेस्तीक्रिय
माण एकतावच्छिन्नभिन्नेहितस्य वक्तव्यत्वाच्च भावेन तदा च काययायं
दिवक्तवचनयोग्यतिरेकत्वरूपस्यार्थस्य तत्राथा तदा च कैकवचनस्यानुप

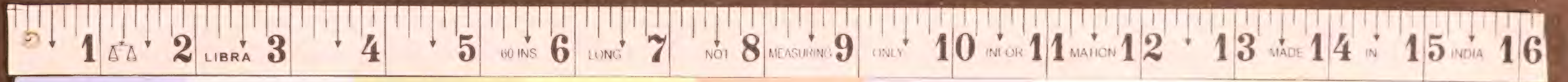
६.

त्रिमि.

१५३

यतिश्चेतिभावः तत्पुरुषत्वमिति उत्तरपदार्थस्यभेदविशेषणत्वेनतदनुपपत्तिः
 निःस्पष्टैवेतिभावः पुरुषवचनव्यवस्थाचेत्यस्यपुरुषव्यवस्थावचनव्यवस्थाचे
 त्यर्थः तत्रपुरुषव्यवस्थानुपपत्तिर्दर्शयति अन्यथेति नमर्याभावस्यप्राथा।
 न्याभ्युपगमइत्यर्थः नस्यादिति पुष्पमुपपत्तिस्तत्रद्वयाविषयतयाशेषेप्रा
 थमइत्यस्यप्रवृत्त्याप्रथमपुरुषस्यैवापत्तेरितिभावः अष्टुवांभवथइत्यादौपुष्प
 दाद्यर्थाभावविशेषकबोधाभ्युपगमेभावेदित्वाद्यर्थस्यवाधादिर्वचनायनु
 पपत्तिः भावनान्वयिमेवत्वत्संतेसंख्याननेनान्यार्थगतसंख्यामादायदिर्व
 चनोर्द्वैरुपादत्तादित्यस्यमितिभावः २ ॥ अस्मिन्नेवभेदप्रतियोगित्व
 दभिन्नाप्रयिकाभवनक्रियेत्यन्यात्सामानाधिकरण्येनानुपपन्नमितिभा
 वः विशेष्योवेतिप्रतियोगिर्नतिशेषः अयंभावः गौणत्वेपिनञ्जमासेयत
 त्तदोः सलोपोकोऽनञ्जमासेहलीतिज्ञापकात्सर्वनामसंज्ञानानुपपन्ना।
 असःशिवइत्यत्रसलोपवारणायानञ्जमासइतिद्विविशेषणम् नचतत्रत

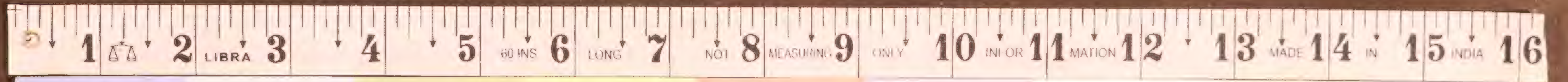

ल.
२.
१५८
न.

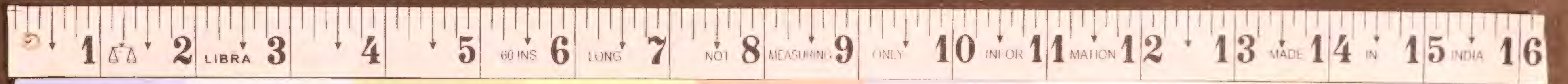
छद्मस्य सर्वनामतास्त्रिगोणत्वात् शक्यो रित्यकस्मिन्निवाहृत्या सर्वनामोरेवत
उग्रहणलाभात् तथाच नञ्समासेति तापकेवचम १ नानपपत्रमिति।
थाचोक्तव्यवस्थामुलभेतिभावः ननननर्थभेदस्यप्रतियोगितयोत्तरपदार्था
न्वयेउच्यतेयदनन्यशाब्दबुद्धेस्तादात्म्येववृत्तिप्रतिबंधकत्वानुपपत्तिस्तस्यास्ता
दात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकचरभेदानवगाहित्वादतत्रादमूलविशेष
वेतिविशेषणकोत्तायामाहसारे प्रतियोगिनीति उत्तरपदार्थनिरूपितवि।
शेष्यताप्रयोननर्थश्रितियावत् नन्वेतत्कल्पेपूर्वाक्तायतिः कथमद्वयणीयेत्य
तत्रादग्रयंभावश्चि गोणत्वेपीति नञ्समासचरकेतदायर्थस्यननर्थभेदवि
शेषणत्वेपीतिभावः तापकादिति तत्तत्रस्यानञ्समासग्रहणालिगादित्य
र्थः तापकतामेवप्रपंचयति असःशिवश्चि एतत्तदोरित्यनेनरिपरस्परमाह
चर्यात्सर्वनामेतत्तद्व्यापारस्यसेलोपोविधीयते नञ्स्यरुषांतर्गतैतत्तदोरुपस
र्जनतयासर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसंगेव्यर्थं सतद्ग्रहणंनञ्समासेगुणीभू।

३.

१५८

तार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामतात्तापनेन चरितार्थमिति भावः सर्वनाम्नोरेवता।
 योस्तत्र ग्रहणोद्देशेन तस्मात् अकोरिति असर्वनाम्नोक्तसंभवेन तत्परासा
 त्सर्वनाम्नोरेवतयोर्ग्रहणोनिश्चीयत इत्यर्थः २ ॥ अनेकमन्यपराधे इत्यादावे
 कवचने विशेषानुरोधान् सुखामंत्रितपरांगवत्स्वरश्च नो नुवर्तमानं सुखानुरागं
 विशेषमेकवचनांतमेव किंच अनेकशब्दादिवचनोपादानेन वरुनां वरुवच।
 नोपादानेन द्वयोर्वरुवचोर्निर्दिष्टसंभयसंग्रहायैकवचने जात्यभिप्रायमौत्स।
 गिकेवासेवातेनेकयेत्यत्रापि योषयेति विशेषानुरोधान् तमेकं सेवनान्वयवो।
 यनायचैकवचनम् नततरपराधप्रथामप्रयुक्तम् अतएव एतत्तन्नेके।
 नलयेरिवोमंय इत्यायपि स्यपादम् अतमेवसीत्यादौ युष्मदस्मिन्नेलत्ता।
 एतान्मोतकः तथाच भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङ्ः सामानाधिकरण्यात् सरुषस्य।
 वस्या तद्विज्ञाभिज्ञाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः एवेनपदसीत्तत्तद
 भिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभावः

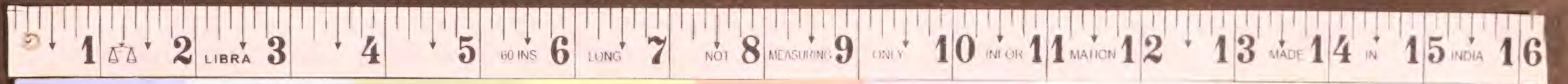
ਤਿੰਨ

वदोनास्तोत्रवदाभिन्नाश्रयकालित्वाभावः तिरीत्याद्यथः । विशेषः ।
 ध्यातृगोधादिति असतिविशेषान्नशासनेविशेषणपदस्यविशेष्यपदसमानः ।
 वचनत्वमेवतद्वाचकपदस्येत्यत्रमानाभावादतश्चाह किंचेति अभ्यसंग्रहः ।
 स्यानेकशब्दोपादानादेवसिद्धेर्जात्यभिप्रायेकवचनस्यैव वचमेवेतिमनसि
 निथायाह औत्सर्गिकमिति एकवचनसत्सर्गतः करिष्यत इतिवचनविहित
 मित्यर्थः प्रयोजनोत्तरेपयिकेचानेकयेत्यत्रैकवचनमितिकविसंप्रदायमवा
 लंब्याह प्रत्येकमिति एकभिन्नत्वेनोपस्थितासयोषासप्रत्येकंसेवनान्वय बो
 धनायेत्यर्थः उपसेह इति नत्विति अतएवेति एकशब्दस्यैकभिन्नार्थकत्वा
 देवेत्यर्थः सृष्टपादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थपरत्वेततर्हेरुपपादेस्यादिति ।
 भावः अन्तेभवसीत्यादिनानहंभवामीत्यादिश्रुत्यतेषुसदृश्यसदोषुपल
 लणम् एवंतद्विन्नश्मशपिललणोतितनैयायिकादिमतेन अन्तेभवसीत्या

५१

三

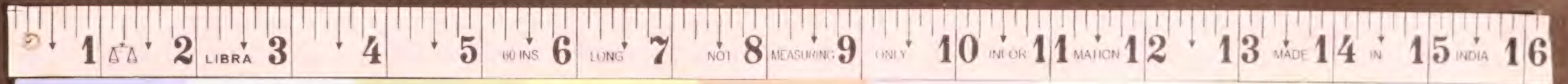
दावोरोपवोयस्यानभवविरुद्धत्वात्तन्मामेसर्वत्रोत्तरयदस्यसार्थभिन्नत्वा।
 लणिकत्वमेवप्रकृतम् प्रातिपदिकत्वेचतस्योक्तदृशावसेयमितिभावः ॥
 सत्यप्रतिषेधार्थकनञोव्यवस्थामार एवेनपचसीत्यादिनञर्थेपुष्पदर्शान्न
 येतप्रकृतेपुरुषव्यवस्थानमिच्छेदिति सूचयित्वेपचसीतिमध्यमपुरुषनिर्दे-
 शः अभावविशेषकबोधहेतुमाह २ असमस्तनञः क्रियायामेवान्वया
 त् सचाभावोत्पत्ताभावताम्योमभावतादिरूपेणाशङ्कः तत्रह्येणबोधा
 दित्याद्यत्रविस्तरः १ इतिवैयाकरणभूषणसारेनञर्थनिर्णयः समा-
 प्तः ॥ सोऽहं असमस्तेनित्याख्यातायम् नञस्तदर्थस्यप्रसन्नप्रतिषेध
 स्येत्यर्थः तादृशनञर्थोभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबन्धेन।
 बोधेयातन्नन्योपस्थितेर्भावतातावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेनहेतुमभावस्य
 पूर्वमक्तत्वात् भावनाप्रकारबोधेतन्ननञ्नन्योपस्थितेर्हेतुतायावाचकः
 एवतिभवतीभादौव्यभिचारदितिभावः नन्वभावस्यतद्यत्किन्तेनञर्थः।

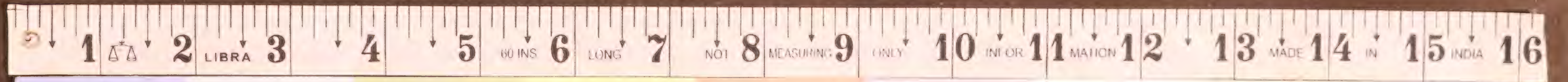
ल.
८.
१५.

तेशक्त्यानेत्यादिदोषादखंडोपायिरूपस्यानयोगिताविशेषरूपस्याभावात्
शक्यतावच्छेदकत्वंवाच्यमेवैवभूतत्वेनचरोनपटइत्यादीतेनरूपेणभेदात्
ताभावयोःप्रतीत्यापत्तिरतश्चाह सचेति शभावश्चेत्यर्थः अतोनाभावत्वेति।
तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेत्यर्थः अतोनाभाव
नरूपेणेति अतोनाभावत्वेनचतदात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा
त्वेत्यर्थः नत्रप्रतीतिप्रमाणयति नतद्रूपेणेति वस्तुतस्तन्नभोभावेभाव
त्वेनैवशक्तिर्नैतिप्रति षेयमात्रस्यैवप्रतीतेः नदंशेतत्तत्संबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेवसमानविभक्तिकप्रतियोग्यनयोगिवाचकपदा।
व्यातपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षावललभ्यमित्यपगमेनतत्तद्रूपेणाभा
वशाद्वोयनिर्वाहइत्याशयेनाह इत्यादीति विस्तरइतिसचदर्पणउक्तः
इतिभषणसारलबुदर्पणेनत्रर्थनिरूपणप्रकाशः २ ॥ श्रीगणेश
यनमः प्रासंगिकसुपसर्गेनितार्थनिरूपणमित्याशयेनमूलमवता।

१५.

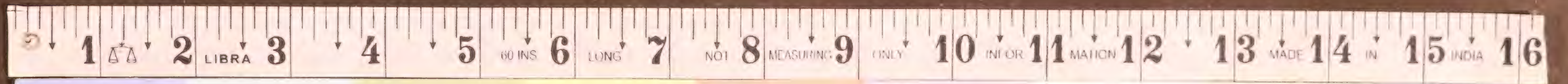
रयति १ प्रादयोद्योतकाश्चादयोवाचका इति नैयायिकमतमशुक्रम वैष
 मेवीताभावादिति धनयत्रिपातानोद्योतकत्वे समर्थयते द्योतकाः प्रादयो
 येन निपाताश्चादयस्तथा उपास्येते हरिहोत्रकारो दृश्यते यथा येन हेतना
 प्रादयोद्योतकास्तेनैव हेतनाच्चादयो निपातास्तथा द्योतक इत्यर्थः अयं भा।
 वः ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादिः प्रतीयमानो नयात्तर्थः भवतीत्यत्राप्या
 यत्नेः नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थाननयापत्तेः प्रस
 यानोप्रकृत्यर्थानितस्वार्थबोधकत्वयुक्त्यत्तेः अत्र गच्छतीत्यादावनुभवादि।
 प्रसयापत्तेश्च न विशिष्टार्थः गौरवान् तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिव
 चकस्यास्तल्लक्षणा उपसर्गस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्त तथा च तात्पर्यग्राहक।
 तमेव द्योतकत्वमिति तस्यादिष्वपितत्पम चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्य
 विशिष्टे चैत्रपरत्वं तत्पम इव सादृश्यात्पर्यग्राहक इत्यस्य सवचत्वादिति १ ॥
 द्योतकाद्योतकताख्याशक्तिमेतः अतएव प्रणयतीत्यादौ न प्रकर्षार्थस्य।

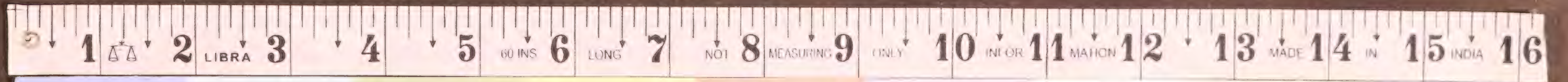
न.
६.
१६१

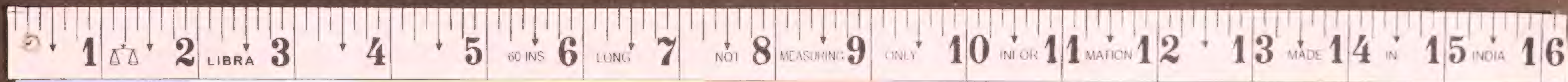
विशेष्यतेतिभावः मतोत्तरेतत्तात्पर्यशब्दकरूपसेतिवक्ष्यति येनेत्यत्रयन्त्र।
द्वेनोत्तरार्थेपदितदेतमात्रपरामर्शकः किंतुहेतुंतरपरामर्शकोपीतिमूल।
कृतोभिप्रायेवर्णयति अर्थेभावइति यातशक्यतेदृष्टणामार आयतेरिति।
अनुभवाद्विप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः उपसर्गार्थेतेदृष्टमाह अनन्वयापत्तेरिति य
तश्च तत्रानुभवदिमात्रसत्तामभ्युपेत्याक्रम वस्तुतस्तथास्तीकारेभवेत्यकि
यार्थेतेनयातत्तानापत्तिरितिबोध्यम् नन्वनुभवार्थकत्वेपितसफलस्यानी
यकत्वेनतदन्वितव्यापारसामान्यार्थकभवेतेनयातत्तानपत्तिरतश्चाह अ
नुगच्छतीति अत्रानोरनुभवार्थकत्वानुरोधेनगमेर्वापारसामान्यार्थकताया
पक्षोपेयतयातथाप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः सिद्धोत्तेसंयोगावरुडगम्यर्थव्यापारे
नयानुभवस्यान्वयासंभवाच्चानेन अनुभवार्थकत्वसंभवरितिभावः गौरवादिति
विशिष्टानुपस्थाःशक्तत्वावच्छेदकत्वेगौरवादितिभावः तथाचयात्रपसर्गसि
ष्टिष्टानोप्रसीयमाणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादितिसमदितार्थः वि

१६१

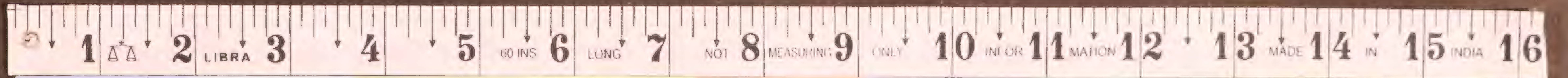

यमानतादीत्यादिनोत्पत्तिर्गृह्यते लक्षणोत्पत्त्यानभवादिरूपेण्येतिशेषः ३
 पसर्गइति लक्षणाकल्पिकायास्तत्पर्यायनपपत्तेस्तत्पर्यग्रहनिवृत्तयातस्यो
 पसर्गसमभिव्याहाराद्यतत्वादितिभावः ननुतावतोपसर्गस्यतात्पर्यग्राहक
 तमेवसमागतंनघोतकत्वमतग्राह तथ्यावेति तात्पर्यग्राहकतमेवेत्येवेन
 घोतकत्वस्यहमेतरत्वेववद्विद्यते तच्चेति तात्पर्यग्राहकत्वरूपंघोतकत्वंचे
 त्यर्थः इवादीनोतत्पुत्र्याघोतकत्वंविशदयतिचैत्रमिवेत्यादिना २ स्वये।
 पुत्र्येतरमाह उपास्येतेइति अत्रापुपासनाकिसुपसर्गायः विशिष्टस्यथात
 मात्रस्यवा नायःतथासतिसार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसक
 र्मकत्वस्यासथातोरुपासनारूपफलवाचकत्वाभावादनापत्तेस्ततः कर्म।
 णिलकोरोनस्यात नहितीयःगौरवात् तृतीयेत्यागतंघोतकत्वंतात्पर्यग्राह
 कत्वलाभादितिभावः दृश्यतइत्यत्रकर्मणीतिशेषः ५ तत्रेसुपसर्गाणोघोत
 कत्वेत्यर्थः सकर्मकत्वस्येत्यनेनापत्तेरित्यनेनान्वितम् ननुमास्तसकर्मक।

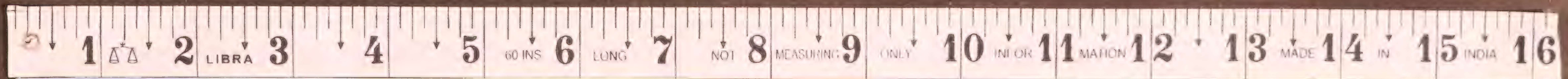
ना
 पातसेत्तकचादीमिसर्थः अस्मैवेति कियतेचटस्यादौकर्मणिलकारदर्श
 नारितिभावः पश्चिनि सात्तात्कारादिरूपार्थेष्टित्यर्थः अत्यथेतिक्वचिदेष्टे।
 सकर्मकस्यार्थांतरेपितत्तोपगमस्यर्थः वायुर्विक्रूरुतश्चि विकाररूपफल
 समानाधिकरणव्यापारवाचकस्यापितत्तापत्यासकर्मकाच्चेतिविहितात्मने
 पदानुपपत्तिरितिभावः उपादीनामपासनार्थकत्वरूपोक्ताकर्मकत्वानुपप
 त्तिपरिहरति २ अथोपासनासात्तात्कारादिनिपातार्थोक्त सात्तात्तस्यया
 तत्त्वयोरितिकोशस्वरसात् तदनकूलोव्यापारवधातर्थोक्तस्त्वस्यप्रकृतिपा
 तात्तत्तार्थफलव्याधिकरणव्यापारवाचित्वेसकर्मकत्वमपिसुवचमतिट्टे।
 तदाष्टौतिकावप्रकावित्वेनेदेसायकमितिचेत्त्र नामार्थधातुर्थयोर्भेदेनसा।
 लादन्वयासंभवात्रिपातार्थधातुर्थयोरन्वयस्यैवासंभवात् अत्यथातेङुलःपव
 तीत्यत्रापिकर्मनयातेङुलानोधातुर्थेनयापत्तेरिति इदमिति सकर्मकत्वानु
 पपत्तिरूपमित्यर्थः सायकमिति उपादीनांयोनकत्वेसायकमित्यर्थः अथ

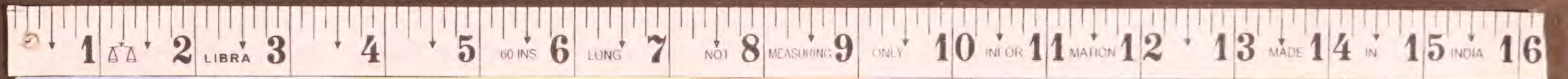
ल.
२.
१६३

मन्त्रे निपातातिरिक्तेन विशेषितत्वात्त्रोक्तापत्तिरत आह किंच प्रादीनोवाच।
कतेभ्यसात्प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इति वक्ष्याम्यस्वीकृतो निरित्यपि स्यात् अ।
स्मन्मते प्रादेरनर्थकत्वात्तदन्वय इत्यत एव योतकतातेषां स्यादित्यभिप्रेत्याह
विशेषणोतिशोभनः समञ्चयोद्भूत इति वक्ष्ये भनश्च उद्भूत इत्यस्याप्यापत्ते।
स्तत्पसमाधेयत्वादिति भावः ॥ इत्यपि स्यादिति प्रभृत्प्रयवाद्येयम् चायु
यस्याप्यसमञ्चयस्य नित्यसमञ्चेयार्थे यदप्रयोगमेतरेण वादिप्रयोगासंभवा
च्छब्दशक्तिस्वभावेन नित्यया तत्परतन्त्रोपसर्गः स्यात्स्यथा तत्तथैव विशेषणतः।
यैव बोधनेन तदसमभिवाहारे तस्य योगस्यापारयितमशक्यत्वात् यदस्य।
तितत्पसमाधेयत्वादिति उक्तास्वरसादेवाह २ अपि च निपातानां वाच
कते प्रातिपदिकार्थयोर्विना षष्ठादिके भेदेनान्वयासंभवः अन्यथा राजा।
पुरुष इत्यत्राप्यापत्तेरित्यभिप्रेत्याह प्रादीति यवत्वादिभ्योः समञ्चय इति व
दवस्य चत्वादिभ्यश्चेत्येव स्यादिति भावः १ ४२ ॥ षष्ठादिकमित्यादिना त।

१६३

दस्यविहितादितीयादिविभक्तिः संश्लेष्यते प्रभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नः।
 त्रिपरिकार्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन बोध्यं प्रतिविशेष्यतासं-
 बंधेन विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुतायाः शक्तिकारकवादिभिः कृतत्वात्कृत-
 तदभावेन न भेदान्नयसंभव इत्यर्थः अग्रेति उक्तहेतुमद्भावात् न भ्युपगमः।
 त्वर्थः प्रापन्नैरिति भेदसंबंधेनान्नयबोधापत्तेरित्यर्थः प्राप्तीति वाचक-
 त्वत्वेयवश्चाविरश्चेन्नपपत्तिर्सेर्गहेकं विशेषणाययोगेयीमत्रादिपद-
 मित्यर्थः इत्थमुपलक्षणमथवश्चाविरश्चेत्तत्र समानविभक्तिकत्वादभे-
 दान्नयबोधापत्तेरपि अतएवायिममूलश्रेयसैगतिरिति बोध्यम् ननु प्रा-
 त्रिपरिकार्ययोर्भेदान्नयबोधविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुवित्ति कार्यकार-
 णभावो निपातान्तिरिक्तविषय एवति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह यदर्थः सदृ-
 शावेति विभागेन कदापि न निपातेतरसंकोचे प्रमाणं किं विभावय ४३
 सदृशा सदृशेन समानाधिकरणेनेति यावत् अनेति अभेदेनेति शेषः वि

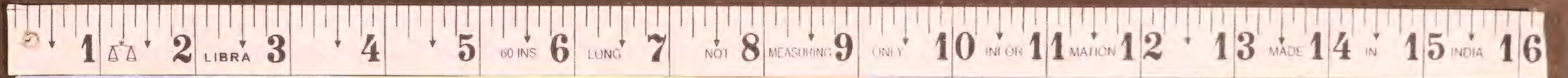

ने

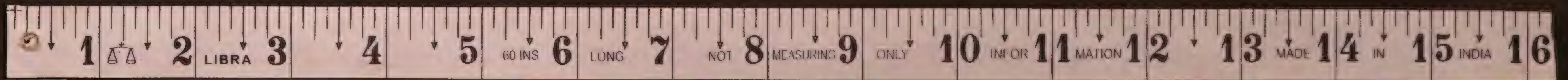
ल.
६.
१६४

भागेनासमानाधिकरणानियावत अयमर्थः समानाधिकरणार्थेतिपदि।
काथयोरभेदानययुत्पत्तिर्निपातानिरिक्तविषयेतिकल्पनेमानाभावो गौर।
वेच अस्माकं निपातानां योतकत्वादन्वयपदनास्तीति नायेदेषः अतएव
यदोनास्तीत्यारोहपदंतत्पत्तिर्योगिकेलाक्षणिकमिति नैयायिकाः १ न
नुप्रातिपदिकार्थयोरभेदानयसमानविभक्तिकपदन्योयस्मिन्निर्देतरि
निकार्यकारणभावो निपातानिरिक्तविषयपदेति मूलावतरणपादोपेया
नगुणोनन्यविधः तस्मादे पिग्रेशसंगतिर्देयणादवगत्या समानाह
गितियुत्पत्तस्य सदृक्कार्यस्य तात्पर्यविषयीभूतान्नयानुपपादकत्वात्
कृतितत्त्वस्य रूढस्य तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्यवाच्ये सदृशेनेति तत्त्वेनेम।
र्थः ननु विरुद्धविभक्तिकार्यस्यापि नामत्वादित्यतातेनाभेदानयापत्ति
रतश्चाह समानाधिकरणेनेति सामानाधिकरण्येचात्र समानविभक्तिः।
कतोपलतकंतथावतेन रूपेणासादृश्यस्य विवक्षाणां प्रोक्तदोष इति भावः

१६४

स्तोके पचतीत्यादौ विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वादसदृशेनाप्यभेदान्।
 यादाह असमानाधिकरणेनेति विशेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरु
 द्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः पर्यवसितार्थमाह अयं भाव इति ननु तद
 न्नयानुपपत्तिरेवमानमतश्चाह गौरवेचेति ननु तवापीदं दृष्टव्यं सममत।
 आह अस्माकमिति योनकतावादिनामित्यर्थः योनकत्वादिति चारीनो
 समभिव्याहृतपदसमुच्चिततत्तदर्थरूपलक्ष्यार्थतास्य आह कत्वादित्यर्थः
 नास्तीति समुच्चयादेः समभिव्याहृतपदेनैवलाभात्तस्य दृश्यमपस्थित्यभावे
 नान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्य लक्ष्यतादृशयुक्त्यविषयत्वादिति भावः अतए
 वेति युक्त्यनूनिपातानिरिक्तत्वाप्रवेशादेवेत्यर्थः लाक्षणिकमिति अन्य
 थालक्षणानुसरणेनिरर्थके स्यादिति भावः निपातानिरिक्तत्वेन युक्त्य
 सेकोवेनोक्तापत्तिवारणोपि वाचकतापक्षे लक्ष्यविशेषेनयानुपपत्तिर्देवा
 रेत्यर्थपरतया मूलमवतारयति १ अपिच निपातानां वाचकतकाव्यादा

ल.
द.
१५५

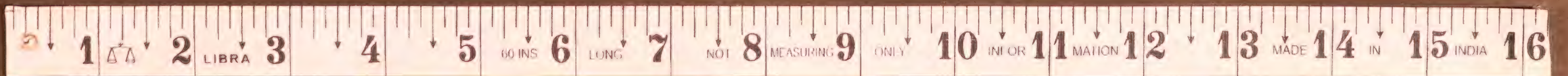
स्फकारण

वनयो न स्यादिति साधकोत्तरमाह शरैश्चैरिवोरी च्यानुद्विष्यन् रसानिवा
 रस्यादावनयो न स्यात्सुपांच प्रवणोततः ॥ अत्रोससदृशैः शरैस्ससदृशाः
 नुदी च्यानुद्विष्यन्निगम्यः अयं चोत्तरादिपदानोतत्सदृशपरत्वे इव शब्दस्य यो
 तर्कत्वे संगच्छते अमथाप्रमयानो प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुत्पत्तिवि
 र्थः स्यात् तथाहि उस्त्रैरितिकरणत्वात्तीयानवोच्चावकरणम् इवार्थस
 दृशात्तेष्वित्यकरणत्वेनानेन बोधयितुं शक्यम् अप्रकृत्यर्थत्वात् इवशा
 दस्य वा सत्त्वार्थकतया तदुत्तरत्वात्तीयाया असेभवात् संभवे वा प्रवणप्रस
 गात् उच्चपदोत्तरत्वात्तीयानन्वयप्रसंगाच्चेत्याह सपांचेति सपांचप्रवणंचे
 त्थः चकारादुच्चपदोत्तरत्वात्तीयानन्वयः समन्वीयेत इत्यर्थ इति इत्यन
 यबोधो न भवसिद्धिः अयं चेति उक्तान्वयबोधश्चेति भावः अमथेति
 निपातानोवाचकताभ्युपगम इत्यर्थः युत्पत्तिरोधमेव व्यक्तीकंति तथा वि. रोः
 हीत्यादि अत्रोदृशोऽसः किराणः तस्य सदृशस्य अनयोच्चपदोत्तरत्वात्तीये

१५५

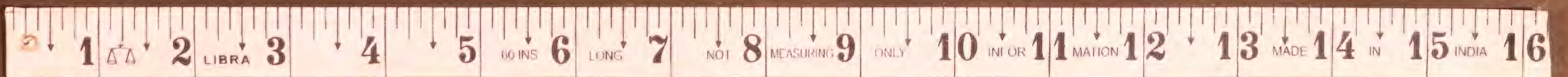
त्वर्थः अवोधनेहेतुमाह अप्रकृत्यर्थत्वादिति प्रत्ययविधातावाधित्वार्थः।
 त्वाभावादित्यर्थः नन्विप्रकृतिकलुप्ततृतीयार्थकारणाच्चायं सदृशान्वया
 उक्तवोधः सुलभेति आह इवशास्त्रेति अद्वयार्थकतयेत्यर्थः तथाक्का
 रकाधिकारविहितकारणात्तृतीयाया अकारकान्तस्मादसंभवादित्यर्थः न
 निवार्थसदृशस्यापिभेदेनद्वयान्वयित्वाद्वयत्वेनतद्वाचकात्कटोपिकर्मभी-
 ष्मादयोपीतिरीत्याकारणार्थकतृतीयासंभवात्सदृशाभिन्नशरकरणा
 कोदराणावोधः स्यपरोक्षतश्चाहसंभवेवेति अवगाप्रसेगादिति अथयवि।
 रितत्वाभावादितिभावः दृष्टाणोतरमाह उत्सपदोत्तरेति उत्स्येवार्थसा।
 दृशोक्तदेशमादृश्यान्वयितयातत्रोदराणाकारणत्वस्यावाधान् अस्मन्मतेन
 असदृशरूपोच्चार्यस्यकारणत्वात्तदनपपत्तिरितिभावः तदुत्तरेसञ्चुति
 विरूपप्रत्ययप्रवणस्यापायत्वासेभवान् समञ्चेयासंभवमाशंक्यवकारि।
 मयकर्षतिसृपांशवणेवेतिचसमञ्चेयमेवव्यक्तीकरोतिचकारादिति २

न.
२.
१६६

इत्यादावित्यादिपदान् वागर्थान्विवसेष्टौपावन्तीपरमेष्वै बह्वन्त्यश्वाग
र्थयोर्वदिकर्मन्ताभावात्तद्वद्वितीयायाश्चनन्त्यः श्वार्थस्यकर्मन्तबोधकः
त्वासेभवश्चसंश्लेष्यते यदिचविशेषणविभक्तिरेभेदार्थासाधुत्वमाश्रयावात्तः
दापिश्वशस्त्ववाचकत्वेननन्त्यपपव उस्मसदृशशराणांसमानाधिकरणप
दोपस्थाप्यतयाभेदेनान्वयायोगात् वायादभेदेनापिनसःनस्यस्वाभिन्नसह
शाभिन्नःशस्त्वर्थोपिसेभवति १ तृतीयायाश्चिततदर्थस्येत्यर्थः ननुतत्रश
राणामेवैदं शराकरणात्तदावकस्यसार्थकरतीयातविशेषणीभूतसा
दृशवाचकस्यतद्वलेनतृतीयातत्वमव्ययत्वात् एवमिवार्थद्वाराशरविशेष
णीभूतोश्वाचकप्रकृतिकविभक्तेरपिविशेषणविभक्तिरेनाभेदार्थक
त्वमाश्रयस्यचोक्तदोषावकाशइत्याशेकते यद्यपीति नतावतापिदोषो
द्वितिरित्याह तदापीति अनन्त्यमेवमवश्यमिति उस्मसदृशेति तत्तत्सार्थ
नामित्यर्थः भेदेनान्वयायोगादिति समानाधिकरणानामार्थयोरिति विरो

१६६

यादितिभावः नन्वस्तत्तद्वित्तजामेदान्वयोतत्राह बाधादिति सादृश्यस्य।
भेदश्चदितत्वादितिभावः वाचकतावादिनस्त इवशब्देनसादृश्यबोधनेपये
दासेनजीवानुयोगिप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्यलिंग।
साध्याविभेदेणस्तुपमानोपमेययोरित्यनुशासनसिद्धयानियामकताया।
उपगमात्प्रकृतउत्तरनिरूपितसादृश्याश्रयशरकरणाकोडरणाबोधःसूप।
पादइत्याहुः २ नन्वन्मतेब्राह्मणाइत्यादौतत्परुषलक्षणव्याप्यापत्तिः।
पूर्वपदस्यानर्थवत्तेर्नेतरपदार्थप्राधान्याभावात्तत्परस्यार्थवत्ताभावेनप्र
तिपदिकत्वाभावादिभक्तिश्चततो नस्यादित्यतश्चाह नञ्समासेवापरस्य।
योत्येप्रत्येवसाध्यातायेत्येतदुक्तं योत्यमेवार्थमादायजायेतेनामतः
सपः ४ नञ्समासादौयोत्तरपदप्रधानतासाधोत्यार्थमादायेव तमेवा।
र्थमादायार्थवत्तात्यातिपदिकत्वमित्यर्थः वस्तुतस्तु व्ययादायस्यइति।
ज्ञापकात्सबुत्तानिः निपातस्यानर्थक्येतिवार्तिकाद्वाप्रातिपदिकत्वम

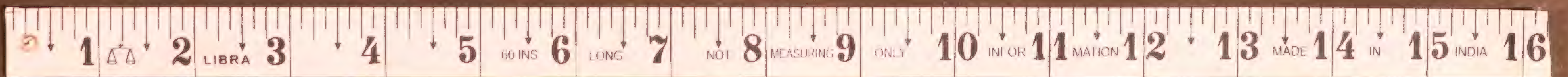

न.
२.
१६३

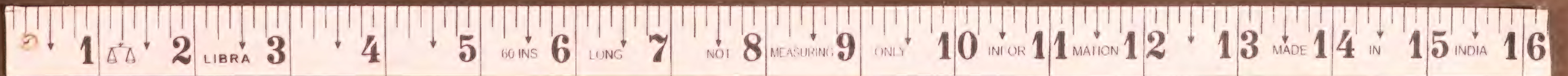
कृतदितसमासाद्येत्यनुक्तसमप्रयार्थकचकारेणानिपातानोसंप्रदर्शतिवा।
बोध्यम् तस्माद्युक्तेनिपातानोद्योतकत्वम् उक्तंचाकृत्यधिकरणवार्तिकेच
तद्विधेपदेचात्रद्विविधस्यार्थनिर्णयः क्रियतेसंशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपात
योः तयोरर्थाभिधानेतिव्यापारोनेवविद्यते यदर्थयोतकोत्तवाचकः
सविचार्यतइति उपसर्गोपाधानर्थोबलादयःप्रतीयते प्रहाराहारसंहारा
विहारपरिहारवत् इतिवृद्धोक्तावुपसर्गपदेनिपातोपलक्षणम् यात।
पदेयद्यंतरस्येतिबोध्यम् उत्तरपदार्थेति शायमस्यामनिरूपितत्वनि
यमादितिभावः योसाधेमितिद्योतकताहस्यस्यापितमित्यर्थः तमेवेतिद्यो।
त्यमेवेत्यर्थः अथेवसादितिअर्थभावः शक्तिवद्येत कतायास्तितेनतपाथे
वाचकस्यद्योतकेपिसत्तावन्नन्निबन्धनप्रातिपदकतानुपपत्तिः नदिशक्ति
लक्षणात्तदेवार्थोपस्थापकत्वमितिबचनमस्तीति ननुशब्दादुपस्थित
सामान्यस्यविशेषपर्यवस्थापकत्वेद्योतकत्वेनतस्मात्तानुपस्थापकत्वमिति

अपि.

१६३

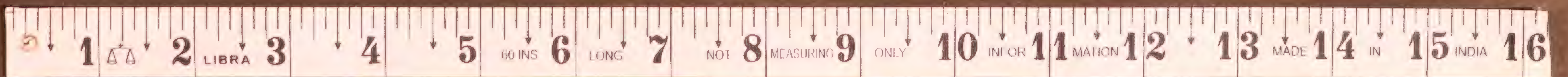

कथंतेषां तदा दायार्थवत्त्वसंभवो तत्राह वस्तुनस्त्विति तापकारित्वेनोक्तं
 तावदेतेषामनर्थकत्वादेव सुबभावे लुग्विधानमनर्थके सदुक्तार्थे तापकमि
 तिभावः ननु स्वरादीनां ह्यस्ति मतामपि सत्ता तत्प्रकृतिकमुल्लुग्विधानेन चरि।
 तार्थस्य तस्य तापकत्वमतश्चाह निपातस्येति वृत्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्याना
 दाह कृतद्वितेति संग्रह इति अनर्थकानामपि तेषां प्रातिपदकत्वमित्यर्थः
 उपसंहरति तस्मादिति निपातानामिति प्रादिवादीनां सर्वेषां निपातानामि
 त्यर्थः एतत्कल्पे सीमासकसम्मतिमाह उक्ते चेति चतुर्विध इति नामाख्या
 तापसर्गनिपातभेदेन चतुष्टयकार इत्यर्थः द्विविधस्य प्रागुक्तस्य द्वयस्य त्
 र्थः द्विविधार्थे निरूपणे हेतुमाह संशयोत्येनेरिति नामार्थो जातिरथवा
 स्यक्तिः किं वा विशिष्टमेवेत्यातर्था व्यापारः किं वा फलमुतो भयमिति संदेह
 संभवान्निवृत्त्यर्थं पथिकनिरूपणस्येत्यर्थः तयो रूपसर्गनिपातयोः व्या
 पारः शक्तिरूपः वाचक इति नामाख्यातरूप इत्यर्थः लिंगनिष्ठप्रकारतानि

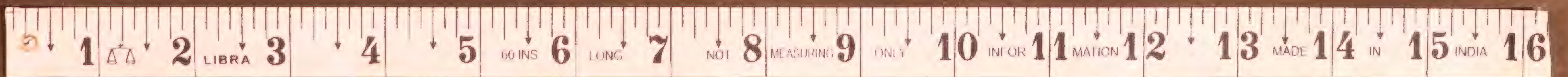

ल
२
१६८

रूपितविशेषताशास्त्रार्थकनामतेनोपसर्गनिपातयोः संशुद्धीतत्तातयोः पार्थ
केनोपादानेन विरुद्धमिति ह्येवाकरणासम्भतिमप्याह उपसर्गलोतिन
नुप्रकृतवचनमुपसर्गपदोपादानाक्त्येवादिनिपातानोर्ध्वत कस्यउपसंभक्त
मतश्चाह उपसर्गपदमितिवादीनां क्रियाविशेषकत्वाभावादाह पातपद।
मितिपदोत्तरस्येतिचंद्रश्चमुत्तमित्यादावर्थवत्त्वेनवेदादिनामोपलक्षकम्
एवंचनतद्वलान्निपातानांवाचकत्वमिदिरितिभावः १ इदानींवाचकतोप
लक्षणममर्थनपरतयामूलमवतारयति २ नन्वन्यव्यतिरेकाभ्यांनिपा
तानांतदर्थेवाचकत्वप्रेदयुक्तम् बोधकतारुपशक्तेरबाधाम् किंच उक्त
रीत्यापचतीत्यादौपातोरेवकर्तृविशिष्टभावनायांलक्षणस्तु तात्पर्येणाह
कत्वमात्रेतिहोदेस्यादित्यरुचेः यत्तान्तरमाह निपातानांवाचकत्वमन्यव्य
तिरेकयोः युक्तवानततदुक्त्येरेषामतेमेवनः ॥ एवंचपातार्थप्रातिपदिकार्थ
योभिदेनान्वयबोधोनयुक्त्यन्तश्चिनिपातारिक्तविषयम् समानाधिकरणश १६८

निपदकार्ययोरभेदेनान्वयइत्यपितथैवागत्याकल्पनीयमितिभावः नन्निति
 नैयायकोक्तं प्रतिवाद्यैर्वैषम्यमित्यर्थः १ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति चन्द्रश्च
 मूर्त्तमित्यादौ निपातसंज्ञे सादृश्यप्रतीतेस्तदसंज्ञे प्रतीतेष्वनिपातानामपि चरा
 दिपदवहावकत्वमेव युक्तमित्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकयोस्तात्पर्यप्रदोपदीपान
 येच्छादिरूपशक्तेस्तत्र संज्ञे मानाभावेन आद बोधकतेति नन्वन्वयस्यैव श
 र्द्धयेतेन चेद्वादिपदादेवलक्षणया सादृश्यलाभेन निरूपितबोधकताया अपि
 कथेतत्र संज्ञेत्यत आद किंचेति उक्तरीत्येति अन्वयस्यैव शब्दार्थतया प्रजय
 नीत्यादौ प्रकृत्यजयस्य लक्षणया जिघातोरवोपस्थितौ न प्रादीनां प्रकर्षार्थकत्वं
 तेषां तात्पर्यं आदकृत्यैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः तित्तादः स्यादिति तत्रान्व
 यव्यतिरेकाभ्यां कृतादिवाचितावधारणोत्तनिपातानामपि तदवधिति रित्यर्थः
 स्यादित्यनेतरं येन कतापत्तिरिति शेषः ननु वाचकताकल्पे समुद्राविते दृष्टां
 कथं निरसनीयमत आद एवं चेति इत्यपितथेति इयं व्युत्पत्तिरपि निपातानि

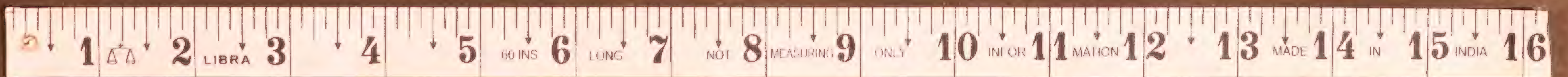

न.
६.
१६५

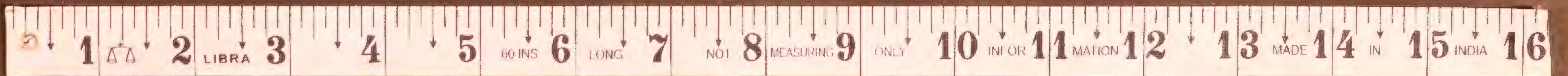
रिक्तविषयेत्यर्थः आगतेति प्रकारान्तरेणादृष्टाणाम्प्राशङ्क्यवारणालेनेत्यर्थः २ य
त्सर्वेषां निपातानां वाचकत्वेन वत्सूत्रेणोक्तं तेषां प्रातिपदकत्वं संभवात्प्रियत।
स्यानर्थक्येति विधिर्वैयर्थ्यम् सर्वेषां यत् कतेवानर्थक्येति व्यर्थम् तथा।
च केचिद्योतकाः केचिद्वाचका इत्यभ्युपेयमिति तन्न एवं हि वादयो योतकाः
प्रादयो वाचका इति वैयर्थ्यात्प्रावाराणां सर्वेषां नर्थकानां पादपूरणमात्रार्थं
मुपात्तानां संग्रहाय वातिकारंभस्य कैयटादौ स्पष्टत्वाच्च तस्य प्रत्याख्यातत्वाच्च।
परेषामिति ब्रूवचने मीमांसकसंग्रहाय केवलं ह्यक्षराणां समुच्चया बोधा
च्चकारप्रवणो न ह्येवाच्चकार एव तद्वाचको न योतकः १ विधिर्वैयर्थ्यमिति।
अनर्थभावादिति भावः प्रत्याख्यातत्वाच्चेति कृतं हि सूत्रस्य च शास्त्रेणैव तदर्थं त
स्य समुचितत्वादिति भावः अयुक्तत्वेन प्राप्तेर्वर्णयति तथा हीति वक्ष्यमाण
स्वरसादाद २ किंच योतकत्वेन यदा तद्वर्णयति तत्र शक्तिः कस्या चकारोदेयोतक
तत्र शक्तिश्च कल्पेति गौरवेण्यदिति हि समुच्चयाधिकरणे स्थितम् तदपिन यु

न०

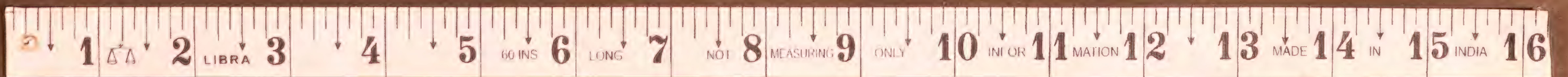
१६५

कर्मिनिभावः तथादिप्रत्ययव्यतिरेकीतात्पर्येण ग्राहकत्वेनाप्युपपन्नौ चरादियदानामे
 व समुच्चिते लक्षणतात्पर्येण ग्राहकः प्रकरणादिवस्वादिरिति स्वीकारान्न शक्तिद्वय
 कल्पनापि अस्माकं लक्षणग्रहणदशायां बोधोत्तत्वाय कारणभावप्रावश्यकः एवे
 शक्तिग्रहणापीति पक्षे पक्षे कल्पान्तरभावेन गौरवाभावाद्भयमपि युक्तमित्यभि
 मतम् अतएव सवाचको विशेषाणामभवाद्योतकोपि वेति वाक्यपरोक्षे संगच्छते
 दर्शनेतररीत्या वाचकत्वेमेव योतकत्वेमेवेति नियमस्तन्न युक्त इति धनयन्नाह ।
 मतमेवेति । प्रकरणादिवदित्यनेन योतकताया ह नित्याभावो धर्म्यते अस्माक
 मिति पक्षद्वयाभ्युपगम्यैवैवाकरणा नोतिमर्थः कार्येति समुचितचरादिवो
 धे चटपद्यनिरूपितलक्षणान्तेन देतनेत्याकारक इत्यर्थः शक्तिग्रहणापीति च
 रायर्थे बोधे चटपदशक्तितानस्य समुच्चयादिवो धेतवादिशक्तितानस्य सत्याका
 रकः कार्यकारणभावोपप्रावश्यक इत्यर्थः तादृशदेतता कल्पनामन्तरेणानिर्वाहा
 दिति भावः कल्पान्तरभावेनेति पक्षद्वयेपि तत्पक्षे मायिककल्पनीयाभावे

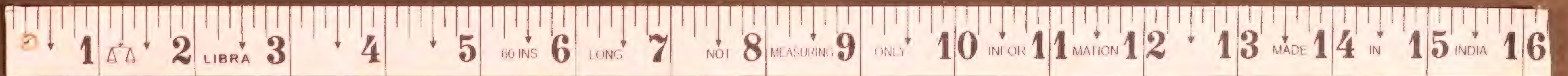

न. नेत्यर्थः अतएवेति पक्षद्वयेपियुक्तिसाम्यादेवेत्यर्थः सवाचक इति उपसर्गप्रक्रमे
 द. क. दम् प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिनिवृत्तिवाचस्तिष्ठतिरुपसर्गस्तदभावरूपगतिवाचक।
 १३० इति पुनरुक्तं न तदर्थं विवरणात् वाचकत्वमेवेत्यस्य निपातानामित्यादिरेवेत्येत
 कत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यादि मतमेवेतीति मूलयोजनात्वेन वा अन्यथ
 तिरेकतो निपातानां सार्थकानां सर्वेषां नोस्माकं मत इति शेषः वारीनां वाचकत्वमु
 पसर्गाणां घोटकत्वमिति यत्परेषां नैयायिकारीनां मतं तदेव न युक्तमिति बोध्यम्
 पर्यवसितमुपसंहरन्नाह निपातत्वे परेषां यत्तदस्माकमिति स्थितिः व्यापकता
 च्छक्ततायास्तदवच्छेदकमिष्यते ४० परेषां यन्निपातत्वम् असत्त्वार्थकत्वे सति चादि
 गणपटितत्वे शक्तिसंबन्धेन निपातपदवत्त्वं बोधायिनातिवातदेवास्मकमपि य
 रेतसामात्यर्थं प्रामाणानां पक्षपाताच्छक्तता घोटकतावातदवच्छेदेनैव कल्प्यते ति.
 यायिकोक्तं प्रादिवा वै सम्यमयुक्तमित्यर्थः व्यापकत्वात् सामान्यत्वात् शक्तताया
 इत्यपक्षपातम् घोटकतायावेत्यपि द्रष्टव्यम् ४१ इति वैयाकरणभूषणसारेण ६०
 दा.

पातानां घोटकत्वादितिर्णयः समाप्तः ॥ पर्यवसितमिति अनुपदोक्तनिबन्ध
 फलितार्थमित्यर्थः उक्तलक्षणस्यानर्थकत्वादावव्याप्तिमाशङ्क्याद शक्तिसंबन्धे
 नेति पाणिनिसेकेतसंबन्धेनेत्यर्थः तस्य लक्षणावच्छेदकत्वेतादृजातिरिति
 सेक्यस्य जातिबाधकत्वकल्पदेत्वादिना सांकर्यान्तस्य जातितामेभवं मत्तादृश
 धिर्वेति असमवेतोत्तरमर्थः सामान्य इति व्यापक्यमर्थः अर्थभावः
 उपसर्गसंभवादिमतेऽपि घोटकत्वे वाचकत्वे वा कल्पनीयेत्यतः न योपस्थि
 तोपसर्गत्वनिपाततयोर्मध्ये घोटकत्वादिकमुपसर्गत्वावच्छेदेन कल्पनीयः।
 मुतनिपातत्वावच्छेदेनेति संशयेऽपि मत्तावच्छेदकत्वनिर्णिनीयाया व्यापकत
 यातत्वावच्छेदेनैव कल्पते संशयद्वक्ताववात्तपवेष्टयन्मानेकार्त्तजन्यता
 वच्छेदकं कार्यतमेव न तच्च दत्तादिकमिति व्यायविदांसिद्धांत इति तत्र न ज
 र्थानिरूपितः परात्पत्तव्यवहितोत्तरात्तत्पसमभिव्याहारस्तन्निष्ठो नियामः।
 कः अन्यत्वे च समभिव्यास्यतपदायापेक्षं तथा च पाथ्यपवयनधेय इति अत्र पा

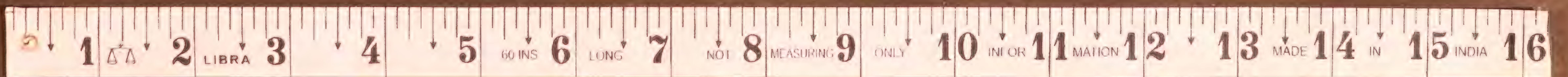
ननु

सु.
बा.
१३१

यान्यतारात्माभावाद्बुधंरभिन्नः पार्थिवोऽथः पृथिव्यामेवगंधश्चपृथिवि
यमतमसमेवेतत्ताभाववान्पृथिवीममेवेतमगंधश्चिबोधः अत्रभावान्वयानु
यगमेष्टिप्यामेवाकाशमितिप्रसज्येत विशेषणावाचकाव्यवहितोत्तरेचस्य।
लेशावः पांडुरप्येव्यादौशावत्तावच्छेदेनपांडुरसमवायाभावव्यवच्छेदबोधो
नोत्तमसंज्ञं भवत्येवेत्यत्रविशेषणाक्रियावाचकपदसमभिव्यादोरेतनीलस।
रोजत्वसामानाधिकरणेनभवन्नाश्रयत्वस्यायोगव्यवच्छेदोषुद्यते क्वचिद्भूद।
णायर्थकथातसमभिव्याद्यते वकारस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनविशेषणा
योगव्यवच्छेदकबोधकत्वमपितथाबोधेतत्समभिव्याहारस्यदेतत्तत्कल्पनाद
तएवज्ञानमर्थरत्नात्मेवेतिवज्ञानंरजतेनरत्नात्मेवेतिनप्रयोगः एवंचान्वयि
तावच्छेदकावच्छेदेनविशेषणायोगव्यवच्छेदोयोगव्यवच्छेदस्तस्यामानाधिक
रणेनतदयोगव्यवच्छेदस्तस्यायोगव्यवच्छेदश्चित्यवक्रियतश्चित्तेशोधिकमत
म वैयाकरणमंतवधारणामेवार्थः क्वचिदसंभावनापीत्यन्यत्रविवेचितम च १३१

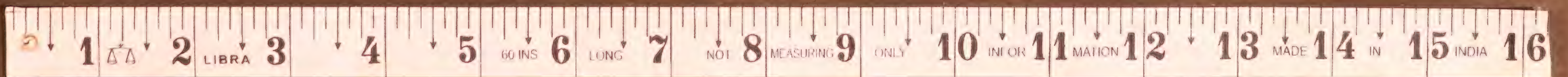
द्य

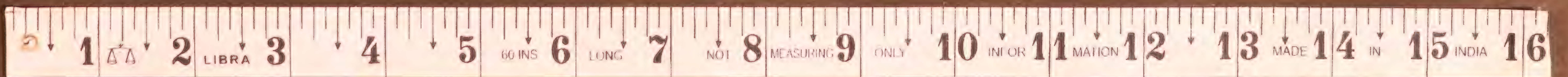
इत्या

[illegible]

ल. तं औपगवत्तं पक्तुमिमांशौ सस्वामिभावः संबन्धः अयमप्यवत्संबन्धः क्रिया
 २० कारकभावसंबन्ध इत्यत्र बोधः औपगवादाव्यभिचरितसंबन्धे तर्थांतरमिति स्त
 १३१ दित उदाहार्यः दामोदरत्वं कृष्णसंघत्वं मिमांशौ जातिविशेषाणां बोधादाह अयमे
 द. ति हृदयरभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धे भ्रष्टासंज्ञेत्यर्थः रुद्धिरुक्ता द्वितीयं यथा।
 शुक्लतमं अत्र तदस्यास्य स्मिन्निति मतयो गणवचनेभ्यो मतयो लगिष्ट इति ल
 मत्वा तद्विज्ञातत्वेऽपि चरः शुक्ल इत्यभेदप्रत्ययाङ्गणस्यैव प्रकारेण न भाने जायते
 तृतीये सतो भावः सतेति अत्र जातवेव प्रत्यय इति दिक् । ननु तत्त्वो रिति नृ
 नेष्यजादेरपि तदर्थं बोधकत्वादत आह तत्त्वो रिति ननु द्विराणामतभेदेन भा
 वार्थः कथं निरूपितो त आह अयमर्थ इत्यादिना इत्युक्तमित्यस्य समासशक्तिः।
 निरूपणावसरे इति शेषः संबन्धमिति उत्तरपदार्थे पूर्वपदार्थसंबन्धस्यैव धर्मत्वे
 न भासमानत्वादिति भावः भेदपक्ष इति तत्त्वो रिति राजपुरुष इत्यत्र राजकी।
 अभिन्नपुरुष इति बोधेन पुरुषाशे राजसंबन्धाभावादिति भावः उपगवत्तमं १३२

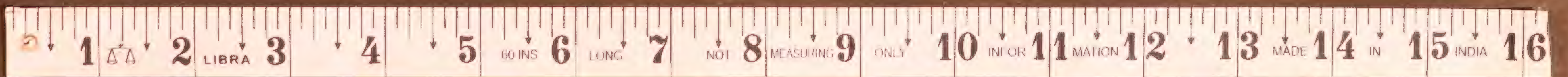
वेधश्चि उपपत्त्ययोर्जेत्यजनकभावस्यः संबधश्चिः अत्रयवोपश्चि तत्र
 तयोत्तरभावप्रत्ययस्य तत्संबधवाचकत्वादिति भावः अत्र्यभिचरितसंबधेति
 प्रकृत्यर्थतद्विनाशयोः संबधस्याव्यभिचरितत्वादित्यर्थः अत्रतु शास्त्रसूचितारुचि
 बीजे तत्तस्यापत्यमित्यनेन घटी प्रकृत्यर्थोपवादि संबधे पंसेणादिविधानात्
 ह्यर्थसंबधोत्तर्भावो वैकार्थीभावस्योपगतव्यप्यप्रत्ययाद्योपपत्तेश्च संबधस्यैव
 प्रकारतयादुत्तरभावप्रत्ययस्य जातिवाचकत्वासेभवादिति अर्थोत्तरवृत्तिरिति
 धात्वर्थवृत्तिरास्तिकाद्यंतर्गतपुगादित्यर्थः तदर्थं कर्त्रोद्देवनादिरूपक्रि
 यायाः क्रियाकारकभावसंबधस्यैव प्रकारतयाभातस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः
 रूढेरितिकथमप्यथातयोगादर्थविशेषसंकेतितायाः अभिन्नरूपादिति
 एकानुष्टेयैव धर्मिमात्रवाचकादित्यर्थः अत्र्यभिचरितसंबधेभ्यश्चि अत्र्य
 भिचरितोव्यक्तिनिष्ठात्पतर्भावाप्रतियोगीसंबधोयस्य जात्यादेस्तद्विशिष्टवा
 चकेभ्यश्चिः नातः पाकेन साप्रयनिष्ठाभावप्रतियोगिनां नीलादीनां तत्त

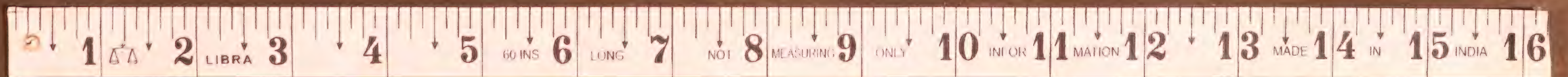
न.
दे.
१३३

म उक्तेति दामोदरत्वमित्यादौ जातिविशेषाभावादिति ग्रंथेनेति शेषः द्वि
तीयमिति अभिन्नरूपोदाहरणमित्यर्थः तद्विज्ञातत्वेपीत्यपि नातउत्तरभावप्र
त्ययेन संबंधाभिधानं प्राप्नोतीति सूच्यते सत्यति सच्छब्दजस्य बोधेश्चार्थाप्र
याशे सतायाः प्रकारतया भानोत्तरभावप्रत्ययेनापि सेवाभिधीयत इत्यर्थः त
थाचोक्तस्य तेषु भावप्रत्ययां तां संबंधभावाद्भिरिवावेत्यत्रेऽप्युक्तमित्यर्थः न
नुपुक्तत्वमित्यादौ सतोपि शेषादिसंबंधस्य भावप्रत्ययेनानभिधानवद्वाज
पुरुषत्वमित्यादौ च राजपदार्थसंबंधस्य तत्र राजादीनां पुरुषादिपदार्थस्य स्वा
भिभावादिसंबंधेन प्रकारेण सपि वक्तुं शक्यत्वादत आहृदिगिति ग्रंथभावः तस्य
भाव इति प्रकृतिजस्य बोधप्रकारे भावेतादयो विधीयन्ते न तजानावेव संबंधा
पवेवेति नियमः तथाच यत्प्रकृतेर्यदुमं प्रकारको बोधः शास्त्रकृतं समतः सय
मं स्नायभिधेय इति रूपादिभिन्नप्रकृतेः संबंधप्रकारकबोधस्य शास्त्रसंसमत
त्वान्नस्यैव ताद्यर्थत्वमिति २ देहीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचकत्वात्

१३३

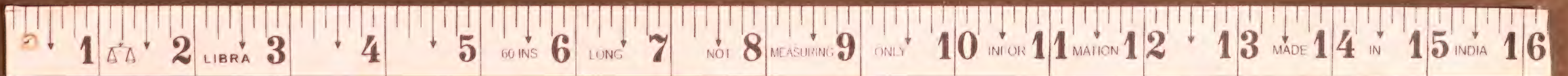

हितमेति वदेतं मीमांसकं मयं प्रत्याह अत्रार्थं जरातीयेणादृशनांतरागामिनाम्
 सिद्धांतेन स्थितं यत्तद्व्यंतादिषु तच्छृणु अत्र भावप्रत्ययविषये तथा हि दामोदर
 ते चटनमिमांसादौ भावप्रत्ययस्य संबन्धानभिधायकत्वेन मीमांसकानां देहिनामिमां
 दिषु पितृदभिधानं न स्यात् प्रकृतिजस्य बोधप्रकारः प्रकृत्यर्थसमवेतो दित उक्त
 भावप्रत्ययेनाभिधीयते अथ चाचटनमित्यत्र द्वयत्वादेर्देहीत्यादौ देहादेश्च तदुक्त
 रभावप्रत्ययवाच्यतायत्नेः न च तस्मिन् देहीत्यादिबोधे संबन्धः प्रकारः यत्तु यदा
 स्वसमवेतो वाच्यो नास्ति गुणोपरः तर्दगम्यतगभावात् संबन्धो वाच्यश्चाश्रित
 इति तत्र इनादेः संबन्धवाचकत्वेनोपपत्तावगत्यभावात् प्रयंचितं चेत्तदादा
 देवं वैष्णवकरणभूषणे ननु तवापीदं वैष्णव्यं कथमित्यत आह सिद्धांतेनिति जा
 यंते इति वक्ष्यमाणानां तिस्रः सिद्धांते प्रकृतिजस्य बोधप्रकारेणादयो जायंत इ
 त्यर्थः सप्रकृतिजस्य बोधप्रकारः कश्चिच्च यत्तद्व्यंस्थितमितियोजना १ प्रकृ
 त्यर्थे विशिष्टद्वयमात्रवचनेति पाठः प्रकृत्यर्थो देहस्तद्विशिष्टो यः पुरुषात्म

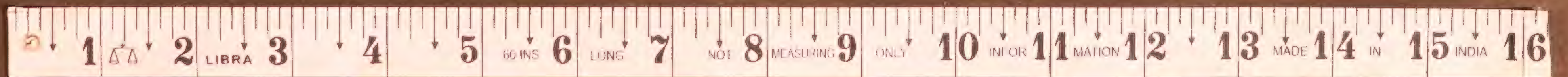
न.
दे.
१३४

कोदेरीत्यर्थः देउप्रकारताश्रयविशेषकतेति यावत् माउयेदेनसंबंधव्यवच्छेदः
तद्वित्येति तत्संज्ञकस्येनेरित्यर्थः संबंधानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यबोधे
तस्याप्रकारत्वादित्यर्थः तदभिधानमिति संबंधाभिधानमित्यर्थः न स्यादिति किं
तदेउस्यैवाभिधानं स्यात् न च तदभिधानं तदेष्टमिति भावः ननु प्रकृतिजन्य
बोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थवर्तित्वं तच्च देउसंबंधस्यास्तमिति भावप्रत्ययेन
तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह प्रकृतिजन्येति उक्तार्थस्य भावत्वे तदा मोदर
त्वमित्यत्र संबंधस्यापि भावता तत्र प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रमेणादत्तद्वयव्या
वर्त्यमाह अत्येति एकतरदत्तमात्रोपादान इत्यर्थः तउत्तरनिवृत्तदेउपदोत्तरे
त्यर्थः तथा च चटत्तमित्यादौ द्वयत्वस्यैव तन्मते देरीत्यादौ देउसंबंधस्याप्यर्थः
तथा प्रकारत्वादभावेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वं संभव इति भावः वस्तुतस्तत्तद
लोपादानेनैव मत्तवादिना संबंधार्थकतया देरीत्यादिवाक्यजन्यबोधे सं
बंधस्यैव प्रकारत्वेन देरीत्यानां प्रकृत्यर्थप्रकारत्वादेवानतिप्रसंगात् संबंधवाच १३४

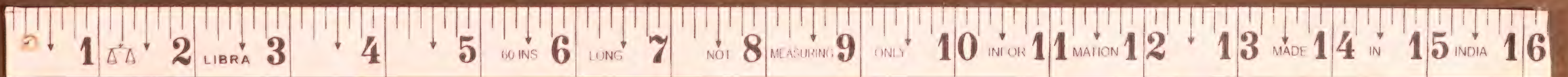
कार

कतावादिमतेपि संबंधातिमाश्रयोशे संबंधस्यैव प्रकारसंनदेशेदिरिति तद्वा
रणाप्रयोजनाभावादि तत्त्वथेयम् संबंधः प्रकारश्च अस्येन प्रत्ययवाच्या
तास्यादिति शेषः मीमांसकमतमुपयस्यति अत्र दंडितमिमांसे सप्तमवे
तः तादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमिमांसे नीलादिगणावन्न संभवतिय
तोतः संबंधस्यैव भावप्रत्ययवाचित्वमाश्रितमित्यर्थः देशदेः प्रकृत्यर्थो
प्रकृत्यतेपि प्रकृत्यर्थसमवेतत्वेनाभावतादिति भावः संबंधवाचकत्वेने
ति तदस्यास्तीति षष्ठ्यर्थे तद्विधानेपि पुरुषादिसामानाधिकरण्यनुरोधा
त्संबंधिवाचकत्वेनेत्यर्थः अगत्यभावादिति संबंधस्यैव भावतादित्यर्थः आ
द्येवेति एवं वैश्वदेवीत्यादितद्विज्ञानास्यपीत्यादिग्रंथेनेत्यस्य शेषः तद्विज्ञा
नित्वेयाकरणास्यापि इदं क्वचित्ज्ञानादिवाचकत्वे क्वचित्संबंधवाचकत्वमि
त्येवं रूपे वैषम्यमित्यर्थः १ तौ पक्षावाद् प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्र
कारताम् धर्ममात्रेवाव्यमितियद्वा शब्दपराग्रमी जायंते न ज्ञानबोधप्र।

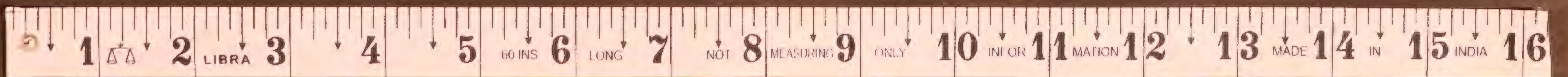

ल.
८.
१३५

कारेभावसंसृतिने प्रयोगेऽपि निर्मितम् प्रकृत्यर्थे प्रकारतया भासमानं यमे
वाच्यतया प्राशस्त्यादयो जायेते प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्त्वायर्थ इति यावत्
ननु च तन्मिदं प्रकाशनात् उत्तरतः प्रत्यये च तन्मिदं वाच्यतायाः दिव्य
त्रेष्ठापत्तिमाह यमेमात्रमिति न तत्र लघुगुरुविचार इत्यभिप्रायः न तस्य किं
विशिष्टब्रह्मसत्ताया एव च तन्मिदं तत्तादिरूपतात् संबंधिभेदात्सत्तेवभि
धमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वशब्दाद्यवस्थिताः ता प्रातिपदि
कार्ये च धातुर्थे च प्रचक्षते सानि त्यासामदानात्मना माहूस्तत्तादय इति
वाक्यपदीयात् उक्तं च तस्य भावस्तत्तादिति सूत्रेणान्वितकारैः यस्य गुण
स्य भावाद्द्वेषाह निवेशस्तदभिधाने तत्तादिति यस्य गुणस्य विशेषण
तया भासमानस्य भावादस्य याद्द्वेषा विशेष्यशब्दनिवेशः शब्दप्रवृत्तिस्त
स्मिन्नाद्येतत्तादित्यर्थः तथा च रूपादिशब्देभ्यो जातौ मुक्ताणादीर्चमद
रादिभ्यो गुणोपाचकारि शब्देभ्यः क्रियायाम् च टादिशब्देभ्यो जातौ प्रत्ययः १३५

रूपादिशब्दानां ज्ञानप्रकारकबोधजनकत्वात् पक्षादिशब्दानां क्रियाप्रकारक
 बोधजनकत्वेन स्यात्प्रत्ययः संसर्गप्रकारकबोधजनकत्वमिति मते च संसर्ग
 निव्यवस्थास्य पणोदेति भावः तत्र ज्ञानिवाचकानां व्यक्तय एव शक्यता वच्छेदिकाः
 तथा च चटत्वमित्यत्र चटहतिरसाधारणो यम इति बोध इत्यादि द्रष्टव्यम् । त
 ज्ञेयेति मूलस्य विवरणां प्रकृतिजमेति प्रयोगे इति शास्त्रप्रवृत्तावित्यर्थः चट
 त्वादेर्चलादिशब्दानुक्तप्रवृत्तिर्यमत्वाभावात् उपाधिनिमित्तमिति प्रकृ
 त्पर्यप्रकारतामित्यस्यापन्नमिति शेषः इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे प्रकृत्यर्थप्रकार
 तयेति शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तता च प्रकृतिजन्यप्रकारस्यैवेति फलितमाह प्रकृ
 तिजमेत्यादि तत्र च तस्य पलितितयममात्रस्य तादिप्रसयवाच्यत्वे साधकमाह
 संबंधिभेदादिति अनुयोगिभेदादित्यर्थः भिद्यमाना गोसादिना पार्थक्येन
 प्रतीयमाना गवादिनिष्ठा ब्रह्मसत्तेव ज्ञानिरित्युच्यत इत्यन्वयः व्यवस्थितेति
 वाचकत्वेनेति शेषः प्रातिपदकार्यमिति आह्वयधिकरणान्वायेन यातये

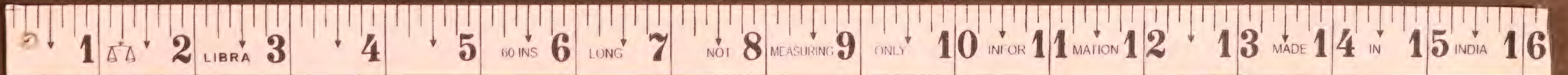

ल.
२.
१५

सूपपाद३ति.

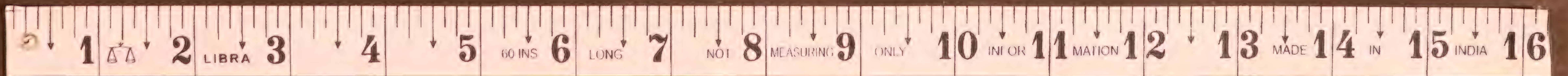
मितिजातिमन्वेक्रियामाहुरितियत्तमाश्रित्यमहानात्मासेत्यनयः वस्तुतस्तथर्म
तंसर्वाथाश्चक्षुमन्त्रायाधर्मतस्यवेदान्तविरुद्धतात् किन्नाश्रयत्वेनतत्पदार्थान
स्मृततेतदित्यवधेयम् क्वचिर्जतिःक्वचित्संवेधश्चुक्तार्थेवार्तिकप्रमाणयति
उक्तेवेति गुणपदस्यवैशेषिकाणांप्रसिद्धीरूपादिष्वेवतत्राद विशेषणत
येति वार्तिकपर्यवसितार्थमाह तथाचेति बोधजनकतश्चि तद्वादिमतश्च
त्यर्थः तत्रक्रियाकारकसंवेधेनकृदर्थेयातर्क्यैवभानादितिभावः सिद्धांत।
मनुसूत्याद संसर्गेति भावप्रत्ययोजातावेवेत्यनियमादितिभावः तत्रेतिजा
त्यादिवाचकप्रत्ययेषुमध्यश्चत्यर्थः ज्ञातिवाचकानामित्यस्यार्थनिष्पत्तेरिति
शेषः इतरभावप्रत्ययशक्तेर्जात्यवच्छिन्नत्वाउक्तेर्ज्ञातिवाचकेति अतएवे
तिभावप्रत्ययप्रकृत्यर्थरूपाश्चत्यर्थः अवच्छेदिकाशतिसेतगृह्णित्वावच्छिन्न
यावत्सन्निरूपितायेयतसंवेधेनेतिशेषः तेनचटत्त्वमित्यादौनद्वयत्वादिय
मेभानेतदनगमकेचचटत्वादिनैवेतिभावः उपसंहारमिति भावप्रत्ययप्रकृ।

१५६

निरूपशब्दोभावप्रत्ययवाच्यश्रुतिमतमित्यर्थः २ यत्तात्परमाहयदेति यद्वा सर्वभा
 वाः सेनार्थेन भवेति सतेषां भावश्रुतिवार्तिकोक्तो यद्वा शास्त्रसूचनप्रयोजको
 यि भवेति वाचकेन प्रवर्तते इति भावः शब्दः सेनसंरूपेणार्थेन भवेति प्रवर्तते
 अतः सतेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः अर्थभावः अर्थवच्छब्दोपि द्वये प्रकारः
 हरिहरनलेत्वाकुपुष्टिरवसिष्ठादिशब्देभ्यस्तत्तदाद्यः कश्चिदासीदिति शास्त्र
 प्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धतात् अथवा वनौषधिवर्गादेर्नागरिकात्यतिशब्दो
 यकतायनेष पदमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्टुभवः सर्वसिद्धः नतचरादिपदे
 श्विवतनजात्यादिरूपेण तथाचोभयमवच्छेदकम् यस्य तथाशक्तिप्रदस्त
 सजात्यादिरूपेणैवोपस्थितिः परप्रकारकस्तशक्तिप्रदः विशिष्यतायेति तः
 किंतिदं पदेकविच्छेत्तमाधुपदत्वादित्यादिरूपपवायेत्यने पदेति विशिष्यात्
 द्यौतशक्तिकेभ्यस्तथैव बोधाः तथाच शब्दोपितप्रत्ययार्थश्रुतिप्रपञ्चिते भूषणे
 इति श्रीवैयाकरणाभूषणसारे भावप्रत्ययार्थनिर्णयः तत्सूचनप्रयोजकोपी

५०

ल.
६.
१३३
६.

ति यद्वाशब्दचिदितोक्तवार्तिकसूचनप्रयोजकोपीत्यर्थः अपि नास्त्वोक्तद्वितीय
कल्पः समुच्चीयते वार्तिके सेनार्थेन भवेत्तीत्यत्र शब्दस्यास्मीयार्थेन जात्यादि
नाप्रवर्तते इत्यर्थस्यापि लाभात् कथमेतस्य परता कथं वा प्रकृत्यर्थाहतेः शब्द
स्य भावतमनयाद अर्थभाव इति जात्यां द्वेषांशे विशेषणतायाः सर्वसिद्धत्वात्
दृष्टान्तेन शब्दस्यापि तासां यति अर्थवर्देति जात्यादिवदित्यर्थः अर्थोशेषादस्य
विशेषणताया असाधारणस्य तत्प्रदर्शयति हरिद्वेति कश्चिदासीदित्ये
न जात्यादिप्रकारकत्वासां भवः सूच्यते सन्निकर्षाभावादन्यथस्थितद्वरिता
वच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तत्तद्वैयर्थ्यप्रकारकशास्त्रासंभवात्तदप्यस्थितपदस्यैवा
र्थोशेषे विशेषणतमुपगतव्यस्य यथावत्स्योपस्थितिस्तथोपपादितं प्राप्तिनि
भावः अर्थेति अर्थोशेषपदस्य विशेषणतया भाव इत्यर्थः आरण्यकानां स
न्निकर्षजातिर्यमितावच्छेदकशक्तिग्रहसंभवात्तन्नागरिकानिति यदप्रका
शेतित्यर्थः जात्यादिना गृहीतार्थशक्तिपदेष्टित्यर्थः जात्यादीनि जात्यादिरूपेण

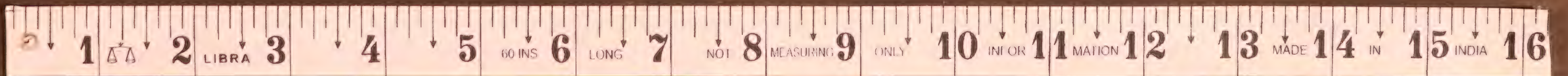
त्मीयपरतया

१३३

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY IN FOR MATION MADE IN INDIA

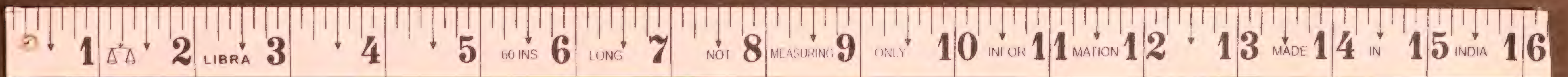

यथा चरादिपदेषु नुभवो न तथा प्रसिद्धार्थकेषु तेऽपि नः जात्यादिना गृहीता
 र्थशक्तिकपदेऽपि नः जात्यादीति जात्यादिरूपेण यथा चरादिपदेऽपि नुभवो न
 तथा प्रसिद्धार्थकेषु तेऽपि नः उक्तपुक्तेरिति भावः अस्तु तर्हि सर्वत्रार्थे पदशः
 केः पदमेवावच्छेदकमतमग्राह्य उभयमिति जात्यादिके पदे चेत्पर्यः ननु जात्याद्य
 नुयस्यते दशायामपि चायमर्थ एतत्पदवानित्याकारकशक्तिग्रहोऽपि कथम
 तमग्राह्य पदप्रकारकेति विशिष्येति तत्र नूपात्तार्थः ननु तर्हि कथं तत्र शक्तिः
 ग्रहो नग्राह्य कित्ति क्वचिच्छक्तमिति किंचिदर्थनिष्ठशक्तिरूपकमित्य
 र्थः तथा च नृपवर्णानप्रस्तावेन पतेनेन स्थितस्य नलस्य शक्तिग्रहभान उप
 स्थितत्वान्न तत्पदस्यापि तदंशे भानमविरुद्धमिदमेतच्छक्तमिति शक्तिग्रह
 नः एव विशेषरूपेणोपस्थितत्वादिति भावः तथैव बोध्यं इति पदवाचकत्वं
 प्रकारकपदेत्यर्थः एवकारेण जातिप्रकारस्य तस्य व्यवच्छेदः इदं च शक्तिज्ञा
 नपदार्थोपस्थितिशाब्दबुद्धीमांसमानप्रकारकत्वमिति नियममनभ्युपेया

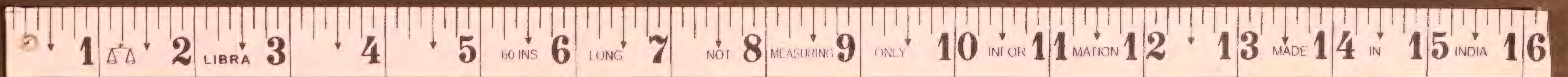

स.
२.
१२८

शक्तितानपदायौपस्थितिशाब्दबोधानोसमानप्रकारकत्वनियमेतुपदविशे
षकशक्तिप्रदात्तशिरामीदिमाकारकशाब्दबोधोडुरुपपादपववस्तनस्तथो
शोशक्तिप्रदेयत्वंप्रकारकत्वंतत्तत्प्रकारकपदोपस्थित्यदिरित्यर्थान्नकश्चि
दोषोविशेषरूपेणोवशक्तिप्रदस्तथैवशाब्देभानेतत्त्रेत्यपिदर्पणेप्रतिपादित
म् १ इति तच्चुदर्पणोभावप्रत्ययार्थनिरूपणम् श्रीगणेशायनमः तद्विना
नरायणनिरूपणप्रतिज्ञांमूलस्याविक्रिष्टंदाशयंवागयति १ सास्यदेवतेत्य
त्रदेवताविशिष्टदेयंप्रत्ययार्थः ऐंद्रैवैश्वदेवीत्यादौ इंद्रोदेदेवतात्वोपस्थाप
कांतराभावात्तेनरूपेणोपस्थितये शक्तिकल्पनावश्यकतात् प्रतएवामिता
देवतायुक्तावरमैवैषतद्वितः आमितापदसन्निधानस्यैवविषयापेक्षामि
ति केवलादेवतावाचीतद्वितोऽयः समचरन् नान्ययुक्ताग्निदेवस्यप्रतिपादयि
तत्तमइतिमीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनार प्रत्ययार्थस्यैकदेशप्रकृत्यर्थोवि
शेषणम् अभेदश्चात्रसंसर्गश्चेत्यादावियेस्थितिः देवतायांप्रदेयवत्विशः १२८

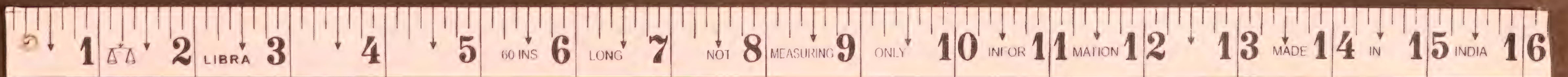

शक्तिरस्तुवा एकदेशे देवतारूपे तच्च विशेषणमभेदेनेत्याह अभेदश्चेति ।
 ननु देवतायाः प्रत्ययार्थेकदेशतान्न प्रकृत्यर्थे सतत्राभेदेनाप्यन्यथाशये
 नाह देवतायामिति तथाच पदार्थेकदेशेनैव नास्तीति भावः । ननु देवता
 या इन्द्रादिपदाच्चाभातदंतर्भावेण शक्तिकल्पनमनर्थकमतश्चाह देवतालोप
 स्थापकेति इन्द्रपदादिनृत्वेन तदुपस्थितावधिदेवतात्वेन तदुपस्थापकाभा
 वादित्यर्थः तेन रूपेणोति देवतात्वेनेत्यर्थः तदुपस्थितय इन्द्रोपस्थितये द्र
 व्यस्य देवतासंबन्धिते च तदुद्देश्यकत्वात् कर्मत्वम् ऐन्द्रो मंत्र इत्यादौ मंत्रस्य
 ते देवताकत्वे तदेवतोद्देश्यकत्वात् गोच्चारणकत्वम् एवं च देवतासंबन्धी
 प्रत्ययार्थान्न तदेवतात्वम् ऐन्द्रद्विविरिति सामानाधिकरणानुपपत्तेः
 सचामितादिसमभिव्याहारे तत्र द्रव्येण प्रतीयते देये प्रत्ययार्थ इति तत्र तस्या
 मितादियदसमभिव्याहारे दानकर्मत्वेनापि प्रतीयते इति भावः उक्तार्थमी
 मांसकसम्पत्तिमाह अतएवेति देवतासंबन्धेन प्रत्ययार्थत्वादेवेत्यर्थः आ

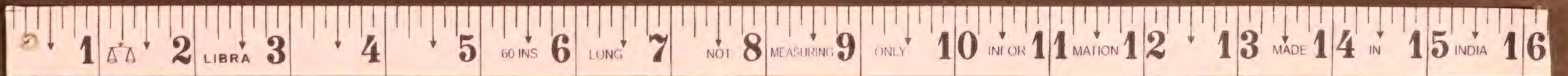

न.
६.
१३५

मितापदेति सावैश्वदेवामितेन त्रामितायदसमभिव्याहारादित्यर्थः विष्वा
यार्पणमिति त्रामिताद्वयस्यैव देवतोद्देशकत्वात्कर्मत्वेन प्रमितिरित्यर्थः
केवलादिति सोमादिपदासमवदितात् अग्रेरग्निशब्दात् प्रत्ययत्वात् १ः प्रा
दुर्भवत् अग्रेयोष्ठाकपालरत्नादौ नामेति सोमादिमादिसापन्नाग्निदेवतो
द्देशकत्वात्विषयमित्यर्थः तम इति किं तत्र देवताकर्मैवेति भावः उक्तमि
ति तथा च देवताविशिष्टे देयस्य प्रत्ययार्थत्वेनेषामपि समतमिति भावः २
नन्वग्नादिदेवस्य प्रकृत्यैव लाभान्न तत्र शक्तिः कल्प्या न च देवतात्वरूपेणोप
स्थितये सा कल्प्यते प्रकृतेर्लक्षणापेक्षतयोपस्थितिसंभवात् उपसर्गाणां
द्योतकत्वनये प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रत्ययवदित्यभिप्रेत्याह प्रदेयपववा
शक्तिः प्रकृतेस्त्वत्त्वलक्षणादेवतायोनिरुद्धेति एवं यत्ता शमीस्थिताः न चै
न्द्रधीत्यादौ द्रव्यस्य पदान्तराच्चाभात्कृतः पुनस्तत्र प्रत्ययस्य शक्तिः कल्प्यता
इति वाच्यम् पदान्तराश्रवणोपित्यतीतेः ऐन्द्रधीतिसामानाधिकरण्याच्च १३५

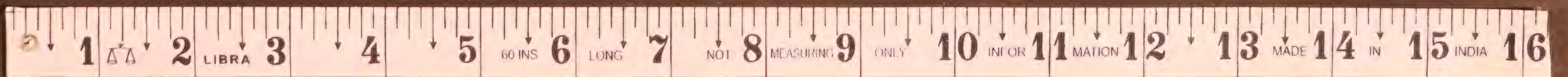

अन्यथा स्यात्तदपि कर्तृकर्मवाचित्वेन स्यात् मीमांसकानां पुनः प्रत्ययस्य दे-
 वतात्मेवार्थोक्तद्वयपदोत्तरात्प्रभवत्येवेति आख्यातस्य कर्तृवद्वाच्यमास्त्विति
 कुतो न शक्यते वक्तुमिति दिक् १ योतकन इति वाचकत्वनये प्रकृतेरुपसर्गार्थे
 तेन तद्विशिष्टे पाते लक्षणायाश्च कल्पनात् दृष्टान्तसंभवादिति भावः प्रकृष्टा
 नयवदेति प्रकृतं शमात्रमाशय बोधयत्वाभावादिति समभिव्याहृतद्वयादि
 पदेन प्रत्ययरूपसंबन्धिभानादित्यर्थः कृतः पुनरिति अनन्यत्वभेदादिशब्दार्थ
 इति पायाक्तिसंबन्धेयवत्तद्वृत्तिरुचितेति भावः तत्प्रतीतेरिति देवतासंब-
 धिदेयप्रतीतेरित्यर्थः तथा च तदुपपत्तये तत्र तद्वृत्तिरवशिष्येति भावः
 पदोत्तरं विना संबन्धिप्रतीतेः शपथैकनिर्णयत्वादाह ऐंद्रधीति अन्यथे।
 ति उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्व इत्यर्थः पचति देवदत्त इत्यादौ प्रथमांतसामा-
 नाधिकरणानुपपत्तिर्द्विकर्तृकर्मवाचकत्वसाधिकेति भावः वैयाकरणायु-
 त्यतिदोषस्य प्रत्ययस्य मीमांसकानुद्दिश्य तमाह मीमांसकानामिति तेषां दि-

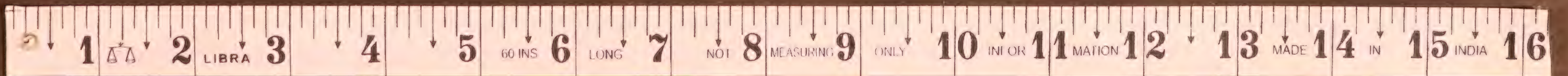

ल.
२.
१६.

तेदेवताकत्वरूपप्रत्ययार्थानां देवतात्वं धिनोलाभेन तेन पदोत्तरसामानाधिक
राण्यस्य स्य पादत्वादिति भावः पदोत्तरादिति श्रापेक्षस्याप्युपलक्षणम् वाच्यमा
स्त्विति श्राव्यात्स्येव तद्वितस्य स्य पादत्वादिति भावः पदोत्तरादिद्रव्यवाच्यमा
स्त्वित्यर्थः इष्टापन्नोत्तामितो देवतायुक्तमित्या युक्तमिदं तमेव गतिभावः ननु ते
षां कर्तृत्वत्वं लभ्यतान्न प्रत्ययवाच्यत्वं किं तत्रापात्तं पदेरेव तत्त्वमत आदिगिति।
तदर्थं स्तन्यत्र प्रत्ययार्थं प्राधान्येण त्रभावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तात्प्राधान्या
पदेरेव भावेन कर्तृत्वं कर्तृत्वं उवाचमिति नन्विन्द्रादिपदाच्छतेरेव देवतालाभेन तत्र
क्षणाभ्युपगमो व्यर्थं त आददेवतात्वेनेति २ देवतायां देवतात्वरूपेणानिरुद्धे।
ति अनुपपत्तिस्तानापूर्वकत्वं मनादिप्रयोगावच्छिन्नत्वं वा तत्त्वमिति भावः १
तथाच शक्यादस्यैव रूपेणाताते भवति सत्त्वोत्पत्तिमुक्तोक्ते देवतायां इन्द्रस्य
पायाः शक्यत्वेनेन्द्राभिन्ने देवतात्वेन भानार्थं सोचितैवेति भावः अनुपपत्तिस्त
न एविकायामप्यायुहं तमित्यादावायुरादिपदक्षणायां निरुद्धत्वं लक्षणम् १६.

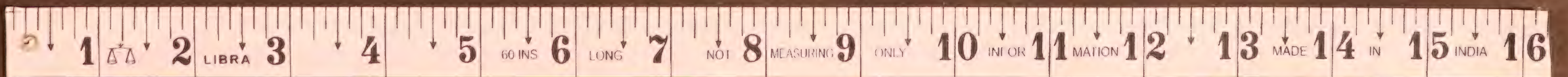

दाद अनादीतिप्रनारित्वप्रार्तिरुक्तम् २ अनयैवरीत्याम्यत्राप्यवधेयमित्याह
 कीशयाणास्तदस्याङ्गीत्यादावेधेयदिकस्तत्तावस्ततोवृत्तिरेवेतिनाज्ञातीवप्रयत्न
 ते तदस्याप्रहरणमिति कीशयाणाश्चप्रहरणविशिष्टाकीशप्रहरणकीडे।
 कीशमात्रेवेत्यर्थः आदिनासोमनिवासः सास्मिन्मोणामासीतितदस्यास्य
 स्मिद्वितिमतवित्यादिकंसंरुपतेवृत्तिमात्रेतिरिक्तशक्तेःसमर्थः यदविधि
 रितिसृजज्ञाभाडुकोविचारोपिशास्त्रांतरीयैःसुदतद्दीप्तैर्वक्तः आरोपित
 प्रकृतिप्रत्ययार्थमादायवावस्ततोविशिष्टशक्तैर्वाथोपस्थितेरित्यादवस्त
 तइति ५३ इति श्रीवैयाकरणभूषणसारेयौगिकार्थनिर्णयः १ एकदेशान्न
 यप्रसंगमाशङ्क्याह प्रहरणंकीडेति अत्यन्तैवेविशदेकपदोपस्थितयोरपि
 तयोःपरस्परमन्वयइतिभावः प्रहरणस्यापिप्रकृत्यैवलाभमभिप्रेत्याह की
 शमात्रेवेति कीशरूपसंबन्धेवेत्यर्थः मात्रपदेनप्रहरणव्यवच्छेदः बोधस्त
 देशभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टाकीडेत्याकारककृत्यः सोम्येति एतत्सुत्रवि

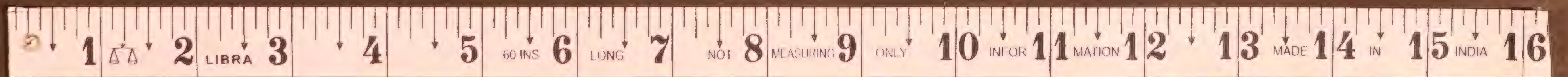

ल.
२.
१८१

दिनप्रत्ययस्य निवासधिकरणसंबंधी चार्थः तथाच सुज्ञाभिन्नात्यंतवासाधि
करणासंबंधीति बोधः निवासश्च प्रमासमा प्रत्ययार्थसंबंधि कर्तृक एवेति बो
ध्यम् सास्मिन्निति सूत्रविहिततद्विहितस्य त्रयोः कालोर्थस्तस्योक्तार्थकदेश
त्रयोः मासामभेदेनात्ययः तथाच त्रयो मास इत्यादिनः पुष्पाभिन्नतत्रकर्म
कशाशिभोगाश्च यत्कालाभिन्नत्रयो मासी चटितो मास इत्यादिरीत्या बोधः तद
स्यास्तस्मिन्नितादिसूत्रैः प्रथमांतरस्यैवाधिकारत्वेव धित्यधिकरणमत
वादयोर्विधीयन्ते यद्यपि शक्यार्थसंबंध एव तथापि गोमांशेत्र इति सामाना
धिकरणानुरोधात्संबंधिवाचकत्वेनेति प्रतिपादितं प्राक् एवं च गोमानित्या
दिना विद्यमानगोतिरूपितसंबंधवानित्यादिबोधः इत्यादिकमित्यादिपदा
नस्याप्यतमित्यादिसंग्रहः तद्विज्ञानां क्वचित्प्रकृत्यर्थसार्थकदेशस्य क्वचित्सा
र्थस्यैवान्वयबोधकत्वात् उक्तरीत्या तद्विज्ञानां तद्विज्ञानादौ पुद्गलीय इति भावः वस्तुतः
त्यादिमूलमवतारयति हृत्तिमात्र इति लाभेनेति तथाच तत्प्रकृतिप्रत्यय १८१

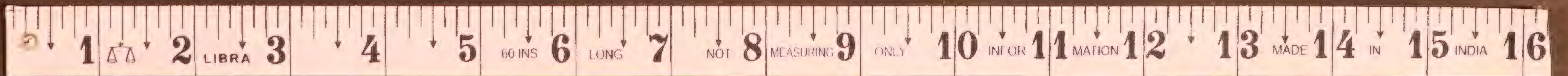

यानां यदानां चानर्थक्या न दर्शयन्ति रूपेणो सिद्धांतविशेष इति भावः शास्त्रांतरी
 येनैवायिकादिभिः तद्गीत्यैवेति वर्णास्फोटवादादिति भावः ननु हतिमात्रे।
 न हत्वा र्थापमेतस्यापत्यं नष्टजनादित्यादिसूत्राणां नैरर्थक्यापत्तिरत आह
 श्रोयितेति विशिष्टशक्तौ वेति अस्य विशिष्टार्थस्येति शेषः मूलेनातीवेत्य
 नेना न हत्वा र्थे ह्यतिकल्पे तन्निरूपणेन प्रयत्नस्य सार्थक्यं सूच्यते इति सारस्व
 बुदर्पणेन तद्विना र्थनिरूपणम् २ श्रीगणेशाय नमः ननु प्रकृतेनाम चट
 कप्रत्ययार्थनिरूपणे भेदैकत्वसंख्यानिरूपणमसंगतमत आह २ हतिप्र
 संगान्नत्र भेदैकत्वसंख्या प्रतीयत इति सिद्धांतं दृष्टान्तेनोपपादयति अभेदै
 कत्वसंख्याया ह्यसौभानमिति स्थितिः कपिंजलात् भवाको व्रित्तं त्याग्य यथा
 च्यते संख्याविशेषाणां विभागो न स त्वमभेदैकत्वसंख्या उक्तं च वाक्यपदी
 ये यथोपधिरसाः सर्वसंख्यादित्यशक्यः अविभागेन वर्तते तेना संख्याता
 दृशी विदु रिति परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यतत् उक्तं च भेदानां वाप

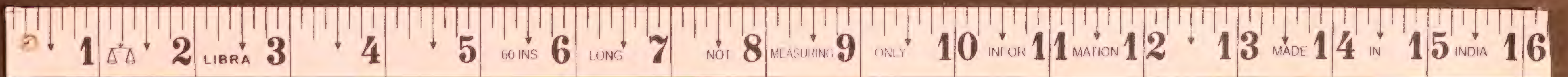

ल.
द.
१८२

रित्यागात्सङ्ख्यात्मासतयाविधः व्यापारमिति भागस्य भेदापोदेन वर्तते शब्दही
तविशेषेण यथा रूपेण त्रुवान् प्राख्यायतेन शुक्लदिभेदापोदस्तगम्यत इति ।
अस्यां वृत्तौ समासादौ भौनेन्यायसिद्धिमिति शेषः इति मतस्थितिर्वैयाकरणा
नामश्रयभावः राजपुरुषश्चादौ राक्षोराक्षोराक्षोवायं पुरुष इति जिज्ञासा जाय
ते विशेषजिज्ञासा च मान्यज्ञानपूर्विकेति समान्यरूपेण तस्य तीतिः शब्दादाव
शपकीति श्रुतस्तस्योपशक्तिरिति । तथा च प्रसङ्गः संज्ञेः तत्र सत्ता तस्योः सं
गतत्वमिति भावः अभेदैकत्वसङ्ख्यापदार्थद्विधानिर्वक्ति संख्याविशेषाणा
मिति एकत्वादीनामित्यर्थः अविभागेनेति अभेदेनेत्यर्थः अविशेषेनेति या
वत् तत्र प्रमाणा मादृक्ते चेति आदितेति आदिता समर्पितास्यते नित्याव
त् तत्रोपधिभेदनिबन्धना विशेषरूपाशक्तिरित्यर्थः अतएव अविभागेना
विशेषेनेत्यर्थः तामुक्तसंख्यातादृशी मधुनिष्टरससदृशीमित्यर्थः ननु सं
ख्याविशेषाणामेकत्रावस्थानमेवानुपपन्नम् नदिद्विपुत्र इति भाष्यात् किं ५८२

चट्टेनोपनयनस्तनद्वयवयवविनिमादिकेवयवसंज्ञातीयेकरस
 स्वेवाभ्युपगमादतश्चाह परित्यक्तमि वाशब्दः पक्षान्तरे अग्रदीनविशेषधर्मकेसं
 ल्यासामान्यमित्यर्थः अस्मिन्कल्पेपि साधकमादभेदानांवेति वाशब्दः पूर्वकल्पे
 उक्तास्वरसंघातकः भेदानामेकत्वादिविशेषात्मकः सपदार्थस्तथाविधः अभेदे
 कत्वपदव्यपदेश्यस्यार्थः तदेवविशदयति ज्ञातिभागस्येति एकत्वाद्यंशस्यार्थः
 भेदायोदेनेति भेदस्यविशेषस्ययोपोद्देशस्तद्वर्तयत इत्यर्थः तथाचैकत्वाद्य
 ग्रहकालिकः संख्यात्वेन गृह्यमानः संख्यारूपोऽप्येवामभेदैकत्वपदार्थ इति पद
 वसितोऽर्थः तत्र चट्टेनोपनयनमाह अग्रदीनेति शुक्लत्वाद्विप्रकारकग्रहसमानकालिक
 रूपत्वाद्विप्रकारकप्रतीतिविषयेण शुक्लरूपादिना यथा चटोरूपवानित्यवशि
 यते शुक्लत्वादिर्यो भेदरूपोऽयोः शुक्लत्वादिसंख्यारूपतिरूपः सत्त्वनप्रतीयते तद्व
 द्वाजपुरुषश्चादौ राजादिः संख्यावानितिकेवलं प्रतीयते न तत्र संख्याशेषेका
 त्वादिभिर्भासत इत्यर्थः तादृशसंख्याभासस्य परैरनभ्युपगमादिति सामान्यज्ञान

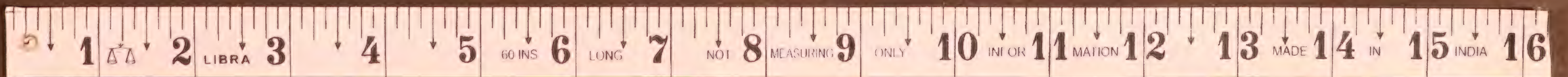

ल.
द.
१८३

एविकेति तत्प्रयोज्येत्यर्थः आवश्यकीति प्रज्ञाघणिसाधः तन्विनोक्तजिज्ञासाया
असंभवादित्यर्थः सावसाव्याएवोत्तरपदार्थयोः संवन्धवत्पक्षौवासतिसंख्याविशेष
गमकेतेन द्विषत्रइत्यादौ तदभावेपिनक्षत्रद्विवादिगमकेप्रकरणादीत्यभिप्रेत्योक्तप्रत्यय
मवतारयति २ तस्याएकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिंजलेति गणनायां त्रिवस्येव प्रथ
मोपस्थितत्वात्तद्वृत्तेष्वेव भानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति भावः वस्तु
तस्तु जिज्ञासैव नानुभवसिद्धा तथावेत्तानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन देतदेतमज्ञा
वात्तद्वृत्तेष्वेव वाच्यता स्यादिति ध्येयं १ इति श्रीवैयाकरणभूषणासारे भेदेकत्वसंख्या।
निरूपणं समाप्तम् ५४ तस्या इति वृत्तिचटकपदार्थेऽप्यसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः प्रतीतावि
ति संख्यात्वेन प्रतीयमानैकत्ववत्त्वेन बोध इति भावः उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्व
मेव प्रतीयते न द्विवादीत्यत्र सदृष्टान्तांशुक्तिमाहेति समुदितार्थः गणनायां बद्धत्वविशि
ष्टकपिंजलालम्भनं विधीयते तत्र त्रयाणां वत्तरादीनां तालम्भनमिति संज्ञायेव बद्धत्वा
प्यवस्थितिवादिषु सर्वेषु विशिष्टत्वायथाग्रामानामेवा लम्भनमिति पूर्वपक्षे चतयदी १८३

एविकेति तत्प्रयोज्येत्यर्थः कपिंजलालम्भनेति त्रिकत्वावद्वापि संख्याविशि २ ३

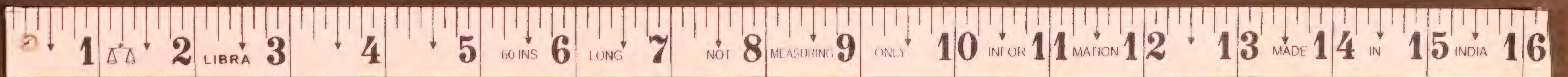
नामात्मनेन हिंसादिति सामान्यशास्त्रविहिते निषेधस्यालम्भतावद्वाक्तीतरपरत्वं
रूपतात्पर्यसङ्कोचानाप्यागतानां योऽप्यर्थोऽप्यस्थितिवत्परतयापि शास्त्रार्थसंयत्ते
ल्लाघवाच्चवद्भवत्वाप्यतेन त्रिवमेव वद्वचनार्थ इति सिद्धान्तिनं तन्वायादशापि
सांख्यात्वेनैकत्वस्यैव ह्यर्थत्वेन तद्विवादीनामक्तव्युत्पत्तेरिति भावः अत्र शास्त्रमेव
सामान्यज्ञाने विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकमिति नियमः आशादिफलद
शनेन तद्रसस्मरणान्नद्रसास्वादनेच्छोदयेन व्यभिचारात् प्रकृते तस्याप्रशक्य
त्वेऽपि तदव्यभिचरितद्रव्यत्वेनानुमानिकतद्वाधाऽङ्गजिज्ञासापपत्तेस्तद्विशिष्टा
सायाश्च ननु भवाच्च नानुमानिकतद्वाधाऽङ्गजिज्ञासापपत्तेस्तद्विशिष्टा
यतिवस्तुत इति जिज्ञासैवेति राजपुरुषश्चादावुक्ता जिज्ञासैवेत्यर्थः नानुमाने
ति अस्म्येन तदनुगोयेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावश्यकता स्यादिति शो
षः मूलतः प्राचीनमतानुवाद एवेति भावः अनुभवस्य शापय निर्णयेनांमत्वा
द तथात्वेवेति अनुभवसिद्धत्वेवेत्यर्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति एवकारे।

लं
६
१८५

एतन्निमित्तप्रकारकस्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छोपतितद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य
हेतुतायाः फलेच्छास्यलेङ्कृतत्वात् प्रकृतेविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायाः स
विषयकत्वेनज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यभावेनतत्पदार्थः।
विशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततादितिभावः तद्वृत्तेणैवेतिप
कत्वादिविशेषधर्मैणैवेत्यर्थः एवकारेणसंख्यात्वरूपसामान्यधर्मव्यवच्छेदः
इष्टापत्तिस्तनतथासतिशब्दादेवविशेषधर्मसिद्धौतत्रजिज्ञासानुपपत्तेरितिभावः
अत्रवदंतिज्ञानेच्छयोः कार्यकारणभावेसमानप्रकारकत्वस्यतत्रैविसामान्य
धर्मप्रकारकज्ञानस्यसर्वविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वानशेयान्तद्धर्मप्र
कारकज्ञानस्यकार्यतावच्छेदकज्ञानस्यकार्यतावच्छेदककोटौतद्धर्मप्रकारक
त्वांशेस्वातन्त्र्येणेतिनिवेष्टाजिज्ञासायाज्ञानपारतन्त्र्येणैवतद्धर्मप्रकारतयातका
र्यतावच्छेदकानाक्रान्तानविभक्तानवकाशः तादृशजिज्ञासाप्रतिबन्धव्य
तिरेकाभासामान्यधर्मप्रकारकज्ञानेहेतुः यद्वासामान्यप्रकारकज्ञानेविशेषप्र

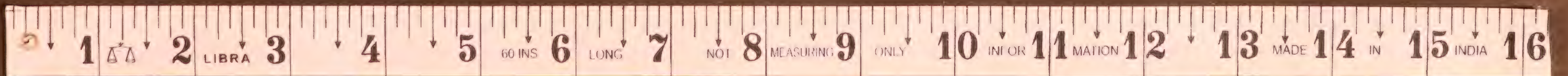
१८५

नंतरविशेषधर्म
प्रकारकनिरूपणं

कारकज्ञानद्वाराविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासायांप्रयोजकम् सामान्य
विशेषधर्मयोः सादृश्येणोद्बोधकविधयातत्राद्विशेषधर्मोसोच्यवशात्सा
मान्यधर्मज्ञानाद्विशेषधर्मस्यविशेषधर्मतत्तद्रूपाभांसिद्धत्वासिद्धयोःसंभ
वात् एवेवतत्रधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौस्वातंत्र्यानिवेशोपि
नविशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासानुपपत्तिः धर्मभेदेपि एकस्मिन्नेकज्ञानिरूपक
भेदेनासिद्धत्वासिद्धतयोर्यागादौदर्शनात् कथमन्यथासामान्यधर्मप्रकारक
निरूपणस्यग्रंथकृत्कृतस्यसंगतिः अर्थांतरप्रसंगात् अष्टतन्त्रायमर्थो जायेते
चकारणेकार्यवाजातेकिमस्यकार्यकारणवेतिजिज्ञासेतिवदतादीथितिकृता
प्रकृते संख्यातत्रूपसामान्यज्ञानाद्विज्ञाद्यविषयकविशेषधर्मतावच्छिन्नद्विज्ञा
दिप्रकारकज्ञानाद्विज्ञादिप्रकारकजिज्ञासासूयपादेतितदुपपत्तयेभेदैकत
वृत्तिरावश्येकैवेति १ तिलचुदर्पणेभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम् २ जेष्ठीग
णेशायनमः संख्याविवक्षानिरूपणोसंगतिर्दर्शयति २ संख्याप्रसंगादुद्दे।

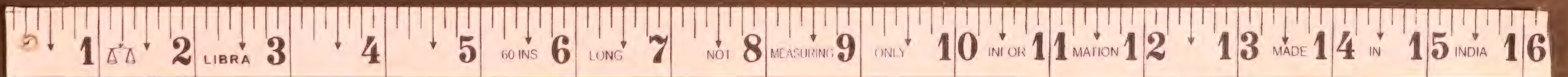
त्व.

ल
२०
६५

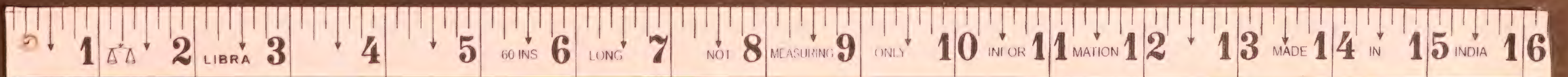
अविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षेति नृपयति लक्ष्यान्वयोपान्तं संख्यायास्तं
ज्ञातं त्रेमतेयतः पक्षेकत्वादित्देतूनामाश्रयणमनाकरम् ग्रहं समा
धीत्यत्रोद्देश्यग्रहात्तमेकत्वमविवक्षितमिति वन्नास्माकमुद्देश्यविशेषः।
एताविवक्षानियमः यातो रित्येकत्वमविवक्षितत्वात् उत्पद्यते समस्तेभ्योपा
तम्भः प्रत्ययो यदि तदा सर्वे विंशत्येते द्वन्द्वे तन्मसद्वयवदिति शब्दान्तराधि
करणेभ्योपादैरभिधानाश्च आर्थयातकस्यैवलादेरित्यत्रानुवाचार्थयात
कविशेषणस्य बलादित्यमविवक्षितत्वाच्च एवं पशुनायनेतेति तद्विधेय व.
विशेषणं विवक्षितमित्यपि न रदाभ्यानिष्ठातो नः पूर्वस्य वदन्त्यत्र न का
रह्यविधानानापात्रेः तथा च भिन्नस्य त्रनकारह्यलाभेन स्यात् आहुणा
इत्यादावेकत्वविवक्षेयेवोपपन्नौ एकः पूर्वपरयो रित्यत्रैकग्रहाणैव यथा
पक्षेति भावः शाश्वत्यस्तसंख्याया लक्ष्यान्वयोपान्तं ज्ञातं त्रेयतो मते ।
अतः पक्षेकत्वाद्यधिकरणोक्तदेतूनामाश्रयणं नास्मिन्निर्दिष्टमिति

१८५

आदिनाग्रहैकत्वसंग्रहः । प्रसंगादिति कपिञ्जलानालभेतेत्यत्रविधेयविशेष
 एतेनस्मृत्यासित्वसंख्यायाउपेक्षानर्हत्वादितिभावः अविबक्षितमिति तदि
 वक्ष्यामि त्वयित्थियावद्गुह्यपदवाच्यमात्रविशेषाणामार्जनालाभरतिभावः या
 नैरितीति प्रत्ययविधौधातोरितिसूत्रस्योद्देश्यधातुपदार्थस्यविशेषणीभूतस्यैक
 त्वादेरेतस्मादेविवक्षणादितिभावः अस्मच्छासुउद्भूतविशेषणस्यविवक्षामीमां
 सकानामपिसमंतेत्याह उत्पद्येतेति विशेष्येतेति तदाप्रत्ययार्थः सर्वार्थात्तर्था
 विशेष्येतेत्यर्थः तत्रदृष्टान्तः दन्तोत्पन्नेति ननुनेययुक्तिविशेषणविवक्षासाधि
 काताहशधातुसमुदायस्यक्रियावचनत्वाभावेनाथाततः प्रत्ययोत्पत्तेरभावेनसु ततः
 तत्त्वतश्चविवक्षायाःसत्तादतश्चाह आर्थधातुकस्येति विवक्षितत्वाच्चेतिश्रुत्या
 धातुउपादानस्यैवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः एवमिति अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमे
 वेतिनियमवदित्यर्थः पशुनेति अत्रयत्पर्ययागभावनाकरणाकाक्षायांसाध
 नेपशुर्विधीयते तथाचपशुशब्दस्यविधेयसमर्पकत्वात्तदुपस्थितानांकेषांचित्से

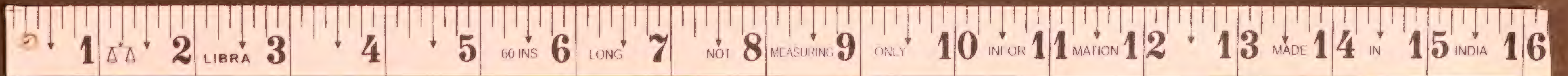
ततः

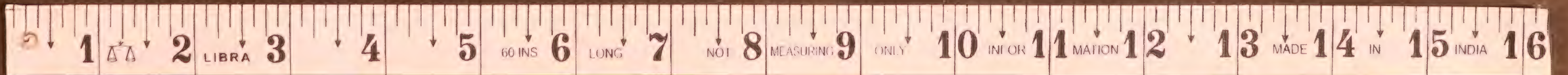
लं
दं
१८६

ग्रहेकेषां चित्तरित्यागेमानाभावेन पशुपुंस्त्ववेदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवदिति
तस्मिन्नेनानेकपशुकरणाकयागाददृष्टसिद्धिरेवमत्रापि विधेयविशेषणं विवदिति
तमविवदाकारणाविरादिति नियमोपि नास्माकमित्यर्थः एतस्मात्तेन त्रियमा।
अयणे निष्माद रदाभ्यामिति विधानापत्तेरिति नश्येकवचनेनैव स्थितैकत्वस्या।
पि विधेयविशेषणतया तद्विवदायां नकारस्य विधानेन न स्यादिति भावः ननु मास्त
न ह्यविधानमतश्चाह तथा चेति इदं वैकवाक्यतया विधानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन
तद्विधानेनाह आह्वयस्यादाविति एकत्वविवदयैवेति विधेयगुणगतेकत्वविव।
दयैवेत्यर्थः तथा चैकग्रहणमेवोक्तार्थेनाप्येकमिति भावः योजनप्रदर्शनमि
षेणाकरपदार्थेणावष्टे शब्दार्थमिति पक्षेकत्वेति पशुनायजेतेत्यत्र विधेयग
तेकत्वस्याविवदितत्वेन प्रयोगक्रमवायेन यागवैशुण्यापत्तिर्यावत्पशुकरणा।
कयागासम्भवश्चेत्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धान्तसिद्धमिति मदा
भाष्यकृत् निर्णीतमित्यर्थः २ ५५ ननु विधेयविशेषणविवदावश्यकं प्रत्ययान।

१८६

नानाकाराद्यापत्तेर्भिन्नश्च नकारद्वयवदन्येषामप्यापत्तेः एकः पूर्वपरयो
 रित्यत्रैकग्रहाणोवस्थानिभेदादादेशभेदवारणायेत्यभिप्रेत्याह विधेयेभेदकं
 तत्रमन्यतो नियमो न हि ग्रहैकतादिदेतन्नामाश्रयणमनाकरम् भेदकंविशे
 षणोतन्तं विवक्षितम् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यस्ततश्चाप्यन्यतः अनु
 वाद्यस्य नियमो न हि क्वचित्तन्तं क्वचित्तरथः ग्रहैकतादौ यो देतर्वाक्यभेदा
 दिस्तस्याश्रयणमनाकरम् एकविशिष्टं यानेवलादित्तविशिष्टमर्थथा तत्कं
 वोद्दिश्य प्रत्ययेडागमादेर्विधिसम्भवादिति भावः ५६ १ आदेशभेदेति त
 स्य भेदेति तस्य भाष्ये प्रत्याख्यानांश्चेत्यपि बोध्यम् वाक्यभेदादिरिति ग्रहसम्मा
 धीत्यनेन प्राज्ञापनानवग्रहा इति वाक्यविहितग्रहोद्देशेन सम्मार्गो विधीयते न
 त्रानुवाद्यग्रहैकत्वविवक्षायास्तत्प्रतिवाक्यशिष्टसंख्यायाविशेषादाक्यस्यथा
 भेदो विभिन्नविशेषकबोधजनकत्वेन तदापत्यादीत्यर्थः आदिनोमन्निवाक्यग
 तनवनसंख्यायाग्रहाणां परिच्छिन्नत्वात्परिच्छेदकाकांक्षाभावादेः संग्रहः इति

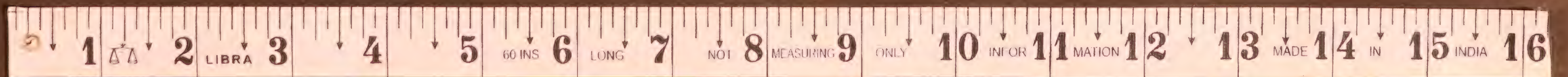
न.
द.
१८७

गमादिनेवादिपरिशुद्धः वस्तुतस्तुप्रहेकतदृष्टान्तेनाशयनवाद्यविशेषणा।
नोकेषांविदविवक्षास्तु तदितरविशेषणानांविदवायां तनकिंचिद्विधायकम्
श्रीमासायामनुवायांशोजातिलिङ्गसंख्यातिरिक्तविशेषणस्यादर्शनात्तेषां चो
त्पत्तिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षाप्रयुज्यते प्रकृतेतनतयेतितद्वि
वक्षानिगद्येतिबोध्यम् १ नमेवंभिन्नइत्यत्रनकारद्वयलाभेनस्यादित्यत
आह रदाभ्यांवाक्यभेदेननकारद्वयलाभतः दातिनैवास्ति तत्रैववियेयेभेद
कस्यत चकारसुचितेनि स्तानस्यनः पूर्वस्यदकारस्यचनइतिवाक्यभेदमा
दायनकारद्वयलाभइत्यर्थः ५७ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारेसंख्याविवक्षा
निर्णयः १ स्पष्टम् इतिसारदर्शणोसंख्याविवक्षानिर्णयः २ श्रीगणेशाय
नमः कार्यनिरूपणोवसरसंगतिंप्रदर्शयति ३ काप्रत्ययादेरर्थनिरूपयति
अथयकृतइत्युक्तेः प्रकृत्यर्थेतमादयः समानकर्तृकत्वादियोग्यमेषामिति।
स्थितिः तमादयस्तमनादयःप्रकृत्यर्थेभावे आदिनाक्तादेःसप्रदः भावइत्य

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCHES MADE IN INDIA

समानमाह अव्ययकृत इति अव्ययकृतोभाव इति वातिकादित्यर्थः ननु समा
 नकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यादि सूत्राणां कागतिस्तत्राह समानकर्तृकत्वादीति
 अयंभावः भोक्तृपचतीति भूक्ताव्रजतीत्यादौ एकवाक्यता सर्वसिद्धाभोजनपा
 कक्रिययोर्विशेषणविशेष्यभावमन्तरेणावयपन्ना अन्यथा भुंक्तेव्रजतीत्या
 दावणेकवाक्यतायत्नेः तथाचतयेर्विशेषणविशेष्यभावनिरूपकः संसा
 र्गो जन्मत्वं सामानाधिकरण्यपूर्वोत्तरभावो व्याप्यत्वं चेत्यादिरनेवियः तथाच क.
 भोक्तृपचति भूक्तात्स इत्यादौ भोजनजनिकापाकक्रियाभोजने जन्मत्वात्ति
 रितिवोधः अतएव जलपानानेतर्यस्य तस्यैव तेष्वपि योवात्स्य इति न प्रयोगः
 सामानाधिकरण्यस्यापि संसर्गत्वेनार्थानां समानकर्तृकत्वमपिलब्धम् ।
 भूक्ताव्रजतीत्यादौ पूर्वोत्तरभावः सामानाधिकरण्यवत्संसर्ग इति भोजनस
 मानाधिकरणात्तदुत्तरकालिकीव्रजनक्रियेतिवर्थः अथीत्यतिष्ठतिमात्र
 व्यादायस्वपितीत्यादौ वाच्यपनव्यादानयोरभावकाले प्रयोगाद्यदास्यस्थि
 यदा.

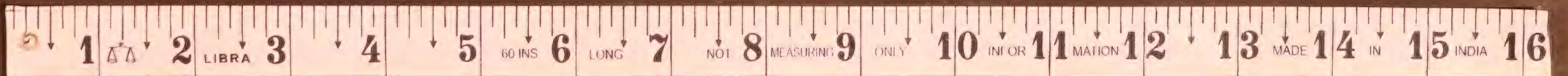

लं
दं
१८८

तिः स्वापश्च तदा तदा यथेनं सुखव्यादानं चेति कालविशेषावच्छिन्नवाप्य
बोधोपाद्याप्यत्वं सामानाधिकरण्यं च समासः एवं वाच्यलभ्यत्वात् सूत्राने
षां वाच्यत्वलाभ इति युक्तमवयवकृतो भाव इति एवं च प्रकृत्यर्थक्रिययोः सं
सर्गात् तात्पर्यं प्रादुर्भाव रूपेण कर्तृत्वादीनाम् अत एव समानकर्तृकयोरि
ति सूत्रे सप्तशब्देनोपात्तत्वात्वेति भाष्यप्रतीकमादाय योर्वाप्य काले द्योते क्त्वा
दिर्विधीयते न तु विषय इति भावः इति कैश्चिदः यत्नसमानकर्तृकयोरिति
सूत्रात् समानकर्तृकत्वं क्त्वा वाच्यम् अयं यो दने पक्त्वा दं भोक्ष्य इत्यत्र मयेति।
तृतीया प्रसंगश्च न चाव्यातेन कर्त्रेभिधानात् न मेति वाच्यम् भोजन क्रि
या कर्त्रभिधानेऽपि णकक्रियाकर्तृत्वसदभावात् अनभिहिते भवतीति पर्युदा
साश्रयत्वात् अत एव प्रासादेऽस्मिन् इत्यत्र प्रासादनक्रियाधिकरणस्याभिधा
नेऽपि स्त्रिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात् समीति भाष्ये स्पष्टम् तस्मात् क्त्वा
प्रत्ययकर्तृत्वाच्चित्तमावश्यकमिति तन्न सूत्रात् सवाचकत्वात् लाभात् समा

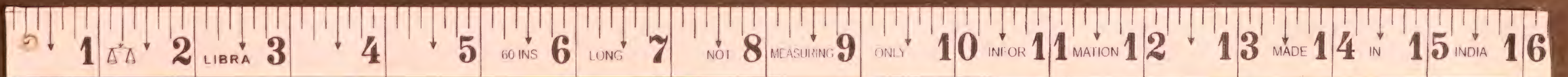
१८८

य

न नकर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वा इत्येव दृष्ट्यात् अन्यथा समाने कर्तृरिति
 तेव स त्रत्यासः स्यात् तृतीयापादानेन आख्यातार्थक्रियायाः प्रधानभूता
 न. याः कतरभिधानात्प्रधानानुरोधेण कार्यप्रवृत्तेर्न सम्भवति उक्तं च वाक्य
 पदीये प्रधानेतरयोर्बहुवचस्य क्रिययोः पृथक्शक्तिर्गुणाश्रयात् तत्र प्रधा
 नमनुरूप्यते प्रधानविशेषाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते यदा गुणोत्पत्तद
 दनक्तापि प्रतीयत इति किंच अन्यथा कर्मणोपि कार्यतापत्तिः पक्षौदनो
 मया भुज्यते इत्यत्र द्वितीयायाः प्रकारान्तरेणावारणादित्यास्तां विस्तरः ५८
 इति श्रीवैयाकरणभूषणसारे क्त्वाद्यर्थनिर्णयः समाप्तः १ प्रकृत्यर्थस्यास
 त्वभूतत्वादादभाव इति स त्वभूतेभाव इत्यर्थः क्त्वादेरित्यादिना एवलादिसंग्र
 हः भाव इत्युक्त्यैव कालदीनोत्पत्तद्व्याच्यभावः सूच्यते भावश्च सत्तावस्थाप
 न्नः पाक इत्यादाविव पक्त्वा पक्त्वादिजन्यबोधे भावोपलक्षणाननुभा
 वादितिकेचित् अन्येतद्व्ययकृत इति विहितानां यावदर्थानुवादकसमेव।

त्वा.

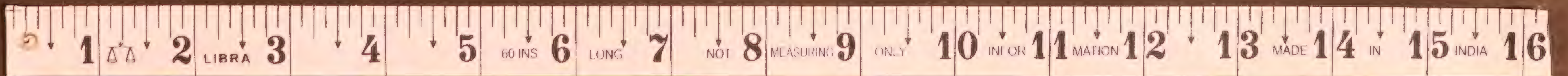
क्वाद्युपस्थाप्यभावस्यतदननुयित्वेन

ल. चतुर्थभावस्यलिंगसंख्यात्वयिहे नैवैलक्षणास्पष्टतातस्वोत्तरकालवृ
रवाचकप्रये. १८५ त्रिक्रियानुरेणक्वान्तप्रयोगासंभवेन तदर्थेक्रियानुराकादोत्पापत्वरूपसत्त्वभूतत्व
स्याप्यसंभवोभूत्वादुः कागतिरिति तत्र पूर्वकालश्चितोपादानात्पूर्वका
लार्थताप्रतीयेत भावमात्रार्थकमेतदननुयित्विरितिभावः नवसमोन
कर्तृकत्वादीनांयैत कतायाश्रयिततः कथंलाभोतथाद श्रयंभावश्चि स
र्वसिद्धेयननुपपन्नेत्यनेनान्वितम् सर्वसिद्धतैवैकवाक्यतायांक्वादीनांयात
संवेधाधिकारेविधानादोध्यम् अत्यथेति क्रिययोर्विशेषविशेषभावमे
तरेणाप्येकवाक्यत्वेपगमश्चर्यः तथाचेति एकवाक्यतानुपपत्तिकृत्य
विशेषणभावस्यावश्यकत्वेसतीत्यर्थः तयोरितिक्रिययोरित्यर्थः संसर्ग
इतिविशेषणविशेषतयोः संसर्गनिष्ठसंसर्गिकविषयतानिरूप्यत्वेनविशे
षणक्रिययोः संसर्गापितदाततन्मवोयविषयश्चभ्युपेयमित्यर्थः सोपि
नैकविधः किंतुप्रकरणदिवशान्नावाविधश्चाद जन्मनमित्यादिना मामा १८५

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INCH OR MATION MADE IN INDIA

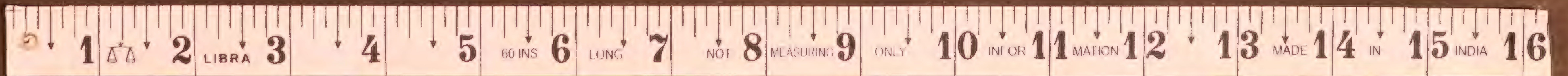

नाधिकरणमेकाग्रयवृत्तितम् पूर्वोत्तरभावः विशेषणक्रियोत्तरसमयवृत्ति
नं व्याप्यतम् अविनाभवितम् तमुन्वाद्यंते शाब्दबोधदिशमाद भोजनज
निकेति जनकत्वस्यासंसर्गतेति स्फुटीकर्तमेव मुक्तिः बोधाकारस्तभोज
नविशिष्टत्वेन अपदार्थस्य तस्य क्रियोऽपकारत्वात्सम्भवात् तत्र जन्यजन
कभावस्य संबन्धतया भाने युक्तिमाद अतएवेति अन्यतस्यापि संसर्गात्वाभ्यु
पग मादेवेत्यर्थः जलपानानन्तर्योक्ता तयोः पूर्वोत्तरभावसंस्तुत्य सन्नाप्र
तिपाद्यते तत्र न्यविवक्षायां तत्प्रयोगश्च एवेति भावः पूर्वाभूतविभिन्नक
र्तृकक्रियामादाय भूत्वा पवतीति वारणा य सामानाधिकरणस्यापि संस
र्गतोक्ता पौर्वापर्यवाच्यवधानच्छदितमवधाने च तात्पर्यवशादिनादि।
नाग्राह्यम् तेन भोजनगमनयोर्दण्डादिनावधानेपि नैतादृशप्रयोगान्न
पपन्निरिति बोध्यम् व्याप्यत्वस्य संसर्गतायां युक्तिं प्रदर्शयति अथीत्येति
व्यादायेति जेष्टप्रद्वयविभागो व्यादानम् अभावकाल इति किंतु तत्सर्व एव

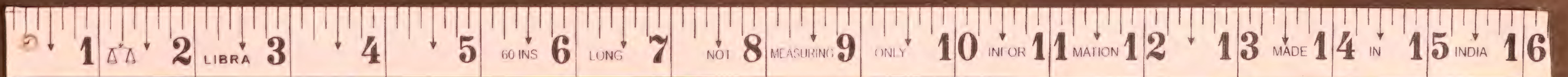

त.
द.
१५.

तथावस्थितिस्वापयोरथयनव्यादानपूर्वकालिकत्वाभावात्तस्ययोगानुप।
पत्रिरितिभावः तत्रव्याप्यतस्यसंसर्गतेपगमेननतदनपयत्रिः सावव्या
प्यताकालिकीग्राह्यानातोविभिन्नकालिकयोःसम्बन्धान्तरचदितव्याप्य
त्रमादायप्रयोगापत्रिरित्यादयदायस्यति नकेवलंव्याप्यतस्येवसंसर्गता
किंतसमानकर तएवसामानाधिकरणस्यापितेननसमानकालिक
विभिन्नकर्तृकक्रियेग्रादायानिप्रसंगइत्याशयेनाहसामानाधिकरणंपे
नियतेन पूर्वोत्तरभावादीनांसंसर्गताकाचित्की सामानाधिकरणस्यतमा
सार्वत्रिकीनिसूच्यते नवावजानासीत्यादौसामानाधिकरणमन्तरेणापि
कादर्शनात्तस्याप्यसार्वत्रिकत्वमितिशंक्यम् तत्राप्यनाराध्यस्थितस्येतथा
त्यतस्थितिक्रियानिरूपितसामानाधिकरणस्यस्थितत्वात्तमादायकोपय।
त्रिसंभवादितिभावः उपसंहरति एवंवेति ग्रन्थलभ्यत्वादिति आकांक्षा।
लभ्यत्वाद्वाकशक्तिलभ्यत्वाद्देत्यर्थः योतकत्वमितिप्रकृत्यर्थविशेषकत्वरू १५.

यस्य तस्यासंभवात्क्रियासंबंधपरिच्छेदकत्वरूपे कर्मप्रवचनीयानामिवत् ।
 त्कादीनामित्यर्थः अतएवेति क्तः समानकर्तृकत्वादित्येव तत्कत्वादेवेत्यर्थः
 भाष्यप्रतीकमिति इदं कस्मान्न भवति पूर्वभुङ्क्तेऽप्याद्वज्जतीति शिंशका
 यास्वशब्देनोपात्तत्वात्नेति भाष्ये कदेशमित्यर्थः तत्र भोजनस्य व्रजनक्रि-
 याकर्तृकत्वेन तत्पूर्वकालिकत्वेन चापादानाशोकानन्तविषय इति न तवा-
 क्यचटकयत्किंचित्यदार्थ इत्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् तत्र ए-
 व कालविशिष्टभोजने धातोर्हृत्तेल्लशावसमानकर्तृकयोरिति निर्धारणे
 षष्ठी पूर्वकाल इति वषट्कार्ये वद्वीद्विरेव वसमानकर्तृकक्रिययोर्मध्ये
 पूर्वकालतविशिष्टक्रिया हृत्तादातोः क्तेति वाक्यार्थः प्रकृते धातोस्तदर्थे
 हृत्तेर्न तत्रोक्तेति कथं राशयः नव्यमतेन दर्पणे भिद्यन्तम् मन्त्रान्तरं दृष्ट-
 यित्तमुपन्यस्यति यत्ति क्त्वावाच्यमिति समानकर्तृकयोरिति सूत्रे द्वयोः
 पदयोर्वद्वीद्विवाविशेषेणैकार्थस्य वाच्यतमपराधस्येति त्वमिति वेष

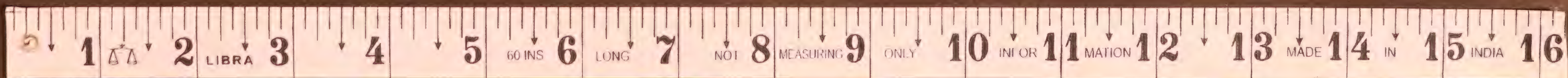

ल.
द.
१५१

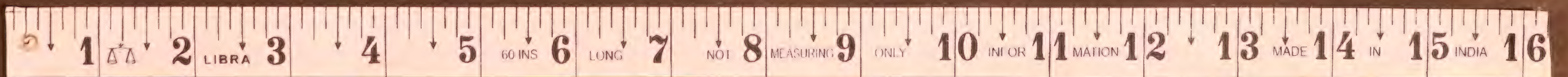
मेवीजाभावादित्यर्थः वैषम्येवायकमणाद् अन्यथेति तस्यज्ञाप्रमयावाच्य
नश्चार्थः तृतीयाप्रसंगादिति ज्ञाप्रत्ययेनकर्तरनभिधानादित्यर्थः नन्वा
भिहितसूत्रेन नः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतयाप्रकृतेकर्तरभिधानान्नोक्ताय
त्रिरित्याशंक्यनिराचष्टे नचेति अनभिहितइतिनप्रसज्यप्रतिषेधोवाक्यभे
दप्रसंगात्तद्वत्प्रमाणभाष्यविरोधादगत्यातत्स्वीकारेयिनतथावेकेनाभि
धानेणन्येनतृतीयाडुर्वारेत्यभिप्रेत्याहपाकक्रियाकर्तरित्यादि तदभावा
दिति अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः अतएव न नः पर्युदासार्थकत्वादेवत्यर्थः भाष्येन्यस्यानभिरु
हिवचनप्रकृतिवद्ब्रवीहिणाममानकर्तृकत्वस्यथात्वर्थविशेषणतैवप्रती
यते नतविधीयमानकृत्यर्थः तदेवविशदयति अन्यथेति एतत्सूत्रस्य
कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वइत्यर्थः समानेतिनउपादानास्यकर्तृद्वयस्यैक्यता
भः व्यासः स्यादितिकर्तरिकृदितिभावः नन्वेवमुक्तायन्निःकथंपरिहार्ये
मतयाद तृतीयापादनेतिनि आख्यातार्थेनिक्रियाद्वयनिरूपितकर्तृश

तत्सूत्रस्यतिशेषः त
स्येति समाने कर्तृकत्वं
स्येत्यर्थः

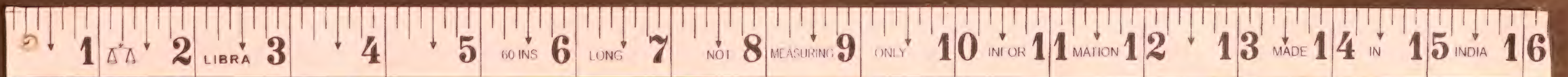
१५१

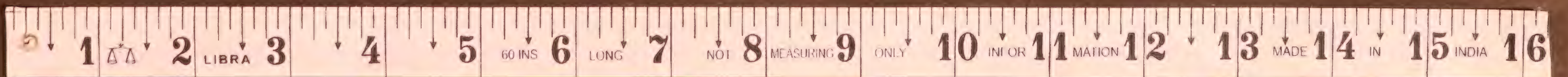
क्रोरनेकतेपिप्रधानतिङ् नार्थक्रियानिरूपितकर्तृशक्तेराख्यातेनाभि
 धानेतत्रकृत्यकृत्यर्थक्रियानिरूपिततच्छक्तेरनभिदितायाश्चपिभिदित
 त्वानिदेशस्यानभिधानादित्यनभिदितत्वातिदेशस्यचभाष्यप्रामाण्येनाभ्यु
 पगमान्नत्तोयापत्तिभावः प्रधानेतरयोरितिगुणप्रधानक्रियानिरूपि
 तशक्तिद्वययत्रैकस्मिन्पुनस्तत्रगुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रिया
 निरूपितशक्तिमन्वरुणादौत्यर्थः अभिदितातिदेशेनसंगतिमाह प्रधान
 विषयेति प्रवानेविषयोनिरूपकमाश्रयोवायस्याः साशक्तिर्यदाप्रत्यये
 नतिज्ञाभिधीयतेतदागुणक्रियावाचकधातूतरप्रत्ययेनानभिदिताप्य
 भिदितवत्प्रतीयतइत्यर्थः इदमुपलक्षणम् अभिदितायाश्चपिचानभि
 दितत्वप्रतीतेः तत्रप्रासादप्राप्तइत्युदाहार्यम् अवश्यंवेद्यमुपेयम् अ
 यथास्थलान्तरेदोषस्यइर्निवारतादित्याह किंचेति अत्रेदं बोध्यम् य
 दौदनेपाकादिगुणक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैवशाब्दविषयत्वमभिप्रेतं

ल० नतप्रधानक्रियानिरूपितकर्मतत्त्वतदौदनपक्वाभुज्यतइत्यपि साधु ।
 द० शोदनस्य भोजनकर्मतायाश्चार्थिकत्वात् यदा तत्तुभयकर्मतस्यैव शाब्दवि
 १५३ षयत्वं तथा तदौदनपदादि तीयासाध्येव उक्तव्यवस्थितेरिति अधिक
 मन्वतो नुमन्वेयम् ५५ इति लघुदर्पणे क्वायर्थनिर्णयः १ श्रीगणेश
 यनमः ननु कुरीत्या प्रकृतिप्रत्ययेषु शास्त्रेण तत्तदर्थवोधकत्वस्य त्पाद
 नमफलम् नैवेकः शाब्द इति श्रुत्या तस्य स्वर्णफलकत्ववोधनान्नानर्थः ।
 क्वमिति वाच्यम् तथापि तस्य मतत्वात् निशयत्वेन विनाशित्वेन च तदनी
 षण्णामप्राप्त्यापत्तेः परमपुरुषार्थोपयोगिनेत्यर्थं स्यान्निरूपणादित्या
 शंका मणकुर्वन्तु क्वायर्थस्य मोक्षोपयोगिस्फोटतानीपयोगित्वान्नान
 र्थक्वमिति बंध नायस्फोटनिरूपणमित्याह १ सिद्धान्तनिष्कर्षमाह
 वाक्यस्फोटोति निष्कर्षेति हतीति मतस्थितिः साधुशाब्देन गर्गतादिवोध
 कानततत्स्मृताः यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः शब्दः १५३

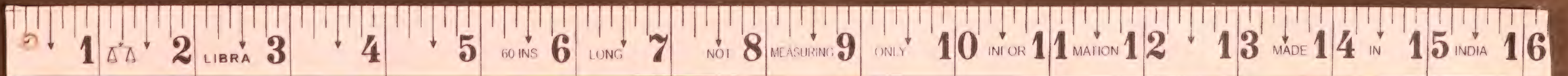

पदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयोनातिस्फोटाश्चोपपत्ताः सिद्धाः
 न्तसिद्धाश्चिवाक्यप्रदणमनर्थकं डुरथेकेच तथापिवाक्यस्फोटातिरिक्ता
 नामनेषाम् वास्तवत्वबोधनायतदुपादानम् एतदेवधनयति अनिनि
 क्तर्षइति मतस्थितिर्वैयाकरणानां भाष्यकारादीनाम् तत्रक्रमेणसर्वास्ता
 निरूपयन्तर्णस्फोटप्रथममाह साधुशब्दइति साधुशब्दानन्तर्गतावाचः
 वि. कानेवेतिप्रतिपत्तिः विधिकोदिरन्येषाम् नेतिवैयाकरणानाम् साधुश
 द्द्वेषचतिरामशत्यादिप्रयुज्यमानेनन्तर्गतास्तिप् विमर्गादयएववोधकावा
 चकाः तस्यैवशक्तितस्य प्राग्व्यवस्थापितत्वात् नन्तैः स्मृतालादयः स्वाद
 यश्चेत्यर्थः १ संगतिश्चात्रोपाह्वानः वक्ष्यमाणस्फोटस्योक्तार्थोपपादकः
 तादित्यर्थः सर्वेषामपिस्फोटानामाकरसिद्धत्वाद्यावन्त्याताभरत्याशये
 नादृशन्तर्धकमितिनिष्प्रयोजनकमित्यर्थः उपादानेचतदतिरिक्तानाम्
 संग्रहः डुरथेकेचेतिसमायत्तेतथापीतिअन्येषांशेषाणां वर्णानांदिस्फोटा

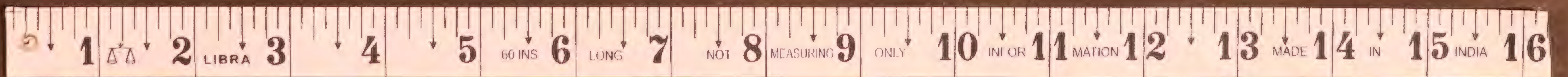

ल. नामित्यर्थः स्फोटत्वं वाच्यप्रकाशशक्तिमत्तम् तच्च वास्तवं वाक्यस्यैव।
 २. वर्णादीनां त्वैव त्विकमिमांशयेनादावास्तवत्वेति वर्णास्फोटादिना बोधा
 १५३ कान्तानि ह्युत्पत्तिर्नादिति भावः शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहयपरशास्त्रे त
 कीर्तने पारमार्थिकत्वे तत्वाक्यस्फोटस्यैवेति वक्ष्यते विप्रतिपत्तिरिति से
 शयः यथा वक्तोऽस्य पस्यापकं वाक्यमित्यर्थः यथा श्रुतमूलात्साधुश
 ह्येतर्गतवर्णावाचकास्तदेतर्वर्णस्मारितास्तु वाचकताभाववन्त इति
 प्रतिपत्त्या कारणेन लभ्यते तस्य च न विप्रतिपत्तिरिति तदुपस्थाप्य कोटे
 रेकधर्मितावच्छेदेन साधुताप्रतीतेरतो वाच्ये साधुश ह्येतर्गतवर्णावाचका
 साधुतर्गतवर्णास्मारिता इत्यर्थः यथा श्रुते पञ्चशाद्येतर्गतानां विपरीता
 नुष्टवीकाणां च वर्णानां वाचकतस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्वायनयोग्यत्वेः
 तस्मारितत्वे च शास्त्रबोधितातिदेशिभावनिमित्तनिमित्तिभावात्पुनरप्येव
 येन तेन तस्याप्यमिमादीनां संप्रदः विधिकोटिरिति भावकोटिरित्यर्थः

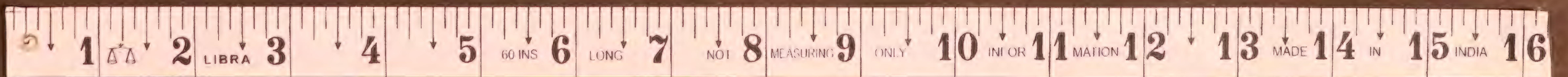
१५३

श्रुत्येषां नैयायिकानाम् तैल्लः कर्मणि खोजसमोऽडित्यादिविहितानां तादिप्रत्य
 यानामेव वाचकत्वम् तिष्ठिसर्गादीनां तादेशास्मृतिद्वारा बोधकत्वमेव लिपिव
 दिति स्वीकारात् तथाच सांभृतगीतवर्णोस्मारितवर्णतावच्छेदेन मतभेदेनो
 भयमायनान्नोक्तदोषः यथा श्रुतमूलविप्रतिपत्तिमनुसृत्यादसाधुशब्द इति
 ननु सांभृतगीतवर्णो बोधकत्वमिदिरत आह बोधकावाचका इति तस्यैव
 ति शक्तिरस्य बोधकत्वस्येत्यर्थः प्रागिति शक्तिरूपणावसर इत्यर्थः नैया
 यिकमतदृष्ट्या परतया मूलमवतारयितुं तमुपन्यस्यति २ येन प्रयोगात्
 गीतास्तिवादयो न वाचकाः तेषां वक्तृतेन शक्त्या नैयायिकैः पथावकैश्चान्येना
 दावादेशभूतलुगादेरभावरूपस्य बोधकता संभवाच्च किंतु तैः स्मृतालका
 राः सादृश्यवाचकाः लक्ष्यजातिरूपतया शक्ततावच्छेदकत्वाच्चिन्त्यात् अ
 व्यभिचारिचिन्नादेशानां भिन्नतया परस्परव्यभिचारित्वात् लः कर्मणीत्यादिकं नु
 शासना नैयायिकात् नह्यो देशोऽर्थबोधकमनुशासनमुपलभामह इत्याहुः

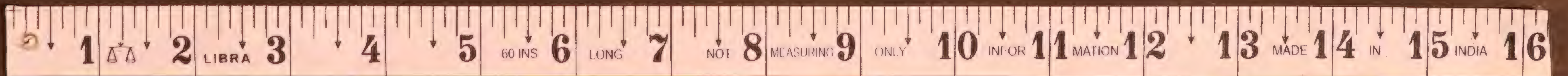

लं तान्वासायकयुक्तिभिर्निर्गच्छे व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धे तन्वायतस्त।
 दं या किंचाख्याते नशात्रोद्यैर्लडेवस्मार्यतेयदि कथं कर्तव्यवाच्यतवाच्यते
 १५५ तद्विभावय व्यवस्थानुरोधात्प्रयोगान्तर्गताएववाचकान्तर्गतैः स्मृताः
 तर्कः तथादिपचतीत्यादौ लकारमविद्वंसोथान्ततस्यकृतम् नचते वाच.
 षान्तिर्लुपशक्तिभ्रमाद्वोधः तस्यभ्रमत्वेमानाभावात् आदेशानामपित्तद्धे त.
 याकरणैः स्वेच्छयाभिन्नभिन्नाभ्युपगमात्कः शक्त्यः कोनेतिव्यवस्थाना
 पत्रेच सर्वेषांशक्तत्वेगौरवेयमिचारश्चास्त्येवआदेशानंप्रयोगान्तर्गतत
 यानियतत्वाद्युक्तैषांशक्तत्वम् तथाचोदेशिस्मरणकल्पनानेति लाघव
 म् साधकान्तरमाह व्यवहृतेरिति व्यवहारस्तावच्छ्रुतिश्रुतकेषुमात्र
 सचसूयमाणानि तादिष्वेवेति तएववाचकाश्चतुर्थः किंचतद्धेतन्वायतः।
 तिलकारस्यवोधकत्वेभूलभूतोपिवोधः स्यात् तादृशवोधेपचतीतिसम
 भिव्यादाशेषिकारणमितिचेत्तर्ह्यवश्यकत्वादस्तत्तादृशसमभिव्यादा १५५

स्पेववाचकशक्तिः अन्यथा लकारस्य वाचकत्वे समभिध्याद्वारस्य कार-
 णत्वं चेत्समभये कल्पमिति गौरवं स्यात् तथा च तादृशसमभिध्याद्वारः स
 मभिध्यात्तावर्णावेत्यत्र विनिगमकाभावात्प्रयोगान्तर्गतावर्णावाचका
 इति सिद्ध्यतीति भावः अपि च लकारस्यैव वाचकत्वे कृत्तिदेशः कर्तृभावना
 वाचकत्वव्यवस्था तस्मिन् न स्यादित्याह किंचेति आदेशानां वाचकत्वेति हे-
 नभावनायामानर्तदिना कर्तरि शक्तिरित्यप्युच्यते विभाग इति भावः न च।
 शानजोदौ कृत्तिलेकारार्थे आश्रयः कृतः कर्तृवाचकत्वेति हे भावना वाचक-
 त्वमिति व्यवस्था शानजर्थ इत्यस्त कर्तरि कृदित्यनुशासनादिति शङ्काम् ।
 स्यात्स्येन निराकांक्षतया शानजोदौ कर्तरीत्यस्याप्रवृत्तेः अन्यथा च जादौ
 वपि प्रवर्तते । तत्र हेतुमादत्तेषामिति तिवादीनामित्यर्थः नन्वादेशि-
 नामप्यनुबंधभेदेन नानात्वान्नोक्तरीत्या तेषां वाचकत्वमतश्चाह एवमि-
 ति तत्रानुप्रयुज्यमानभात्तत्वरश्चूयमाणोशादिनैव तदर्थबोधोपपत्तेर्नो।

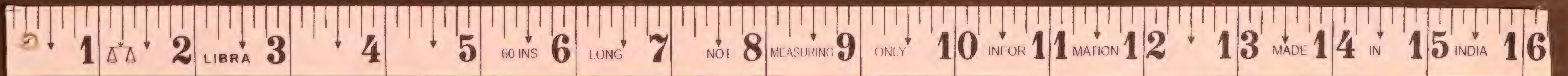
पर्यायोपपत्तिः

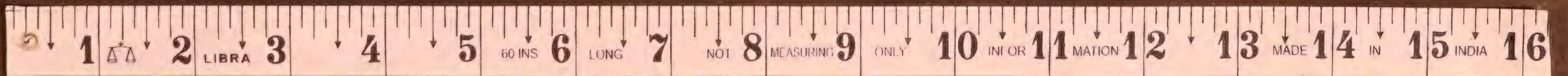
न.
द.
१५५

कृदोषोतशादत्रोत्तेनितगादेरित्यादिनालोपादिसंश्रुतः तैर्यभिचारान् स
मतेनानात्रप्रयुक्तदोषमपाकरोति नतस्येति लडादिलकारेषुलभ्यका
रावगतप्रतीत्यातस्सिद्धिरितिभावः अथभिचारश्चेति लवावच्छिन्नश
क्तिग्रहस्यकृतिबोधात्पूर्वनियमेनसत्तात्रिवादीनांतदवच्छेदकतेतिस्वा
वच्छिन्नशक्तिग्रहविनापितस्त्वायवच्छिन्नशक्तिग्रहात्कृतिबोधेनादे
शावाचकत्वादिमतेव्यभिचारोपाकावागण इत्यर्थः ननुकार्यतावच्छेद
ककोटावयवद्वितोत्तरतन्निवेशान्नोक्तदोषोतशादलःकर्मसीति आह
रिति आदेशानामेववाचकत्वंसप्रमाणमित्याहुरित्यर्थः स्वमायकेतिस्वा
कार्थमायकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादिपांचम्यन्तरयमनषक्तबोधकाश्च
नेनावितमितिप्रदर्शयन्नादौव्यवस्थितेरित्येतद्व्यावष्टेयवस्थानुरोधादि
ति इदमेवेतिपदार्थावधारणव्यवस्थानदनयपेक्षेरित्यर्थःशक्तिभ्रमा
दिति लाचवादेशिनिष्ठवाचकत्वस्यारोपादित्यर्थः मानाभावादितिभ्रमः

१५५

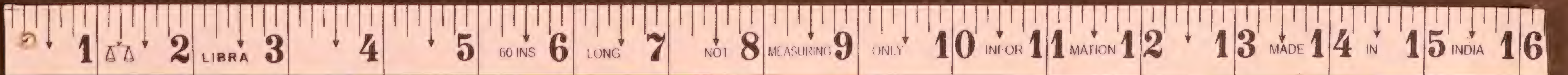

तेविषयवाथस्येवतन्तयाप्रकृतेवोयकत्वशक्तेरवाथादिनिभावःनन्वादेशा
 नावद्वमेवतत्रवाथकमतश्चाह आदेशिनामितिचेयाकरणैःशाकदायन
 प्रवृत्तिभिः व्यवस्थेतिइदमेववाचकमितिनिर्धारणानुपपन्नरित्यर्थः अत्र
 शासनस्यशक्तिश्चाहकस्यसर्वशक्तिविशिष्टत्वादित्यर्थः नन्तथाप्यादेशिनामा
 देशापेक्षयाल्पत्वमेववाचकत्वेविनिगमतश्चाहव्यभिचारश्चेतिननुविनिग। कम.
 मनाविरदादेवादेशिनांवाचकत्वमायास्यतीत्यतश्चादेशानांवाचकत्वेविनि
 गमकमाह आदेशानामिति तथावगौरवादिदोषस्यतत्परिहारस्यचोभयाः
 साम्येप्यादेशिस्मरणाकल्पनाविरदप्रयुक्तलाघवसद्वक्तप्रयोगेनैयत्यमे
 वादेशानांवाचकत्वेविनिगमकमितिसमुद्दिनार्थः व्यवहतेरितिदेवंतरंया
 वष्टेव्यवहारइति साध्यइति साध्यत्वंतत्रशक्तिश्चाहकान्तरनिरपेक्षत्वम् ।
 व्याकरणादिनाशक्तिप्रदेनियमेनशक्तिश्चाहकान्तरापेक्षणात् सचेति ।
 व्यवहारजन्यशक्तिग्रहश्चेत्यर्थः तिक्तादिष्वेवेतिव्यवहारेणादौवाक्यशक्तिग्र

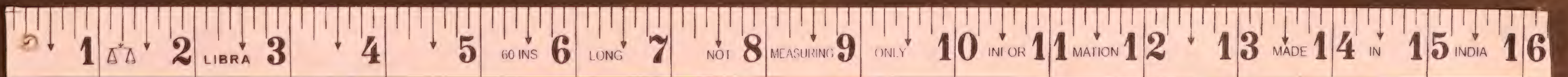

ल.
द.
१५८

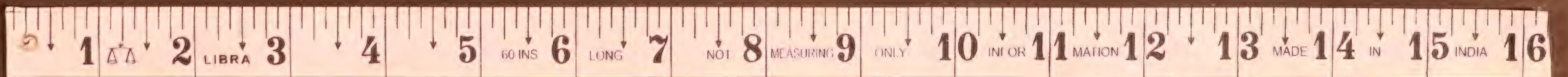
हेष्वावापोद्वाणभ्यापञ्चान्नद्वटकनित्तादिष्वेतन्निर्णयादितिभावः तद्धेतुः।
न्यायप्रकृतसंगमयतिलकारस्येत्यादिनावोधापन्निरितिभवनकर्तृवोधाप
न्निरित्यर्थः नकेवलेतिन्यायात्केवलस्यप्रयोगानर्हत्वादादौधातुनिर्देशः तः।
दृशायांशपोसंभवान्नभवलित्पणान्तम् तथाच भवतीत्यतो नसंदिताल्लका
रायथाकर्तृवोयस्तथाप्रत्यक्षप्रतात्तस्मात्तद्धेतोर्निवारइतिभावः नचा
साधुत्वज्ञानेप्रतिबंधकमपभ्रंशादपिबोधनेतत्प्रतिबंधकत्वस्यैवाकल्पनादि
तिभावः तादृशेतिभवनकर्तृवोयइत्यर्थः समभिवादादौषपीतितावद्वर्णस
मदायगतौषोवापर्यमित्यर्थः आवश्यकत्वादिति तंविनालकारेणवोधा
जनने तदपेक्षयानेयत्यादित्यर्थः वाचकत्वशक्तिरित्यस्त्वित्यनेनान्वयिवो
धकत्वशक्तिरित्यर्थः अन्यथेति श्रूयमाणवर्णगतानर्थावोयकत
प्राक्तनगीकारइत्यर्थः नचेतावतासमभिवादादौषवोयकत्वमायातंतत्प्र
योगान्तर्गतथातप्रत्ययचटकवर्णानामतश्चाह तथाचेति नचानर्थात् १५८

कतमेवविनिगमकेएकयातयावर्णानामप्यनगमसंभवादितिभावः अ
 पिवेति अयमर्थः निवादिस्मारितलकारस्यैववाचकत्वभवतीत्यतःस्मारित
 लकारोदेवपरेर्वोयाभ्युपगमात् नवभूलित्यत्रतिस्मारितोलकारोस्तियेनस
 मभिव्याहारस्येदेतताकल्पेततथाचुसमेभिव्याहारस्येवादेतत्तत्त्वविनिगम
 नाविरुद्धप्रयुक्तश्रयमाणवर्णेषुदेततेत्यविरमाह्यवस्थानुपपत्तिदृष्टाससु
 श्रयकेकिंचेत्पादेति नस्यादिति उभयस्थानिनोलकारस्यैक्यादितिभावः
 इत्यस्ति तस्यावतउभयशक्तैवकर्त्तृत्वाभः कृत्याश्रयस्यैवकर्त्तृत्वादिति
 भावः अन्यथेति निराकांक्षेपिशासुप्रवृत्तावित्यर्थः शक्ततावच्छेदकभेद
 स्यतत्रापिसत्वादितिभावः २ देवदत्तःपचमानश्यादिसामानाधिकरणान्न
 गोधास्मान्नवःकर्तावाच्यःस्यादितिवाशंक्याद् तरवाद्येततित्तिनामताक
 त्सिवस्फुटा नामार्थयोरभेदोपितस्मान्नल्योवधार्यताम् ६२ अथादेशावा
 यकाश्चैत्यदस्फोटस्ततःस्फुटः पचतितरोमैः३पचतिकल्पमैः३श्यादिपुना

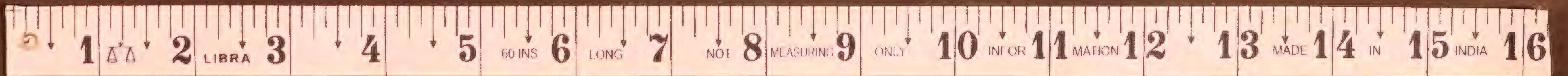

लं मायेनाभेदान्वययोः संभवएवेतिकर्तृवाचकतास्यादितिभावः नचपचतिक।
दं न्यमित्यत्रसामानाधिकरणानुरोधाकर्तरिलक्षणा पचमानश्चशष्पापत्रेरि
१५३ ति लःकर्मणीत्यनुशासनंचलाचवायकल्पितेकारेकशब्दादिवाचिक्कल्पितमा। लं
दायेत्युक्तम् इतिवर्णस्फोटनिरूपणाम् । सामानाधिकरणेति शानचःकृति
वाचकत्वेसर्वानुभवसिद्धाभेदान्वयबोधानपपत्रेरित्यर्थः लडादेशान्वयोनफ
लंतथावर्थेवन्नमानवप्रतीतिरेवेतिबोध्यम् पचतिकल्पमिति इदंचस्युच्यंतना
मेतिमृतावलम्बनेन सत्वप्रधानानिनामानोतिनिरुक्ताद्वयविशेषकवेधजन
नामत्वं कसंतदेव चक्षुष्यत्रिचटकमतएवनिपातार्थस्यभेदेनावयइतिमतेदोषाभा
वादितिबोध्यम् लक्षणेत्यस्यलस्येतिशेषः श्रापत्रेरिति नचसाभवदिष्टेति
भावः ननुतर्दिलकारादिशक्तिप्रतिपादकानांकारातिरतश्चाह लःकर्म
णीति उक्तमिति श्राव्यतार्थनिरूपणावसरइतिशेषः एवंचमृतीत्यतोभव।
नकर्तृबोधानदयेनतथाविधभवतीत्यादिसमभिव्याहारस्यकारणाताया। १५३

अवश्यं वाच्यतया तेन समभिध्यात् तन्वर्णानां विनिगमकाभावाद्दोषक
 त्वमिदं वर्णस्फोटसिद्धिरिति प्रचदूकार्थः इति लक्ष्यदर्पणो वर्णस्फोटनि।
 रूपणम् १ पदस्फोटनिरूपणो वसरसंगतिं सूचयत्सुलभवतारश्च २
 एवमादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्फोटोपि सिद्धपदेत्याद अथेत्यादि प्रा
 देशास्ति विमर्गादयः अयं भावः समभिध्यात् तन्वर्णानां वाचकत्वे सिद्धे
 तादृशवर्णसमभिध्याद्वारूपपदस्य वाचकता सिद्ध्यति प्रतिवर्णमर्थस्म
 रणस्यानुभवविरुद्धत्वात् प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तौ
 नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादिभिर्धनं न वनमित्यादौ नलोपापत्तेश्च प
 तश्च वरमवर्णो एव वाचकत्वशक्तिः शक्तेर्यामस्य वृत्तिरेवमानाभावात्
 पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्काराश्चुरमेणार्थधीजनने सहकारिण इति न
 तन्मात्रेण चारणादर्थधीरिति वर्णस्फोटवादिनां मतान्तरदृष्ट्या योक्तं।
 एमोस्तीति वक्तव्येणम् इत्यनन्तरं चटिकोत्पन्नारणोर्थबोधाय तादृशा

रमकारो.

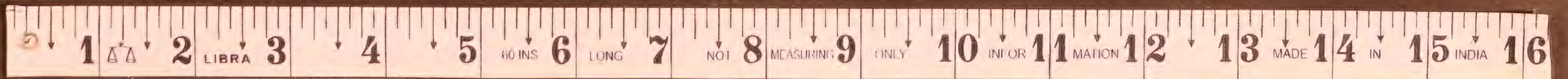
न.
द.
१५८

नृणां एव शाकता वृद्धे दकतौ वित्यादिति दिक् १ एवमित्युक्तीनेत्या-
र्थः मलेष्टादेशापदेश्यमाणादेशपरमित्यभिप्रेत्यवाच्येति प्रविश-
दयति ननु तादृशवर्णानां वाचकत्वे कथं पदस्फोटमिदिरत आह अयं
भाव इति समभिधायतेति व्याख्यातार्थम् आनुपूर्वीविशितावर्णाः ६.
नामवाचकत्वे तत्र रूपपदस्य वाचकताद्वाराणस्तेति भावः ननु समुदाय-
स्य प्रत्येकवर्णा विश्रान्तत्वेन तत्र तत्र वाचकताया अपि प्रत्येकवर्णा विश्रामो-
वाच्यस्तथाच कथं तादृशवर्णसमुदायरूपपदस्य वाचकत्वेत्यत आह प्र-
वर्णा मिति अनभवेति च तद्वत्तादसुमर्थे प्रत्येकीत्येव प्रतीतेरित्यर्थः वाय-
कान्तरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त इति तदभ्युपगम इत्यर्थः नलोपा-
दीत्यादिजश्चादिपरिग्रहः तथाच समुदितानां वाचकत्वे सिद्धे उक्तीनेत्यास-
मुदायस्यापि वाचकता सिद्धासा एवास्माकं पदमिति भावः ननु वर्णानां वा-
चकत्वस्य गौरवपरादतत्तादेवासम्भवात्समुदायस्यैव तत्त्वस्यतीत्यादेशा १५८

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16
LIBRA LONG NOT MEASURING ONLY INFOR MATION MADE IN INDIA

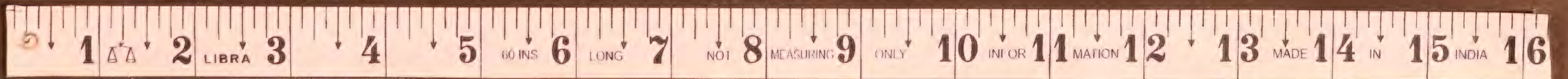

वाचकाश्चेदितिसमभिख्यातवर्णानां वाचकतायाः पदस्फोटोद्देशे तत्पत्त्यासो
युक्त इत्यत आह एतच्चेति तद्वाचकतायाः पदस्फोटोद्देशे तत्पत्त्यासो युक्त एवे।
तिपदान्ते श्रूयमाणाक्षर एवेत्यर्थः एवेन तत्प्राक्तनवर्णावच्छेदः शक्तिरि
ति स्वरूपसंबंधात्मिकायाः पर्याप्ततासम्भवाच्चरमवर्णाश्च वर्णादेव बोधोद
येन तत्प्राग्वर्णोपुत्तत्वे मानाभावाच्चेत्यर्थः ननु तर्हि तस्माच्च वर्णादर्थ
बोधापत्तिरत एवाह पूर्वपूर्वेति तत्पदचटकायाश्च वर्णान्यर्थः मतान्तरेति
समभिख्यातवर्णानामवाचकत्वे तत्पदस्य सतरामवाचकत्वमितियदर्श
नान्तरीयमन्तेतत्तत्वं नयेत्यर्थः तत्र दृष्टान्तरमप्याहरामोक्षीत्यादि
ननु समभिख्याद्वारेण समसूदः क्रमिकाणां माशु विनाशिनो तदयोगात्
नाप्यवदितोन्नरत्वसंबंधेन पूर्ववर्णवत्त्वमुन्नरवर्णोऽर्धवर्णस्येवाभावा
त् नापि वर्णसमवेतं पदार्थान्तरं मानाभावात् अन्यथा तदनगती कु
त वर्णानां वाचकत्वेनैवोपपन्नो पदस्फोटस्य प्रसक्तत्वात्पदप्रयुक्तकार्याणां

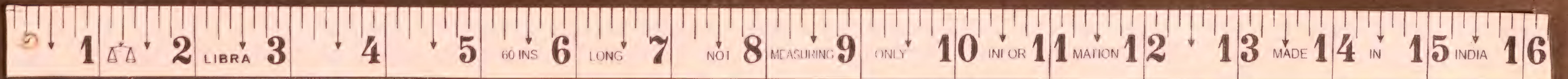
ल.
द.
१५५

वर्णेष्वेवदर्शनाच्चेतिकथं पदस्फोटसिद्धिरित्यत्राह दिगिति श्रयमाश
यः वर्णसमुदायः पदमिति न वर्ण इति प्रतीत्या वर्णानिरिक्ततत्समुदाया
त्मकपदस्य सिद्धिरतएव पदे वर्ण इति व्यवहारोपि स्वरसतः संगच्छते तद्ये
निकाच एव सर्ववर्णाभिव्यक्त्यवदितोत्राभिव्यक्तिविषयत्वरूपानुप
वीतिनातिप्रसंग इति तस्याच वर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षेप
यं वस्यतीति बोध्यम् परिभाषितेति २ सुमिड. पदमिति परिभाषितपदस्य
वाचकत्वस्वीकर्तव्यमितिमाह चेटेनेत्यादिपुनरिपुनर्यादिभिदास्थिता
वस्त्रसादाविवेदायिसम्प्रमोदाद्विदृश्यते चेटेनेत्यादौ चेट इति प्रकृतिः
नेतिप्रत्ययः चेट इति प्रकृतिरे नेतिप्रत्यय इति विभागस्य सर्वे सर्वपदादे
शा इति स्वीकारे विशिष्टप्रकृतिप्रत्यययोर्तानां संभवान्न वाचकत्वमिति
र्थः वेयाकरणैर्विभागः संज्ञयस्य तोट्टान्नात्मानेनाह वस्त्रसादावि
ति चट्टवचनस्य वस्त्रसाविति समुदायस्यापेक्षाविधानात्तत्रात्र तद्विभागः १५५

संभवतीत्यर्थः । परिभाषितेति पाणिन्यादिसंकेतितेत्यर्थः एवंतप्रकृति
 चटकवर्णसमुदायस्य प्रत्ययचटकवर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपद्धते
 पर्यवस्यतीति बोध्यम् यस्य च वाचकतोक्तेरानीत् भयचटकवर्णसमुदायस्यै
 वमेति भेदः चटइति इति चटइति प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य निष्पत्त्या संभ
 वादितियोजनाना तदसंभवे समतमाद् सर्वसर्वपदेति वस्त्रसादेरापि पद्मा
 त्वादाद् व्याजेनेति अत्र वस्त्रसादिस्थले विभाग इति प्रकृतिप्रत्यययोः पार्थः
 केन निर्णय इत्यर्थः अस्यैवाकरणा नामिति शेषः युक्ते वैक्यात्क्रमग्रस्त
 वाक्यस्फोटनिरूपणमिति तन्मिषेत्समूलमवतारयति १ समिडन्तवयरू
 पवाक्यस्यापि तदाद् द्वेवेत्यादिदृष्टौ च वाक्यस्फोटविनिश्चिन अर्थे वि
 शिष्यसंबंधाग्रदणवेत्समंपदे लक्षणादधुनावेत्समंदेयपस्तुतत्रया द्वेव
 विल्लवेत्यादौ पदयोरेडः पदान्नादतीत्येकदेशे सति न तद्विभागः सुता
 नः तथाच प्रत्येकपदान्नेपि समुदायशक्तिज्ञानाच्छाद्वेवात्समदाये

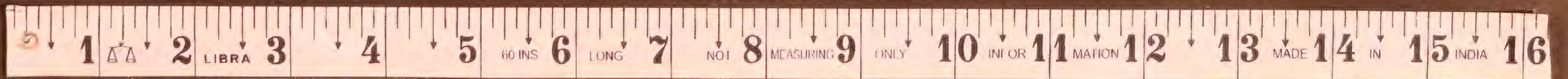
तः

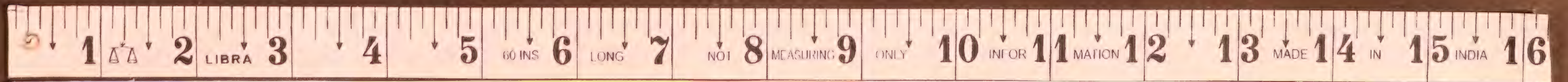
ल.
द.
२०

प्रावपकीशक्तिः एवं प्रकृतिप्रत्ययेषु विशिष्टतायमानेषु पिममुदाययु
त्प्रावोधात्तत्रावपवशक्तिरिति भावः वस्तुतः पदैः पदार्थबोधवद्वा
केन वाक्यार्थबोध इति पदार्थशक्तिः पदैः विववाक्यार्थश
क्तिर्वाक्येभ्योपेयेति पदस्फोटवाक्यस्फोटोद्यवस्थितौ अत्यथाद्यतः कमेव
मानयने कृतिरित्यादौ तादृशव्युत्पन्निरहितस्यापि बोधप्रसंगः चरमानये।
त्यत्रैव पदार्थानुपस्थितौ सत्यपि तात्पर्यज्ञाने बोधाभावाच्च तत्रैव चरकमेव क।
मानयनमिति बोधे चार्थकशक्तिपटिकोत्तरकमेव वाचकविभक्तस्त्वतोथा
तोस्तत्राख्यातस्य समभिध्यादारः कारणमिति कार्यकारणभावज्ञानवतो
बोधात्तज्ज्ञानमपि हेतुरिति चेन्न हि सिद्धे वाक्यस्फोटः चरदिपदार्थबोधे बो
धकतारूपपदशक्तिज्ञानकार्यकारणभावस्यैव विशिष्टवाक्यार्थबोधे पदस
मभिध्यादाररूपवाक्यनिष्ठबोधकतारूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि हेतवक।
त्यनात् अथोपस्थापकत्वनविषयशब्दत्रितानकरणत्वस्यैव शक्तितात्

२००

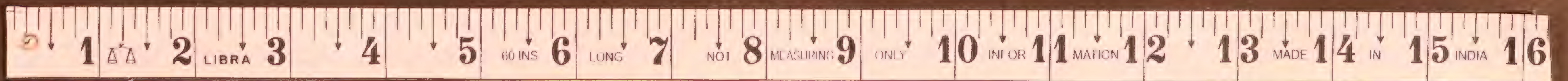
शुक्रं चैतत् विषयतासंबन्धेन शाब्दबोधमात्रेण तन्निष्ठानस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धेः
 विवेचिन्ते चैतद्भूषणो १ तदिति वाचकत्वम् तद्विभागश्चिपदविभागश्चार्थः स
 मुदायश्चि कृतैकादेशपदसमुदायरूपे वाक्यार्थः एवमिति वाक्यशक्तिव
 दित्यर्थः विशिष्टसूत्रानुशिक्षरूपेण समुदायव्युत्पत्तेरिति समुदायस्य वाचकत्वं
 ग्रहेणार्थः बोधादिति प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थबोधादित्यर्थः तत्रापि समि
 दः नपदेपि शक्तिरिति तत्कल्पनेत्यर्थः ननु च देहेत्यादिरुत्पत्तेन समशुक्तिरूपो
 ददयस्याविशेषेण बोधनात्कषेपदस्फोटसाधे वाक्यस्फोटस्य दृष्टान्तत्वम् ।
 किंच पदस्फोटासिद्धौ तदर्थसंसर्गरूपवाक्याप्रसिद्धा कृत्वा कार्यबोधकत्वरू
 पवाक्यस्फोटस्य सिद्धतायेन तस्य दृष्टान्ततासंभाव्येतेन परित्रोषात्पदस्फोटदृ
 ष्टान्तीकृत्यैव वाक्यस्फोटसाधयति वस्तुतस्तु इति तथा च यत्र पदेष्टेव पदार्थश
 क्रियदादाकांक्षविशात्वाकार्यबोधस्तत्र पदस्फोटो यत्र मानसवीभंगेन पद
 स्फोटासंभवः पदानिष्ठया देहेवेत्यादौ तत्र वाक्यस्फोट इति व्यवस्थिताविति प

ल.
द.
११

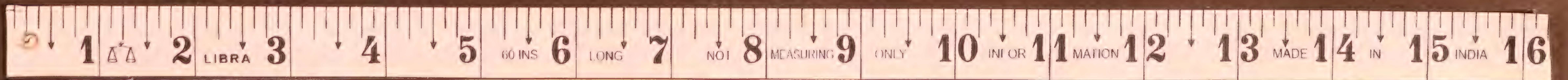
दस्वरसमिद्धोर्थः इति केचित् तत्रापि मग्रकृपया लोचनया सर्वत्रैव पदवाक्यस्यो
दयो रविशेषेण प्रकृतकृत्सम्मततया व्यवस्थितपदस्य निश्चितार्थपरस्यैवावग
मात् ननु पदस्योदनेनैव वाक्यार्थबोधेयपत्तौ कोर्थावाक्यस्योदश्यत आह अन्य
थेति वाक्यशक्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः तादृशेति पदार्थसंसर्गबोधकत्वरूपवाक्य
शक्तितानरहितस्यापीत्यर्थः तद्धाति सत्वे तत्रापि बोधरूपेवेति भावः बोध
प्रसंग इति चटकर्मकानयनानुक्तकृतिबोधापत्तिरित्यर्थः पदवृत्तितानन
न्यार्थोपस्थितेः सत्वादिति भावः चटमानयेत्यत्रैवेति अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहित
स्येति ननु व्यज्यते ननु तादृशबोधहेतुर्धत्तात्यर्थज्ञानाभावादेव बोधाभाव उपप
त्त्यतेत आह सत्यपीति बोधाभावादिति उक्तबोधाभावादित्यर्थः किंपुनर्वक्त
व्यं चटः कर्मत्वमित्यत्रेति शेषः एतेन व्यतिरेकसद्वचोरोदशितः इव शब्दचरित
पादेन यथा तत्र बोधस्तथा त्रैवाभावादिति व्याख्ययम् अत्र यमद्वचोरोदशः
यति तत्रेति चटमानयेत्यत्रैवेत्यर्थः प्रद्वत इत्यनेन स्वरूपसतस्तस्य व्यवस्थे

११

दः तद्गानमपीतिसमभिद्यादरनिष्ठबोधजनकत्वज्ञानमपीत्यर्थः अस्मात्मा
 तउ कसमभिद्यादरज्ञाननिष्ठबोधकत्वस्यवाक्यशक्तिरेव नव्यपदिप्रपमानस्य
 बभवाद्गिराकांतापदेनव्यपदेशान्नामभेदेपिवस्त्वभेदात्वाक्यशक्तिः सिद्धेवेत्यभि
 प्रेत्यादतदीति ननुशाब्दबोधदेवर्थापस्थितिजनकसंबंधः शक्तिः सावयन
 पदेर वनवाक्यतन्निष्ठबोधकतायास्तादृशोपस्थित्यजनकतादतश्चाद अर्थोपस्था
 पकेति शाब्दनिष्ठबोधजनकत्वमित्यर्थः धन्यात्मकशाब्दनिष्ठबोधकत्वस्यो
 पः हुत्रित्वाङ्कम र्थास्थायकेति तथाचोपस्थितौशाब्ददेवत्वानिवेशेन
 वाक्यवृत्तिज्ञानस्यतादृशोपस्थित्यजनकत्वेपिनवृत्तिवदतिः संसर्गस्यवि
 शिष्टानुपस्थितावपियथाशाब्दबोधात्प्राक्तदुहस्तथावद्वतइतिभावः न
 नस्यादेवोक्तप्रकारेयदिनिरुक्तबोधकतायाः शक्तिर्वसप्रमाणस्यान्नदेवत
 नपदनिष्ठबोधकतारूपशक्तिज्ञानादेवाकांतांनबलात्कार्यबोधोपप
 न्नैः आकांतावाक्ययोर्भवन्मतेपर्यायत्वेणस्मन्मतेवाक्यस्यानर्हीसत्तेनका

ज्ञा.

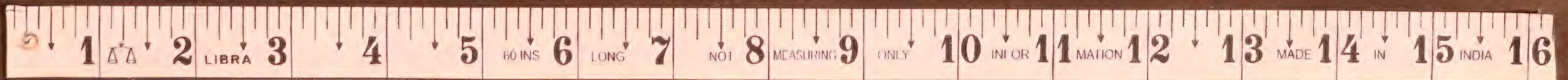

ल.
द.
१२

रागात्तानतन्निष्ठबोधकत्वेनेतिविशेषादतच्चाह युक्तं चेत्तदिति एतत्समभि
व्याहाररूपवाक्यनिष्ठबोधकत्वे युक्तिमेवादविषयतयेति शाब्दबोधमात्र।
इतितत्सामान्यस्यार्थः वृत्तिज्ञानस्येतिविषयतयेत्यनुषज्यते लाघवादिनि प
दपदार्थभेदभिन्नपदवृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिकार्यकारणभावेवृत्त्यप्र
वेशेनलाघवादित्यर्थः अयंभावः शाब्दबोधसामग्र्योपदार्थोपस्थितेःपदज
न्योपस्थितत्वेनैवनिवेशेनतत्पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेनगौरवात् समवा
येनोपस्थिताकाशास्यजनकतयोपस्थितदेवदत्तादेस्तत्रभानवारणायपरविष
यतयावृत्तिज्ञानस्यहेतुत्वेवाच्यमतस्यावसंसर्गस्यवृत्तिज्ञानविषयतोविनाशा
त्वेभानानापमान हेतुकत्वरूपावृत्तिर्वाक्यव्यवशयकेति तदेवाद विवेचि।
तंचेति अधिकंवृत्तदृष्टेर्णादवधेयम् १ ननुवाक्यार्थस्याएववाक्येनतत्रश
क्तिप्रदस्याशङ्कादग्रर्थेति वाक्यस्येतिशेषः वाक्यस्यवाक्यार्थेविशिष्टा
क्तप्रदत्तं चेन्नर्दिपदेपिसमम् पदपदान्वयोशक्तिरितिपक्षेपितदुदांस।

शाब्दभानेविषयतया

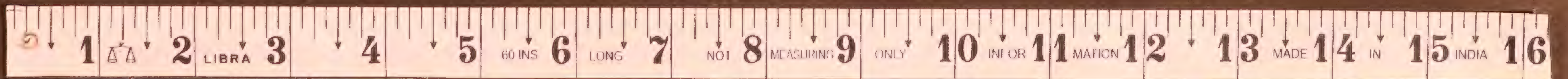
१२

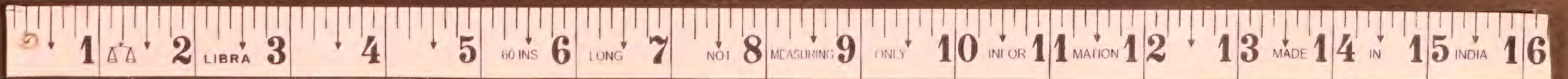
भवस्तत्पर्ययः यदिचपदशक्तिः पदार्थो ज्ञेयताश्रयत्वयोश्चाज्ञातोपयुज्यत
 इति कु ^{नै} शक्तिवादस्तदाममापिवाक्यशक्तिरज्ञातैवोपयुज्यत इतिवादाभ्यु
 पगमस्तत्पर्ययः ननु ह्यववादादप्यतोमनसापदार्थवद्वाक्यार्थेपित
 दुह इति चेन्न त्वमित्याह लक्षणादितिलक्ष्यते तर्क्यते नेनेतिलक्षणां मन
 स्तस्मात् अपिः पदपदोत्तरं बोध्यः पदेपिलक्षणात्तदुहश्चेन्न त्वोक्तवाक्योपी
 ति शेषः वस्तुतस्तसमुदितार्थे विशिष्टवाक्यस्येव प्रथमं तदुहश्चावापोद्वापा
 भ्यां परंप्रत्येकं तदुह इति बोध्यम् १ ६१ अथर्वत्वादिति तस्य शब्दे कगम्यत्वेन।
 शाब्दबोधात् अथर्वत्वाद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिशब्दः सेलभर्पेति पदे सममिति मूलमंत
 अतयंश इति पदानामेवान्वितपदार्थशक्तिरत्वयश्च सामान्यरूपेण जातः
 अतएव चदादिपदादन्वितचदाद्युपस्थितौ नियमेन तत्प्राप्तियोग्याकांक्षा भ
 वति किमन्वितोचरः किमन्वितैकर्मत्वमिति सामान्यधर्मप्रकारकज्ञान
 स्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात् विशेषरूपेण तज्ज्ञाने त्वमादि

मुराशयं वलीयति पदपदेति

उपयुक्तम्

लं पदसंमभिवाहोरोनियामकोतपवतस्यशाहेभानंपदवृत्तिविषयत्वात् अश
दं कास्यभानेतिप्रसंगात् नचाकांक्षायास्तद्भासकत्वावश्यत्वेनतत्रपदस्यवृत्ति
१०३ कल्पनावर्धेतिवाक्यम् अशक्यभानभिर्देवतत्रतदभ्युपगमात्तथाचपदश।
ज्ञेयसंसर्गभानोपपन्नोनतत्रवाक्यस्यशक्तिः पदत्वापेक्षयावाक्यस्यगुरुत्वा
द्येयवृत्तिनाभिधानावादिमतेषि पदेऽप्यपूर्वसंसर्गशक्तिग्रहासंभवस्तत्त्वस्य
र्थः ज्ञातेतिपदार्थानां प्रागुपस्थित्यातत्रपदशक्तिग्रहसंभवादितिभावः
अज्ञातेतिवृत्त्यभ्युपगमस्तत्रशाहेभानानुपपत्त्येवेतिभावः पदार्थवदि
तिसमस्यर्थादितिः उपमेयेसममीदर्शनात् वाक्यार्थेपीतिसंसर्गोपीत्यर्थः
इदंचवोध्यतेशक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्भेदः लक्षणाशब्दस्यासाधारणार्थमेवच
नस्यनेदग्रहणमनुपपन्नत्वाकिंतुयौगिकस्येताशयेनव्याचष्टेनक्षतइति
मूलेनिरूपितत्वंसमस्यर्थः तत्रद्भेदकदेशतच्छब्दार्थः शक्तिज्ञानेनेतीत्यभि
प्रेत्यव्याचष्टेपदेपीति अयंभावः यस्यचरमानयेतादौव्यवहारात्तदेष्यस्थितेः १०३

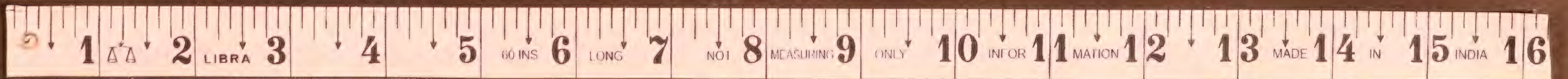

३३:

संशयरूपाया अपि संभवात्तन्निश्चयार्थं शाब्दादस्त्वत्रशक्तिग्रहेदेतल्लिङ्गादेर्निर्णय
यकसत्तेतद्ज्ञानस्य संशयासत्तादिति तन्ननियमेन शाब्दबोधात्पूर्वमानसिकसं।
सर्गोपस्थितौ मानाभावे तद्वादेवस्तत्र इति तद्गुह्यं निविशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्र
हः तथाच शक्तिग्राहकमुख्यवाच्यद्वारेण एव वाक्यवधारणेन तद्विषयवृत्ते
सुखाश्रयविषयकतत्त्वविषयो संस्कारसामानाधिकरणो भयसंबन्धेन वै
शिष्ट्येदानीन्तनवाक्यज्ञानेन पक्षे तद्वान्त्रवृत्तिज्ञानस्य शाब्दोद्देशनायाया
भिचारः मध्ये वाक्यार्थोपस्थितेन येदृशाश्च नोक्तदोषोपीति भावः तन्न तर्हि
पदस्फोटस्य निरालंबनतापत्तिरतश्चाह आवापोद्वापाभ्यामिति श्रानयसार
णाभ्यामित्यर्थः प्रत्येकमिति प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहसाहिमेनाका
स्तादिवशाद्यदावाक्यार्थबोधस्तदापदस्फोटोयदातत्तन्निरयेत्तात्तस्माद्वाक्या
वृत्त्यावाक्यार्थबोधस्तदावाक्यस्फोट इति पक्षे द्वयोपपत्तिरिति भावः २३
यमेवमीमांका नानैवेदानैकदेशिनांगतिरित्याह सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य

स्वशक्त्य

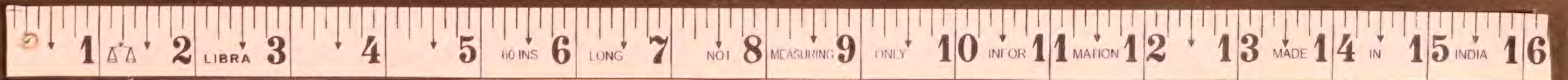
स.

ल० एवेतियेविडः भाषास्तेपीस्मेवाद्दल्लक्षणायाग्रहेगतिम् भाषाशतितदनु
 द० यायिनोवाचस्पतिकल्पतरुप्रभृतीनामुपलक्षणात् स्पष्टमेतत् ननुक्तप
 १०४ ददयमनुपपन्नम् उत्पत्तेरभिव्यक्तेर्वैकदाग्रसंभवेनवर्णसमूहरूपवाक्य
 तानासंभवशितिवेत्तउत्तरवर्णप्रत्यक्षसमयेतस्मिन्व्यवहितोत्तरवै
 येनोपस्थितएववर्णवत्तम् तथातउत्तरप्रत्यक्षकालेउपस्थितविशिष्टता
 द्वाववतस्मिन्प्रहमितितादृशानुपूर्वीद्यदितपदत्वेववाक्यत्वस्यापि
 सुप्रहतात् ६५ इतिश्रीवैयाकरणभूषणसारवाक्यस्फोटनिरूपणम् ।
 उपलक्षणमितितन्मतेगंभीरायानयोवाचस्पत्यत्रप्रत्येकपदशक्याशक्यसं
 बंधरूपतल्लक्षणायावागभीराभिन्नदीनीराधिकरणवाच्योपासंभवा
 त्सवोध्यसंबंधरूपलक्षणायावाक्यमात्रेभ्युपगमादितिभावः एतद्वयमि
 तिपदवाक्यभेदोक्तस्फोटद्वयमित्यर्थः अनुपपन्नोद्देशमाह वर्णसमूह
 रूपपदतानासंभवादिति तत्रदेतमाह उत्पत्तेरिति वर्णानित्यतावादिसते

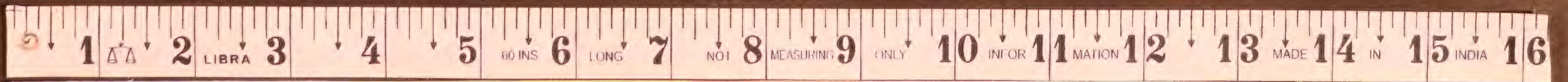
पदज्ञानासंभवान्नतथा
 वस्तुतस्तत्समूहदेव

१०४

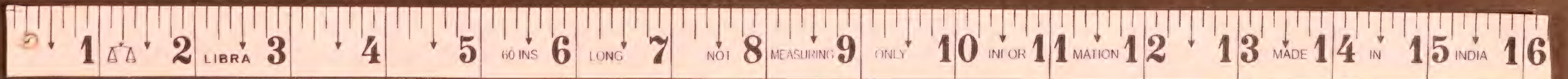
नित्यां

पदचतुर्तावद्वर्णानामेकैर्यन्त्रैरसंभवेनेत्यर्थः वर्णानां योगविशेषश्च।
एतेनैकोन्यत्वात्पूर्ववर्णास्पन्नाशादिति भावः वर्णनित्यतावादिमतेपिकेवला
नां वर्णानां बोधात्जनकतया भिन्नाक्तानामेव तत्वं वाच्यम् अभिव्यक्तैश्च तत्तत्प्रय
त्नाधीनतत्तत्कंदतात्वाद्यभिचाताधीनत्वेनैकदा संभवेन तद्विशिष्टानामपि ते
षामुत्पत्तिवत्सदावस्थाना संभवेनेत्यर्थः अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते उ
त्तरवर्णप्रत्ययेति वर्णनित्यतावादिमते वर्णानां संदेवसत्त्वादव्यवहितोत्तरत्वा
दिव्यवस्थानापत्त्यां भिन्नगतिगतस्य वर्णस्योपेक्षेव तदवधारणं पपादनीयः
एतद्व्याख्यायैव वर्णविशेषणतया भिन्नैरुल्लेखः तस्याव्यवहितत्वे सत्युत्त
रत्तम् अव्यवहितत्वं स्वस्थं मानधिकरणत्वात्संबन्धितम् तेन च दितपट
न्यादौ नातिप्रसंगः उत्तरत्वं स्वस्थधिकरणत्वात्संसाधिकरणसमयोत्पत्ति
कत्वम् तेन नपि वमधुशी च मित्यादौ नशीयुभागस्य पदत्वम् अन्यनिरूपि
ता व्यवधानादेरसंबन्धाभावेन स्वतन्त्रस्य परिचायकतया प्रवेशान्न तन्निवेश

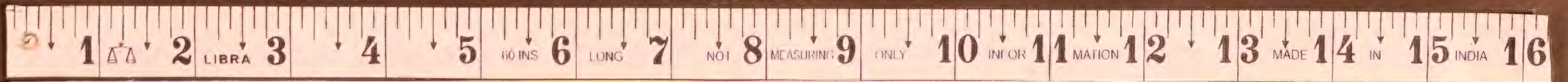

ल.
द.
१५

निबंधनानुगमसंभावनापुत्ररोत्रवर्णोपस्थितिध्वसानधिकरणसंवेधिक
रणदाणध्वसत्तात्रदधिकरणदाणध्वसाधिकरणसमयोत्पन्निकत्वापुनिरुक्त
संबधेनएववर्ण वतमुत्रोच्चारितवर्णविकलम् इत्येवपूर्वपूर्ववर्णोशेलो
किकस्यवरसवर्णोशेलौकिकप्रत्यक्षस्यसंभवेनतत्रार्थबोधकत्वरूपशक्तेः मु
ग्रहत्वाउक्तस्फोटसिद्धिर्निगद्यतेति इतिश्रीलघुद्वयणोसखिद्वयद्वयस्फोट
निरूपणम् श्रीगणेशायनमः श्रुतिस्फोटनिरूपणोवसरसंगतिंरुचयन्ना
ह ॥ इदानीमखिद्वयत्तमाह पदेनवर्णविद्येतेवर्णेष्ववयवानव वाक्यात्पदा
नामसंज्ञेप्रविवेकोनकश्चन पदेपवतीत्यादौनवर्णाः अवयवाः नातोवर्णस
मूहः पदमितिशेषः दृष्टान्तव्याजेनाह वर्णमिति एकारौकारलृकाररश्क
गादौवर्णेष्ववयवाःप्रतीयमानाअपियथानेत्यर्थः क्वचिद्विधेमेवपाठः एवं
वाक्येणाह वाक्यादिति पदानामपिवाक्याद्विवेकोभेदोनास्तीत्यर्थः अयं
भावः वाक्यपदेचखिद्वमेव नतवर्णसमूहः अनन्तवर्णकत्वेनेमानाभावात् १५

तत्र ह्यणोत्पादकत्वेनाभिमतवायुसंयोगनिष्ठं तत्र ह्यणो जनकताया व्यंजनकताया
 वावच्छेदकं वैजायमादायैव ककारो गकारश्चादिप्रतीतिवैलक्षण्यसंभवात् ।
 स्पृष्टिभासत्याम् तारत्वादिवायुनिष्ठवर्णोष्णरोषतेऽत्यक्तदेवताधिकरणे न वै
 वैवायुसंयोगएव वाचकोपिकिन्त्रस्यादिति वाच्यम् प्रत्यक्षोपलभ्यमानकका
 रो देववाचकतस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा च वाचकत्वानुपपत्त्या तदेव देव
 देवाकं सोमं योगकारश्चिप्रतीत्या च स्फोटोत्पत्तिः सिध्यति एतेन गौरिस्यौ गकारो
 रौकारविमर्गादिव्यतिरेकेण स्फोटाननुभवाच्च यमाणावर्णानामेव वाचकः ।
 तमस्त्वित्यपास्तम् तेषां स्फोटातिरिक्तत्वाभावात् तत्तत्तवर्णानां प्रत्येकं वाचक
 त्वेप्रतेकादर्शवोधापत्तिः समुदायस्य तत्क्रमवतामाश्रितरोमन्तानां तथैवाभि
 व्यक्तानां वाज्ञानमसंभवेव पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसदकारेणैकः ।
 दासमद्वातं वनरूपमकलज्ञानमसंभवस्तु सरोरसः जगाराजनदीदानादिसा
 धारणा इत्यतिप्रसंगश्चिप्रतीत्या च स्फोटोत्पत्तिर्वाच्येनादाभिव्यंग्ये वाचकश्चिकेयटः न

लं
दं
१५

तच्छ्रम पदज्ञानसंभवस्योपपादितत्वात् वर्णानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुदिता-
नां चेत्यादिविकल्पगामाश्च ननु तन्मतेष्वेव दोषः तत्र हर्णात्पादकत्वेनाभिमतत्वा-
युसंगानां प्रत्येकं व्यंजकत्वं समुदितानां चेति विकल्पं संभवादिति चेत् उच्यते प्रत्येक-
मेव संयोगाभिव्यंजकाः परंतु केचिद्भेदेन केचिदौत्वेन केचिद्विद्वत्सर्गत्वेनेत्यनेकैः।
प्रकारैः अतएव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोपपद्यते एवं वाच्यवदितोत्तर-
त्वं च वचनकारेण गृह्यते एतादृशपदज्ञानकरणात्तायाश्च विवादा-
त्परंतु वाच्यवदितोत्तरत्वं सत्तानाधिकरण-
ज्ञानोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं वाच्य-
अतएव च ज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीत्यादिर्नैयायिकवृद्धानां व्यव-
हारः एवं च कश्चिदोषो न एतेन पर्यायस्य लेखे कएवम्फोहो नानावाचाद्यः।
अत एव गृहीतशक्तिकस्य कलशपदादौ प्रसंगान् न च तत्पर्यायाभिव्यं-
केशक्तिग्रहस्तत्पर्यायप्रवर्णोर्थादेतरिति वाच्यम् एवं प्रतिपर्यायं शक्तिग्र-
हावशंभावेन तत्पर्यायशक्तिग्रहे तत्ताया उचितत्वात् तस्यासति शक्तिग्रह-

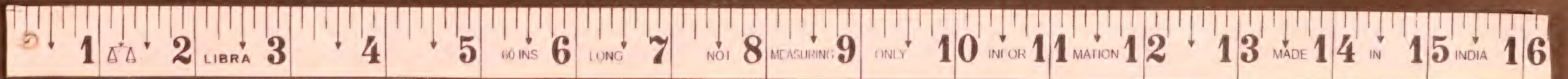
त्यस्यः

त्वसंबंधेन

१५

न

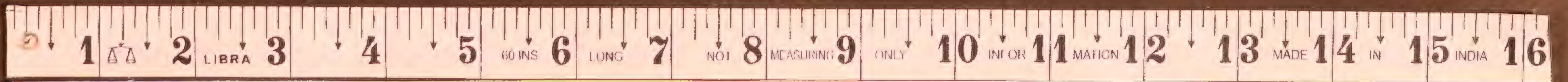
तेनैवदेतत्तेलाद्यवायुग्रन्थयातत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिप्रदत्तेनतत्तेगौरवा
 दा. त नद्वितीयः अनन्तपर्यायानांतेषांशक्तिवायेदपक्कमवर्णेष्वेवशक्तिकल्पनस्य
 तच्चुवादितिपरिमलोकमपास्तम् पर्यायेष्वनेकशक्तिस्वीकारस्यसर्वसिद्धत्वा
 त तदवच्छेदकानुश्रव्याः प्रागुपपादनादितिदिक् । इदानीमितिमावेच्छोद
 त्वः निरूपणानन्तरमित्यर्थः अत्रैवाविद्यमानावयवकत्वम् वर्णानामप्यवय
 वाचरितवस्यसिमाधयिषितत्वादाह व्याजेनेति वर्णानांरूपान्ततोपपन्नयेय।
 याशब्दान्तर्भावेणमूलव्याचष्टे यथेति विचिरपृथग्भावश्चिथातप्रकृतिक
 च जेतभावसाधनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावोभेदेपर्यवस्यतीत्याशयेनाह
 भेदश्चि ननपदादिप्रतीतौतदवयवानामुपलभ्यमानत्वाकथ्येतदसत्त्वमत
 आशयंस्फुटयति अयमित्यादि अत्रैवमेवेत्येवकारस्यवच्छेदंस्पष्टयति
 नविति ननुकाकारैर्गकारइत्यादिप्रतीतिरेवतत्सत्त्वमानमतश्चाह तन्नह
 णेति वैजायेमानमाह वर्णजनकतायाश्चित्यजनकतायाश्चत्यर्थः इतिनि।

न
द
१०

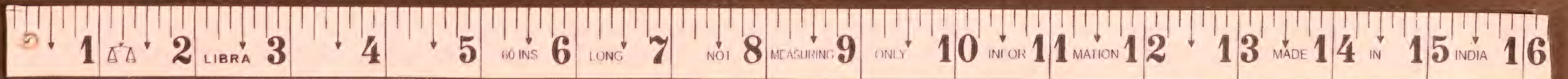
गतावादिमते अभिव्यक्तिजनकतायावेत्यर्थः आदायैवेति पदादिस्फोटश्चा
रोप्यैवेत्यर्थः वैजात्यारोपेवावस्थितिमिश्रसम्पत्तिर्दर्शयति स्पष्टमिति उक्तमित्य
नेनावितम् भास्योतन्नामकग्रन्थे वायुसंयोगएवेति कोठतात्वाद्यभिवात्
नन्वावायुसंयोगएवेत्यर्थः एवकारेण वर्णात्मकस्फोटव्यवच्छेदः साक्षात्
बुधस्य वाचकतावच्छेदकस्थले लाघवात् तथाच स एव कार्यात्मकोऽस्तित्य
र्थः समाधत्ते प्रत्यक्षेति भावः प्रत्यक्षेणोपलब्धो द्विककारादौ बोधकतान्भू
यते यदिसंयोगात्मकः स्यान्न दानस्यातोऽद्वियत्वेन ककारं शृणोमीति प्रत्यक्ष
सिद्धासाक्षात्कारविषयताभवेतातो न तस्य तदात्मकतेति उपसंहरति न
थाचेति वाचकत्वानपपत्तेति पदवाक्योर्चर्णसमूह रूपमे उक्तीत्यावर्ण
समूहासंभवेन वाचकत्वप्रदानपपत्तेत्यर्थः उक्तीत्यासमूहस्याप्युपपादना
श्रुवाचकत्वानपपत्तिरत आह प्रत्यभिज्ञेति भवन्मते वर्णानामनित्यत्वेन वा
क्यभेदावगादिप्रत्यभिज्ञानपपत्तावेत्यर्थः अत्रिउस्फोटवादिनामस्माकं त

१०

स्फोटस्यनित्यत्वाङ्कप्रत्यभिज्ञास्यपादेतिभावः एतेनेति प्रत्यभिज्ञानप।
 पत्तिमिद्धाविङ्स्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेत्यर्थः अणस्तमित्यस्यपि अ
 ननभवादित्यनेन तत्रप्रमाणाभावःप्रतिपाद्यतेअयमाणानामेवेत्यनेनस्फो
 टस्यवाचकत्वेवच्छेदः तेषांगादिवर्णानांस्फोटातिरिक्तेति गत्वादिप्रका
 रकप्रतीतिविषयस्फोटस्येवगकागद्यात्मकतयातस्यैववाचकत्वस्यास्मा।
 भिरुपपादनादितिभावः कैयटमतमाह यन्निति क्रमिकाणामपिपदा
 नांसदावस्थानादाह आश्रुतरेतितृतीयदाणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिनामि।
 त्यर्थः आश्रुतरविनाशिनामपिसदोत्पन्नानांसमुदायसंभवाङ्कम् क्र
 मवतामिति असंभावेवेतिविषयतयाप्रत्यक्षेतादात्म्येनविषयस्यदेत
 तयाप्रकृतेप्रत्यक्षदेतसमृद्धरूपविषयस्येवाभावादितिभावः एवंपु।
 र्वेति एवंएवंवर्णावभवजसंस्कारसदकृतश्रोत्रावच्छिन्नसमवायात्म
 कसन्निकर्षेणजायमानान्तिमवर्णाप्रत्यक्षेयदचटकसकलवर्णविष।

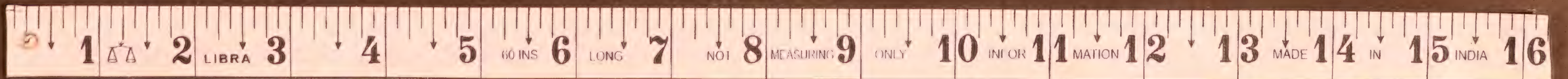
ने.

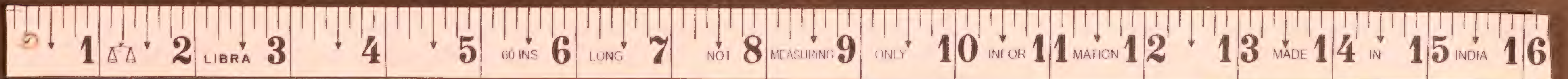
ल.
द.
१८

यकंतेदेवचपदेप्रत्यक्षमितिरीत्यासंभवस्त्वित्यर्थः अतिप्रसंगइति सरःशा
हृचटकसकाररेफानुभवजन्यसंस्कृतसदकृतनिरुक्तसन्निकर्षजन्यचर
मवर्णविमर्गप्रत्यक्षस्योभयत्रविशेषात् त तैरसवोधापन्निरित्यर्थः नादाभि
व्यंग्यइति ध्वन्यनुगतवर्णाभिव्यंग्यइत्यर्थः अस्तिइतिवर्णाचटितइत्यर्थः उ
पपादितत्वादित्यस्य सांवेदस्फोटनिरूपणावसरइत्यर्थः तादृशप्रत्यक्षस्यो
त्तिमवर्णशैलौकिकस्य पूर्ववर्णाशैलौकिकस्य संशयसंशयाद्यनतिप्रस
क्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः अतिरिक्तस्य वाचकत्वे दृष्टानामाद वर्णानामि
ति विकल्पेति प्रत्येकव्यंजकत्वे प्रथमवर्णादेव तदभिव्यक्तौ तदितरवर्णाः
स्वारणानर्थक्यमनतिप्रसंगश्च चटपदाहुनवोधापन्निरूपः समुदायस्य
तत्करीत्याडरूपपादत्वेन तस्य व्यंजकस्य व्यंजकत्वासंभवेयत्तेत इत्यर्थः
ननु प्रत्येकं वायुसंयोगात् व्यंजकत्वेपि गौरिति स्फोटोच्चेन तत्त्वेन चाभि
व्यंजेतेत्यत आह अतएवेति तथाच विलक्षणवायुसंयोगस्य तत्र द्रव्येण व्यं

१८

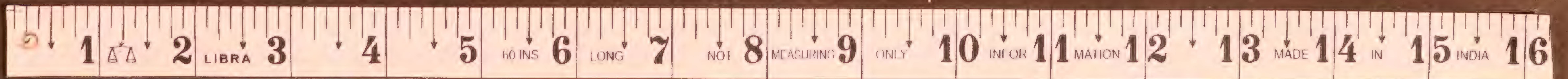
जकतोपगमादेवेत्यर्थः तदतिरेकेति तत्र संयोगादेव कत्वादिप्रकारक
 कारविशेषकप्रतीत्युपपन्नोऽस्फोटतिरिक्तकल्पनेमानाभावादिनिभावः
 ननु सरोरस इत्यादावतिप्रसंगस्तदवस्थ एव सत्त्वादिरूपेण सकाराद्यात्मक
 स्फोटाभिव्यंजकानां वायुसंयोगानामुभयत्र तौल्यादतग्राह एवेति तथा
 च त्वेन प्रतीयमाने टकारात्मके स्फोटचतुष्टयप्रकारकप्रतीतिविषयचात्म
 कस्फोटव्यवहितोत्तरत्वाद्वाक्यचतुष्टयविषयता यथा तथा रात्मके स्फो
 टप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितोत्तरत्वे हेतुः पदव्यवहारविषयतेति
 नमरश्चात्मकस्फोटस्वरूपतेति भावः ननु तन्मते गकारादिवर्णस्य स्फो
 टरूपतया नित्यत्वेन तद्धंसाधिकरणानुसृतिकत्वं विशिष्टतदधिकरणत्वं
 ध्वंसाधिकरणोत्पत्तिकत्वं रूपव्यवहितोत्तरत्वात् संभवात् कथमुक्तप्रकारः सं
 भवउक्तिको तग्राहपरंति न चानित्यतावादिमतेऽपि वर्णाभिव्यक्तेरनि
 त्यतोपगमेन सर्ववर्णाभिव्यक्ताव्यवहितोत्तरत्वं वर्णान्तराभिव्यक्तौ निराव

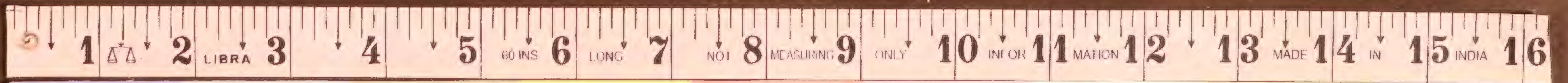
ल.
द.
१५

धत्तेनतदादायचरादिपदप्रत्ययोपपत्तिर्नविरुध्यतइतिभावः अतएवेति अभि
व्यक्तिनिरूपिताव्यवहितोन्नतमादायैतादृशव्यवहारोपपत्तेः सर्वसम्मतत्वा
देवेत्यर्थः एवेनेति वर्णानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेत्यर्थः
तृतीयान्तमयास्तमित्यनेनान्वितम् स्फोटइतिवाचकत्वेनाभिमतोर्विः पदा
र्थइत्यर्थः नाद्यइतिनैकइत्यर्थः तस्यदोहृषणमादचरपदइतिचटइत्यानुप
र्त्यवच्छिन्नस्फोटेगृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपदादित्यस्यागृहीततदव
च्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादिः बोधप्रसंगारितिचटबोधकमकारणताक
कलशइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्यनैकैकरूपत्वेनतदानींमत्वात्तदस्यवर्ण
समुदायरूपस्यवाचकत्वेनोक्तदोषइतिभावः अर्थधीदेतरिति उक्तस्यले
चस्फोटस्यकलशपदरूपर्यायाभिव्यक्त्यवच्छिन्नशक्तिप्रदविषयत्वाभावान्ना
र्थधीप्रसंगइतिभावः एवमिति तस्यर्यायजन्यशाब्दबोधेतस्यर्यायाभिव्यक्त्य
वच्छिन्नशक्तिप्रदस्यदेतन्नाभ्युपगम्येत्यर्थः शक्तिप्रदेति अभिव्यक्तिसंबन्धे

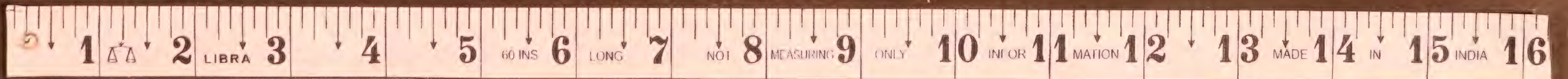
१५

नस्फोटेन तस्योयस्य विशेषणतया नास्तीति विशेषतो नित्यायेन तत्र शक्तिः।
ग्रहस्यावश्यमभ्युपगंतव्यतादिति भावः। अविद्यमेवादृत्या सतीति शक्तियु-
हत्वेनैवेति तस्योयस्य धर्मिकशक्तिग्रहत्वेनैवेत्यर्थः। एवकारव्यवच्छेदस्य
एकीकृत्यस्तत्त्वगौरवज्ञानरूपबाधकमणाद् अयमेति उक्तं रूपेण हेतुत्वा-
नङ्गीकार इत्यर्थः। नहितीय इति पर्यायस्य लेनानामिति पक्षेपितेत्यर्थः। लघु-
त्वादिति तथा च वर्णातिरिक्तस्फोटकल्पनमन्यायमिति भावः। पर्यायेष्विति
एकधर्मावच्छिन्नशक्तिबोधकविभिन्नानुपूर्वीकपक्षे इत्यर्थः। अनेकेति तत्र
तस्योयरूपधर्मभेदभिन्नेत्यर्थः। सर्वसिद्धत्वादिति तथा च पर्यायेषु शक्तिकल्प-
नाना एवेति नोक्तदोषः। अयं भावः वर्णाः स्फोटाभिर्व्यञ्जका इति पक्षे भवदुक्त-
दृष्ट्या अवसरो न तत्र वर्णानां स्फोटानतिरेकपक्षे तत्र एव शक्तिकल्पनाया अस्म-
भवात् पर्यायशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटावच्छिन्नोत्तरत्वनिवेशेन
व्यभिचारवारणान्तरभयोः सममिति ननु तन्मते स्फोटानतिरेकेण वर्णानां नि-

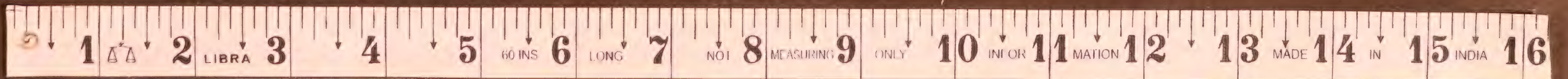

न^१ तत्त्वान्नेष्ट्यान्नेष्ट्युचिताव्यवहित्तरत्नसंबन्धेन पूर्वपूर्ववर्णावतरूपशक्तिका
 द^२ वस्त्रेदकानुपूर्वीसंभवइत्याशंकायां पूर्वोक्ताव्यवहित्तरत्नसंस्मारयति तदवच्छेदकेतिशुक्त
 १० तावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति स्वाभिव्यक्त्यधिकरणदोषोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्व
 मितिप्रकृतेनेतिशेषः ननुवर्णानानित्यत्वपक्षेनेरेवशात्त्वोद्यप्रत्यभिज्ञारूपस्य
 दकार्योपपन्नावच्छेदस्फोटसिद्धिः शानुपूर्व्याभवउक्तरीत्येवतत्रसंभवादतः
 आदितिगिति तदर्थस्तयदिस्वतंत्रानित्यावर्णाः स्पुस्तदावर्तेः स्फोटाव्यवस्थसिद्धि
 स्तथैव न किंतुकत्वादिनाव्युसंयोगधर्मेण प्रतीयमानः स्फोटएवककारादि
 वर्णाइत्युक्तेस्तेरन्यथासिद्धसंभवात् अतएवानेतवर्णाकल्पनाप्रयुक्तगौरवशं
 कानेतिस्फोटसाधिका १ शब्दकोस्तभेतवर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णा
 तिरिक्तएवस्फोटः अन्यथाकपालानिरिक्तवृत्तसिद्धिप्रसंगश्चेतिप्रतिपादि
 तम् १ प्रतीतेरिति अन्यथावर्णपरम्परारूपमालायास्तत्समूहरूपपदानति
 रिक्ततयाधारार्थेयभावावगादित्वेन तदन्यपत्रेरित्यर्थः अन्यथेति प्रतीतेः प

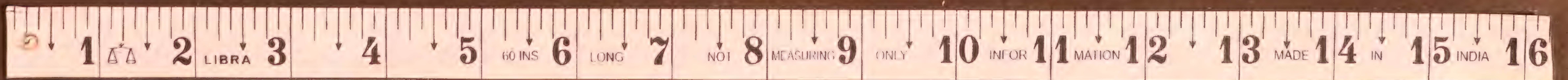

कैमालेवट इति प्रतीत्याभेदावगाहित्वा तस्मिद्धिः तस्यासाधकत्वे तु वटः

दार्थासाधकत्व इत्यर्थः स्यात्प्राप्तिः स्यात्कपालतत्संयोगविशेषेणैव तादृश
प्रतीतेरुपपादयितुं शक्तात्वादिति भावः तत्राह सूचितारुचिधीजेन वर्णानि रि
क्तस्फोटानेगीकारेयेन तदनुपपत्तिः शान्तपूर्ववस्तिन्नवर्णानेमात्तापदार्थ
तेन तत्रानुपूर्वीरूपपदस्याधाराधेयभावप्रसंगात् चटकपालादीनां विज्ञाता
यकारणजन्यत्वेन तद्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्ध्यापिलक्षयितमशक्यत्वादिति सच
स्फोटो मध्यमायायोतादंशः सर्वप्राणिहृदयस्याश्च शब्दब्रह्मपदव्यपदेशः पर
श्रोत्राश्रयात्मात्मावकावापिहितकर्णेन श्रयमाणो विंदोस्तस्मादिद्यमाना
द्रव्योक्त्यात्मको भवत् स एव श्रुतिसमन्नेः शब्दब्रह्मेति गीयत इति पुराणप्रसि
द्धस्तत्र दर्थो लोख प्रतीतिविषयः पदार्थ इत्यमरविस्तरः ६६ १ तत्वेवं शास्त्रा
प्रामाण्यप्रसंगः पदस्याविडत्वात् शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादन
माशयत्वादित्याशंकां समाधत्ते ये च कोशादिवन्नस्मात्कल्पनैषा समाश्रिता उ
पेयप्रतिपत्त्यर्था उपायाश्च व्यवस्थितः उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्येतेनात्ययः ग्रंथभा

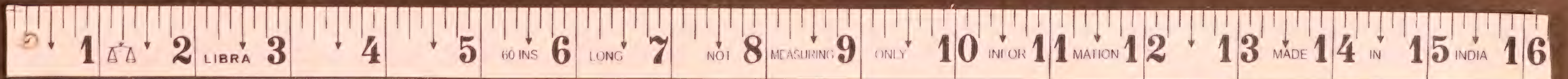

ल. वः भगवत्प्राभृगैर्वैवास्मिन्वर्तुणो ब्रह्म एष्वान् स उवाच प्रत्नमिति तस्योत्पत्त्या
द. दिकं बुद्ध्याष्टेषाणामनोविज्ञानानंदानां तदात्मकपंचकोशोत्तरं ब्रह्म प्रच्छेप।
३११ तिष्ठेति ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिपादितम् तत्र कोशपंचकस्युत्पादनं श्रुयंथा ह ब्रह्म बोधना
य एवै प्रकृतिप्रत्ययादिभ्युत्पादनं वास्तवस्फोटस्युत्पादनोयेवेति ननु प्रत्यक्षस्य
स्फोटस्य प्रवणादिनोपि बोधसंभवान्न शास्त्रे तदुपाय इत्यत आह उपाया इति उ
पायस्योपायान्तरादृषकत्वात् तथा च व्याकरणाभ्यासजन्यज्ञाने वैज्ञान्यकल्य
ने मंत्रजन्यमिवाद्यस्मरणे वेदान्तजन्यमिव ब्रह्मज्ञाने तस्य च ज्ञानस्य यत्तादी।
नामेतः करणशुद्धाविवर्षीरीरादिशुद्धावुपयोगः साक्षात्परम्यरया वास्वर्ग।
मोक्षादिहेतुत्वं च तदुक्तं वाक्यपदीये तद्भूतारमपवर्गस्य वामं लानं चिकित्ति
तम् पवित्रं सर्वविद्यानामधि विद्यं प्रकाशते इदमाद्यं पदस्थाने सिद्धिसोपान
पर्वणाम् इयं सामोक्षमार्गाणामन्तिस्माराजपद्धतिः श्रुतीतविपर्यासः।
केवला मनुष्यपतीति नवालीकया प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया कथं वास्तवस्फो ३११

दबोधः तस्यालीकवासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् एवं गेयागवयन्यायआदिनागरह
 ते । एवमिति उक्तस्फोटस्यैववाचकत्वस्यार्थः अप्रामाण्यप्रसंगमेवैष पादय
 ति पदस्येति वाक्यस्याप्युपलक्षणमिदम् अखंडत्वादिति प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां य
 द्युपादनंतन्मात्रप्रयोजनत्वादित्यर्थः तथाच प्रकृतिप्रत्ययपुरस्कारेण पदार्थश
 क्तिप्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्य पदस्याखंडस्फोटरूपत्वे प्राप्तापत्तिरिति पर्यव
 सितोर्थः मूलउपेयप्रतिपत्त्यर्थेति लिंगवचन विपरिणामेर्नेयाया इत्यनेनाप्य
 भेदेनात्वेति उपेयस्य बोधनीयस्य प्रतिपत्त्यर्थे बोधायेषा कल्पना मुनिनाश्रितेति
 षोडशः तत्रोपात्रे पंचकोशादिष्टांतस्वीकारोक्तिविशदयति अयं भाव इति पंच
 कोशाद्युत्पादनं भगवद्व्याप्यमानं दवल्यं च तत्र भगवद्व्याप्यं पंचमस्यैव ब्रह्मत्वबो
 धनात् पंचानां दृष्टान्तत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्य आनंदवह्नीस्य पंचकोशानां प्र
 कृते दृष्टांतत्वमाह उपाया इति तत्रादिपंचकोशा उपाया एव किंतु ब्रह्म प्र
 कृतिप्रतिष्ठेत्यत्र श्रयमाण ब्रह्म पदस्यैव मूल्यब्रह्मपरत्वात् अतएव वाधार्यकः प्र

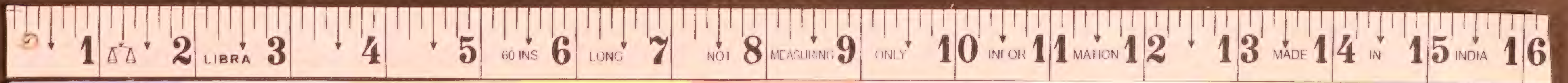
६.

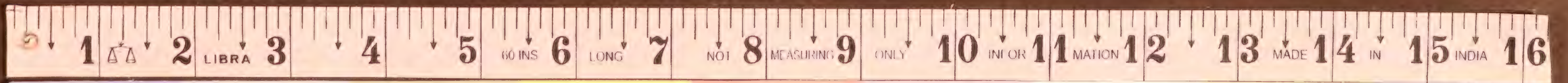
लं
दं
३१२

स्रष्टाहोपिसार्थकोभवति तस्यलंगरलरूपमुत्पार्थबाधादित्यादिततपवानुमे
थेयम् एवंचयथातत्रपंचकोशश्चिन्नप्राणमनोविज्ञानानेदमयसंज्ञावास्तवत्र।
त्वबोधनोपायत्वेनोपात्तास्तथेदाप्यवास्तवप्रकृतिप्रत्ययवाचकत्वव्युत्पादनंवा।
स्तवस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायेतिनशास्त्राप्रामाण्यंतत्रात्यर्थविषयीभूतार्था
बाधादितिभावः श्रवणादीत्यादिनामननादिसंग्रहः तशास्त्रमिति एतस्मात्सं
वितापिस्फोटश्रवणादिभ्यस्तद्वैधेनव्यभिचारदितिभावः उपायांतरादृष्टकत्व
मेवदृष्टान्तोपन्यासेनसाधयति तथाचेति वैज्ञान्यमितितथावस्फोटज्ञानत्वेन
कार्यतावच्छेदकंकिंततद्भूतंवैज्ञान्यंतदवच्छिन्नंवनोपायान्तरादितिनव्यभि
चारइतिभावः वैज्ञान्यदृष्टान्तमाह मंत्रजन्यमिवेति तस्यपदेजन्यतावच्छेदकप
रम् एवमग्रेपि नवपुरुषार्थसाधकतत्संपादनवैयर्थ्यमतश्चाह तस्येतिस्फो
टज्ञानस्यत्यर्थः यत्तादीनामिति यत्तोदानेनयःकर्मतिस्रस्तत्तानामित्यर्थः श
रीरादीत्यादिनावाक्यरिग्रहः नवपुरुषार्थतडेदृशेनापिप्रकृतिर्भुवदेवेत्यतश्चाह

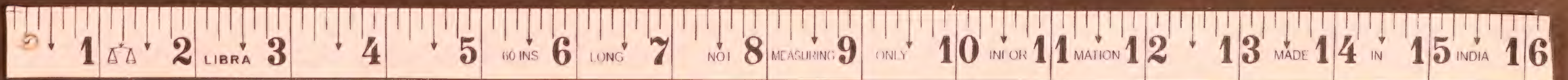
३१२

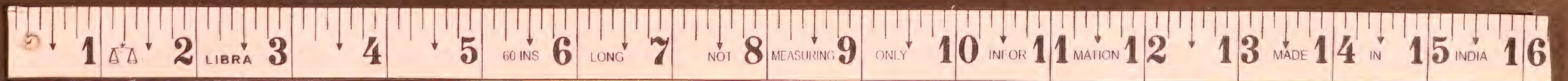
साक्षादिति साक्षात्सर्गदेतत्तत्परम्परया मोक्षदेतत्तत्वेत्यर्थः स्वर्गदेतत्तत्वेभाष्य
पदिनैकशब्दस्यादिश्रुतिः मोक्षदेतत्तत्वेव हेतुब्रह्मणीवेदितव्येति श्रुतिः प्रमा
णाम् परम्पराचटकं चात्मतत्त्वज्ञानेन तमेवेति श्रुत्या साक्षाद्दितरस्य मोक्षदेत
त्तत्त्ववच्छेदात्तथा च स्फोटज्ञानस्यापुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषार्थोपायत्वेन तदुद्देशे
न प्रवृत्तिः सुखदेवेति भावः उक्तार्थे हरिसम्पत्तिमाह तदुक्तमिति तन्नादात्म
कस्फोटप्रतिपादकं शास्त्रमपवर्गस्य मोक्षस्य द्वारं तदुपयोगीत्यर्थः तत्र हेतु
गर्भविशेषणाम् वामंलानामिति वामंलकर्मकायनयनसाधनमित्यर्थः
मनश्चक्षुःश्रोत्रादीनामिव वाक्कुहावेतस्योपयोगात् योगेन चित्रस्य पदेन वा
वामिन्यामवाक्यादिति भावः पवित्रमिति यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रम्
तोषिविद्यम् विद्यासु प्रकैषणदीप्यत इत्यर्थः तदुक्तेषां वसामगुणेषां प
वित्रं मद्रूपेयो व्याकरणं निराद्वरिति इदमिति सिद्धिसोपानपर्वणाम् अथ
दं प्रथमं पादस्यासाधिकरणमित्यर्थः अत्र स्फोटेतीतविषया संभ्रंति श्रुत्यः

लं केवलापराख्यामाद्येष्टाद्देते अनुषङ्गति योगजधर्माख्यसन्निकर्षणाप्रत्यक्षी
दं करोतीत्यर्थः तथाच योगिसिद्धौ किमवशिष्यते तत्तत्तान इति भावः वक्ष्य
११३ माणात्वादिति पंचकोशादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यापि मायिकत्वेन नाप्य
नामस्य शृंगारिवदलीकत्वमिति वक्ष्यमाणायत्तदित्यर्थः आदिनेति पंच
कोशादिवदित्यत्रोपात्तेनादिपदेनेत्यर्थः रोद्यागवयेति श्रुत्वास्तवस्थापितस्य।
यथावास्तवगवयवोधकत्वं तद्वदिति दृष्टान्त इत्यर्थः १ उक्त्यन्निविनाशप्रतीति
मादिकेवर्णानामनित्यत्वम् स्फोटस्य तदनतिरेके तत्तस्यानित्यस्यानित्यत्वाप।
त्रिरित्याशंका समाधानपरतया मूलमवतारयति २ ननु स्फोटस्य वर्णजानी
नांच नित्यतया ककार उच्यते इति न स्यात् वायुसंयोगनिष्ठजानेः स्फोटे भाने
कादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिश्चेत्यत आह कल्पितानां सुपाधित्वे स्वीकृतं दिपरे
रपि स्वरदेह्यां यत्स्वमेव तेषां भोक्तृस्य भवते स्वीकारस्थलमाह स्वरदेह्यां
यपीति आदिनोऽप्यन्निविनाशादिसेवदः उदात्तादिवर्णनिष्ठेन नित्यत्वात्

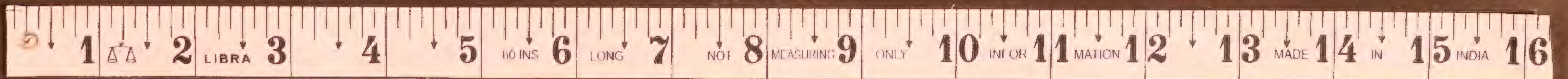
एकवाच्यं तच्च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् नवगत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकभेदाभावस्तद्विषयः व्यक्तेः शाभेदस्यापि भासमानस्य विनावाधकं त्या
 गायोगात् न चोत्पत्तिप्रतीतिर्वाधिका प्रागसत्त्वे सति सत्वरूपाया उत्पत्तेर्व
 र्णेष्वनुभवविरुद्धत्वात् अतएव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययोनत्वात्प्रादयती।
 तिप्रत्ययो व्यवहारश्च उच्चारितत्वे च तात्त्वाष्टसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशि
 ष्टत्वम् किंच व्यक्तकथं निनिष्ठोत्पत्त्यादेः परस्परया वर्णनिष्ठत्वावषयत्वे।
 नाप्युपपत्तेर्न सातिरिक्तवर्णसाधिका परस्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमा
 अतश्च भ्रमत्वम् साक्षात्संबंधांशे भ्रम इत्यवशिष्यते तदपि सोयमित्यत्र व्यक्त
 भेदांशे तव भ्रमत्ववत्त्वम् परंतु ममातिरिक्तवर्णतत्त्वागभावधेः सकल्प
 नानेति लाघवमतिरिश्यते न च वर्णस्थले ध्वनिसत्त्वे मानाभावः तदुत्पा
 दकशोषाद्यभावेन तदसंभवश्चेति वाच्यम् ककाराद्युच्चारणस्थले तत्
 स्थानस्य जिह्वार्श्वदंतर्याने वर्णानुत्पत्तेर्ध्वन्युत्पत्तेश्च दर्शनाज्ज्ञि।

लं
दं
११५

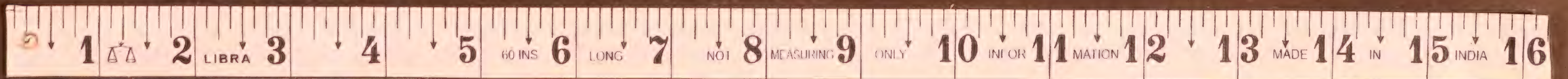
द्वाभिजातजवायुकंदसंयोगादेर्धेनिजनकत्वकल्याणात् तस्यचवर्णोत्पत्ति
स्थलेपिसत्वात्त्रैवेवप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्याणनिष्प्रामाणिकीत्यादि
निगौरवंविपरीतम् एवंपरस्परविरोधाद्दानत्वात्तदात्तत्तद्वत्त्वदीर्घत्वा
दिकमपिनवर्णानिष्ठमितिनेषामभिप्रायः एवंचोत्पत्त्यादिप्रतीतीनांतस्य
मात्रस्यचनिर्वाहः परेषामपिचसमानइतिप्रतिवेदिरन्तरइतिभावः ॥
६७ वर्णजातीनामितिककाराद्यात्मनाभासमानस्फोटाभिर्व्यंजकसंयोग
वृत्तिवेजात्यानामित्यर्थः नस्यादिति उत्पत्तेन श्लोकाकारस्यादिप्रतीतेः
ककारादिवर्णात्मकः स्फोटः कत्वादिजातिर्वोत्पत्त्यादिमत्तेनविषयोवा
द्योनचतथासंभवति ह्येरेवमित्यत्वात्जायमानायास्तस्याविषयवाये
नभ्रमत्वापत्तेरितिभावः इष्टापत्तावादवायुसंयोगेति कादिप्रतीतीनांक
कारोगकारस्यादिप्रतीतीनांभ्रमत्वापत्तिरितिकत्वाद्यभाववतिस्फोटेसम
वायेनतेषांताभिर्विषयीकरणादिनिभावः दृष्टान्तेस्फुटीकर्तृमाहोदात्त

११५

नमा

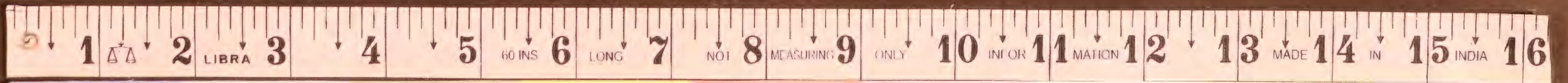
वादीति आदिनानुदात्तत्वसंशयः वर्णावृत्तिवेदेतमाह तस्येति अत्रादिविशि
ष्टवर्णस्येत्यर्थः एकवादिनि स्वसंज्ञातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकथ
मेववादिमर्थः स्वरूपासिद्धिनिगमायादनित्यताश्चेति उदात्तवानुदात्तत्वयोः
परस्परविरुद्धाद्वर्णभेदेन तत्संज्ञावाद्यावर्णभेदश्च तदनित्यत्वे स्यान्नश्च न संभव
तीति भावः नित्यत्वेऽपि माह तस्येति नित्यत्वमनेकत्वं चेत्यर्थः त्यागायोगादिति
अविषयतायोगादित्यर्थः बोधकेति व्यक्ताभेदप्रतीतिर्वाधिकेत्यर्थः प्रागसत्त्वे
प्रतीति स्वाधिकरणकालध्वसाधिकरणकालावृत्तिसत्वरूपाया इत्यर्थः अत
एवेति निरुक्तरूपाया उच्यते वर्णानुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः अत यो ज्ञानं च
वदार्ः सावृत्तयोगः ननु आरण्यमपितदनुकूलोपायारण्यं तथा च सैव प्र
तीतिर्वर्णानित्यत्वसाधिका भवष्यतीत्यत आह उच्यते न त्वेति अभिव्यक्तिवि
शिष्टत्वम् तद्विषयत्वम् तथा च तादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिष्ठवर्णानिरूपित
विषयित्वमेव विषयीक्रियते न त्वन्निष्ठवर्णावृत्तित्वमिति न सानित्यत्वसा

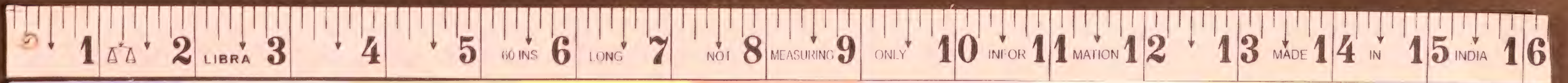
लं
दं
११५

धिकेतिभावः ननुवर्णाभिव्यक्तिजनकः कंठतात्वाद्यभिवातएवोच्चारणपदा
र्थोनवर्णोत्पत्तिजनकइत्यत्रैवकिंमाने किंचवर्णानित्यत्रवादितामृत्यत्रैवर्णसु
त्पादयतीतिप्रयोगइष्टएवेतिनानुभवविरोधोपीत्यतश्चाह किंचेति उत्पत्त्या।
देरित्यादिनाविनष्टोवर्णइतिप्रतीतिसात्तिकोविनाशःसंग्रह्यते परम्परयास्वा
श्रयध्वनिचंगत्वरूपयानातिरिक्तेतिवर्णानित्यत्रसाधिकेत्यर्थः ननुध्वनि
धर्मेत्यस्यादेस्तादृशप्रतीत्यावर्णसुवगादनेतस्याभ्रमत्वायत्रिरतश्चाहपरम्प
रयावर्णोति तथाच स्वाश्रयसंयोगसंबंधेनस्फटिकोलौहिन्यावगादिन्या
नयशाभ्रमत्वंतथास्याश्रयोतिभावः अवशिष्यतइत्यस्योत्पन्नोवर्णइतिप्रती
तेरितिभावः ननुतादृशप्रतीतेर्नियमेनपरम्परसंबंधविषयकल्पनेगौर
वमतश्चाह परंत्विति अतिरिक्तेति अनेकेत्यर्थः तथाचानेकवर्णतद्धंसादि
कल्पनापेक्षयोक्तप्रतीतेर्नियमतस्तादृशसंबंधावगादित्वकल्पनेवलवी
यसीतिभावः हेतुभावादपि नतदांतीतत्त्वमित्याह तदुत्पादकेतिशंखो

११५

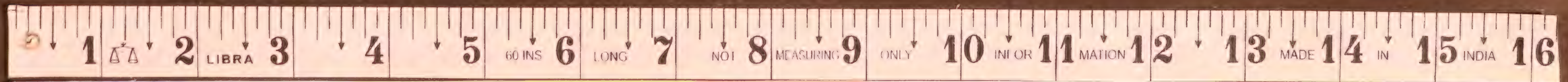
एभिच्चातजवायुसंयोगादिभावेनेत्यर्थः वर्णानुत्पत्तेरिति वर्णानभिच्चा।
क्तेरित्यर्थः दर्शनादिति दृशिरत्रज्ञानसामान्यार्थकः तथाचपार्थक्येनानु
भूयमानायाः प्रतीतेर्निर्द्वाभिच्चातकंठवायोः संयोगादेस्सदेतोः सत्वान्नव।
र्णाभिच्चाक्लिस्थलेखन्यनैयत्यमित्युक्तम् संवेधविषयकप्रतीतेर्नानुपपत्ति
रितिभावः तवैवेतिवर्णस्थलेखन्यसत्त्ववादिनप्वेत्यर्थः विपरीतगौरवमि
ति स्वकारणबलाज्जायमानेखनौवर्णात्यादकसामग्राः प्रतिवेधकत्वकल्प
नाखन्यकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षयाविपरीतगौरवतेत्यर्थः तेषामितिच
र्णानित्यतावादिनोमीमांसकानामित्यर्थः एवेवेतिउत्पत्त्यादीन्वर्णादृत्तिवै
चसिद्धइत्यर्थः प्रतिवेधैवेतिपराभिमतसमाधेयार्थकंवाक्यप्रतिवेदिस्तये
त्यर्थः तथाचतत्रमीमांसकेरुत्पत्त्यादिप्रतीतेः समाधिराश्रितः सपवास्मा।
भिरणनसर्तव्यइतिभावः मीमांसकानामनुष्ठानोपयोगिपदपदार्थविचार
स्तत्काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययतत्तदर्थमादायैवेतिनतदनुपपत्तिः एवंवावेद

न.
द.
१५

पदेकसिद्धौ न किंचित्वाथकमित्यनुपदोक्तप्रकरणार्थ इत्यधिकमन्यत्र निरूपि
तेन तत्पवावधार्यम् १ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः १ इत्यमिति पूर्वोक्तप्रकारैरित्य।
र्थः पंचयेति वर्णापदवाक्यातिङ्पदवाक्यभेदेन भिन्ना इत्यर्थः इति भूषणसा
रलबुद्धयेणोक्तस्फोटनिरूपणम् १ श्रीगणेशाय नमः ज्ञातिस्फोटमाह
शक्यत इव शक्ते ज्ञाते लोचनवमीक्ष्यताम् औपाधिको वा भेदो स्तवर्णानां तार
मंद्रवत् अयं भावः वर्णास्मावदावश्यकः उक्तरीत्या सोयंगकार इति वयो
यंगकारः श्रुतः सोयंदकार इति नृपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारो यं न दृक्का
र इत्यनापत्तेः किंच स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा आद्येन देवगकारो स्तवर्ण
नित्यतावादिभिरतिरिक्तगत्वानंगीकारात् तथा चातिरिक्तस्फोटकत्वन
एव गौरवम् अंगे गकारादिप्रतीतिविरोधः वायुसंयोगवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्यय इति चेन्न प्रतीतेर्विना वाथकं भ्रमत्वा संभवात् ।
अस्तवा वायुसंयोगपकाकारोपि तस्यांतींद्रियते दोष इति चेद्भ्रमवडुपय

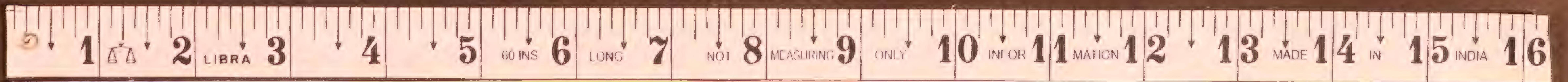
१५

त्रैविक्रान्तस्फोटेन तस्मात्संख्येववर्णाः परंतनवाचकागौरवात् आकृत्यधि
 करणान्यायेन जातेरेववाच्यत्वं वहाचकत्वस्यापि प्रकृत्याश्च इदं हरिपदमित्यनु
 गतप्रतीत्याहं यपस्थितिवावच्छेदेन हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतः।
 याचजातिविशेषस्यावश्यकत्वत्वात् नववर्णानुसृष्टेर्वैवप्रतीत्यवच्छेदकत्वः।
 योर्निर्वाहः चटचटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमदा आकारादिभिश्चाप्य
 यासिद्धापत्तेः तस्मात्ताजातिरेववाचिका तादात्म्येन तदवच्छेदिकावेति ।
 क्रमप्राप्तमित्यनेनावसरस्य संगतिर्वंतन्निरूपणे बोध्यते ननु कुरीत्यास्फो
 टातिरिक्तवर्णानामेवासत्वात्तद्वतजातेर्वाचकत्वविचारोगगनप्रसूनसमोत
 आह अयं भाव इति हकारगकारयोरभेदे साधकत्वं विचारोगगनप्रसूनसमो
 तदिति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमेन हकारात्मकस्फोटाभिन्नग
 कारे तदभेदावगादिप्रतीतेः प्रमात्वात्तदपत्तेः अत्यर्थः ननु वर्णात्मकस्फोट
 स्यैकत्वेऽपि गत्वदत्तादिविरुद्धधर्मा ध्यासमूलकप्रतीतिर्नानुपपत्तिः प्रामा

माह स्फोटस्यै
 कत्वादिति

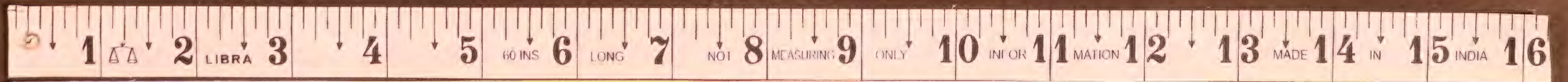
बुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः अनापत्तेरिति अभादेव च तद्येदावगादि

ल.
द.
११३

तं पतनस्यावर्णकवादिमते दृश्यराहतमेवेत्यत आह किंचेति उपाधित्वाभिमत
नगत्वादीत्यर्थः आद्येन त्रगत्वाभ्युपगमेन देवगतमेव न नगत्वादेर्वर्णधर्मतया
भेदेन कथं न स्यात्तदात्मकत्वमत आह वर्णानित्येति अनिरिक्तेति तन्मते धर्मय
मिणोरभेदादित्यर्थः गौरवमिति गादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिवि
षयकत्वेनोपपत्तिर्भवदिति भावः अतश्च स्फोटो देवत्वात् न भ्युपगम इत्यर्थः
विरोध इति गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः गत्वादेरन्यधर्मत्वेन स्फोटावृत्तिनया
तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः वायुसंयोगश्च त्रैलोक्यमते च
निवृत्तीति मतान्तरे पूर्वोक्तरीत्या तादृशं वेत्तात्प्राप्तेः सूर्यादत्वादा
ह आरोप्येति भ्रमत्वयोगादिति साक्षात्संबन्धेन प्रमात्रेण पत्रावरोपितसंब
धविषयकत्वे प्रमाणाभावादिति भावः नन्वतिरिक्तानेकवर्णकल्पनापेक्ष
या तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्यायमत आह अस्त्येति तस्यावतावतैव प्र
तीतेः प्रामाण्येण पत्रावलं स्फोटात्कल्पनयेति भावः तस्य संयोगस्य अतीति

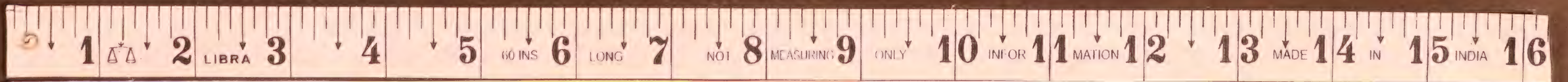
११३

यत्नमिति लौकिकविषयताशून्यत्वमित्यर्थः दोषश्चिन्तायकत्वमित्यर्थः प्रति।
 वेद्युत्रगपन्निरित्यर्थः धर्मवदिति अतीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मस्य सर्वमतेसाक्षात्का
 रविषयस्यापितवमतपेन्द्रियिकत्ववदतीन्द्रियसंयोगस्यापेन्द्रियिकत्वसंभवादित्य
 र्थः उपसंहरति तस्मादिति कदादिविषयविषयकसाक्षात्कारानुपपत्तिप्रमा
 णसंभवादित्यर्थः संत्येवेति त्वदभिमतस्फोटानिरिक्ताः कादयः संत्येवेत्यर्थः
 तथाच तज्ज्ञानिवाचकत्वविचारोयुक्त इत्यभिप्रेत्याह परंति किंचित्यर्थः गो
 र्वादिति तत्र धर्मभेदभिन्नानेकशक्तिकल्पनेगोरवादित्यर्थः ननुतावद्वर्णग
 तवैजात्यानुगतीकृतवर्णेष्वेकस्याएवशक्तेरुपगमान्नतत्रनानात्वप्रयुक्तोदो
 षोत्तथाह आकृत्यधिरुणेति विशिष्टशक्तिवादिनानावर्तनीतविशेषणान्याये
 नज्ञातोशक्तेरवस्थाभ्युपेयतयातद्विषयकशक्तिज्ञानस्यैवज्ञानिविशिष्टशक्त्यः।
 बोधहेतवत्वमचितमिति तत्र निर्णीतमिति तद्वीत्येवार्थः ननुतादृशज्ञातोमाना।
 भावोत्तथाह हरिपदमिति अनुगतधर्ममन्तेरणाविलतादृशपदेष्टेकाकारप्र

शि.

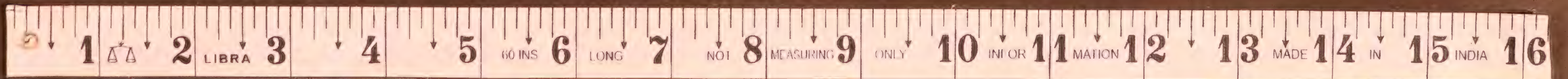
क.

तं
दं
१८

तीत्यनुपपत्तेरिति भावः ननु नगतप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेर
पि जातिवापत्तिः किं तत्कारणात्तावच्छेदकत्वादिना तस्मिन्निर्वाच्या प्रकृतेन तदभा
वात्तयेन तस्य जातिवमत आह ह्येयं स्थितीत्यादि अन्यथा तावद्वर्णानां तत्र ह्य।
क्रित्वेन देतनायाव्यभिचारेणासंभवादिति भावः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति अ
नगतप्रतीतिकारणात्तावच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपपत्तेरिति तज्जात्यभिव्यंज
कत्वेनावश्यकस्य पूर्ववत्तिता कया तस्यार्थः तथा च तादृशवेत्ता येन देतवेत्ता
नाभाव इति भावः अन्यथा सिद्धापत्तेरिति न च स एषा प्रत्यक्षविशेषादिति भावः
ननु जातेः शक्तत्वे जातिवैशक्ततावच्छेदकं वाच्यम् तथा च गौरवमत आह ता
दात्त्येनेति अभेदेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदोष इति भावः जात्येति तयोः पदयोः
समानवर्णाद्यदितत्वेनोक्तजातिसत्त्वाविशेषाद्यात्ययेन तत्र दर्शयौ धापत्तिरिति
कारेत्यर्थः २ ननु सरोरस इत्यादौ जात्याः सत्त्वादर्थवोयभेदो न स्यादित्यत आह
औपाधिको वेति वातैर्युपाधिरानुपपत्ती सैव जातिविशेषाभिव्यंजकेति भेदः ।

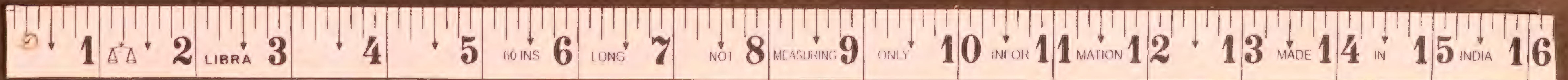
१८

दमेः

कारणीभूतज्ञानस्येतिनातिप्रसंग इतिभावः उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये
ह्येतमाह वर्णानामिति ६८ । वाशब्दस्यपदान्तरपरत्वभ्रमं निराकरोति वा
तर्था इति अवधारण इति यावत् तथाच तत्र वर्णानां लक्षणानुपूर्वीवैलक्षण्येन
रसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदज्ञानेनिरुक्ता व्यवहितोत्तरत्वं संवेधेनरविशि
ष्टसत्तादिरूपानुपूर्वीपवय्वजनकतदेनसरः पदादसविशिष्टबोधापत्तिरेवमन्य
त्रापीतिभावः वर्णानां स्फोटमभिप्रेत्य शब्दानां अपि सत्तात्पत्येकार्थबोधः स्या
दित्यत आह अनेकव्यक्त्यभिवाच्यजातिः स्फोट इति स्मृता कैश्चिद्व्यक्त्यपवासाध
नितेन प्रकल्पिताः अनेकाभिवाच्यव्यक्तिभिरभिवाच्यैव जातिः स्फोट इति स्म
ता योग्यायतया बोधिकेति यावत् एतेन स्फोटस्य नित्यत्वात् सर्वदार्थबोधाप
त्तिरिति निरस्तम् अयेभावः यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कश्चित् दोषोस्ति तथा
पि पटवाक्यपक्षयोर्न तत्र तस्यास्य मत्पक्षे नित्यस्य धर्मिणादकमानमिदं वा
दिति कैश्चिद्व्यक्तयोश्च न य एव धनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयतरतिशे

कृतेननुजातेः प्रत्येकं

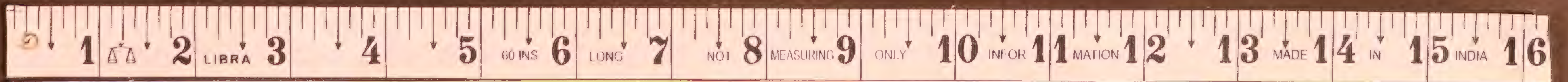

ल.
८.
१५

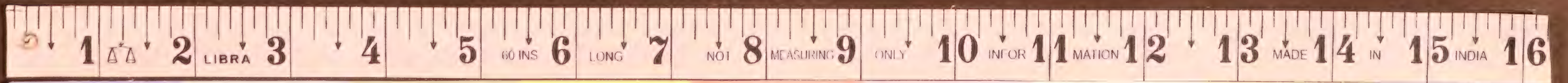
षार्थः उक्तद्विकाद्यप्रकाशेवैवैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटव्यंग्यजनकस्य प्र
वृत्त्यधिनिरिति व्यवहारः कुत इति ८५ १ ज्ञातेरित्यबोधज्ञातेरित्यर्थः प्रत्येकेति
पदोत्तर्गततत्तद्वर्णविषयः बोधापत्तिरितितदभिधेयजनकवर्णसत्तादिति भावः
योग्यार्थतयेति स्फुटस्यार्थास्मादिति वक्ष्यमाणव्युत्पत्त्यर्थः एतेनेति तत्पदव्य
वहकयावद्वर्णभिधेयज्ञातेर्वाचकताभ्युपगमेनेत्यर्थः सर्वदापदाश्रवणोपि
परास्त्वमिति ज्ञातेः सनातनत्वेण्युक्तस्य लेख्यजनकासमवधानेन तदभिधेयभा
वेन बोधस्यापादयितुमशक्तादिति भावः ननु वर्णज्ञातिस्फोटपदोपदव्यव
हकयावद्वर्णगतजातीनामेव बोधकत्वमुपगतव्यंग्यतत्रैकवर्णगतज्ञातेरपरव
र्णानभिधेयत्वान्न तद्वर्णपदाभिधेयजनकोवाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थूपवे
त्यत आह अयं भाव इति उक्तदोष इति तथा चोक्तदोषकवलितत्वात्सपक्षोनाश्र
यणीय इति भावः तेनेति पदेवाकोचतस्याः पदत्वादिति ज्ञातेः व्यासत्पद्वृत्तिवस्ये
ति पर्याप्ताव्यविलक्षणसंबन्धेन वृत्तिवस्येत्यर्थः ननु ज्ञातेः समवेतत्वस्यैव सा

४५

१५

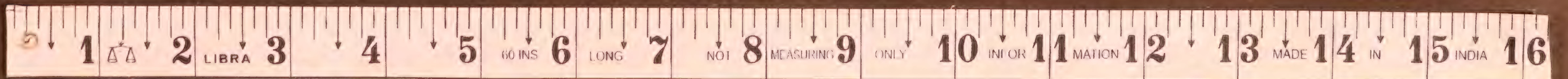

वैविकतया कथमेतस्याः पर्याप्तत्वमतश्चाह धर्मिणादकेति धर्मवती जानिस्त।
 द्वादके माने पदवस्य वाक्यवस्य वा वाचकतानुपपत्तिस्तस्मिन्नुवादिमर्थः प्रत्ये।
 कवर्णा विश्रान्तजाते वाचकतस्योक्तदोषशस्त्रेनासंभवाद्वाचकतामयथानुपपत्त्या
 कल्पमाना पदवादिजानिः यदि पुनः प्रत्येकवर्णा विश्रान्ता स्यान्नादातस्मिद्धिरेव
 न स्यात् वाचकतानुपपत्तेरपरीक्षार्द्धतस्तत्साधकमेव तात्पर्यार्थसाधकम् ए
 वेवानेकव्यक्त्यभिधेयस्य नानुपूर्व्यवस्मिन्नानेकव्यक्तिपर्याप्तस्यार्थात्सर्वसम
 नसमितिभावः व्यन्तेनयेति व्युत्पत्त्या वर्णात्मकव्यक्तिरेव प्रकृते व्यक्तिपदा।
 र्थश्चाशयेनाह ध्वनिवर्णयोरिति वर्णानां ध्वनिर्नैयम्यादभेदापवारः अत
 एव यस्य शाया अथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने लोके र्थबोधनेन गृहीतो ध्वनि
 र्वाणात्मकः समूह इत्युक्तम् अथवा प्रतीतिपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युक्तमि
 तिभावः शेषार्थ इति प्रकृतकारिकोत्तरार्थार्थ इत्यर्थः वर्णेषु ध्वनिव्यवहारे
 समस्येतरमाह उक्तेदीति काव्यप्रकाश इति इदमुक्तममतिशयिनिव्येवा

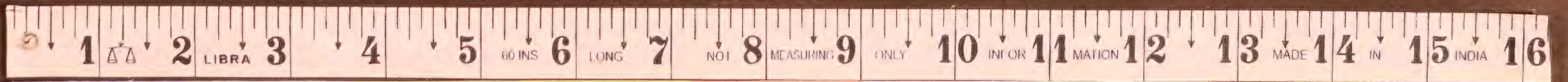
न.
द.
११.

व्याहनिर्बुधैः कथित इति पद्यार्थावधारणस्यार्थः स्फोटव्यंग्येति स्फोटरूपेण।
व्यंग्येति जनकवर्णात्मकशब्दस्यार्थः ननु पदत्वादेर्जातिवत्त्वं तद्वाचकव्यवस्था
पतनफलं पुरुषार्थानुपयोगितादित्याशङ्क्य समाधानपरतया मूलमवतार
यति २ ननु कासाजातिस्तत्राह सत्यासमौतयोभागो प्रतिभावं व्यवस्थितौ स
त्यं यत्र साजातिरसत्या व्यक्तयो मताः प्रतिभावं प्रतिपदार्थसत्याजातिः अ
सत्या व्यक्तयः तत्र व्यक्तिविशिष्टब्रह्मेव जातिरिति भावः उक्तं च कैयनेन अ
सत्यापापवृत्तिर्ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दाद्यमित्यर्थ इति ब्रह्मतत्त्वं मेव शब्दस्वरू
पतया भातीति च कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने च गोत्वादित्यानेरप्यसत्त्वादित्यत्रेव।
ग्रामैवेदं सर्वमिति श्रुतिवाचनादिति कथ्यतः संगच्छताम् अविद्यायाविद्य
को धर्मविशेषो वेति यत्तात्पर्यमादायेति द्रष्टव्यम् । सावाचकत्वेनाभिप्रेताजा
तिः केतियो जनना तत्र सत्यांश इति तर्ह्येकमेकालयेष्वप्युक्तयो भाग इत्य
र्थः तज्ज्ञानोपायमाह असत्या व्यक्तय इति परमार्थदर्शनायानासां वाथादस्य ११.

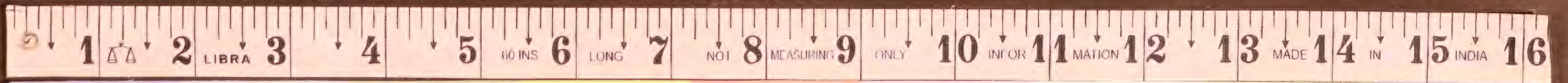

पर्य-

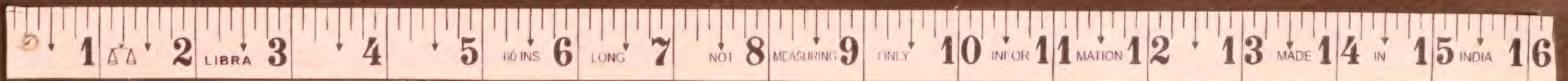
सर्वेवमितमाह तत्राह्यतीति विशिष्टपदमुपलक्षितार्थकं परमार्थभूतेन
ह्यणावाधितव्यक्तीनांवैशिष्ट्यासंभवादतएवजगत्कर्तृत्वादीनां तादृशं प्रतीय
तेवेदांतेष्विति जातिरिति तद्व्यवहारविषय इत्यर्थः उक्तार्थे स्वोत्पत्तिरिति निर
स्यति उक्तं चेति उपाधित्वं च व्यक्तिष्वस्वनिष्ठभेदादिधर्मसंक्रामकत्वं उपसमी
पेयादधातिस्वीयेधर्ममिति व्युत्पत्तेः दृश्यते च स्फटिक लोहिये जपाकुसमसु।
पाधिरित्यस्वनिष्ठलोहित्यसंक्रामकत्वेन जपाकुसमे उपाधिपदप्रयोगः एवं
व्यक्तीनामपि स्वनिष्ठानानात्वं संक्रामकत्वेन तत्त्वमविकलमिति बोध्यम् अत्रास्ति
नृत्वं च ब्रह्मणित उपलक्षितत्वं द्रव्यशब्देति जातिशब्देत्यर्थः गुणक्रियादिश
ब्देषु गुणादीनामंतरेवाव्यवसायित्वं शब्दस्वरूपतयेति प्रणावादिनामात्मक
तयेत्यर्थः नानारूपेणाकरवाणीति श्रुतेः तथा च तस्मादायतस्मादात्मनश्चा
काशः संभूत इति नैतरीयश्रुतौ ब्रह्मणो जग उपादानत्वं प्रवणा उपादेयस्य चो
पादानाभिन्नत्वं सर्वसिद्धत्वात् त्वामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परं

ल० राभिन्नत्वे सस्ये ब्रह्मणः साक्षाद्भूतेने पल्लवतानामरूपनिरूपणाद्वारा तत्ता
 ६० नेशास्यस्योपयोग इति कथ्यता शयः कथमिति संगच्छतामित्यनेनावितम् ते
 १११ नजातेरे सस्यवप्रतिपादनात्पूर्वाद्य रविरोधादिति भावः मिथ्याज्ञानरूपाविद्या
 याज्ञानित्वासंभवादाद् आविद्यक इति आहृत्तिवारणाय धर्म इति तस्य क्लृप्तादि
 वारणाय विशेषेति तथा च मतभेदेनार्थद्वयस्य शास्त्रीयत्वप्रदर्शनपरत्वाच्च वि
 रोध इति भावः ५० यद्यपि प्रकृता विशेषेण वाक्यस्फोटवाक्यज्ञानि स्फोटो सिद्धो
 तितौ तथापि तत्र मात्तवे ज्ञानि स्फोटस्यैव तत्संमतमित्याशयेन मूलमवतारयति
 १ तमेव सत्यांशं स्पष्टयति इत्येति कृष्णमाणयस्त्वृत्तत्वे निरंजनम् वा
 त्वेवेत्यदरे प्रादुस्तमे एणात्मने नमः ग्रयं भावः नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुति
 ३ सिद्धादयो दृष्टिः तं रूपं स्पृशन्नास्त्रोपिते देवतत्तम् प्रक्रियां शास्त्रविद्याविज्ञेयं
 णामात्रम् उक्तं च वाक्यपदीये शास्त्रे प्रक्रियाभेदे रविद्येवोपवर्णयते समारंभ
 स्तभावानामनादिब्रह्मशास्त्रतमिति ब्रह्मेवेत्यनेन प्रचाये पुरुषः स्वयं ज्योतिः १११

तमेव भोतमनुभातिसर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतिसिद्धे स्वपरप्रका
 च शब्दे सूर्यस्फुटत्यर्थोऽस्मादित्यौगिकशब्दाभिधेयत्वे सूचयति निर्विघ्नप्रचया
 यो ते मे गले स्तुतिनतिरूपमाह एणात्मन इत्यादि । अयमात्मा तत्सत्यमित्या
 दिश्रुतिसिद्धेयत्वं तत्र साक्षात्तिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः मूलस्थमिति एवोक्तप्र
 कारेण निष्कृष्यमाणमध्यस्तवाचकत्वेभ्यः शब्देभ्यः एवाक्रियमाणं अतएव ।
 निरंजनमुपाधिनिर्मुक्तम् अतएवाक्षरमविनाशतदादिमध्योक्तविहीनमिति श्रु
 तेयः स सर्वेषु भूतेषु नश्यन्स्वनविनश्यतीति स्मृतेऽप्य शब्दतत्त्वमिति प्रकृत्याभि
 प्रायेण वस्तुतस्त्यर्थे शब्दसामान्योपादानमित्यर्थः यत्र द्वेति प्रादुः प्रकर्षे
 ण कथं यंति ब्रह्माभेदेन जानन्तीति यावदिति तदर्थः कथमेतस्य ज्ञातिस्को
 दमुत्पद्योपपदकत्वमित्याकोदायामाह अयमर्थ इत्यादि नामरूपेति अ
 नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेणाकरवाणीति श्रुतिसंमत्यर्थः द्व
 यीति नामरूपात्म कश्च वयवसमूह रूपेत्यर्थः तत्र स्पष्टिद्वयमध्ये रूप

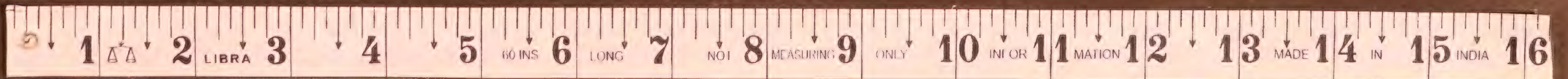

ल.
द.
११३

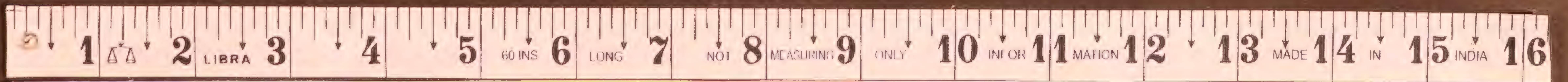
स्येवेति आकाशाद्यर्थज्ञातस्येत्यर्थः नाम्नोपिप्रणावादिशब्दानां तस्यापीत्यर्थः
तदेवमद्वैतवतत्तम् उपादानमित्यर्थः तस्मादेतस्मादाद्यात्मनश्चितिश्रुतेः श
ब्दानां त्रिकाकाशोपादानत्वेपर्यवसानाद्वयोरप्युपादानेब्रह्मेव श्रुतएवत
योः परंपरमभेदसिद्धिः सोपादानब्रह्माभिन्नत्वात् एवंचोक्तस्फोटस्यप्रणाव
स्वरूपस्याकल्पनयापिप्रलयश्चरपदार्थवत्तस्यापिबाधावृत्तस्यसत्यत्वेकिंन
पासनादारातज्ञानस्यपरंपर्यापुरुषार्थोपयोगित्वम् स उपब्रह्मज्ञानेतस्या
देवतहेतुरितिसन्नात्मकस्फोटस्येवमाख्यत्वमितिभावः ननुतादृशब्रह्मज्ञाने
कथंशास्त्रस्योपयोगोतयाह प्रक्रियांशस्त्विति प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादनंनित्य
र्थः अविद्येति मलिनसत्प्रधानाज्ञानविलासएवेत्यर्थः तथाचपंचकोशा
दित्यायेनपरंपर्यातत्र शास्त्रोपयोगोतत्तस्मात्तादितिभावः तत्रसंमतिमाह
उक्तंवेति अविद्येवोपवर्षितइत्यत्ररम् उपायाः शिष्यमाणां नामितिश्लोकः स
मरेभादिमद्वैतशास्त्रतमित्यस्यपूर्वार्थतद्यदादिदर्शनाल्लोकःपरिस्फुट्नावसीय

नुभावानामा.

११३

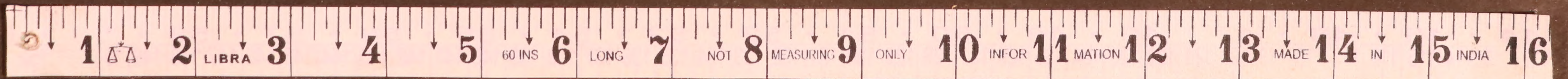
तदिति तदर्थस्त यथाचटादिकं दृष्ट्वा सर्वोपि प्रयेतः परिच्छिन्नः सकारणको व
 सीयते ननु यो यते तथाभावानामाकाशादिपदार्थानां समारंभात् सम्पगारंभोज
 ननं यस्मादिति ब्रह्मोद्दिष्टा जनकादित्यर्थलाभः भावप्रधानश्च निर्देशः भावो।
 पादानत्वादितियावत् तदात्मैव वा यथाश्रुतसमारंभपदार्थो हेतुः शाश्वतं नि
 त्यमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमिति वाः वसीयते इत्यनुषङ्गते परिणाम्यपादा
 नत्वे तस्मिन् भुपगम्यमाने विकारित्वसंभावनापि भवेत् न चैवं विवक्षोपादान।
 नाया एव तत्र तत्रोपगमाद्ब्रह्मादौ प्रातिभासिकभुजे गत्येवेति भावः अयमर्थो
 जगदेतद्विवर्तत इति वदतो मूलकृतोपि संमतः समारंभस्तभावानामनादि
 ब्रह्मशाश्वतमिति पावस्त प्रकृतानुययोगास्माश्वतपदे नैवानादित्वलाभा।
 श्रोतेक्षणीयः ननु नादेपि ब्रह्मपदप्रयोगदर्शनात्पुरुषार्थोपयोगितत्वादा
 त्पत्तानसंपादनार्थक्यमनश्चाद् ब्रह्मेवेदमिति तथाच प्रकृते ब्रह्मपदस्य
 स्वप्रकाशरूपब्रह्मपरत्वान्नानर्थक्यमिति भावः तमेव भोजमित्यस्य नतत्र

ल.
द.
११५

योभातिनवेदतारकेनेमीविद्युतोभातिकुर्तेय मगिरित्यादिपूर्वोपात्रम् शुनीन्
पलक्षणं यदादित्यगतेनेजोगाद्गमयतेखिलम् यश्चेद्रममियश्चाग्रेतत्रे
जोविहिमामकमिति स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्यत्रेपुरुषोत्रमेतिस्मरतेश्च स्वय
रप्रकाशकत्वस्यादित्यादिसाधारण्यत्वेत्युक्तम् उक्तश्रुत्यातेषामप्यन्यप्रकाश
तावधारणान्नतसाधारण्यम् तथाच स्वात्मनिनित्यज्ञानविषयत्वेस्वप्रकाश
त्वेपर्यवस्यति नित्यज्ञानमानंदेवमेतिश्रुत्यासद्रूपस्यब्रह्मणोनित्यज्ञानानंदस
रूपबोधनात् अतएवग्रंथकारोप्रतिहतस्वग्रंथप्रचारार्थमविज्ञानंदस्वरूपा
ताप्रतिपादनपुरःसरंमंगलमाचरतीत्याह निर्विघ्नेति अप्रतिवद्वंशप्रचारा
र्थमित्यर्थः अतश्चवसानइत्यर्थः मंगलादीनिमंगलमध्यानिमंगलान्तानि।
वशास्त्राणिप्रथंनश्चिभाष्यकृदुक्तेरितिभावः नतिरूपमितिनतिस्ततिस्मरत्या
दिभेदेनतन्त्रानावेच्छते एणात्मनेइत्यादीति एणावेचब्रह्मात्मनिपूर्वोक्तम्
प्रतिदत्तेस्मृतंवातद्धर्मानुसंधानपूर्वकतन्त्राचरणंवस्वीयश्रेष्ठप्रचारेच्छा।

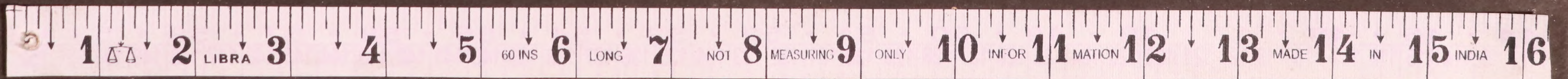
११५

ल. याविषयप्रतिपक्षमेवेति १ अशेषभूषादात्तारमपिसर्वेश्वरेश्वरम् श्रीमद्
 द. षण्णसारेणभूषयेशेषभूषणम् ५१ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपागवारपारीण
 ११५ नि युगीणरंगोभूतात्मजकोरभट्टकृतेवैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादःसमाप्तः ॥
 २२५ ग्रंथसंश्लेषः । अत्रअपीत्यनेनभूषणसारेणतदलंकरणस्यानतिप्रयोजनक
 नायद्यपिप्रतीयते तथापियत्करोषियदश्रासियज्जदोषिदश्रासियत् यत्तपस्य।
 सिकौतेयतत्कुरुष्वमर्दणमितिभगवस्त्रितयैवेनत्रप्रवृत्तिःसर्वदेव्याशयेनादभ
 शेषभूषणमित्यनेनचभाष्यकारस्मरणमप्यत्रमंगलमाचरितमितिशिवम् यो।
 लीलयेवविरचय्यपुराणानामास्थानत्रयेक्रममितानिषयान्ममत्रि विष्वादि
 विश्वदयंप्रविदेत्यलिमंययोगिनस्तमदमस्वमुलेनमामि यत्पेरितोविल।
 जनःकर्त्तृताभिनिवेशभाक् सर्वभूताशयस्थःसखकृतेनैवतस्यत् ॥ इतिश्री
 कूर्माचलाभिज्जोत्पभातीयोपनामकदरिवलभविरचितेवैयाकरणभूषण
 सारलघुदर्पणेस्फोटनिरूपणेसमाप्तम् ॥ ॥

षयशति

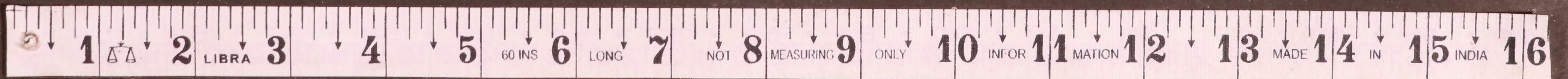
११५

लं याविषयप्रतिपक्षमेवेति १ अशेषभूषादात्तारमपिसर्वेश्वरेश्वरम् श्रीमद्
 दं धामसारेणभूषयेशेषभूषणम् ५१ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपागवारपारीण
 ११५ नि धुरीणरंगोभूतात्मजकोरभट्टकृतैवैयाकरणभूषणसारे स्फोटवादःसमाप्तः ॥
 २२५ ग्रंथसंश्लेषः । अत्रअपीत्यनेनभूषणसारेणतदलंकरणस्यानतिप्रयोजनक
 नायद्यपिप्रतीयते तथापियत्करोषियदश्रासियज्जदोषिदश्रासियत् यत्तपस्य।
 सिकौतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमितिभगवस्त्रिलोक्यैवेतत्रप्रवृत्तिःसर्वदेव्याशयेनाहम्
 शेषभूषणमित्यनेनचभाष्यकारस्मरणमप्यत्रमंगलमाचरितमितिशिवम् यो।
 लीलयेवविरचय्यपुराणानामास्थानत्रयेक्रममितानिषयान्ममत्रि विष्वादि
 विश्वदथंरप्रविदेत्यलिमंययोगिनस्तमदमश्वमुखेनमामि यत्पेरितोविल।
 जनःकर्त्तृताभिनिवेशभाक् सर्वभूताशयस्थःसखकृतेनैवतस्यत ॥ इतिश्री
 कूर्माचलाभिजनोत्पभातीयोपनामकदरिवल्लभविरचितेवैयाकरणभूषण
 सारलघुदर्पणोस्फोटनिरूपणोसमाप्तम् ॥ ॥

षयशति

११५

५११-

सदरपत्र

क्रमांक ५९००

आवक १ नाक १०

०२०५/३५

